

М.Ц. КАВАЛЁВА

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

М.Ц.КАВАЛЁВА

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Дапаможнік для вучняў старэйшых класаў

Данушчана Міністэрствам адукацыі
і навукі Рэспублікі Беларусь

*6-е выданне,
перапрацаванае і дапоўненае*

МІНСК «НАРОДНАЯ АСВЕТА» 1995

ББК 81.2 Бей-922
К 12
УДК 808.26(075.3)

Кавалёва М. Ц.

К 12 Беларуская мова: Дапам. для вучняў ст. кл. —
6-е выд., перапрац. і дап.— Мн.: Нар. асвета,
1995.—336 с.

ISBN 985-03-0203-8.

К $\frac{8080260000 - 018}{M303(03) - 95}$ 149--95

ББК 81.2 Бей-922

© Выдавецтва «Народная асвета»,
1982

© Перапрацоўка М. Ц. Кавалёва,
1995

ISBN 985-03-0203-8

СЛОВА ДА ВУЧНЯЎ

Дапаможнік «Беларуская мова» разлічаны на сістэматызацыю, замацаванне і паглыбленне ведаў па ўсіх раздзелах школьнага курса беларускай мовы, якія вы набылі ў папярэдніх класах.

Вы пазнаёміцеся з агульнымі звесткамі аб мове, і гэ-та дасць вам магчымасць уявіць беларускую мову як сістэму, як складаную грамадскую з'яву, якая мае сваю гісторыю, свае законы развіцця. Кніга дапаможа пашырыць веды па лексікалогіі, фразеалогіі, пазнаёміць са слоўнікамі беларускай мовы, асноўнымі нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення, будзе спрыяць больш глыбокаму засваенню некаторых пытанняў марфалогіі, сінтаксісу і пунктуацыі.

Практычны матэрыял кнігі садзейнічае свядомаму замацаванню тэарэтычных ведаў, ён разлічаны на аналіз і адбор адпаведных фактаў мовы, на канструяванне розных форм слоў, словазлучэнняў і сказаў. Акрамя гэтага, практычны матэрыял нясе і шматлікую інфармацыю: тут вы знойдзеце звесткі з гісторыі, культуры нашай Радзімы, звесткі пра знакамітых людзей Беларусі, пра культуру мовы і інш.

Шматлікія параграфы з дапаможніка разлічаны на вашу самастойную працу: да адных вы будзеце звяртацца як да даведачнага матэрыялу, да другіх — з мэтай пашырыць, удасканаліць свае веды, навучыцца выкарыстоўваць іх практычна. Усё гэта, разам узятае, засвоенае і на ўроках, і самастойна, будзе садзейнічаць свядомаму авалоданню роднай мовай.

Добрае веданне мовы неабходна людзям усіх спецыяльнасцей. Але ведаць родную мову — гэта не значыць толькі засвоіць граматыку і правапіс. Вы павінны стаць пісьменнымі ў шырокім сэнсе слова.

Ведаць родную мову — гэта і ведаць шматвяковую народную мудрасць, адлюстраваную ў моўных залацінках — фразеалагізмах, прыказках, параўнаннях, песнях, казках. Трэба ведаць лексічнае багацце мовы са шматлікімі значэннямі і адценнямі слоў, ве-

даць, як пісьменнікі па-майстэрску ўмеюць карыстацца гэтым багаццем.

Кожны чалавек павінен не толькі ведаць родную мову, але і шанаваць яе. Паняцце «родная мова» стаіць побач з паняццямі «родная маці», «родная зямля», «родны кут», «родныя» (сваякі), «Радзіма»... Яны аднолькава дарагія і блізкія нам. Амаль усе беларускія пісьменнікі з вялікай любоўю і цеплынёй пішуць пра родную мову як сродак духоўнага жыцця народа, як выразную адзнаку нацыянальнай прыналежнасці чалавека, стараюцца спасцігнуць яе таямніцы. Па-філасофску мудра гаворыць Ніл Гілевіч пра непарыўную сувязь, еднасць нашай роднай мовы, нашай прыроды, зямлі і чалавека на ёй:

Тут, між гэтых пагоркаў, у гэтых барах і дубровах,
Каля гэтых азёраў і рэк, каля гэтых крыніц,
Узышла і ўзрасла на вякі наша родная мова —
І ніякай інакшай яе немагчыма ўявіць.

Кожным гукам і словам — па каліўцу — тут
прасталала
Разам з кожнай травінкай і зёлкай — найменьнямі
іх.

Што ж за дзіва, што нашай душой неўміручаю
стала?

Мы ж і самі ўзышлі і ўзраслі тут з глыбінь векавых!
Палымяным заклікам берагчы родную мову прасякнуты верш Генадзя Бураўкіна «Слова наша роднае...».
Вось некалькі радкоў з верша:

Мова продкаў нашых і нашчадкаў,
Шэпт дубровы і пчаліны звон,—
Нам цябе ласкава і ашчадна
Спазнаваць ажно да скону дзён,
Па чужых краях не пабірацца,
Не аддаць цябе на забыццё,
Наша невычэрпнае багацце,
Наша несмяротнае жыццё.
Поспехаў вам, маладыя сябры, у авалодванні
беларускай мовай!

АГУЛЬНЫЯ ЗВЕСТКІ АБ МОВЕ

§ 1. Мова ў жыцці грамадства

Мова — найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі, які дзейнічае на працягу існавання чалавецтва. Мову стварае і развівае грамадства, народ. Пакуль жыве народ, жыве і яго мова, яна перадаецца з пакалення ў пакаленне як спадчына ад нашых бацькоў, нашых продкаў.

Мова дапамагла людзям вылучыцца з жывёльнага свету, развіць сваё мысленне і дасягнуць сённяшняга прагрэсу. Працоўная дзейнасць людзей — аснова жыцця грамадства. Здабыванне агню, паляванне на звера, лоўля рыбы ў старажытнасці, вытворчасць у наш час складаных машын, электронных прыбораў і інш. патрабавалі і патрабуюць намаганняў многіх людзей, арганізацыі і размеркавання іх абавязкаў. Гэта значыць, што любы працоўны працэс немагчымы без абмену думкамі, без мовы.

На зямлі існуе вялікая колькасць моў, але ўсе яны валодаюць агульнымі рысамі, якія адрозніваюць мову ад іншых сродкаў зносін паміж людзьмі (напрыклад, ад сігналацыі з дапамогай кастроў, музычных інструментаў і інш.). Разам з тым кожная мова мае сваё, адметнае, што выдзяляе яе як самастойную адзінку. У ёй ёсць свой слоўнік (набор слоў), свой сінтаксіс, г. зн. спосабы спалучэння слоў пры чалавечых зносінах.

Мову нельга лічыць нязменнай, застылай з'явай. Кожная мова праходзіць доўгі шлях развіцця, яна змяняецца, удасканальваецца. Асабліва прыкметныя змены бываюць у слоўніку (лексіцы) мовы, бо слоўнік найбольш адчувальны да змен у жыцці грамадства. Змены ў фанетыцы і граматыцы мовы адбываюцца даволі павольна.

Надзвычай важную ролю адыгрывае мова ў духоўным жыцці народа. Дасягненні кожнага народа ў развіцці навукі і культуры магчымыя толькі пры непасрэд-

ным удзеле роднай мовы. Асаблівае значэнне мае мова ў выхаванні людзей.

Вядомая беларуская паэтэса Цётка пісала: «Бедны той, хто... не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, — гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы...»

§ 2. Беларуская мова і іншыя славянскія мовы

Беларуская мова — гэта нацыянальная мова беларускага народа.

Усе мовы свету (а іх каля 2800) падзяляюцца на асобныя групы. У адну групу аб'ядноўваюцца мовы, блізкія граматычным складам, фанетычнай сістэмай, лексікай. Беларуская мова адносіцца да славянскай групы моў, якая ўваходзіць у сям'ю індаеўрапейскіх моў. Славянскія мовы падзяляюцца на тры групы:

усходнеславянскую — беларуская, руская, украінская мовы;

заходнеславянскую — польская, чэшская, славацкая, верхнялужыцкая, ніжнялужыцкая мовы¹;

паўднёvasлавянскую — балгарская, сербская, харвацкая, славенская, македонская мовы.

Старажытныя славяне прыкладна да VI ст. н. э. карысталіся агульнай мовай, якую называюць праславянскай, або агульнаславянскай. Яна складалася з блізкароднасных племянных дыялектаў. Па меры рассялення славян к VI — VII стст. н. э., як адзначаюць даследчыкі, выдзеліліся ўсходняя, заходняя і паўднёвая групы, у кожнай з якіх выпрацаваліся спецыфічныя моўныя асаблівасці. З мовы ўсходнеславянскіх плямёнаў (яе вучоныя называюць агульнаўсходнеславянскай, або старажытнарускай) пазней сфарміраваліся беларуская, руская і ўкраінская мовы. Агульнаўсходнеславянская мова ў яе дыялектных разнавіднасцях была мовай старажытных усходнеславянскіх княстваў: Кіеўскага, Полацкага, Тураўскага, Наўгародскага, Уладзімірскага і інш.

Усходнія славяне ў X — XIII стст. мелі агульную літаратурную мову, на якой былі створаны пісьмовыя помнікі, большасць з якіх да нас не дайшла. Сярод захаваных помнікаў таго перыяду — «Слова пра паход

¹ На дзвюх апошніх гавораць славяне (каля 100 тыс. чал.), якія жывуць па рацэ Шпрэе (Германія).

Ігаравы», «Аповесць мінулых гадоў», «Павучанне Уладзіміра Манамаха» і інш. Агульнай для ўсходніх славян была і пісьмовая царкоўнаславянская мова. На ёй напісаны выдатныя творы К. Тураўскага, «Жыццё Ефрасінні Полацкай» і інш.

Сучасныя ўсходнеславянскія мовы — беларуская, руская і ўкраінская — вельмі блізкія паміж сабой, роднасныя. Адрозненні, якія адбыліся ў іх на працягу некалькіх стагоддзяў, не перашкаджаюць беларусам, рускім і ўкраінцам разумець адзін аднаго.

Значна большыя адрозненні выяўляюцца пры параўнанні беларускай мовы з заходнеславянскімі і паўднёvasлавянскімі мовамі. І ўсё ж ва ўсходне-, заходне- і паўднёvasлавянскіх мовах ёсць шмат агульнага. Усе яны ўваходзяць у адзіную роднасную групу славянскіх моў.

Пра агульнасць паходжання гэтых моў сведчыць вялікая колькасць аднакарэнных (роднасных) слоў. Параўнаем некалькі слоў у розных славянскіх мовах:

бел.	рус.	укр.	польск.	чэшск.	балг.
зямля	земля	земля	ziemia	zeme	земя
сонца	солнце	сонце	stońce	slunce	слънце
ноч	ночь	ніч	noc	noc	нощ
новы	новый	новий	nowy	novy	нов
жыць	жить	жити	żyć	žiti	живея
хадзіць	ходить	ходить	chodzić	choditi	ходя
адзін	один	один	jeden	jeden	един
дзесяць	десять	десять	dziesięć	deset	deset

Такіх агульных слоў многа ў кожнай славянскай мове. Славянскія мовы маюць шмат агульнага не толькі ў лексіцы, але і ў фанетыцы і граматыцы.

§ 3. Фарміраванне мовы беларускай народнасці

Мова беларускай народнасці, як і іншыя ўсходнеславянскія мовы, пачынае фарміравацца з XIII ст. У гэты час значная частка ўсходнеславянскіх зямель трапіла ў залежнасць ад Залатоў Арды, а тэрыторыя сучасных Беларусі і Украіны знаходзілася ў складзе Вялікага княства Літоўскага. Раз'яднаная часткі ўсходнеславянскіх зямель развіваюцца далей у розных гістарычных умовах. З гэтага перыяду больш інтэнсіўна фарміруюцца тры ўсходнеславянскія народнасці і іх мовы — беларуская, руская і ўкраінская.

Беларуская мова (як і руская, украінская) узяла за аснову з агульнаўсходнеславянскай мовы яе фанетычную сістэму, лексічны склад (слоўнік), граматычны лад.

Мова беларускай народнасці сфарміравалася на працягу XIV — XVI стст. Як адзначаюць даследчыкі, пісьмовыя помнікі на тэрыторыі Беларусі ўжо ў XV ст. «характарызуюцца насычанасцю спецыфічна беларускімі асаблівасцямі, і ёсць падставы гаварыць пра беларускую літаратурна-пісьмовую мову, якая сваімі фанетычнымі, граматычнымі, лексічнымі асаблівасцямі істотна адрозніваецца ад усходнеславянскай мовы X — XI стст.»¹.

У пісьмовых помніках XVI ст. знаходзім фанетычныя асаблівасці, характэрныя сучаснай беларускай мове, хоць на пісьме ў той час яны адлюстроўваліся не заўсёды паслядоўна (даволі часта прытрымліваліся традыцыйнай, ранейшай арфаграфіі). Вось некаторыя з такіх асаблівасцей: зацвярдзенне шыпячых (*вжывати, вчынити, ехавшы, жыто, службыти*); афрыката [дж] часта перадавалася спалучэннем *дч* (*наеждчати, приездчати*); цвёрды гук [р] (*вморыти, крычати, прыйти*) і інш.

Разнастайныя пісьмовыя помнікі XV — XVI стст. адлюстроўваюць слоўнікавае багацце старажытнай беларускай мовы, яе высокую ступень развіцця. У ёй адлюстраваны разнастайныя пласты лексікі: грамадска-палітычная (*апеляцыя, держава, декретъ, здрадца, податокъ, пригонъ, умова, злочинца, невольникъ, зъездъ, комисаръ, конституция, скарбовый* і інш.); навукова-кніжная (*наука, учоный, докторъ, звездаръ, академия, школьникъ, учень, наставникъ, педагогъ, авторъ, литера (літара), гисторикъ, мова* і інш.); значнае месца займае бытавая, сельскагаспадарчая, сацыяльна-эканамічная, ваенная, прававая, прамысловая і іншая лексіка.

Беларуская мова ў Вялікім княстве Літоўскім была дзяржаўнай (першы пісьмовы помнік на літоўскай мове адносіцца да XVI ст.). Яна выкарыстоўвалася ў дзяржаўнай, дыпламатычнай і прыватнай перапісцы, у дзяржаўных установах. На беларускай мове стваралі мастацкія, публіцыстычныя і мемуарныя тво-

---

¹ Янкоўскі Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы.— Мн., 1983. С. 39.

ры, на яе перакладалі рыцарскія аповесці і раманы, пісалі гістарычныя хронікі.

У развіцці беларускай пісьмовай мовы вялікую ролю адыграла кнігадрукаванне. Заснавальнікам беларускага кнігадрукавання (1517) быў вядомы вучоны, асветнік, выдатны грамадскі і культурны дзеяч XVI ст., перакладчык, пісьменнік і мастак Францыск Скарына з Полацка. Свае кнігі ён выдаваў з мэтай пашырэння адукацыі сярод народа. Надрукаваныя кнігі Ф. Скарыны распаўсюджваліся не толькі ў Вялікім княстве Літоўскім, але і ў Расіі, і на Украіне. Таму дзейнасць Ф. Скарыны мела выключна важнае значэнне для развіцця культуры і кнігадрукавання ўсіх усходніх славян — беларусаў, рускіх і ўкраінцаў. Друкарскую і асветніцкую справу Ф. Скарыны працягвалі С. Будны, В. Цяпінскі, П. Мсціславец і інш. Значны ўклад у развіццё старажытнай беларускай літаратурнай мовы зрабілі Л. Зізаній, М. Смятрыцкі, Л. Карповіч, А. Філіповіч і інш.

У другой палове XVI ст. складваюцца неспрыяльныя абставіны для далейшага развіцця беларускай пісьмовай мовы. У выніку Люблінскай уніі (1569) Вялікае княства Літоўскае і Польскае каралеўства аб'ядналіся ў адну дзяржаву — Рэч Паспалітую. З гэтага часу пачынаецца паступовае распаўсюджванне польскай мовы на тэрыторыі Беларусі. Каб процістаяць гэтаму, у дзяржаўны зборнік законаў «Літоўскі статут»¹ 1566 г. уключаецца спецыяльны пункт аб ужыванні ў справаходстве толькі беларускай мовы (раздзел 4, артыкул 1). Гэты пункт захаваўся і ў Статуце 1588 г. Аднак у 1696 г. выйшаў закон, паводле якога польская мова стала дзяржаўнай на тэрыторыі Беларусі. Пачынаецца палітыка апалячвання і акаталічвання беларускага насельніцтва. Беларуская знаць прыняла каталіцкую веру і стала карыстацца польскай мовай, але беларускі народ у цэлым на працягу стагоддзяў захавваў сваю мову, культуру, звычаі.

У канцы XVIII ст. пасля трох падзелаў Рэчы Паспалітай тэрыторыя сучаснай Беларусі ўвайшла ў Расійскую імперыю. У новых гістарычных умовах паступова развіваюцца новая беларуская літаратура і беларуская мова.

¹ Існавалі тры Статуты Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588) — зборнікі законаў феадальнага права, якія дзейнічалі ў гэтай дзяржаве ў той час і пазней.

§ 4. Развіццё беларускай нацыянальнай мовы

У XIX — пачатку XX ст. адбываецца працэс фарміравання беларускай нацыі. Адначасова складваецца і мова беларускай нацыі, якая развіваецца з мовы народнасці.

Нацыянальная мова — мова, якая з'яўляецца сродкам пісьмовых і вусных зносін нацыі. Нацыя як устойлівая агульнасць людзей характарызуецца адзінствам тэрыторыі, мовы, эканамічнага жыцця і псіхічнага складу, якія праяўляюцца ў агульнасці культуры.

Фарміраванне нацыі, нацыянальнай мовы звязана з развіццём капіталістычных адносін, узмацненнем класовай барацьбы і нацыянальнага руху. Беларусь, далучаная да Расіі, трапіла ў сферу ўплыву рускага рэвалюцыйнага руху. У XIX ст. пашыраецца нацыянальна-вызваленчы рух, многія пісьменнікі пішуць на беларускай мове (А. Вярыга-Дарэўскі, В. Каратынскі, Ян Чачот, П. Багрым, А. Рыпінскі, У. Сыракомля і інш.).

На сярэдзіну XIX ст. прыпадае дзейнасць В. Дуніна-Марцінкевіча, першага буйнога беларускага пісьменніка, які пакінуў нам значную спадчыну.

У другой палове XIX ст. узмацніўся рэвалюцыйны рух на Беларусі, з'яўляюцца рэвалюцыйныя пракламацыі, друкуецца нелегальная газета «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага. Пасля падаўлення паўстання 1863 г. на Беларусі ўстанавіўся жорсткі ваенна-паліцэйскі рэжым. Забаранялася друкаваць на беларускай мове і нават прывозіць беларускія кнігі, выдадзеныя за мяжой. Школы працавалі на рускай мове. На беларускай мове дазвалялася друкаваць толькі фальклорныя матэрыялы, гістарычныя дакументы і помнікі. Аднак, нягледзячы на неспрыяльныя ўмовы, развіццё мастацкай і публіцыстычнай літаратуры на беларускай мове не спынялася. У другой палове XIX ст. і пачатку XX ст. з'яўляюцца творы Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, А. Гурыновіча, Ядвігіна Ш., К. Каганца і інш. Самы буйны і яркі прадстаўнік беларускай літаратуры XIX ст. — Ф. Багушэвіч. Яго дзейнасць мела вялікае значэнне ў развіцці беларускай літаратурнай мовы. Ён першы загарыў пра беларускую мову як найважнейшы элемент нацыянальнай культуры, паставіў пытанне пра лёс яе развіцця.

У XIX — пачатку XX ст. з'яўляюцца навуковыя даследаванні пра беларускую мову, яе гісторыю, фальк-

лор. Было складзена некалькі слоўнікаў сучаснай і старажытнай беларускай лексікі. Найбольш каштоўныя з іх І. Насовіча (1870), І. Навіцкага (1872), Н. Гарбачэўскага (1874). Складзена некалькі граматык, але яны не былі надрукаваны.

Асабліва вялікі ўклад у вывучэнне беларускай мовы і літаратуры ў канцы XIX — пачатку XX ст. унёс Я. Ф. Карскі, які па праву лічыцца заснавальнікам сучаснага беларускага мовазнаўства і літаратуразнаўства. Самая каштоўная з яго шматлікіх прац — трохтомная манаграфія «Беларусы» (7 выпускаў), у якой на высокім навуковым узроўні даследуюцца гісторыя, мова, фальклор, пісьменнасць, шматвяковая культура беларускага народа. Я. Ф. Карскі навукова абгрунтаваў нацыянальную самабытнасць беларускага народа.

Пасля рэвалюцыі 1905—1907 гг. была знята забарона друкавання на беларускай мове. З'яўляюцца выдавецтвы («Загляне сонца і ў наша ваконца» і інш.), беларускія перыядычныя выданні («Наша доля», «Наша ніва», «Лучынка» і інш.). На беларускай мове друкуюцца не толькі мастацкія і публіцыстычныя творы, але і дапаможнікі, падручнікі для навучання дзяцей, навукова-папулярныя творы і інш.

Вакол выдавецтваў і перыядычных выданняў гуртаваліся беларускія пісьменнікі, асветнікі, публіцысты, якія садзейнічалі пашырэнню асветы ў народзе. У гэты перыяд выпрацоўваюцца графічныя, арфаграфічныя, граматычныя, лексічныя, арфаэпічныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Станаўленне норм літаратурнай мовы, яе ўзбагачэнне і ўдасканаленне ў значнай ступені звязана з дзейнасцю выдатных беларускіх пісьменнікаў Янкі Купалы, Якуба Коласа, Цёткі, Максіма Багдановіча і інш.

§ 5. Літаратурная мова і мясцовыя гаворкі

Беларуская літаратурная мова — унармаваная мова, якая абслугоўвае асноўныя сферы дзейнасці народа. Гэта мова школы, навукі, друку, радыё, тэлебачання, тэатра, мастацкай літаратуры, дзяржаўных устаноў.

Унармаванасць літаратурнай мовы заключаецца ў тым, што ў ёй рэгламентуецца значэнне і ўжыванне слоў, а вымаўленне, правапіс і ўтварэнне граматычных

форм слоў падпарадкоўваюцца агульнапрынятаму ўзору. Сучасныя нормы беларускай літаратурнай мовы адлюстроўваюць слоўнікі, падручнікі і спецыяльныя працы па мове.

Нормы літаратурнай мовы абавязковыя для ўсяго грамадства. Дзякуючы ім дасягаецца адзінства літаратурнай мовы, яна даступная і зразумелая ўсяму народу. Таму нормы літаратурнай мовы ахоўваюцца грамадствам праз школу, друк, радыё, тэлебачанне, а змены іх зацвярджаюцца ўрадавымі пастановамі.

Літаратурная мова мае дзве формы: вусную і пісьмовую, якія характарызуюцца пэўнымі асаблівасцямі ў лексіцы і ў граматычнай структуры, бо разлічаны на розныя віды ўспрыняцця — слыхавое і зрокавае. Пісьмовая літаратурная мова адрозніваецца ад вуснай больш складаным сінтаксісам, большай колькасцю абстрактнай і тэрміналагічнай лексікі. Пісьмовая мова спрыяе ўстойлівасці літаратурнай мовы.

Літаратурная мова адрозніваецца ад мясцовых гаворак (дыялектаў) унармаванасцю лексікі, граматыкі, стылістычнымі разнавіднасцямі. Літаратурная мова мае вусную і пісьмовую формы, а дыялекты — толькі вусную.

Дыялект (грэч. *dialektos* — гаворка) — разнавіднасць нацыянальнай мовы, на якой гавораць людзі пэўнай мясцовасці, тэрыторыі. Дыялекты аб'ядноўваюць групу ці групы мясцовых гаворак, якія маюць агульныя асаблівасці ў фанетыцы, граматыцы, лексіцы.

Беларускія гаворкі падзяляюцца на два дыялекты: паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні. Паміж імі знаходзяцца пераходныя гаворкі, іх называюць яшчэ сярэднебеларускімі. Яны маюць асаблівасці абодвух дыялектаў.

У паўночна-ўсходні дыялект уваходзяць гаворкі Віцебскай, большай часткі Магілёўскай і паўночных раёнаў Мінскай абласцей. Жыхары гэтай тэрыторыі гавораць: *вісна, зямля, сістра; ідзець, нясець, пяець; наеўся (або наеўсь); буду хадзіць, буду рабіць; дзве рукі, тры вядры.*

Да паўднёва-заходняга дыялекту адносяцца гаворкі Брэсцкай і Гомельскай абласцей, паўднёвых раёнаў Міншчыны і значнай часткі Гродзеншчыны. Тут жыхары гавораць: *вясна, зямля, сястра; ідзе, нясе, пяе; у многіх раёнах — наеўса (або наеўсё), хадзіцьму, рабіцьму; дзве руцэ, тры вядрэ.*

Сярэднебеларускія гаворкі — у цэнтральнай частцы Беларусі: Ашмянскі, Валожынскі, Вілейскі, Маладзечанскі, Мінскі, Лагойскі, Барысаўскі, Бярэзінскі, Чэрвеньскі і іншыя раёны. Гэтыя гаворкі блізкія да літаратурнай мовы.

Дыялекты маюць пэўныя асаблівасці не толькі ў фанетыцы і граматыцы, але і ў лексіцы. Так, у паўночна-ўсходніх гаворках ёсць шмат слоў, якіх няма ў паўднёва-заходніх: *гарлач, малец* (хлопец), *суды* (два вядры), *іспоткі* (рукавіцы) і інш. І наадварот, у паўднёва-заходніх гаворках шмат слоў, якія не ўжываюцца на Віцебшчыне і Магілёўшчыне: *картопля, шуляк* (каршун), *гавяда, тавар* (буйная рагатая жывёла) і інш.

Паміж беларускай літаратурнай мовай і дыялектамі існуе цесная ўзаемасувязь: літаратурная мова пастаянна ўзбагачаецца і абнаўляецца за кошт народна-дыялектнай мовы, убіраючы ў сябе ўсё найбольш каштоўнае, жыццёва важнае і тыповае. А элементы літаратурнай мовы пранікалі і пранікаюць (праз навучанне, друк, мастацкую літаратуру, радыё, тэлебачанне і інш.) у дыялекты, набліжаюць іх да літаратурнай мовы.

§ 6. Беларуская літаратурная мова на сучасным этапе

Пачатак XX ст. быў больш спрыяльны за папярэднія два стагоддзі для развіцця беларускай пісьмовай мовы. Як ужо адзначалася, пасля рэвалюцыі 1905—1907 гг. з'явілася магчымасць друкаваць па-беларуску. Былі створаны беларускія выдавецтвы, выходзілі перыядычныя выданні, ствараліся буквары, падручнікі, хоць не ўсе яны былі надрукаваны.

Сярод створаных падручнікаў па беларускай мове асабліва выдзяляецца «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, надрукаваная ў 1918 г. Яна вытрымала пяць выданняў і адыграла вялікую ролю ў распрацоўцы граматычных і правапісных нормаў беларускай літаратурнай мовы, а таксама ў станаўленні нашай мовазнаўчай тэрміналогіі. Гэта граматыка пазней была пакладзена ў аснову многіх школьных падручнікаў і дапаможнікаў.

Пасля стварэння БССР (1919) у 20-я гады XX ст. пачалося ажыўленне беларускай культуры. Ішла беларусізацыя, беларуская мова стала дзяржаўнай. У гэ-

ты час інтэнсіўна распрацоўваюцца пытанні арфаграфіі, граматыкі, адбываецца станаўленне лексічных нормаў беларускай літаратурнай мовы, нормы літаратурнага вымаўлення. Мова ўзбагацілася тысячамі новых слоў і тэрмінаў.

Ствараліся падручнікі для школ на беларускай мове па ўсіх прадметах, шматлікія слоўнікі, выдаваліся навуковыя працы, газеты, часопісы, мастацкія творы. Была створана Акадэмія навук, якая і сёння каардынуе работу навуковых устаноў Беларусі, мае шырокія міжнародныя сувязі. На беларускай мове працавалі ўрад рэспублікі і ўсе дзяржаўныя ўстановы. Аднак у канцы 30-х гадоў працэс беларусізацыі стаў звужацца, беларуская мова пачынае выцясяцца з розных сфер жыцця. Асабліва адчувальным гэта было ў пасляваенныя гады, калі закрыліся многія беларускія школы, пераважна ў гарадах. Нягледзячы на ўсё гэта, беларуская літаратурная мова развівалася, удасканалвалася. Былі створаны шматлікія навуковыя даследаванні па беларускім мовазнаўстве, слоўнікі, сярод якіх асаблівае месца займае Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, пяцітомны тлумачальны слоўнік беларускай мовы і інш. Надрукаваны сотні выдатных мастацкіх твораў, многія з якіх ведаюць далёка за межамі нашай краіны. За пасляваенныя гады інтэнсіўна і мэтанакіравана вывучаліся беларускія гаворкі, вынікам гэтай працы з'явіўся «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы».

За межамі Беларусі жыве прыблізна тры мільёны беларусаў (каля двух мільёнаў — у былых рэспубліках СССР, больш за мільён — у Польшчы, Канадзе, ЗША, Англіі, Германіі і інш.), многія з якіх уносяць свой уклад у развіццё беларускай мовы і літаратуры.

У 1990 г. Вярхоўны Савет прыняў закон «Аб мовах у Беларускай ССР», беларуская мова набыла статус дзяржаўнай мовы. Распрацавана дзяржаўная праграма рэалізацыі гэтага закона.

1. Прачытайце ў БелСЭ (т. 2, с. 224—227) артыкул «Беларуская мова». Складзіце тэзісы артыкула. Перакажыце яго змест.

2. Прачытайце ўрывак з кнігі «Нарысы па гісторыі беларускай мовы» (Мн., 1957). Перакажыце яго змест.

У XIV — XV і асабліва ў XVI і XVII стагоддзях на старажытнай беларускай мове з'явілася вялікая колькасць пісьмовых твораў як царкоўнага, так і свецкага характару, перакладных і арыгінальных, а таксама дакументаў дзелавага характару.

Да нашага часу захаваліся шматлікія дзяржаўныя і прыватныя дзелавыя дакументы (дагаворы, граматы, акты і інш.), напісаныя на старажытнай беларускай мове. З іх трэба ўказаць у першую чаргу вялікі архіў дзяржаўных дакументаў Літоўскага княства, вядомы пад назвай «Літоўская метрыка», полацкія граматы XIV — XVI стст., магілёўскія і віцебскія акты таго ж часу і інш.

Аб высокім развіцці беларускай літаратурнай мовы XVI — XVII стст. сведчыць і той факт, што ўжо ў той час у Літоўскім княстве выдавалася вучэбна-дапаможная літаратура. Так, напрыклад, у 1596 г. выйшла ў свет «Граматыка словенская» Лаўрэнція Зізанія, у 1619 г. — «Граматыкі словенскія» Мелеція Сматрыцкага. Гэтыя працы мелі важнае значэнне для нармалізацыі і тэарэтычнай распрацоўкі граматычных пытанняў як рускай, так і беларускай і ўкраінскай моў.

3. Прачытайце ў БелСЭ (т. 6, с. 398) артыкул «Літоўская метрыка», перакажыце яго змест.

4. Прачытайце ўрывак з «Баркалабаўскага летапісу» і пераклад яго на сучасную беларускую мову. Назавіце ў старажытным тэксе словы, якія ўжываюцца і ў сучаснай беларускай мове.

I. Того ж (1583) року... перуны и грады великия, сухость, морозы малъ не через все лето были у Литве. От великого морозу на поли у колосьи жито посхло, многия дома панов зацных от перунов великих погорели, зиме з морозов и метелицы по дорогам многое множество людей убогих, также и купецких померло. А лете великий жар был: жито, яри, трава, также ярины огородныя все погорело у Литве, а звлаща около Менска, около Вилни, люди убогия з хлеба на Русь давалися — молодцы, жонки, девки, много на Русь и на Украину понаходило...

II. У тым самым (1583) годзе... былі ў Літве амаль усё лета перуны і град вялікі, сухмень, маразы. Ад вялікага марозу на полі ў калоссі жыта пасохла, многія дамы паважаных паноў згарэлі ад перуноў (мала-нак). Зімой ад маразоў і вялікіх мяцеліц па дарогах па-

мёрла мноства ўбогіх людзей, а таксама купецкіх. А ўлетку вялікая гарачыня была: жыта, яравыя, трава, а таксама агародніна — усё пагарэла ў Літве, асабліва каля Мінска і Вільні. Убогія людзі з-за хлеба на Русь падаваліся — хлопцы, жанчыны, дзяўчаты. Многа на Русь і на Украіну пайшло...

5. Прачытайце ўважліва тэкст. Адкажыце, што вы ведаеце пра старажытнае кнігадрукаванне на Беларусі і ў Расіі. Калі, дзе і хто выдаў першую кнігу на старажытнай беларускай мове? Хто і дзе выдаў першую кнігу на тэрыторыі Беларусі?

У развіцці старажытнай беларускай мовы, у прыватнасці яе літаратурна-пісьмовай формы, вялікую ролю адыграла кнігадрукаванне, распачатае беларускім вучоным, вялікім асветнікам свайго часу Францыскам (Георгіем) Скарынам, кнігі якога ішлі і ў Расію, і на Украіну. У XVI ст. за Скарынам з'явіліся выдатныя дзеячы старажытнай беларускай культуры і друкары С. Будны, В. Цяпінскі, П. Мсціславец, браты Мамонічы і іншыя. У тым самым XVI ст. узніклі друкарні і выпускаліся кнігі ў Нясвіжы (1562), Цяпіне (1565), Заблудаве (1568), Заслаўі (1571), Лоску (1574), Слуцку (1580), Любчы (1597), крыху пазней — у Ашмяне Мураванай, Магілёве, Менску, Куцеіне (каля Оршы), Буйнічах (каля Магілёва), Бялынічах, Гародні, Супраслі (каля Беластока), Пінску і іншых гарадах і мястэчках. (Ф. Янкоўскі.)

● Знайдзіце ў «Энцыклапедыі літаратуры і мастацтва Беларусі» артыкулы з прозвішчамі названых у тэксце дзеячаў старажытнай беларускай культуры і друкароў (т. 5, с. 8; т. 1, с. 506; т. 5, с. 498; т. 3, с. 673; т. 3, с. 428). Напішыце невялікі даклад (паведамленне) пра старажытнае беларускае кнігадрукаванне і прачытайце яго на занятках гуртка па беларускай мове або на школьным мовознаўчым вечары, ці вучням свайго класа.

6. Прачытайце тэкст. Што вы ведаеце яшчэ пра Статут Вялікага княства Літоўскага? Прачытайце пра тры Статуты ў БелСЭ (т. 10, с. 58). Перакажыце змест.

Сярод помнікаў беларускай культуры і пісьменнасці адно з найадметных месц належыць Статутам Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588 гг.).

Статуты 1529 і 1566 гг. дзейнічалі параўнальна нядоўга. Статут 1588 г. рыхтавала цэлая група людзей, якія мелі спецыяльную юрыдычную падрыхтоўку, а таксама і службовыя асобы Вялікага княства Літоў-

скага. Гэтай работай кіравалі Астафій Валовіч і Леў Сапега, якія займалі ў той час пасады канцлера і падканцлера Вялікага княства Літоўскага.

Статут 1588 г., як і папярэднія Статуты 1529 і 1566 гг., быў складзены на тагачаснай беларускай літаратурнай мове, у аснове яго — беларуская правая лексіка. У той час, як у Заходняй Еўропе карысталіся рымскім правам, выкладзеным на лацінскай мове, Статут 1588 г. быў зразумелы пераважнай большасці насельніцтва. Леў Сапега з горадасцю пісаў, што «не обчим аким языком, але своим власным права списанные маем и каждого часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды ведати можем». Статут 1588 г. канчаткова замацаваў беларускую мову ў якасці афіцыйнай мовы Вялікага княства Літоўскага. (*І. Юхо, М. Прыгодзіч.*)

7. Прачытайце верш Я. Купалы «А хто там ідзе?» на беларускай, рускай (пераклад М. Горкага) і ўкраінскай (пераклад М. Рыльскага) мовах. Выпішыце словы, агульныя для гэтых моў.

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?
— Беларусы.

А што яны нясуць на худых плячах,
На руках у крыві, на нагах у лапцях?
— Сваю крыўду.

А куды ж нясуць гэту крыўду ўсю,
А куды ж нясуць напаказ сваю?
— На свет цэлы.

А хто гэта іх, не адзін мільён,
Крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?
— Бяда, гора.

А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

А хто там ідет по болотам и лесам
Огромной такою толпой?
— Белорусы.

А что они несут на худых плечах,
Что подняли они на худых руках?
— Свою кривду.

А куда они несут эту кривду всю,
А кому они несут напоказ свою?
— На свет божий.

А кто ж это их — не один миллион —
Кривду несть научил, разбудил их сон?
— Нужда, горе.

А чего ж теперь захотелось им,
Угнетенным века, им, слепым и глухим?
— Людьми зваться.

А хто там іде, а хто там іде,
Яка то громада велика гуде?
— Білорусі.

А што вони несуть на худих плечах,
На руках у крові, на ногах в постолах?
— Свою кривду.

А куди ж несуть вони кривду всю,
А куди ж несуть показать свою?
— У світ цілий.

А хто ж ото їх, не один мільйон,
Кривду вчыв нести, разбудив їх сон?
— Біда, горе.

А чого ж, чого захотілось ім,
Ім, погордженим, ім, сліпим, глухим?
— Людьми зватись.

8. Знайдзіце і запішыце выказванні беларускіх пісьменнікаў пра родную мову. Можна пакарыстацца кнігай Алеся Каўруса «Слова наша роднае» (Мн., 1986).

У кабiнеце беларускай мовы зрабiце альбом, куды запiшаце гэтыя выказванні, а таксама выказванні наогул пра мову, слова вядомых людзей iншых краiн. Запiшыце сюды i беларускiя прыказкi пра мову, слова. Зрабiце ў альбоме адпаведныя раздзелы, даiце яму назву i не забывайце яго папаўняць новымi выказваннямi.

9. Складзіце слоўнічак на 10—12 слоў, якія ёсць у гаворцы вашай вёскі і якіх няма ў літаратурнай мове. Адзначце іншыя адрозненні вашай гаворкі ад літаратурнай мовы. Калі вы жывяце ў горадзе, то запішыце 10 слоў з гаворкі той вёскі, дзе вам давялося быць (у сваякоў, у час працоўнай практыкі і інш.).

**Аб'екты і змест асноўных раздзелаў
школьнага курса «Беларуская мова»**

Аб'ект вывучэння	Змест раздзелаў
Словы беларускай мовы.	<p>Лексікалогія — вывучае лексіку беларускай мовы.</p> <p>Словаўтварэнне — вывучае марфемны склад слоў і законы ўтварэння новых слоў.</p> <p>Марфалогія — вывучае часціны мовы і ўласцівыя ім граматычныя формы.</p>
Спалучэнні слоў беларускай мовы.	Фразеалогія — вывучае ўстойлівыя спалучэнні слоў.
Гукі беларускай мовы.	Фанетыка — вывучае ўтварэнне, склад і змены гукаў.
Словазлучэнні і сказы беларускай мовы, складаныя формы звязнай мовы.	Сінтаксіс — вывучае будову звязнай мовы.

ЛЕКСІКАЛОГІЯ І ФРАЗЕАЛОГІЯ

§ 7. Агульнае паняцце пра лексіку

Лексіка (грэч. *léxis* — слова) — гэта сукупнасць слоў пэўнай мовы. Раздзел мовазнаўства, які вывучае лексіку, называецца лексікалогіяй (грэч. *lexikós* — слоўнікавы, *lógos* — вучэнне, навука).

У лексіцы адлюстравана развіццё працоўнага і грамадскага жыцця людзей, развіццё культуры. Словы служаць сродкам замацавання ў памяці, захавання і перадачы з пакалення ў пакаленне грамадска-пазнавальнага вопыту людзей розных эпох.

Слоўнікавы запас беларускай мовы вялікі і разнастайны. Пэўнае ўяўленне пра багацце лексікі нашай мовы даюць слоўнікі. Так, у пяцітомным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» каля 100 000 слоў, тэрміналагічных і фразеалагічных спалучэнняў, але сюды ўвайшлі не ўсе словы беларускай мовы. У гэты слоўнік увайшлі найбольш ужывальныя ў сучаснай беларускай літаратурнай мове словы. Побач з іншымі ў слоўнік не ўключана вялікая колькасць розных спецыяльных тэрмінаў, а таксама мясцовых, дыялектных слоў.

Вывучаючы лексіку, мы ўзбагачаем свой слоўнікавы запас, павышаем моўную культуру, пашыраем веды пра рэчаіснасць.

10. З «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы выпішыце 5 слоў (з тлумачэннем), значэнне якіх вы дагэтуль ведалі недакладна (ці зусім не ведалі).

§ 8. Слова як адзінка мовы. Значэнне слова. Мнагазначнасць слова

Слова — найважнейшая адзінка мовы, якая служыць назвай прадметаў, працэсаў, уласцівасцей і г. д. У размове ці на пісьме мы ўжываем словы, спалучаем іх у словазлучэнні, будзем сказы ў адпаведнасці з граматычнымі законамі нашай мовы.

У аснове назвы ляжаць якое-небудзь характэрнае дзеянне, прымета, якія характарызуюць прадмет ці з'яву. Характарыстычнымі могуць быць форма, функцыя, колер, памер, дзеянне, наяўнасць чаго-небудзь у прадмеце, падабенства да чаго-небудзь. Напрыклад, слова *поўня* (поўны месяц) атрымала назву паводле формы; *шыпшына* — з-за шыпоў; *шавец, касец* — паводле дзеяння; *шыла, мыла, тачыла, сякера, паяльнік* — паводле прызначэння прадмета (для таго каб шыць, мыць і г. д.); *чарніцы, рыжык* — па колеры; *падбярэзавік, падасінавік* — ад месца (расце пад бярозай, пад асінай). У розных мовах (нават у розных дыялектах адной мовы) асновай назвы таго самага прадмета могуць быць розныя характэрныя прыметы. Так, у аснове назвы беларускага слова *кравец* ляжыць характэрнае дзеянне (кроіць), а ў аснове назвы адпаведнага рускага слова *портной* — аб'ект дзеяння (кроіць, шить порты); слова *запалкі* — назва паводле прызначэння (тое, пры дапамозе чаго запальваюць, для запальвання), а гэты самы прадмет у некаторых паўночна-ўсходніх і цэнтральных гаворках Беларусі атрымаў назву *сернікі* ці *сярнічкі* — з-за наяўнасці серы ў галоўцы запалкі.

Калі ў слове выразна адчуваецца характарыстычная прымета, матывуецца пэўным прадметам, дзеяннем і г. д., такія словы называюцца матываванымі (*вясёлка, баравік, настольнік*). Калі ж характарыстычная прымета страцілася, яе нельга выявіць у слове, то гэта нематываванае слова (*лес, зіма, рака, вёска*).

Кожнае слова мае сваю гукавую абалонку, пэўны марфемны склад і значэнне. Лексічнае значэнне слова — гэта змест слова, яно дае нам уяўленне пра з'яву, прадмет, якасць, дзеянне, стан. Напрыклад, слова *гарлач* мае лексічнае значэнне «гліняная пасудзіна для малака»; слова *камель* — «ніжня частка ствала дрэва, раслін і г. д.»; *імклівы* — «вельмі хуткі ў руху, у развіцці»; *летась* — «у мінулым годзе, год таму назад». Лексічнае значэнне слова падаецца ў тлумачальных слоўніках.

Ёсць словы, якія ўжываюцца толькі з адным значэннем: *бяроста* — верхні, белы слой бярозавай кары; *гуслі* — мнагаструнны шчыпковы інструмент славянскіх народаў; *ляснік* — даглядчык, вартаўнік лесу; *зубіць* — вастрыць, насякаючы, наразаючы зуб'е. Многія словы маюць два значэнні і больш: *вар* — 1) кі-

пень, 2) вараная смала; *гарнуць* — 1) выграбаць адкуль-небудзь або зграбаць у адно месца, 2) прыхіляць, туліць да сябе, 3) прыцягваць, прывабліваць сабой каго-небудзь; *пільны* — 1) які патрабуе неадкладнага выканання, неабходны, тэрміновы, 2) старанны, руплівы, дбайны, 3) уважлівы, неаслабны, праніклівы.

Уласцівасць слова мець не адно, а некалькі значэнняў называецца *мнагазначнасцю*. Дакладна зразумець значэнні мнагазначных слоў можна толькі ў кантэксце: *Неба за Свіслаччу налілося залацістай чырванню*. (Н.) Параўн.: *Налілося вады ў вядро*.

11. Прачытайце. Назавіце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.

1.— Добра вам: вашым рукапісам **зялёная** вуліца!

— А якую вуліцу даваць **«зялёным»** рукапісам!

2. — Венера!

— Што Венера?

— Не слова, а свята! Люблю, падабаецца. Люблю і слова. Люблю і зорку. Люблю і «Зорку Венеру». Нашу, Багдановічаву...

— А **Мілавіца?**

— Што гэта?

— Не ведаеш? Народная назва зоркі Венеры.

— Праўда? Хораша. Яно такое роднае і далікатнае. (Ф. Янкоўскі.)

12. Прачытайце і адкажыце, на аснове якіх характэрных прымет узніклі гэтыя назвы. Назавіце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.

Істопка, варыўня, плынь, **азімы**, акруга, **дажынкi**, **дрывотня**, дранікі, дрыгва, пільня, **пожня**, **прадвесне**, поручні, падушка, пярсцёнак, завязка, Палессе, Зарэчча, Гліннае, Глыбокае, Тураў.

13. З кнігі Ф. Янкоўскага «Сучасная беларуская мова» (Мн., 1984) прачытайце ўрывак, дзе відаць, што ў выніку страты гук а ў слове могуць прыцягнення характэрная прымета, дзеянне, якія леглі ў аснову назвы.

Абаранак — ад таго караня, што *аб-вар-ы-ць*, *абварваць*, *вар*. *Абаранак* — такое печыва, якое апускаюць у вар, абварваюць перад тым, як пячы... Страга **в** у слове *аб(в)аранак* — не адзінкавы выпадак у мове. Падобнае маем у слове *абоз* з *абвозъ*, *абярнуць* (воз у канаву) — тое самае, што і *перавярнуць*.

14. З тлумачальнага слоўніка падбярыце і запішыце тры мнагазначныя словы з тлумачэннем іх значэнняў.

15. Перапішыце прыклады, аб'яднаныя адной лічбай, з дужак устаўляючы патрэбныя словы. Вусна растлумачце іх значэнні. Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.

1. Адвяхорак у пушчы яшчэ ўсё як быццам зімовы. З рэшткамі хлюпкага, ...снегу. (Б.) Неўзабаве бліснула пакручастая стужка рачулкі, а потым паказаўся і ... млынок. (С. А.) Адбіваюцца ў ... гладзі магутныя шапкі векавых дубоў. (Вас.) (вядзьяны, водны, вядзьяністы) 2. Коні скрануліся з месца, дробна затупалі нагамі, выбіраючыся на ... ўзгорак. (Лыньк.) У невялікай хаце з ... падлогай было цёпла і чыста. (П.) (гліняны, гліністы) 3. Янкава жонка, малая, як недарослая, але на дзіва прыгожая і ... жанчына, сустрэла іх на ганку. (Чыгр.) «Будзем ствараць невялікія ... атрады, якія б змаглі знайсці прытулак і ў стэпе», — прапанаваў Андрэй. (Р. Н.) (рухавы, рухомы) 4. Ён быў сярод іх... па званню, і ўсе, нават сяржант, камандзір аддзялення, чакалі яго каманд. (І. М.) Маці заўсёды патрабавала ад нас гаварыць праўду, не ашукваць, не крыўдзіць слабых, паважаць... (Дам.) (старэйшы, старшы)

16. Прачытайце тэкст. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам, дайце пісьмовае тлумачэнне выдзеленых слоў. Адзначце, якія з гэтых слоў мнагазначныя. Назавіце ў тэксце матываваныя словы.

За час свайго замужжа Ганна прывыкла таіцца, хаваць у душы і пакутны боль, і тугу, і надзеі. Калісьці такая гаваркая, таварыская, яна даўно стала любіць адзіноту.

З настроем адзіноты лепш за ўсё было ёй у лесе. Лес супакойваў, **суцішаў, гаіў**; дрэвы, то маўклівыя, то **шапаткія**, здавалася, разумелі і спачувалі, каля іх лягчэла на душы. Так было раней, увесну, улетку. Цяпер жа лес, як і ўсё, навяваў у душу, якая стала дзіўна **чулай**, трывогу і смутак.

І ўсё-ткі ён вабіў да сябе. Pole Глушакоў было каля самага лесу, і Ганна не раз збіралася выбраць вольную хвілінку, пахадзіць па ім. Але Глушакі рабілі амаль без перадыху. Толькі калі скончылі капаць усю **паласу** і апошнюю бульбу ссыпалі ў лазовы кош, Ганна, нарэшце, адчула, што прыйшла жаданая хвіліна. (І. Мележ.)

§ 9. Прамое і пераноснае значэнні слова

Слова можа мець прамое і пераноснае значэнні. Усе адназначныя словы ўжываюцца з прамым значэннем. Многазначныя словы могуць мець не толькі прамыя, але і пераносныя значэнні.

Прамае значэнне слова — гэта асноўнае значэнне, якое замацавалася за ім як пастаяннае. Напрыклад, слова *жадаць* мае два значэнні: 1) хацець што-небудзь ажыццявіць, зрабіць, займець, 2) зычыць, выказваць каму-небудзь пажаданні. Абодва гэтыя значэнні прамыя. Прамыя значэнні і ў слове *ваколіца*: 1) ускраіна населенага пункта, 2) тое, што размяшчаецца вакол населенага пункта.

П е р а н о с н а е значэнне ўзнікае тады, калі мы пераносім назвы з адной з'явы на другую на аснове чаго-небудзь (падабенства, сумежнасці, суаднесенасці). Словы з пераносным значэннем не толькі называюць з'яву, але і змяшчаюць эмацыянальную ацэнку яе, надаюць пэўнае адценне (урачыстасці, узнёсласці, неадабрэння, іроніі і г. д.).

Адрозніваюць тры асноўныя тыпы пераносу, узікнення новых значэнняў у слове: метафара, метанімія, сінекдаха. Найбольш часта ў мове ўжываецца метафара.

М е т а ф а р а — перанос назвы з аднаго прадмета, з'явы на другі на аснове падабенства іх прымет. Падабенства можа быць па форме, унутраных ці знешніх уласцівасцях, якасцях і г. д. Параўнаем: *язык жывёлы і язык польмя, цёплы дзень і цёплы позірк, пустая бочка і пустая гаворка, ліецца вада і ліецца святло, мядзведзь (звер) і мядзведзь (чалавек)*. Дзеянні, якасці чалавека, жывёлы могуць пераносіцца на nežывыя прадметы і наадварот: *дзеці плачуць і вокны плачуць, чалавек адпачывае і зямля адпачывае, воіны вые і вецер вые, зялёны яблык і зялёны хлопец* і інш. Усе такія метафары адносяцца да вобразных сродкаў мовы, яны дапамагаюць выразней ахарактарызаваць прадмет, з'яву, дзеянне. Яны зразумелыя нам, іх адзначаюць слоўнікі з паметай *перан*.

Аднак ёсць такія метафары, якія не адзначаюцца слоўнікамі. Яны маюць аўтара, які іх ужыў з пэўнаю стылістычнай мэтай, і называюцца аўтарскімі, або індывідуальна-стылістычнымі. Аўтарскія метафары — гэта вядомыя ў мове словы, але яны ў кантэксце спа-

лучаюцца з такімі словамі, з якімі звычайна не ўжываюцца: *Снег іскрыцца, снег смяецца, снег пад полазам п'яе* (Кір.). *Пад вечар снегам завірыў, спазніўшыся, кудлаты снежань* (М. Т.). *Зоры спелі, зоры гаслі* (Р. Б.). Такія метафары вобразна, свежа характарызуюць прадмет, асобу, з'яву, дзеянне, яны ўжываюцца толькі ў пэўным кантэксте. Аўтарская метафара — творчая знаходка пісьменніка.

Метанімія — замена адной назвы другой назвай на аснове сумежнасці. Назва формы можа пераносіцца на змест: *школа* (будынак) і *школа* (калектыў) — *Школа выйшла на суботнік; Лагер ажыў, заварушыўся, і да Тураўца з усіх бакоў пацягнуліся жанчыны з дзецьмі і без дзяцей, старыя і падлеткі.* (І. М.); імя аўтара можа пераносіцца на яго твор (творы): *чытаць творы Якуба Коласа і чытаць Коласа.*

Сінекдаха — ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага. Напрыклад, адзіночны лік ужываецца замест множнага і наадварот: *Многа разоў гарэла Устронь: і татарын яе паліў, і швед, і француз.* (М. Л.) *Праязджалі вялікі сумны лес: многа грабу, елкі.* (М. Г.) *Але і лес нішчыцца, і звер зводзіцца.* (К-с.)

Пераносныя значэнні ў тлумачальных слоўніках звычайна змяшчаюцца пасля прамого (прамых). Напрыклад, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» АН БССР (Мн., 1977) так падаецца тлумачэнне слова *віраваць*:

Вірава́ць, -ру́е; незак. 1. Утвараць віры, круціць; бурліць. *Вада плюскоча і віруе аж ля самых дзедавых ног.* Крапіва. *Плыт перагарадзіў пратоку, і вада клекатала, вірвала.* Савіцкі.

2. перан. Бурліць; кіпець. *Крой віруе. Жыццё віруе.*
□ *Гней віруе. Помсты мора захлынае берагі.* Дзяргай.

Пераноснае значэнне ў слове з часам можа стаць прывычным і страціць вобразнасць, эмацыянальнасць. У такім выпадку ў слоўніках яно ўжо не адзначаецца як пераноснае: *гадзіннік адстае, карань слова, рукаў ракі.*

У кантэксте слова мае толькі адно (прамае ці пераноснае) значэнне.

17. З тлумачальнага слоўніка выпішыце 3—4 такія многазначныя словы, каб у іх былі не толькі прамыя, але і пераносныя значэнні.

18. Выпішыце спачатку сказы, у якіх выдзеленыя словы ўжываюцца ў прамым значэнні, потым — сказы, у якіх выдзеленыя словы маюць пераноснае значэнне. Раствлумачце значэнні гэтых слоў.

1. Ён [Якуб] увесь час круціўся каля брата і **шчабяталі** сваім дзіцячым галаском. (К-с.) 2. З усіх канцоў **шчабяталі** вераб'і. (К-с.) 3. Вецер **плыў** з надхмарнай вышыні. (К. Ч.) 4. Насустрэч людзям з другога берага **плыла** лодка. (Як.) 5. Міхаіл націснуў клямку і пераступіў **парог** сянец. (Вас.) 6. Ой, многа, як многа для думак дарог! Не спыніць іх лёту ніякі **парог**. (К-с.) 7. Пень быў **гнилы**, струхлелы. (Лыньк.) 8. Мы скінем з дарогі астаткі **гнилога**. (К-с.) 9. **Глухі** недачуе, дык прыдумае. (Прык.) 10. Мінуўшы **глухія** Цёмныя Ляды, Лабановіч павярнуў улева, трымаючы кірунак на Мікуцічы. (К-с.)

19. Якія вы ведаеце значэнні слова *чырвоны*? Назавіце некалькі ўстойлівых спалучэнняў, у якія ўваходзіць слова *чырвоны* як састаўны кампанент. Раствлумачце сэнс спалучэння *Чырвоная кніга*. Выпішыце з Чырвонай кнігі Рэспублікі Беларусь (Мн., 1993) 8—10 назваў.

20. Прачытайце тэкст, назавіце яго асноўную думку. Дайце загаловак тэксту (можна словамі аўтара). Выпішыце словы з пераносным значэннем, растлумачце іх ролю ў тэксце.

Колісь, яшчэ ў дні юнацтва, мяне зачароўвалі прасторы зямлі з іх шматлікімі гаманкімі дарогамі, шырокімі і вузкімі, роўнымі і крывымі, паабапал якіх сямтам вынікалі купчастыя ліпы, стромкія таполі або старыя кучаравыя хвоі. Мяне вабілі неакрэсленыя далечы, маўклівыя і мудрыя ў сваёй задуменнасці, з іх узгоркамі, далінамі і крыніцамі, з тонкімі палоскамі лясоў на небасхіле, дзе зямля нібы сходзіцца з небам. І ўсё гэта прыкрывалася празрыстаю заслонаю сіняватай смугі.

Што хаваецца за заслонаю сінечы-смугі? Якія правы якія людзі сустрэнуцца мне на шляху вандравання? Праз якія абшары зямлі пройдуць пуцявіны і куды яны прывядуць?

Нічога цікавейшага на свеце не было тады для мяне, як прыўзняць заслону сінечы і зазірнуць за яе рубяжы...

З таго часу шмат прайшло гадоў. Многа дарог перамералі мае ногі...

Але шумяць і гамоняць несупынным хвалі жыцця, і

ўсё тыя ж шырокія, яшчэ болей прывабныя далечы разгортваюцца перад вачамі.

Новыя прасторныя дарогі расчыніліся перад нашымі народамі. І не гасне нястомнае жаданне зірнуць за заслону заўтрашніх дзён.

Будзьце ж вы светлыя і радасныя, наступныя дні людства! (Якуб Колас.)

21. Прачытайце, знайдзіце аўтарскія метафары, вызначце іх вобразнасць. Выпішыце іх разам са словамі, што называюць прадметы, з'явы, якія характарызуюцца гэтымі метафарамі.

1. І мяне хвароба тузанула, ведзьме рыхтавала на пасаг. (Панч.) 2. Тады адступае прад радасцю смутак, сціхае наўсцяж кананада прамоў. (Кір.) 3. Схуднеў за вёскай хмызнякоў паўкруг. (Грач.) 4. А тваіх вачэй смяшынкi, як нябесны дар каплю. (Бур.) 5. Ты далёка... Мне не спіцца. У бязмежную пустату думкі капаюць, як жывіца, астываючы на ляту. Ападаюць яны, ападаюць... Раннім інеем асядаюць мне на скроні. (Грач.) 6. Заранка ўспыхне полымна на ўсходзе, густой расой засвеціцца трава... (С. З.) 7. Глядзіць на свет ацішэла шпакоўні пустое вока. (Грач.) 8. Нарач беліць кужалі туманоў на цёмнай цёплай плыні. (К. Б.) 9. Дажджавое памяло жоўтых лісцяў намяло. (Панч.) 10. І ў старамодным Лондане, што ад дажджу распух... (Панч.)

22. Спішыце сказы з твораў Якуба Коласа. Падкрэсліце словы з пераносным значэннем, вызначце тып пераносу (метафара, метафія, сінекдаха).

1. У сіняй смуге песцяцца далі. 2. Старыя хвоі горда ўзвышалі свае макушы над лесам. 3. На маладых аксамітных усходах палёў буйніліся росы. 4. Лабановічу проста любя было пабыць у лесе, паглядзецц на слаўныя адзінокія хвоі. 5. Ці не багаты тут лясы і рознай птушкай, і звярамі, арэхам, ягадай, грыбамі? 6. Апошні раз **расступіўся** лес, і перад вачыма настаўніка раскрылася шырокая круглая палянка, вясёлая і прыветная. 7. Побач чыгункі стаяў высокі стары лес, таемны, пануры і важны. 8. Заскочыла ў хату Аленка, Тараса Шаўчэнку ўзяла, хустачку на плечы накінула, зірнулася ў люстэрачка ў **бляшанай** аправе і на вуліцу выйшла. 9. Залаты пажар сонца залівае верхавіны лесу. 10. З двара ў акно пазірала чорная

ноч. 11. Рассыпаючы сноп залатых стрэл, велічна выплывала сонца з-за краю зямлі над прасторамі зялёнага палескага мора. 12. Школа жыла сваім звычайным жыццём.

- Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

§ 10. Амонімы

Амонімы (грэч. *homonima* ад *homōs* — аднолькавы, *ónoma* — імя) — словы, якія аднолькава гучаць, але маюць розныя значэнні. Напрыклад: *абора* — тонкая вяровачка і *абора* — кароўнік; *бокс* — від спорту, *бокс* — мужчынская стрыжка і *бокс* — адгароджаная частка памяшкання ў лячэбных установах для ізаляванага ўтрымання хворага; *высмаліць* — абмазаць што-небудзь смалою, прасмаліць і *высмаліць* — знішчыць агнём, сонцам. Амонімы адносяцца да адной часціны мовы. Амонімы нельга блытаць з мнагазначнымі словамі. У мнагазначным слове ўсе значэнні аб'ядноўваюцца пэўным агульным значэннем. Параўнаем значэнні слова *вянок*: 1) упрыгожанне з кветак або галінак, сплеченых ў кружок (вянок з васількоў); 2) адзін рад бяравення ў зрубце (зрубіць пяць вянкоў). Абодва гэтыя значэнні аб'ядноўвае адно — прадмет, канцы якога змыкаюцца ў адно цэлае. У слоўніках мнагазначнае слова падаецца як адзін слоўнікавы артыкул з выдзяленнем асобных значэнняў, а кожнае слова-амонім падаецца як асобны артыкул і адзначаецца лічбамі зверху. Напрыклад:

Байка¹ — 1. Невялікі іншасказальны твор павучальнага характару, звычайна ў вершаванай форме. *Байкі К. Крапівы*. 2. Разм. Выдумка, небыліца. *Нарасказвай баек*.

Байка² — мяккая варсістая баваўняная тканіна (Баханькоў А. Я., Гайдукевіч І. М., Шуба П. П. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.— Мн., 1990).

Такія словы называюць яшчэ лексічнымі амонімамі.

У мове ўжываюцца і амаформы (аманімічныя формы, або марфалагічныя амонімы), а таксама амафоны (фанетычныя амонімы).

Амаформы — словы, якія аднолькава гучаць толькі ў асобных граматычных формах і ў большасці выпадкаў адносяцца да розных часцін мовы: *вусны*

(назоўнік мн. ліку) і *вусны* (прыметнік), *кліч* (назоўнік) і *кліч* (дзеяслоў загаднага ладу), *лячу* (ад *ляцець*) і *лячу* (ад *лячыць*).

Амафоны — словы, што аднолькава гучаць, але па-рознаму пішуцца: *род* і *рот*, *лёд* і *лёт*, *лез* і *лес*, *казка* і *каска*.

Асобна стаяць амографы — словы, якія пішуцца аднолькава, але адрозніваюцца націскам, г. зн. неаднолькава гучаць: *капаць* і *капа́ць*, *ту́га* і *туга́*, *па́лкі* і *палкі*, *ра́ды* і *рады́*.

Лексічныя амонімы, амаформы, амафоны, амографы выкарыстоўваюцца для стварэння гумару, каламбураў: *І вось злуе [віхор], нібы пачаў з зямлі выкручваць вось...* (Луж.) *Каму, як кажуць, па каму, каму па два нібыта.* (Р. Б.) *Лабановіч спыніўся ў дзвярах бакавушкі і сказаў: «Перамелецца, мукка будзе».* — «*Можжа, мукá, а можжа, і мўка*», — заўважыў Турсевіч. (К-с.) *Так мне лёгка і весела косіцца, у руках я не чую касы.* Толькі неба хмурынкамі *косіцца*, абяцаючы дожджык *касы*. (Св.)

23. Выпішыце з тлумачальнага слоўніка беларускай мовы 4 групы амонімаў, складзіце з імі сказы.

24. Знайдзіце амонімы, амаформы, амафоны, амографы.

1. А від які з пляцоўкі гэтай! (К-с.) На востраве былі розныя віды раслін і птушак. (Я. М.) 2. Гаспадыня сама выбрала ўсё найлепшае, навязала ў настольнік даволі вялікі вузел, прыладзіла яго сабе на плечы. (Шам.) Вузел — гэта мера скорасці ходу суднаў, роўная 1,852 км у гадзіну. 3. Вышываны [кісет] там, дзе горы, на святой зямлі грузін, каб ты ведаў, што і ў горы ты на свеце не адзін. (Гл.) 4. А раніцай туман над сопкай — густая пара над катлом: знаёма пахла бульбай сопкай, сялом, пакінутым жытлом. (Р. Б.) 5. Палівае стэпы дожджык бойкі ды шумяць высокія пшаніцы, дзе былі Сламіхінскія бойкі, ноч цяжкая Лбішчанскай станицы. (Зв.) 6. Я на елку палячу — усе галінкі палячу. 3 журавін зрабіў каралі, журавы мяне каралі, а суніцы ледзь паспелі, іх дразды скляваць паспелі. (Грах.) 7. У пакоі селянін азірнуўся на бакі і, развязаўшы аборы з лапця, дастаў з-пад анучы лісток паперы. (Р. М.) Былі тут розныя будынкі: гуменцы, гумны і адрынкі, хлявы і стайні, і аборы, дабра, на-

бытку былі горы. (К-с.) 8. Калі накруцяць разьбяры, то паспрабуй там разбяры. (ЛіМ). 9. Вітаю вясну, што прыйшла на палі. (М. Т.) Будзі жаўрукамі жытнёвую рунь, палі незгасальную ў небе зару. (М. Т.) 10. Кажу сабе: душою не крыві, бо чалавечы век усё ж кароткі, і водгуллем у кожнага ў крыві азвацца могуць прашчуры і продкі. (Грач.) 11. Адказ знайшоўся, дапамагла музыка. (П. К.) У Ніжнія Байдуны ўехалі поўныя сані-развалы музыкаў. (Б.)

§ 11. Сінонімы

Часта той самы прадмет, дзеянне, якасць, з'яву можна назваць рознымі словамі. Так, дзеянне, якое абазначаецца словам *ісці*, можна назваць многімі іншымі словамі. У «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» М. Клышкі падаецца іх 27: *ступаць, крочыць, маршыраваць, плесціся, пхнуцца, цягнуцца, брысці, тэпаць, тупаць, трапаць, дыбаць, шыбаваць* і г. д. Дзеянне, якое абазначаецца словам *гаварыць*, можна назваць больш як 50 словамі.

Сінонімы (грэч. *συνώνυμος* — аднайменны) — словы адной часціны мовы, якія гучаць па-рознаму, але маюць вельмі блізкае ці аднолькавае значэнне: *яда, ежа, харч, харчаванне, страва, прадукты, ласунак, наедак, падмацунак; малы, невялікі, мізэрны, мініяцюрны, партатыўны; упрыгожваць, аздабляць, убіраць, прыбіраць, прыхарошваць*.

Група сінонімаў (два ці больш), якія аб'ядноўваюцца лексічным значэннем, утвараюць сінанімічны рад. У сінанімічным радзе выдзяляецца асноўнае слова (дамінанта), якое найбольш яскрава выражае значэнне, агульнае для ўсіх слоў гэтага рада, і з'яўляецца звычайна стылістычна нейтральным. Напрыклад, у сінанімічным радзе *блішчаць, ззяць, зіхацець, ірдзець, зырчэць* асноўнае слова — *блішчаць*. Асноўнае слова ў сінанімічным радзе заўсёды першае.

Сінонімамі да слоў могуць быць і ўстойлівыя выразы (фразеалагізмы): *падабацца — быць па душы; насміхацца — кпіны строіць; кахаць — аддаць сэрца (каму-н.); ахоўваць — несці варту; стрымгалоў — на злом галавы; смяяцца — зубы прадаваць, сушыць зубы; ісці — трапаць ногі, перабіраць нагамі, перастаўляць ногі*.

Слова адрозніваецца ад іншых у сінанімічным

радзе адценнем значэння або стылістычнай афарбоўкай. Сінонімы, якія адрозніваюцца адценнем значэння, называюцца семантычнымі: *гаварыць* — *размаўляць* (абменьваючыся думкамі); *адпачыць* — *перадыхнуць* (на кароткі час).

Сінонімы, якія маюць розную стылістычную афарбоўку, называюцца стылістычнымі: *крычаць* — *гарлапаниць*; *прадумаць* — *абмазгаваць*; *уцячы* — *змыцца*. Тут словы *крычаць*, *прадумаць*, *уцячы* стылістычна нейтральныя, г. зн. аднолькава ўжываюцца з тым самым значэннем ва ўсіх стылях мовы. А словы *гарлапаниць*, *абмазгаваць*, *змыцца* адносяцца да гутарковага стылю.

Найбольш часта ў мове ўжываюцца сінонімы, якія адрозніваюцца і значэннем, і стылістычнай афарбоўкай. Іх называюць семантычна-стылістычнымі. Напрыклад, сінонімы *ісці*, *плесціся*, *валачыся* абазначаюць тое самае дзеянне, але слова *ісці* нейтральнае, а словы *плесціся* і *валачыся* адносяцца да гутарковага стылю. Акрамя гэтага, словы *плесціся* і *валачыся* маюць дадатковае адценне: *ісці* вельмі павольна, з цяжкасцю.

Выдзяляюць яшчэ кантэкстуальныя сінонімы — словы, якія набліжаюцца значэннем да іншых слоў толькі ў пэўным кантэксце. Напрыклад, да слоў *узнікаць*, *з'яўляцца* М. Лужанін ужывае слова *пра-разацца*: *...пачала праразацца песня*; да слова *зоркі* Я. Брыль ужывае спалучэнне *мігатлівая жарства*, а да *неба* — *высокая столь*: *Ва ўсёй гэтай мігатлівай жарстве, што асыпала нашу высокую столь, мы пазналі перш за ўсё Вялікую Мядзведзіцу*.

Сінонімы робяць мову больш разнастайнай, дакладнай, выразнай. Умелае іх выкарыстанне дапамагае пазбегнуць паўтору таго самага слова (таўталогіі). Вось прыклад з рамана І. Мележа «Завеі, снежань»:

Зноў убачыла Ганна Параску пад вечар. Параска ішла не адна. За ёй, акрамя Барыса, кіравалі з вуліцы да школы Дубадзел, Гайліс, Чарнаштан. Дубадзел, у кароткай паддзёўцы, у галіфэ, з ваеннай сумкай цераз плячо, рэзай побач Параскі — наперадзе, лёгка і нібы весела. Гайліс крочыў у зашпіленым шынялі, вецер ірвай полы шыняля і, было відаць, замінаў ісці. Але Гайліс не зважаў на вецер, ішоў роўна, цярпліва. Барыс ступай каля Гайліса. Ганна не дала яму ніякай увагі. Яна адзначыла: Чарнаштан дыбай ззаду ўсіх...

25. Пад кожным нумарам у сказах знайдзіце сінонімы і ахарактарызуйце іх (семантычны, стылістычны, семантыка-стылістычны, кантэкстуальны). Адкажыце, з якой мэтай іх выкарыстоўваюць пісьменнікі.

1. За ляском зноў ціха, задуменна шумелі бясконцыя рады бяроз, тужліва, загадкава гаманілі праводы. Яны гулі ўвесь час — і калі збоку адыходзіла дарога на Глінішчы, і калі мяняліся вузенькія, шэрыя, дзе-нідзе весела падзеленыя рунню палоскі. (І. М.) 2. Па абодва бакі, паабাপал ракі, дзве чыгуначныя будкі. І гудкі, цягнікі. Цягнікі, цягнікі. Праплываюць з Баку, прабягаюць з Ташкента, завіхаюцца з Мінска, грукочуць з Масквы. (Луж.) 3. Сцяжынкi ў полі, грэблі і развілкі, гасцінцы, скрыжаванні, бальшакі, па іх ідуць калекі і асілкі ў розныя кірункі і бакі. (Грах.) 4. Дзед адзеўся ў святочны гарнітур і доўга круціў перад люстэркам сівыя вусы. Насцечка таксама апранулася ў святочнае адзенне і раптам заўважыла, што гарох яны так і не скончылі перабіраць. (К. Ч.) 5. Лабановіч павольна пасунуўся знаёмаю дарожкаю да знаёмага ўжо вала... З могілак Лабановіч падаўся ў бок лесу. Ускрайкам, не спяшаючыся, накіраваўся на Тумель, дзе быў ставок і старасвецкі двухпавярховы млын. (К-с.)

26. У сказах кожнага абзаца знайдзіце сінонімы. Выпішыце іх у сінанімічныя рады.

1. 1. Адзежа, прамоклая да апошняй ніткі, прыклеілася да цела і зусім не трымала цяпла. (І. М.) 2. Кухцік памаўчаў, падумаў, расшпіліў і зноў зашпіліў сваю вопратку і паставіў Сцяпана на ногі. (К. Ч.) 3. Булкін чапляўся за лодку, барахтаўся, каб як-небудзь утрымацца на паверхні вады, бо мокрае адзенне цягнула на дно. (І. М.) 4. Пякло лета спёкай, ты, уся зацяганая, злівалася потам крывавым, а восень студзіла слаю бязлітасна, трос вецер адзеткам дзіравым. (Куп.) 5. Невыдуманая світка — убор на плячах... (Куп.) 6. У белым убранні прыходзіць вясна... (Гл.) 7. Апратка ў яго паабрываная. (Куп.) 8. Усё абмундзіраванне гэтага байца, рукі, твар, шыя былі ў чырвані... (Кул.) 9. Разам з людзьмі перамяшчалася незлічоная колькасць Бог ведае якім чынам назбіраных і ацалелых трантаў. (Луж.)

II. 1. Нарвегія... Высокіх гораў сіль і ветразі рыбацкія ў фіёрдах... (Панч.) 2. Высачэзны пад'ёмны кран з зашклёнай кабінай працягнуў рабрыстую стралу над будоўляй. (Хадк.) 3. Вежа. Паднябесны мінарэт. (А. П.) 4. Даўгавязы і бледнатвары юнак — Лукаш Калюга — не вельмі быў гаваркі. (Хв.) 5. Выносістыя сосны гаманілі з небам. (А. Ч.) 6. Да калодзежа падышоў рослы, з чырвонай зоркай на шлеме салдат. (М. Л.) 7. Назаўтра сапраўды прыехаў прадстаўнік саюза паляўнічых — сажнёвага росту дзядзька, у высокіх, за калені, ботах, з двухстволкай за плячыма. (Як.) 8. Калі ўваходзілі ў пройму дзвярэй, то бачылі вакол высачэнныя сцены. (І. М.)

III. 1. З дурнога куста і шост нялюдскі. (Прык.) 2. Неспакойнаму духу гаспадара работа яго здаецца нездавальняючай. (Б.) 3. Без кавалка хлеба кепская бяседа. (Прык.) 4. Добрая слава ў кошыку ляжыць, а благая па дарожцы бяжыць. (Прык.) 5. Ліхое слова пракаўтні. (Прык.) 6. Учынкі не абурэе клас, чацвёркі зарабляе іншы раз, — адмоўнага ў ім амаль зусім не стала. (У. К.) 7. Піша няўдалыя вершы, якія не друкуюць. (І. Н.) 8. На гэтай зямлі нават і грэчка нічога не варта. (Б.) 9. «Сам, як той казаў, граша не варты, ды дзеці затое — слава Богу», — гаварыў Лапінка. (Б.) 10. Нялюдская кампанія і добрага звязде. (Прык.) 11. Няўжо яшчэ працягваецца той брыдкі сон? (Чарн.)

IV. 1. Вакол панавала цемрадзь, і сцежкі зусім не было відаць. (Лыньк.) 2. Цемень наступіла нечакана. (Сам.) 3. У сутонні снежнае ночы там відаць былі сілуэты аўтамабіляў. (В. Б.) 4. Чарната — не відаць нічога за пяць крокаў. (Сач.) 5. У поцемках нельга было разабраць, з неба гэта сыплецца ці з верхавін дрэў. (Кул.) 6. Пройдзе ночка, згіне цьма... (К-с.)

V. 1. Мартын Рыль, у арышце якога не апошнюю ролю адыграў войт, уцёк з-пад канвою. (К-с.) 2. Як бы мне змыцца ад суседства такога? (П. К.) 3. Сам пан ледзьве паспеў пяты падмазаць. (К. Ч.) 4. Стаіць дзед і на іх глядзіць, дзівуецца, не разумеючы, чаго яны драпака далі. (Лыньк.) 5. І надумаўся хлапчына даць адгэтуль драла. (К-с.) 6. Ты, пэўна, ад каханья збег... (Е. Л.) 7. «Глядзі, каб не ўлізнуў гэты здраднік», — папярэдзіў камандзір. (Лыньк.)

VI. 1. Хутка гусцеў сумны вячэрні змрок. (І. М.) 2. Па тратуары ішла таропка жанчына з кошыкам. (Гал.) 3. Ночы зорныя летнія пралятаюць імгненна.

(І. Н.) 4. Суровая вестка аб лёсе рабочай дэлегацыі маланкава абляцела ўвесь горад, дэпо, станцыю. (Лыньк.) 5. Скора гаворыцца, ды няскора робіцца. (Прык.) 6. Паспешна, нібы з вялікага разгону, убег у бліндаж Чумак. (Кул.) 7. Антон шпарка крочыў у бок лесу. (А. Ч.) 8. З таго канца вуліцы, адкуль ішоў дзед Талаш, бяжыць ва ўвесь дух падлетак гадоў шаснаццаці. (К-с.) 9. Адным махам ён пераскочыў рэчку і аж да самага мястэчка не даў каню перадыхнуць. (К. Ч.) 10. Дзімка ішоў даволі борзда. (П. К.) 11. Іванка бег з усяе сілы. (П. К.)

VII. 1. Толік адышоў ад дзвярэй і патупаў следам за сябруком, які падаўся чамусьці не дамоў, а ў мястэчка. (П. К.) 2. Сяляне, зліўшыся ў агромную грамаду, паволі паціснулі да пана каморніка. (К-с.) 3. Лапінка ўстаў з лавы і, сагнуўшыся ў сярэдзіне, паківаўся, як качар, да машыны. (Б.) 4. «Эх!..» — уздыхнуў Данілка і паплёўся ў хату. (П.) 5. Бабка паволі пасунулася ў кухню на сваю печ, адкуль хутка пачуліся нейкія мармытанні. (К-с.) 6. Дзед Талаш высунуўся з-за дуба, а высокі незнаёмы чалавек смела і рашуча закалыхаўся да тоўстага гузастага дуба. (К-с.) 7. З чамаданам у руках паціснуўся ён [Лабановіч] на станцыю ў густым патоку людскога тлуму. (К-с.) 8. Астاپ пайшоў уперадзе групы людзей. (Лыньк.) 9. Толік падаўся следам. (П. К.) 10. Стары патупаў каля хаты, прыбіў штыкеціну, што вісела на адным цвіку, і пацягнуўся памалу ў лес пашукаць пару добрых яблыnek на прышчэпы. (К. Ч.)

27. У сказах дапішыце словы, якія найбольш падыходзяць па сэнсу.

І. Глядзець, прыглядацца, разглядаць. 1. І ... пачаў хлапец з усіх бакоў салдата. 2. Лена пачала ... да іх твараў. 3. ... мае вочы і вокала бачаць, як дзіва за дзівам ідзе ў нашы хаты.

Моцна, звонка, аглушальна, прарэзліва. 1. Зноў ... прагуў паравоз. 2. ... ударыў гром. 3. Слухаючы гэта, усе ... смяяліся. 4. ... над Прыпяццю сіняй вольная песня гучыць.

Стары, старадаўні, незапомны, даўнішні. 1. Ад каменя, як і раней, вілася па кручы вытапаная з ... часоў сцяжынка. 2. ... рвецца, на новае спадзяецца. 3. Калісьці, у ... час, жыў ганарысты пан у нас. 4. Абознік пачаў расказваць ... прыгоду.

II. *Есці, сталавацца, карміцца, падсілкоўвацца.*
1. Дастала [маці] акрайчык хлеба, па скрылёчку сала, і яны ўзяліся ... . 2. Тут кватарант і ... . 3. ... не хацелася, хоць з учарашняга макавай расінкі не было ў роце. 4. Баброў не цікавіць рыба, якую ловіць выдра, а выдру не цікавяць расліны, якімі ... бабры.

Сябар, таварыш, калега. 1. Нават нашы адважныя кулямётчыкі і снайперы паважалі Булкіна, як роўнага, гаварылі з ім, як з баявым ... . 2. Рады я: ... у нас не меней, чым у сонца залатых праменняў. 3. «Дазвольце пазнаёміцца: ваш ... і сусед — Лабановіч», — назваў сябе госьць.

Невясёлы, сумотны, маркотны, пануры. 1. Каб развеець гэты ... настрой, Лабановіч сабраўся паблукаць па верханскіх ваколіцах. 2. Але Васіль быў ..., яго вялікі клопат агарнуў. 3. Твары разведчыкаў былі ... і маўклівыя. 4. Думы ..., Думы гаротныя, труціце быт мой сірочы.

Цячы, працякаць, цурчаць, сачыцца. 1. Вясна ... вада пад снегам. 2. Бачыў: кроў змагароў, як жывая..., ... з ранаў. 3. З-пад каменя ... крыніца. 4. Тут ... каламутны ручаёк, які летам перасыхаў. 5. На Бярозе, якая ... зусім недалёка ад нашай вёскі, мы, хлапчукі, прапалі амаль усё лета.

§ 12. Антонімы

Антонімы (грэч. anti... — прыстаўка, якая абазначае процілегласць, апута — імя) — пары слоў той самай часціны мовы з процілеглым значэннем: *вялікі — малы, светлы — цёмны, белы — чорны, гаварыць — маўчаць, цёпла — холадна, ўверх — уніз, весела — сумна, усыпаць — высыпаць.*

Антонімы з'яўляюцца адным са сродкаў выразнасці мовы, яны ўжываюцца для супастаўлення, параўнання з'яў, дзеянняў, прымет, колькасці: *Старасць — слабая на ногі, ды моцная на розум.* (Прык.) *Мы станем удвух пры дарозе ля белай бярозы, успомнім маленства, успомнім і радасць, і гора.* (Панч.)

28. Спішыце сказы, падкрэсліце антонімы. Вусна зрабіце марфалагічны разбор першага сказа.

1. Ты з Заходняй, я з Усходняй нашай Беларусі, больш з табою ўжо ніколі я не разлучуся. (Куп.) 2. Добрая слава людзей збірае, а дрэнная — разганяе.

(Прык.) 3. Благі абразіць, а добры разважыць ды яшчэ і парадзіць. (Прык.) 4. Заўсёды, калі вяртаўся Тапурыя з далёкіх і блізкіх сваіх вандраванняў, ён любіў пастаяць тут, аглядаючы родныя мясціны. (Сам.) 5. Здаваліся хвілі гадамі — сны чаргаваліся з явай, а ява са снамі. (А. К.) 6. Ночка ці дзень, ці марозы, ці спёкі, — вечна ў ярме, у паднявольнай рабоце. (Куп.) 7. Усходзілі, заходзілі свяцілы, буялі травы, замесці мялі, а мне тугія мроіліся крылы, што нас цяпер над светам паднялі. (Грач.) 8. «Годзе!» — крыкнуў вой-князь, і радасць і гнеў пад грозным брывом яго гаслі-гарэлі, гарэлі і гаслі. (Бяд.)

29. Да выдзеленых слоў падбярыце антонімы.

Салодкі яблык, **сухі** бераг, **шырокая** дарога, **вялікі** дзень, **белы** хлеб, **хворы** чалавек, гаварыць **хутка**, **рана** ўставаць, **многа** зрабіць, **светлая** паласа, **цвёрдая** зямля, **гарачая** вада, **праўдзівая** гісторыя, **тоўстая** вяроўка, **цёплы** дзень, **добра** ведаць, **прыезджаць** у горад.

30. Пры дапамозе прыставак утварыце антонімы. Запішыце іх.

Падземны (*пераход*), уліваць (*ваду*), адчыніць (*дзверы*), смачны (*пірог*), хмарнае (*неба*), звычайныя (*абставіны*), ідэйны (*твор*), рэлігійны (*змест*).

31. Адкажыце, якімі моўнымі вобразнымі сродкамі карыстаецца Якуб Колас у трылогіі «На ростанях» (аповесць «У глыбі Палесея», ч. 1, р. VIII) пры апісанні Нёмана і наднёманскіх лугоў.

32. Напішыце сачыненне-апісанне на адну з тэм: «Родная мясціна», «У лесе зімою (вясною, увосень, улетку)», «Вялікае свята». Выкарыстайце ў сачыненні словы з пераносным значэннем, сінонімы, антонімы.

§ 13. Спрадвечнабеларускія і запазычаныя словы

Слоўнікавае багацце беларускай мовы складвалася на працягу многіх стагоддзяў. У лексіцы нашай мовы існуюць спрадвечнабеларускія і запазычаныя словы. Асноўную частку лексікі беларускай мовы складаюць спрадвечнабеларускія словы. Сярод іх выдзяляюцца агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласнабеларускія. Агульнаславянскія словы наша мова атрымала ў спадчыну з перыяду агульнага жыцця

славян. Гэтыя словы ёсць ва ўсіх ці ў большасці славянскіх моў: *лес, рака, поле, зямля, маці, сын, дзед, сястра, брат, мароз, дрэва, бяроза, дуб, воўк, варона, заяц, лета, восень, зіма, дзень, ноч, вечар* і інш. Усходнеславянскія словы з'явіліся пазней, у той час, калі ўсходнія славяне жылі супольна (перыяд Кіеўскай Русі). Такія словы ўжываюцца толькі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах: *пляменнік, конь, мяцеліца, бацька, грэчка, хвошч, харошы, пасля, цяпер, сорак, дзевяноста* і інш.

Уласнабеларуская лексіка развівалася з агульнаславянскай і ўсходнеславянскай пры дапамозе ўласных словаўтваральных сродкаў, а таксама на базе мясцовых гаворак. Асноўная колькасць уласнабеларускіх слоў узнікла за час існавання беларускай мовы. Уласнабеларускія словы ўжываюцца толькі ў беларускай мове: *аселіца, абрус, адказ, волат, бусел, золак, палетак, рухаць, сенажаць, славуты* і інш.

Запазычаныя словы трапілі ў беларускую мову ў выніку эканамічных, навуковых, культурных сувязей, якія існуюць паміж народамі. Значная колькасць іншамоўных слоў трапіла ў беларускую мову праз рускую.

Большасць запазычаных слоў, што прыйшлі ў беларускую мову, у пэўнай ступені падпарадкоўвалася фанетычным і граматычным законам нашай мовы. Некаторыя з запазычаных слоў поўнасьцю асвоены беларускай мовай, яны ўспрымаюцца як спрадвечнабеларускія: *бульба, бурак, морква, школа, клас, вагон, лямпна, кніга, рэвалюцыя, цэгла* і інш. Многія запазычаныя словы вызначаюцца сваімі пэўнымі асаблівасцямі. Адны з іх не скланяюцца (*кіно, дэпо, метро*), другія маюць пэўныя фанетычныя прыметы: спалучэнні *ія (ыя), іё (ыё), іе (ые)* (*біялогія, фізіёлаг, патрыёт, гігіена*); цвёрдыя *д, т* перад галоснымі *і, э* (*дэлегат, дэталі, дырэктар, тэатр, тэхніка, тэлефон*); неўласцівыя беларускай мове спалучэнні зычных *шп, шр, шт* (*шпалы, шпалеры, шрот, штаб, шторы*); наяўнасць гука *ф* (*фанера, факт, фабрыка, ліфт, міф*); спалучэнні галоснага з насавым зычным *ан, он, ен, ін* і інш. (*панцыр, гонты, пенсія, інструмент, вінт, маёнтак, ланцуг*) і інш.

Іншамоўнымі словамі нельга злоўжываць. Няма ніякай патрэбы запазычваць словы, калі ёсць свае для назвы пэўных прадметаў, з'яў.

33. Прачытайце ўрывак, выпішыце спачатку ўласнабеларускія словы, а потым — запазычаныя і, дзе магчыма, назаўважце прымету запазычанага слова.

У ціхай лясной вёскі двайная назва: для мясцовых людзей і на картах невялікіх маштабаў яна — Люсіна, а для прыхільнікаў літаратуры — Цельшына, дзе ўсё звязана з маладым настаўнікам Лабановічам, юнай прыгажуняю Ядвісяй.

Сёння ў Люсінскай сярэдняй школе паўтысячы вучняў. У школе паўсотні настаўнікаў. Дзесяць педагогаў — мясцовыя. У Люсіне ёсць філіял Ганцавіцкай музычнай школы. Унукі і праўнукі першых вучняў Якуба Коласа любяць і спорт, асабліва лёгкую атлетыку і гімнастыку. Пры школе ёсць інтэрнат, сталоўка, групы падоўжанага дня. Паспяхова працуе мноства розных гурткоў.

Коласаўскае Цельшына мела адну невялікую і скрыўленую вуліцу, сённяшняе Люсіна мае некалькі вуліц з прыгожымі дамамі. Вуліцы разыходзяцца не ў тым кірунку, як дыктавала калісьці прырода, а плавна, так, як чалавек таго пажадаў.

Ёсць у Люсіне клуб, камбінат бытавога абслугоўвання насельніцтва, дзіцячы сад, некалькі магазінаў, з тутэйшымі лясамі перамаўляецца лес тэлевізійных антэн, узнятых над дамамі.

Шануюць у Люсіне памяць пра першага настаўніка, памятаюць яго спагадлівую дабрату. Вось паўстанак Якуба Коласа. Школа імя Якуба Коласа. Мемарыяльная дошка на беразе Дубаўскага возера, ля невяліччай дубровы: «Тут адпачываў Колас». Ды запытай у любога люсінскага хлапчука, дзе былі Коласавы таполі (іх знішчыла вайна), і ён пакажа беспамылкова. А яшчэ ў школе, у кожным доме — кнігі Якуба Коласа, дарагія і любімыя... (*«Беларусь»*).

- Да апісання ці паведамлення адносіцца гэты тэкст?

34. Выпішыце спачатку запазычаныя словы (абазначце па магчымасці прымету іх запазычанасці), затым уласнабеларускія словы і нарэшце словы, якія ўжываюцца ў беларускай і рускай мовах.

У непарыўнай сувязі з вырашэннем агульных задач аховы прыроды, жывёльнага і расліннага свету знаходзіцца арганізацыя відавой аховы жывёл і раслін. Пад уплывам розных антрапагенных фактараў толькі

за апошнія 100—150 гадоў з фауны і флоры знікла значная колькасць відаў жывёл і раслін, якія раней трапляліся на тэрыторыі Беларусі. Сярод іх: птушкі — вялікі баклан, коўпіца, стрэпет, ружовы пелікан, чорны турпан; рыбы — бялуга, выразуб, корушка, кумжа, ласось, чарнаморская і рачная міногі, балтыйскі і рускі асятры, сіг і інш.; некаторыя водныя беспазваночныя; расліны — цыбуля прычасночная, герань галубковая... Многія віды жывёл і раслін, арэалы якіх скараціліся, знаходзяцца пад пагрозай знікнення. (*Чырвоная кніга Рэспублікі Беларусь.*)

● Назавіце рэдкія расліны, дрэвы, жывёл, птушак, якія знаходзяцца пад пагрозай знікнення на тэрыторыі Беларусі.

35. Перапішыце, падбіраючы патрэбныя словы з тых, што ў дужках.

1. Тут стары заўважыў сваё наўмыснае ўзрушэнне і, засаромеўшыся яго, стуліўся ў шкарлупу звычайнай ... . Сход закончыўся правалам планаў яго арганізатараў, якія не дабіліся кантакту з масай і апынуліся ў стане поўнай ... . (*замкнёнасць, ізаляцыя*) 2. І зруб новы паставяць. А каб вы не чапалі яго, то ён, напэўна, збуцвеў бы там і ніхто б яго не ... . Спецыялісты ... сцены старажытнага палаца. (*рэстаўрыраваць, аднаўляць*) 3. Было такое ..., што гэта не далёкае Запаляр'е, а Масква ці Мінск з яго праспектам Ф. Скарыны ў вячэрні час. Алеся дзіцячым ... угадала бацькаву няласку да сябе. (*адчуванне, інстынкт*) 4. ... дні верасня выдаліся надзвычай цёплыя. У ... спарборніцтвах удзельнічала дваццаць хлопчыкаў ва ўзросце да пятнаццаці год. (*апошні, фінальны*) 5. Гаворка была ..., можна было разабраць кожнае слова. Добрае веданне ўмоў жыцця сваіх герояў дазваляе пісьменніку выбіраць дэталі самых ... і трапныя. (*каларытны, выразны*) 6. Каля завода, перад варотамі, ... рабочыя. На ўсходнім баку фронту ... вялікія сілы ворага. (*канцэнтравацца, збірацца*)

36. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. У перакладзе падкрэсліце адной лініяй словы, якія ўжываюцца ў рускай і беларускай мовах. Запазычаныя словы падкрэсліце дзвюма лініямі.

К марту 1943 года в организации «Зубилкин» уже насчитывалось более 10 человек. Самых отважных и верных товарищей привлек Виля Гудович к подполь-

ной работе на заводе имени Мясникова. Кроме Гудовича, здесь действовал Виктор Глинский, Григорий Подобед, Иван Богуш, Юзик Вислоух и другие друзья Вили. Часть подпольщиков, вступивших в организацию, работала на других предприятиях.

5 марта 1943 года на станцию Минск-Товарная прибыли три цистерны с бензином. Взорвать их мы поручили «Зубилкину». Иван Богуш предложил испытать на этой операции мину своей конструкции.

— Пойми, Виля, — доказывал он Гудовичу. — Я давно занимаюсь ею. Гарантирую, что девяносто тонн моя мина поднимет в воздух, как перышко.

— А сколько толу добавишь, чтобы, как перышко? — лукаво прищурился Виля Гудович.

— Толу? — смутился немного Богуш. — Ну самую малость, так, крохотку...

Мина подпольщика сработала превосходно. А на другой день он повторил свой подвиг в Красном Урочище. Здесь Ивану Богушу удалось с помощью термитного шара взорвать уже склад горючего. 10 тысяч канистр авиационного бензина уничтожило пламя. К тому же сгорели многие складские постройки и надолго вышли из строя подъездные пути. Однако при этом Иван Богуш едва не погиб. Его заметили фашисты. С огромным трудом удалось подпольщику уйти от преследователей. Организация решила переправить Ивана Богуша в партизанский отряд. (Н. Николаев.)

● Дайце загаловак тэксту.

● Раскажыце, што вы ведаеце пра беларускіх камсамольцаў-падпольшчыкаў. Дзе вы пра гэта прачыталі або пачулі?

§ 14. Устарэлыя словы

У слоўнікавым складзе мовы няспынна ідзе працэс абнаўлення: адны словы становяцца ўстарэлымі і знікаюць з мовы, другія — новыя — з'яўляюцца ў мове. У сувязі з развіццём грамадства — яго эканомікі, культуры, тэхнікі, сацыяльных адносін — знікаюць з жыцця пэўныя прадметы, з'явы рэчаіснасці, а разам з імі знікаюць з ужывання словы, якія іх называюць: *цар, баярын, фабрыкант, саха, кабрыялет, армяк, грош, дукат, аршын, вярста, пядзь, нэп, нэпман, валвыканком, лікбез, нарком* і інш. Гэта — гістарызмы.

Часам прадметы, з'явы не знікаюць з жыцця,

але іх назвы замяняюцца новымі. Ранейшыя назвы робяцца ўстарэлымі. Гэта — архаізмы. Архаізмы (грэч. *archaios* — старадаўні, устарэлы) — даўнейшыя назвы, якія ў працэсе развіцця мовы былі заменены новымі словамі — сінонімамі: *раме* — *плячо*, *чало* — *лоб*, *атрамант* — *чарніла*, *выя* — *шыя* і інш. Гістарызмы не маюць сінонімаў у сучаснай мове.

І гістарызмы, і архаізмы — устарэлыя словы, аднак яны адносяцца да лексікі сучаснай мовы, бо мы імі карыстаемся ў пэўных выпадках і ў асноўным іх разумеем.

Устарэлыя словы па-рознаму выкарыстоўваюцца ў розных стылях сучаснай мовы. У навуковай літаратуры (падручніках, артыкулах і г. д.) гістарызмы выкарыстоўваюцца як нейтральныя словы, якія з'яўляюцца адзінымі назвамі знікшых прадметаў, з'яў.

У сучасных мастацкіх творах гістарызмы і архаізмы ўжываюцца толькі з пэўнай стылістычнай мэтай. У творах пра мінулае яны ўжываюцца з мэтай узнаўлення гістарычнага каларыту пэўнай эпохі і мовы герояў: *Увесь дзень вялікі князь правёў у зборах. Дружыннікі вастрэлі мячы, коп'і, баявыя сякеры, правяралі конскую зброю, нашывалі таўсцейшыя слаі бычынай скуры на шчыты, змазвалі свіным салам і барсуковым тлушчам кальчугі.* (Л. Д.) «Даруй, вялікі князь, што не магу табе пакланіцца. **Выя**, кадук яе бяры, не гнецца», — разгублена сказаў [Раман] *Усяславу.* (Л. Д.) У мастацкіх творах на сучасную тэматыку ўстарэлыя словы выкарыстоўваюцца з мэтай надаць апісваемай з'яве, падзеі, прадмету і г. д. характар ці адценне ўрачыстасці, камічнасці, іроніі, жартаўлівасці: *Світаць у думках пачало: нашчадкі ўдзячныя ацэняць і шчодра лаўрамі ацэняць яго халоднае чало.* (Р. Б.)

У мастацкіх творах, дакументах, напісаных не ў наш час (нават не так даўно), ужываюцца словы, якія для нас устарэлыя, а ў час напісання актыўна ўжываліся ў мове і былі адзінымі назвамі прадметаў, з'яў і г. д. Гэта — гістарызмы і архаізмы часу: *Было шумна і людна каля будынка рабфака.* (К-с.) *Загорская сямігодка была распушчана на два тыдні зімовых вакацый.* (К-с.)

Словы знікаюць з мовы не адразу. Гэта вынік працяглага працэсу архаізацыі. Спачатку слова пераходзіць з актыўнага запасу ў пасіўны, робіцца ўстарэлым

і толькі праз пэўны час, рэдка ўжываючыся ў мове, паступова зусім забываецца і выходзіць са слоўнікавага складу сучаснай мовы — становіцца старажытным. Значэнні такіх слоў падаюцца ў гістарычным слоўніку. Некаторыя са старажытных слоў захавалі свае карані ў сучасных вытворных словах: *вой* — *воін*, *стрый* (дзядзька па бацьку) — *стрыечны*; у геаграфічных назвах: *г. п. Крывічы* (крывічы — старажытнае славянскае племя) або ўваходзяць у склад фразеалагізмаў: *ні кала ні двара* (кол — невялікі ўчастак ворнай зямлі, надзел каля хаты).

37. Выпішыце ўстарэлыя словы: спачатку гістарызмы, потым архаізмы. Вусна растлумачце іх значэнне.

1. Прыгонны дзядзька Халімон Кірдуна чалавек вельмі добры і змрочны. (*Каратк.*) 2. Чэлядзь жыла ў **дагледжаных** будынках. (*Каратк.*) 3. Чорт ратая заве гультаём, ласуном... (*Бяд.*) 4. Чаго жалець табе, гаротнай? Загонаў, дзе цвіце свірэпа, смыка, сахі, сярпа і цэпа, каб так чапляцца за іх слепа? (*Куп.*) 5. «У Раўбічавым маёнтку нехта не спіць», — сказаў Павел. (*Каратк.*) 6. На стале трапятаў агеньчык каганца. (*Каратк.*) 7. Важна ходзіць па мястэчку ўраднік, **пакручваючы** вусы. (*К-с.*) 8. Соцкі і два дзесяцкія стаялі на дварэ, чакаючы начальства. (*К-с.*) 9. На калядных вакацыі ён [Алесь] спустошыў частку дзедавай бібліятэкі. (*Каратк.*) 10. Алесь прывёз з губерні яшчэ двух лекараў. (*Каратк.*) 11. Каля печкі, дзе корпалася Марыля, гарэла над начовачкамі **заціснутая** ў лучнік лучына. (*Каратк.*) 12. Гаспадар дома павінен быў за дзень узараць сахою — не мяльчэй як на два вяршкі — палову дзесяціны гліністай зямлі, або забаранаваць морг, або-пасеяць шэсць моргаў, што ўжо зусім цяжка. А то — перавезці за дваццаць пяць вёрст ад васемнаццаці да дваццаці пудоў. (*Каратк.*)

● Вызначце склад выдзеленых слоў.

38. Падбярыце з тлумачальнага слоўніка 5 устарэлых слоў, складзіце з імі сказы і запішыце.

39. З рамана У. Караткевіча «Каласы пад сярпом тваім» (т. 2, р. II) выпішыце ўстарэлыя словы, вызначце іх стылістычную ролю ў творы.

§ 15. Неалагізмы

У выніку развіцця грамадства ўзнікаюць новыя прадметы, з'явы, новыя сацыяльныя адносіны, а разам з імі ўзнікаюць і новыя словы, якія іх называюць. Неалагізмы (грэч. *néos* — новы, *lógos* — слова, паняцце) — новыя словы, якія ўзнікаюць у мове для назвы новых прадметаў, з'яў або для замены іх старых назваў. Напрыклад: *аэробус, акванайт, гідранайт, вададром, гідробус, крысталон, фенілон, касмабачанне, космапраходзец, эліпсограф, галограф, пярограф, мотабол, менэджэр, тэлефакс*. Неалагізмы маюць адценне незвычайнасці, навізны.

Словы з'яўляюцца неалагізмамі да таго часу, пакуль не стануць агульнаўжывальнымі, прывычнымі і страцяць адценне незвычайнасці, навізны. Напрыклад, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ўзнікла многа новых слоў. Адны з іх (*суботнік, сельсавет, райвыканком, райком, парторг, калектывізацыя, калгас, саўгас, трактар, сеялка, самазвал*) з часам сталі прывычнымі, агульнаўжывальнымі, перасталі быць неалагізмамі; другія (*камбед, лікбез, губком, валвыканком*) ужо не ўжываюцца ў сучаснай мове, яны сталі ўстарэлымі.

Новае слова можа ўзнікнуць у мове і замест старой назвы таго самага прадмета, з'явы (*кардон — граніца, аэраплан — самалёт, лятун — лётчык, вакацыі — канікулы*).

Новыя словы могуць стварацца пісьменнікамі, грамадскімі дзеячамі з мэтай больш поўнай характарыстыкі прадмета, асобы, дзеяння. Такія словы называюць аказіянальнымі або індывідуальна-стылістычнымі (іх называюць яшчэ аўтарскімі неалагізмамі). Напрыклад: *Арлуе* цішыня арламі на сотню кіламетраў з гакам. (М. Т.) *І ад спраў і ад тэлектраў засынаюць мае Ушачы*. (Р. Б.) *Ён зімою пойдзе ў школу, як закніжыць, як зашколіць*. (Бяд.) *...усё больш і больш знаем аб першых днях нараджэння Зямлі, хоць мінулі мільёнагоддзі*. (М. Т.) *Прапахлы багуном, імшарамі, іду, нагрыблены, дамоў*. (Св.)

40. Знайдзіце ў сказах аўтарскія неалагізмы, раскрыйце іх выразнасць.

1. Вы са сваімі салаўямі, сваімі песнямі аселі, ветратрывалыя славяне, славянскай нівы дабрасеі. (Р. Б.)

2. Як гэта здорава — чытаць жывую карту роднай зямлі, напейзажавацца ў запас, зараджаць сябе жывой, вобразнай любоўю да гэтай зямлі... (Б.) 3. Нават гусі, зіму перабыўшы, без цябе адчуваюць заўжды, як патак твой вясеніцца выйшаў, і крыляюць ад Ніла сюды. (М. К.) 4. Што ні дзень — сандзень. Можна й пасандзеніцца! (Р. Б.) 5. Дарагія сябры-бязбацькавічы аблысели і абвусели. (Бур.) 6. Ханьчук паслухмяна чмыхнуў у вусікі сваёю роўненкай фотаўсмешкай. (Б.) 7. Чаіцца далягляд белабрысы. (Р. Б.) 8. Мяцёлкі ў завушніцах карычневаць лугі. (А. Л.)

41. З часопісаў і газет выпішыце 4—5 неалагізмаў, растлумачце іх значэнні.

§ 16. Стылістычныя разрады лексікі

Пры размове ці на пісьме ў розных канкрэтных выпадках у залежнасці ад мэты выказвання мы выбіраем з агульнанароднай мовы патрэбныя нам словы. Напрыклад, калі мы пішам пратакол сходу, то афармляем яго па пэўнай форме, ужываем словы *парадак дня, пастанавілі, адзначыць, выказацца* і г. д. Калі чытаем у падручніку па мове пра дзеясловы, то сустракаемся са словамі *трыванне, лад, час, пераходныя, непераходныя, зваротныя дзеясловы, спражэнне, асоба* і інш. Размаўляючы з кім-небудзь на бытавую тэму, не ўжываем такіх слоў. Гэта тлумачыцца тым, што ў мове ёсць стылі, кожны з якіх мае пэўны набор слоў, а таксама сваю экспрэсіўнасць (лац. *expressio* — выраз), г. зн. асаблівую выразнасць, эмацыянальную афарбоўку.

Стыль (грэч. *stylus* — прылада для пісьма ў старажытных грэкаў) — разнавіднасць мовы, сукупнасць пэўных моўных сродкаў, якія ўжываюцца ў залежнасці ад абставін, мэты і зместу выказвання.

Пераважную большасць у мове складаюць стылістычна нейтральныя словы, або міжстылёвыя (*бацька, маці, брат, школа, вучань, год, дом, дзень; вясель, вялікі, здаровы, цікавы; адзін, два, дзесяць, дваццаць, сорак; бачыць, гаварыць, пісаць, ісці, чакаць; далёка, хутка, лёгка, вельмі; на, у, за, ад, і, а, калі, але* і інш.). Гэтыя словы не маюць экспрэсіўнай афарбоўкі, яны ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы, з'яўляюцца іх асновай.

На фоне стылістычна нейтральных слоў выдзяляюцца словы, абмежаваныя ў сваім ужыванні пэўным стылем вуснай ці пісьмовай мовы.

Існуюць два найбольш кантрастныя тыпы мовы — **кніжны** (ён аб'ядноўвае некалькі стыляў) і **гутарковы**.

У **кніжнай** мове выдзяляюцца навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-дзелавы стылі.

Навуковы стыль вызначаецца абстрактнасцю, абагульненасцю, дакладнасцю. Задача навуковай мовы — доказна падаць навуковую інфармацыю, дакладна і лагічна выкласці думкі.

Навуковы стыль ужываецца ў навуковых працах (манаграфіях, артыкулах, рэцэнзіях і г. д.) і выступленнях на навуковыя тэмы (лекцыях, дакладах і г. д.). Таму ў ім побач з нейтральнай лексікай існуе значная колькасць навуковых тэрмінаў, якія адносяцца да розных галін навукі: *фанетыка, сінтаксіс, словаўтварэнне, спражэнне, словазлучэнне, дзеяслоў, назоўнік* (лінгвістычныя тэрміны); *акісленне, вадарод, кіслата, рэакцыя, інертны газ* (хімічныя тэрміны); *пазваночныя, парнакапытныя, суквецце, тычынка, апыленне* (біялагічныя тэрміны) і г. д. Большасць навуковых тэрмінаў — запазычаныя словы або словы з запазычанымі каранямі. У навуковым стылі мовы шмат слоў з абагульненым, абстрактным значэннем (*дрэва, расліна; рух, змяненне, адчуванне*).

Публіцыстычны стыль ужываецца ў газетах, часопісах, грамадска-палітычных артыкулах, памфлетах, адозвах, пракламацыях, у выступленнях на мітынгх і сходах. Задача публіцыстычнай мовы — уздзейнічаць на масы, сфарміраваць у людзей правільныя адносіны да грамадскіх спраў.

У публіцыстычных творах ці выступленнях абмяркоўваюцца розныя сацыяльныя праблемы, таму тут шырока выкарыстоўваецца грамадска-палітычная тэрміналогія (*улада, дыктатура, нейтралітэт, прапаганда, аўтаномія, ідэя, прагрэсіўны, дэмакратыя, апазіцыя, партыя, класавы, дзяржава*); словы і словазлучэнні з ярка выражанымі эмоцыямі ўзнёсласці, урачыстасці, абурэння, іроніі; фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, пабуджальныя і клічныя сказы, рытарычныя пытанні, звароткі, паўторы.

Афіцыйна-дзелавы стыль уласцівы розным канцылярскім дакументам, законам, пастановам, пратаколам, дыпламатычным актам. Задача афіцыйна-

дзелавой мовы — паведаміць звесткі, якія маюць практычнае значэнне для ўсіх; даць дакладныя ўказанні.

У афіцыйна-дзелавым стылі многа спецыяльных тэрмінаў, у прыватнасці юрыдычных, а таксама агульнапрынятых моўных штапаў: *статут, указ, загад, рэзалуцыя, пастанова, працаздольны, нявыезд, пайнамоцны прадстаўнік, дыпламатычная недатыкальнасць, дыпламатычнае прадстаўніцтва*.

Гутарковаму тыпу мовы адпавядае гутарковы стыль.

Гутарковы стыль ужываецца часцей за ўсё ў вольнай гутарцы са знаёмымі людзьмі. У ім вялікую групу складаюць гутаркова-бытавыя словы, якія надаюць мове вольны характар: *саманіска, газіроўка, таўкатня, напралом, процьма, гаманіць* і інш. Да гутаркова-бытавых слоў адносяцца і словы з эмацыянальнай афарбоўкай. Адны з іх маюць памяншальна-ласкавыя ці павелічальна-зневажальныя суфіксы (*сыночак, дачушка, татулька, тварык, яблынька, птушачка, сіменькі, насішча, нажышчы*), другія характарызуюцца адценнем жарту, іроніі, пагарды (*расшалонаць, падшыванец, ваўкаваты, ацірацца, выскачка*). Сюды ўваходзяць і некаторыя словы з пераносным значэннем: *мяшок, сяннік, мядзведзь* — непаваротлівы чалавек, *варона* — нерастаропны, нехлямяжы чалавек, *заяц* — безбілетнік, *трапало* — балбатун, *змея* — злы чалавек.

Да гутарковай лексікі адносяцца і прастамоўныя словы: *прыперціся* (прыйсці), *жмінда* (скупы чалавек, скнара), *аддубасіць* (набіць), *пуза* (живот) і інш. Іх не варта выкарыстоўваць у мове, бо яны робяць яе непрыгожай.

Асобнае месца займае стыль мастацкай літаратуры, які вызначаецца вобразнасцю, эмацыянальнасцю.

Задача мовы мастацкай літаратуры — намаляваць жывую карціну рэчаіснасці, перадаць чытачу думкі, пачуцці (эмоцыі) аўтара. Для дасягнення гэтай мэты шырока выкарыстоўваюцца канкрэтныя словы (не толькі *дрэвы, а бярозы, елкі, клёны* і г. д., не толькі *сказаў, але і прамовіў, прыпомніў, усумніўся* і г. д.), словы з пераносным значэннем (*гаманіць лес, дураслівы вецер*), словы з эмацыянальнай афарбоўкай (*дубок, рачулка, раўнюсенькі*), розныя віды

сказаў (па мэце выказвання, інтанацыі, структуры і г. д.).

У мастацкіх творах адлюстроўваюцца розныя бакі жыцця, розныя абставіны, паказваюцца людзі розных прафесій, узросту, адукацыі. Каб больш выразна, дакладна паказаць усё гэта, пісьменнікі карыстаюцца рознымі стылямі літаратурнай мовы. Напрыклад, паказваючы ў творы вясковае жыццё, пісьменнік, акрамя нейтральнай лексікі, абавязкова выкарыстае сельскагаспадарчую тэрміналогію, у мове герояў — гутарковую лексіку і г. д.

Пісьменнікі ў мастацкіх творах, акрамя літаратурных слоў, часам выкарыстоўваюць дыялектызмы — словы, вядомыя толькі ў пэўнай мясцовасці: *файны* (прыгожы), *ровар* (веласіпед), *кучомка* (від шапкі), *барыла* (бочка), *бліскаўка* (маланка), *сопуха* (сажа), *кіяхі* (кукуруза), *іспоткі* (рукавіцы), *тавар* (буйная рагатая жывёла). Дыялектызмы пісьменнік уводзіць у мастацкі твор для стварэння мясцовага каларыту, г. зн. з мэтай выклікаць у чытача ўяўленне аб мове пэўнай мясцовасці. Дыялектная лексіка выкарыстоўваецца і як сродак моўнай характарыстыкі герояў. У мове малапісьменных людзей дыялектных слоў звычайна больш, чым у людзей з адукацыяй. Напрыклад, у раманах «Палескай хронікі» І. Мележа героі — жыхары вёскі Курані і бліжэйшых вёсак — ужываюць дыялектныя словы *пасталы*, *картопля*, *растарэкваць*, *копанка*, *макотра*, *барыльца*, *надысь* і інш. Апейка ж, як адукаваны чалавек, гаворыць на літаратурнай мове, хоць нарадзіўся і жыў у гэтым самым раёне.

Дыялектная лексіка не ўваходзіць у літаратурную мову. Аднак некаторыя дыялектныя словы праз мову мастацкіх твораў трапляюць часам у літаратурную мову і становяцца агульнанароднымі: *мэндлік*, *выспа*, *весніцы*, *бруіцца*, *немаўля* і інш.

У мастацкіх творах можа сустрацца жаргонная і аргатычная лексіка, якая служыць для моўнай характарыстыкі асобных персанажаў. Жарганізмы і аргатызмы — гэта ўмоўныя назвы прадметаў, з'яў замест агульнавядомых. Напрыклад, М. Лынькоў у апавяданні «Баян» паказвае жыццё зладзеяў, таму ўжывае словы з іх жаргоннай лексікі (*сціркі*, *вуркаган*, *філон*, *шырмач-дамушнік*, *чардачнік*, *буза*, *урка*). У наш час у мове некаторых школьнікаў часам

можна пачуць асобныя жаргонныя словы: *кол* — адзінка (ацэнка), *пара* — двойка (ацэнка), *зубрылка*, *зрэзацца* (не здаць экзамену) і інш. Жаргонная і аргатычная лексіка знаходзіцца па-за межамі літаратурнай мовы. Выкарыстанне такіх слоў засмечвае нашу мову, робіць яе непрыгожай, малазразумелай.

Нягледзячы на сваю адметнасць, стыль мастацкай літаратуры сваёй функцыяй больш за ўсё адпавядае кніжнаму тыпу мовы.

42. Прачытайце, вызначце стыль тэксту. Выдзеліце літаратурна-разнаўчыя тэрміны.

Сучасны беларускі нацыянальны верш (як тып паэтычнага маўлення) складваўся як верш сілабанапічны і рыфменны. Класічныя памеры паступова запаўняюцца дольнікам, свабодным вершам, якім усё больш упэўнена авалодваюць паэты. «Мова» паэзіі аказваецца вельмі рухомай і пlynнай, таму што ўстойлівы памер не заўсёды здольны перадаць напал сучаснага жыцця. М. Танк пасунуў далёка наперад культуру верша. Паэтычнасць часта дасягаецца ў яго паэзіі не рыфмай, нават не проста паўтараемасцю рытму, а найперш самой унутранай змястоўнасцю, ідэйнай і эмацыянальнай насычанасцю верша і яго выразнай сінтаксічнаю пабудоваю. Ад кнігі да кнігі ўсё больш раскаваным, нязмушаным становіцца рытміка. Гэта майстар вострай формы, чья выяўленчая палітра надзвычай багатая. (*У. Гніламёдаў. Каб ведалі...*)

43. Прачытайце тэксты, вызначце іх стыль. Знайдзіце тэрміны (словы ці спалучэнні слоў), вызначце, да якой галіны навукі ці тэхнікі яны адносяцца.

I. Кroup пахучы — аднагадовая расліна. Корань стрыжнёвы. Сцябло прамастойнае, галінастае. Лісце рассечанае. Кветкі жоўтыя, суквецце — складаны парасон. Плод — сямянка. Скараспелая, холадаўстойлівая, вільгаця- і святлалюбная культура. Усе часткі расліны, асабліва насенне, багатыя на эфірны алей. Кroup ужываецца як прыправа да яды, пры кансерванні агародніны. (*БелСЭ.*)

II. Алёша Касцянок стаў працаваць на новым самаходным камбайне. Ён не стамляўся сядзець за штурвалам з раніцы да вечара, ад расы да расы, гадзін па пятнаццаць-шаснаццаць; камбайнераў не ха-

пала, і памочніка ў яго не было. На капніцелі працаваў вучань іх класа Пятро Хмыз, хлопец маўклівы і старанны.

Прыемна назіраць, як кланяецца камбайну збажына, як планкі матавіла хапаюць сцябліны і яны, падрэзаныя, валяцца на транспарцёр. Далейшага працэсу не відаць, але Алёша надта добра яго ўяўляе, ён адчувае ўсёй істотай сваёй работу кожнай часткі складанай і разумнай машыны. Не зусім рытмічна — у залежнасці ад порцый збажыны — шарахцяць шнэкі і транспарцёры. То звініць, то глуха грукоча барабан, гудзіць вентылятар, стукае саламатрэс. Няспынна сыплецца ў бункер збожжа — Алёша бачыць гэта праз акенца і беспамылкова вызначае, дзе збажына менш, а дзе больш умалотная. (І. Шамякін.)

ІІІ. Слуцкія паясы вырабляліся на ручных станках. Аснова ў слуцкіх паясоў была заўсёды шаўковая, уток — або шаўковы, або з залотных нітак. Перапляценне асновы і ўтку армюрнае, г. зн. вытворнае ад гарнітура. Часта тканіна пояса была двухліцавая. Гэта дасягалася тым, што на адной аснове тут два ўткі розных колераў.

На гарызантальным стане з бёрдам магло працаваць па чатыры чалавекі. Таму тканіна пояса часам мае два ліцавыя бакі — розныя па колеры і рысунку. Такія паясы па ўсёй даўжыні маюць дзве палавіны. Кожная палавіна мае па два розныя па колеры ўткі. У гладкіх палосах адзін уток праходзіць зверху, другі — знізу. Пераменаю месц утку дасягалася ўзорыстасць. (Л. І. Якуніна. Слуцкія паясы.)

44. Прачытайце, знайдзіце словы гутарковага стылю.

1. Мала цешылі яго і вечары, калі моладзь доўга снавала па вуліцы, галёкала, будзіла марозную цішыню смехам. (І. М.) 2. Мачыху разбірала злосць, яна не магла ўтрымацца: «Швэндаюцца, швэндаюцца — разявы!» (І. М.) 3. Было страшна, што адарвешся ад роднага седала ды і згубішся ў людзях. (Асін.) 4. Ларывон падыбаў побач. (І. М.) 5. Апоўдні камісія ўвалілася ў хату да Глушакоў. (І. М.) 6. Васіль ухাপіў момант — трэснуў Яўхіма пугаём па галаве. (І. М.) 7. Прадаў стары Шымкевіч свае мэтлахі, сабраў сям'ю і рушыў на ўсход. (А. Ч.) 8. Яўхім

стрымаў рогат. (І. М.) 9. Тут пан Пшэбора і пан Глынка, вядомы гмінны кручкатвор. (К-с.) 10. Мачыха, павесялелая, амаль шчаслівая, глянула на Яўхіма з захапленнем: вось жа малайчына, зух! (І. М.)

45. Прачытайце словы з эмацыянальнай афарбоўкай. Вызначце, якія з іх маюць памяншальна-ласкавае адценне, а якія павелічальна-зневажальнае. У якіх стылях мовы могуць ужывацца гэтыя словы?

Бязрозка, столік, дрэўца, вялізны, бабулечка, танюсенькі, дзіцятка, высачэнны, насішча, матулька, голлейка, азярцо, ціхенька, хорашанька, галасішча, хароміна, ціхусенечкі, паўнютки, ручышча, галоўка, пчолка, вятруга, халадзішча, салоўка, сястрыца.

46. Складзіце і запішыце два тэксты: а) раскажыце пра свайго сябра (сяброўку) у пісьме да брата (сястры); б) гэтаму самаму сябру (сяброўцы) напішыце характарыстыку. Параўнайце вашы тэксты і вызначце, чым яны адрозніваюцца.

47. Прачытайце. Вызначце, да якой групы прафесійнай лексікі адносяцца выдзеленыя словы.

Пачыналася звычайна на **сплаве** ўсё тым, што з лесу зімой **тралявалі** сюды, на **рум**, спляжаныя і ўжо **абкораныя** пры дапамозе **скобляў** дрэвы, якія к таму часу паспеў агледзець **бракер**, каб потым недзе не трапіла пад пілу гнілое ці крывое бярвяно. Тралявалі з лесу сюды таксама і гатовыя **брускі** — для чыгункі, шахтаў, капальняў. Асабліва шмат **вычэсвалі** шпал для чыгункі. Брускі, з якіх выходзіла па адной шпале, называлі **швэлямі**, па дзве — **шліфамі**, па тры — **тымбарамі**.

На руме **страляваныя** бярвенні звычайна складвалі ў **шліхты**... (І. Чыгрынаў.)

48. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Як называюцца словы, пра якія гаворыць пісьменнік? Назавіце самі 10—12 такіх слоў з вядомай вам мясцовасці.

Яшчэ ў першыя паездкі свае па раёне Апейка заўважыў, што людзі ў розных месцах жылі неаднолькава, што тыя, хто жыў падалей ад ракі, між балот ды лясоў, багата чым розніліся ад яго знаёмых змалку землякоў — жыхароў пясчанай надпрыпяцкай вёсачкі. Розніліся некаторымі звычаямі, розніліся гаворкаю: раптам прыкмеціў, што ў блізкіх, можна сказаць,

суседніх сёлах па-рознаму вымаўлялі адны і тыя ж словы, быццам гаварылі на розных мовах! Дзіўна было чуць, як дзядзькі ці хлопцы аднаго сяла пацяшаюцца з гаворкі тых, што жылі за тым жа балотам, з другога боку яго! Пацяшаліся, хоць у саміх гаворка была дзіўная, хоць тыя, з другога боку, таксама падсмейваліся з іх! Апейка, дабіраючыся да разгадкі такога дзіва, меркаваў, што гэта была, мабыць, памяць далёкай даўніны, калі вёсачкі на сваіх выспах між багнішч жылі яшчэ больш асобна. (І. Мележ.)

49. Выпішыце дыялектызмы, побач запішыце адпаведныя словы літаратурнай мовы. Вусна адкажыце, з якой стылістычнай мэтай аўтар ужывае тут дыялектныя словы.

1. Паставіўшы міску з расолам і чыгун з картопляй, маці прысела на лаўку. 2. Але Васіль амаль не звярнуў на ўсё гэта ўвагі — хадзіць па балоце даводзілася ўжо нямала, і ў пасталах і без пасталоў. 3. Бачыла добра яна [мачыха] толькі воз, які, нібы знарок, тырчаў перад вачыма і на якім завабліва чырванелі гаршкі, макатры, міскі. 4. Апейка нецярпліва думаў пра той блізкі час, калі і па іх лясных ды польных дарогах запыляць аўтамашыны. 5. Пакуль дзядзькі гаварылі з Міканорам, а жанкі растарэвалі каля прыпека, матка з Вольгай і Насцяй узяліся клапаціцца каля стала. 6. Першыя прыбылі на санях — Вольга са сваім чалавекам. 7. Ледзь Ганна, акружаная гоманам і тлумам, ступіла ў цяперашнюю сваю дамоўку, вінаватасць перад Васілём адразу прапала. (І. Мележ.)

50. З рамана І. Мележа «Подых навалніцы» выпішыце 5 сказаў з дыялектызмамі ў мове персанажаў твора. Раствлумачце значэнне гэтых слоў. Вызначце стылістычную ролю выпісаных дыялектызмаў.

51. З любога дыялектнага слоўніка выпішыце 5 слоў з іх тлумачэннем.

§ 17. Фразеалогія

У беларускай мове ёсць вялікая колькасць устойлівых спалучэнняў. Словы, што ўваходзяць у іх, у сукупнасці маюць адзіны сэнс: *выйсці ў людзі* — працай, стараннем заняць належнае становішча ў грамадстве; *гарою стаяць* — усімі сіламі абараняць кагосьці, штосьці; *рукой падаць* — зусім блізка; *за розум узяцца* — схамянуцца, паразумнець; *востры на язык* —

дасціпны, трапны, з'едлівы; *стаць на ногі* — зрабіцца самастойным, незалежным.

Устойлівыя спалучэнні слоў, якія ўжываюцца як гатовыя моўныя адзінкі з цэласным значэннем, называюцца *фразаалагізмамі*. Навука пра ўстойлівыя спалучэнні слоў (фразаалагізмы) называецца *фразаалогіяй*. Фразаалогіяй называюць і сукупнасць фразаалагізмаў (фразаалогія беларускай мовы, фразаалогія рускай мовы).

Фразаалагізмы сваім значэннем часта адпавядаюць асобным словам: *паказаць пяты* — уцячы; *даць маху* — памыліцца; *ні кала ні двара* — нічога; *злажыць галаву* — загінуць; *абое рабое* — аднолькавыя; *павесіць галаву* — засумаваць.

Устойлівыя спалучэнні могуць быць сінанімічнымі паміж сабой. Яны абазначаюць тыя самыя паняцці, але ў іх склад уваходзяць розныя словы. Фразаалагізмы-сінонімы адрозніваюцца адценнем значэння, стылістычнай афарбоўкай. Напрыклад, са значэннем «адставаць» ужываюцца фразаалагізмы *плесціся ў хвасце і казу пасвіць*, са значэннем «насварыцца, пакараць» — *даць перцу, даць лазню, даць прачуханца*; са значэннем «гаварыць без толку» — *пераліваць з пустага ў парожняе, ваду таўчы ў ступе*.

Фразаалагізм, як непадзельная моўная адзінка, выступае адным членам сказа. Напрыклад, у сказе *Гонкія алені голас падалі* (Я. П.) фразаалагізм *падалі голас* (азваліся, заявілі пра сябе) — выказнік. (Параўн.: у сказе *Павел раптам пачуў незнаёмы голас* (Лыньк.) слова *голос* — дапаўненне.) У сказе *Яшчэ і кроплі не ўпала, а кашулі* — *хоць выкручвай* (Р. Б.) фразаалагізм *хоць выкручвай* — выказнік. У сказе *Ад прадзедаў спакон вякоў мне засталася спадчына* (Куп.) фразаалагізм *спакон вякоў* — акалічнасць.

Фразаалагізмы — гэта згусткі народнай мудрасці, багачце нацыянальнай мовы. Яны ўпрыгожваюць мову, робяць яе больш выразнай, вобразнай. Яны накопліваліся на працягу многіх стагоддзяў. У некаторых фразаалагізмах сустракаюцца незразумелыя словы, хоць значэнне фразаалагізма агульнавядомае, зразумелае: *лынды біць, бібікі біць, з'ехаць з глузду, збіцца з панталыку*.

Устойлівыя спалучэнні паходзяць з розных крыніц. Асноўнай і невычэрпнай крыніцай з'яўляецца жывая

народная мова: *апусціць рукі, адбіцца ад рук, набіць руку, на руках насіць, збіць з тропу, прыкусіць язык, узяць да галавы, доўгі язык, трымаць язык за зубамі, мазоліць вочы, у сабакі вачэй пазычыўшы і інш.* Фразеалагізмы прыходзяць у літаратурную мову і з мовы прадстаўнікоў розных прафесій: *на адзін капыл, збіць з капылоў (ад шаўцоў), задаваць тон (ад музыкантаў), залаты фонд (ад фінансістаў).*

Некаторыя фразеалагізмы ўзніклі вельмі даўно, яны ёсць не толькі ў беларускай, але і ў іншых славянскіх мовах: *вадзіць за нос, кідацца ў вочы, пусціць слязу.* Аднак большасць фразеалагізмаў уласнабеларускія. Яны — паказчык нацыянальнай самабытнасці мовы.

Да фразеалогіі (у шырокім сэнсе) прымыкаюць прыказкі, устойлівыя параўнанні, крылатыя словы (трапныя вобразныя выслоўі пісьменнікаў, грамадскіх дзеячаў). Усе яны таксама ўжываюцца як гатовыя моўныя адзінкі, маюць адзіны пэўны сэнс, які ўсім вядомы: *«Не спяшайся языком, а спяшайся справаю. Згубленай і часінкі не знойдзеш. Другога слухай і свой розум май. Сеў, як прыкіпеў. Ласкава, як матчынымі рукамі. Бурай змеценае лісце не вяртаецца на голле.* (Панч.)

52. Прачытайце ўрыўкі з кнігі Ф. М. Янкоўскага «Беларуская фразеалогія». Складзіце тэзісы гэтых урыўкаў.

1. У дзвюх — беларускай і рускай — мовах ёсць агульныя (можна сказаць, тыя самыя) фразеалагізмы: *прыкусіць язык — прикусить язык, кроў з малаком — кровь с молоком, пад гарачую руку — под горячую руку...*

2. Другім беларускім фразеалагізмам адпавядаюць у рускай мове фразеалагізмы з адрозным кампанентным складам: *не святыя гаршкі лепяць* — не боги горшкі обжигают, *скруціць сабе галаву* — сломить себе шею, *згубіць з вачэй* — потерять из виду, з выпадку — по случаю...

3. Трэцім беларускім фразеалагізмам адпавядаюць у рускай мове іншыя фразеалагізмы, прычым зусім адрознай структурнай мадэлі, з адрознай сувяззю кампанентаў: *абое рабое — два сапога пара, блізка што — без малого, бог бацька — что будет, то будет (або: будь что будет), варона загуменная (асёл маля-*

ваны) — олух царя небесного, гады ў рады — в кои-то веки, душою загавець — отдать богу душу, як мае быць — как следует (або: как полагается), свет адчыніўся (адкрыўся) — свободно вздохнуў.

● Назавіце яшчэ прыклады фразеалагізмаў, розных у беларускай і рускай мовах пры абазначэнні таго самага паняцця.

53. Прачытайце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне. Паглядзіце ў слоўніку тэя фразеалагізмы, значэння якіх вы не ведаеце. Выпішыце ўласнабеларускія фразеалагізмы.

Вочы мазоліць, не звесці вачэй, востры на язык, вокам не акінуць, скласці галаву, адзін на адзін, з вока на вока, схіляць галаву, дзесятая вада на кісялі, сказаць сваё слова, удоўж і ўпоперак, пераліваць з пустога ў парожняе, свяціць вачамі, свету не бачыць, жыць сваім розумам, рука ў руку, пускаць туман (у вочы), пракладваць дарогу, перавесці дух, зялёная вуліца, задаваць тон, біць адбой, бабіна лета, адгароджвацца кітайскай сцяной, за круглым сталом, правая рука, першая ластаўка, лезці на ражон, табаку важыць.

54. Спішыце сказы, падкрэсліце фразеалагізмы.

1. Над Радзімай сокал узляцеў высока і акінуў вокам даль зямлі навокал. (Я. П.) 2. Бачыў Сцяпан, што дзень пры дні, як з жалезнай клеткі, ірвалася яна [Ганна] адсюль, з іх хаты, да сваіх, на волю... (І. М.) 3. Ты, бабка, пазірала на мяне і думала: «Калі гэты паніч яшчэ не з'ехаў з глузду, то з'едзе». (К-с.) 4. Становішча ў нас не такое, каб патураць аматарам біць лынды. (Мак.) 5. Ліда не спускала брата з вока і не дала яму разыходзіцца ў школе. (К-с.) 6. Дзед Баўтрук быў работнік сумленны. Гарачкі ў рабоце не пароў, а рабіў паважна, але гладка і акуратна. (К-с.) 7. Толькі ж і самім трэба варушыцца, а не сядзець склаўшы рукі. (Мак.) 8. Адгаварваюся справам: мала якая ў іх можа быць рада, хай застаюцца лепш вока на вока. (Луж.) 9. Мужчыны дзень пры дні выязджалі ў поле. (К. Ч.) 10. Віцька не зводзіў вачэй з кармушкі. (П. К.) 11. Душа ў душу жылі ўвесь час. (Куп.) 12. Але глядзелі бацька з маці на гэта коса з першых дзён. (Куп.) 13. О, ён [Сцёпка] працярэбіць сабе дарогу. (К-с.)

55. Прачытайце прыклады з кнігі Ф. Янкоўскага «Беларускія народныя параўнанні». Адкажыце, якія з іх ужываюцца з дадатнай характарыстыкай, а якія з адмоўнай. Якія з іх можна замяніць адным словам? Якім? Выпішыце сінанімічныя параўнанні.

Багата, як зорак на небе.
Багацця, як у пагарэльца.
Баіцца, як воўк авечкі.
Баіцца, як воўк ягняці.
Баіцца, як леташняга снегу.
Баіцца, як мух узімку.
Барабаніць, як пустая бочка.
Б'ецца, як рыба аб лёд.
Броўкі як сярпчкі.
Будзь здаровы, як дуб.
Бяжыць, як жару ўхапіўшы.
Бяжыць, як на пажар.
Валасы як лён.
Валасы як шоўк.
Весела, як на ігрышчы.
Весела, як рыбцы на кручку.
Вочкі як зоркі.
Вочкі як пралескі.
Вочы як слівы.
Вочы, як у жабы.
Вочы, як у злодзея.
Гаворыць, як з воўнаю ў роце.
Гаворыць, як з кніжкі бярэ.
Галасок як званок.

56. Прачытайце ўрывак і вызначце яго стыль. Выпішыце фразеалагізмы і ўстойлівыя параўнанні, вусна растлумачце іх значэнне.

З другога канца вуліцы ціха, як цень, ішла высокая фігура. Пазнаўшы ў гэтай фігуры Васіля Падбярознага, маладога станавітага дзецюка, ляснік схамануўся і хацеў ісці. Але гэты стрынгаль яшчэ гатоў падумаць, што ён, ляснік, яго збаяўся. Цяпер ляснік надта хацеў бы, каб і Васіль быў замешаны ў гэту справу з капцамі. О, тады ён сухім не выйшаў бы. Не хадзіў бы ён такім козырам па вуліцы, не шаптаўся б з Ганнаю цэлыя ночы па цёмных куточках, дый яна не хілілася б да яго, як гібкая трава-бярозка да жыцінкі. Васіль таксама не вельмі паважаў лесніка. Ужо даўно ляжаў між імі чорны цень узаемнай нянавісці. І не

раз ужо стыкаліся яны, але покi што справа далей жорсткіх слоў яшчэ не ішла.

— Добры вечар, Ганна! — сказаў, падышоўшы, хлопец.

— Добры вечар! Сядай, Васіль, — сказала Ганна і чуць пасунулася, каб даць яму месца блізка каля сябе.

Васіль сеў. Злосны і зняважаны ляснік сядзеў далёк.

— А! Добры вечар! — звярнуўся да яго Васіль. Ён сумыслу зрабіў выгляд, што толькі цяпер заўважыў яго.

— Калі гэта, Васіль, вочы перасталі служыць табе? — спытаў ляснік.

— А з таго часу, як ты пачаў насіць сурдуд з касцянымі гузікамі і боты з блішчастымі халявамі, — адказаў Васіль.

— А ты дык надта паразумнеў, як скінуў лапці і ўзлажыў бацькавы боты. Мусіць мае касцяныя гузікі табе вочы колюць?

— А колюць, браце, бо я заўважыў, калі хто ў сабе нічога не мае, дык той на сябе цацкі чапляе.

Ляснік устаў, пусціўшы між вушэй Васілёвы словы, і сказаў:

— Дабранач, Ганна! *(Я. Колас.)*

57. З фразеалагічнага слоўніка Н. В. Гаўрош, І. Я. Лепшава, Ф. М. Янкоўскага (Мн., 1973) выпішыце 6 фразеалагізмаў разам са сказамі, у двух з якіх фразеалагізмы з'яўляюцца выказнікамі, у наступных двух — акалічнасцямі, у астатніх двух — азначэннямі.

58. Выпішыце спачатку прыказкі, а пасля — крылатыя словы. Назавіце аўтараў крылатых слоў.

1. Мой родны кут, як ты мне мілы!.. 2. Адзін — дасужы, ды не дужы. 3. Добрая слава даражэйшая за багацце. 4. Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрой рэчкай уплывае. 5. Пад кола, жаба, не падлазь. 6. Дружба дружбаю, а служба службаю. 7. Калі раіш суседу, то абмазгуй да следу. 8. Гуслям, княжа, не пішучь законаў. 9. Дум не скуеш ланцугамі. 10. Калі ўлез у дугу, не кажы: не магу. 11. Навука даражэй за ўсё багацце. 12. Сябра за грошы не купіш. 13. Калі добра ўзарэш, то і ўраджай зярэш.

59. Прачытайце пра паходжанне фразеалагізма *лынды біць* з «Этымалагічнага слоўніка фразеалагізмаў» І. Я. Лепешава. Запішыце яшчэ некалькі сінанімічных фразеалагізмаў са значэннем 'гультаяваць', 'займацца нявартымі справамі'.

Лынды біць. Беларускі, мае значэнне 'гультаяваць, займацца нявартымі справамі': *Тут сем патоў з цябе выганяюць, а яны лынды біць будуць...* (М. Лынькоў. Векапомныя дні.)

Назоўнікавы кампанент гэтага фразеалагізма як асобнае слова ў літаратурнай мове не ўжываецца. Але яно ёсць у паўднёва-заходніх гаворках рэспублікі і выступае як стылістычны сінанім да слова *ногі* (напрыклад, у «Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй часткі Беларусі і яе пагранічча»: *схавай свае лынды, чуць цягне свае лынды*). Зрэдку трапляецца і ў мастацкіх тэкстах — з тым самым значэннем і зніжанай афарбоўкай: *Ажно ляціць колькі падросткаў, адзін і сталы лынды распусціў*. (Ядвігін Ш.); *...грэюць трыбухі і лынды*. (А. Карпюк.) Відаць, у паўднёва-заходніх гаворках і ўзнік фразеалагізм *лынды біць*. Тут ён абазначае тое, што і *ногі біць*, толькі з больш зніжанай, асуджальнай экспрэсіяй і ўспрымаецца як матываваная моўная адзінка (напрыклад, у названым слоўніку: *Дарма лынды збіў* — 'дарма схадзіў'). У літаратурнай мове фразеалагізм стаў абазначаць не толькі 'хадзіць без карысці, бадзяцца', але і 'гультаяваць, марна траціць час'.

* * *

60. Прачытайце ўрывак з артыкула К. Крапівы «Аб некаторых пытаннях беларускай мовы».

Мы, напрыклад, пішам «хуткі цягнік», а народ гаворыць «скоры поезд». І гэта ніякі не русізм. Словы «скоры», «скора» жывуць у беларускай мове ад пачатку яе ўтварэння, і «поезд» таксама існуе ў мове вельмі даўно. Гэта слова ніколькі не пярэчыць законам беларускай мовы. У нас ёсць нямала аднакарэнных слоў: *язда, пад'езд, з'езд, выезд, раз'езд* і г. д. А слова «цягнік» хоць і ўтворана ад нашага слова «цягнуць», але асэнсаванне яго ідзе ад польскага «поцёнг».

● Знайдзіце самі ўрыўкі з мастацкіх твораў, артыкулаў, у якіх беларускія пісьменнікі гавораць аб мове ці пра асобныя словы. Запішыце гэтыя ўрыўкі.

61. Параўнайце прыклады з аповесці Я. Коласа «Адшчапенец» у рэдакцыях 1931 і 1952 гадоў. Чым выклікана замена аўтарам выдзеленых слоў? Ці ўплывае на гэта стыль мовы?

Рэдакцыя 1931 года.

1. Ён вельмі гарліва сцірае ўсякія сляды і знакі **індывідуальнай** гаспадаркі.

2. ...у адзін суцэльны **комплекс** уражанняў.

3. ...як **больш рацыянальна** ўжываць корм.

4. Людзі, **інфармаваўшыя** Таццяну...

5. Як пісьменнік, ён пераважна **апеляваў** да жанчын.

Рэдакцыя 1952 года.

1. Ён вельмі гарліва сцірае ўсякія сляды і знакі **аднаасобнай** гаспадаркі.

2. ...у адзін суцэльны **вузел** уражанняў.

3. ...як **з большай карысцю** ўжываць корм.

4. Людзі, **расказаўшыя** Таццяне...

5. Як пісьменнік, ён пераважна **зварачаўся** да жанчын.

62. Параўнайце сказы з апавяданняў Я. Коласа «Дзеравеншчына» і «На чыгунцы» ў рэдакцыях 1925 і 1952 гадоў. Знайдзіце і растлумачце зробленыя аўтарам змены. Што дасягнута ў выніку гэтых змен?

Рэдакцыя 1925 года.

1. Шклянка з гукам кідаецца на ісподак.

2. У кожным цягніку грымеў гармонік, вясёлыя дружныя зыкі песень заглушалі гук вагонных калёс...

3. Не,— каб пачуць усю паўнату гэтага хараства, гэтых чараў дарогі, што ідзе каля іх, то трэба бачыць яе на свае вочы...

4. Колькі разоў добрыя людзі выкідалі Івасю праз акно вагона то цукеркі, то пустыя бляшанкі, што ў высокай меры радавала малога Івася і рабіла яго проста такі шчаслівым.

Рэдакцыя 1952 года.

1. Шклянка са званам куляецца на сподак.

2. У кожным поездзе грымеў гармонік, вясёлыя дружныя гукі песень заглушалі шум вагонных колаў...

3. Не, каб адчуць усю паўнату гэтага хараства, гэтых чараў чыгункі, што праходзіць тут, трэба бачыць яе на свае вочы...

4. Колькі разоў добрыя людзі выкідалі Івасю праз акно вагона то цукеркі, то пустыя бляшанкі, што вельмі радавала малога Івася і рабіла яго проста такі шчаслівым.

63. Напішыце сачыненне-апісанне «Мая любімая рака». У сачыненні ўжывайце словы з пераносным значэннем, сінонімы, эпітэты, фразеалагізмы, параўнанні, прыказкі.

64. У форме апавядання апішыце найбольш цікавы і значны выпадак, які пакінуў след у вашым жыцці. У сачыненні ўжывайце моўныя вобразныя сродкі. Дайце заглавак вашаму апавяданню.

65. У форме разважання напішыце сачыненне на адну з тэм:

1. *Мая любімая газета (часопіс)*. У сачыненні адзначце, з якога года выпісваеце і чытаеце газету (часопіс). Якія матэрыялы (раздзелы) вас найбольш цікавяць? Абгрунтуйце гэта. Што вы прачыталі цікавае, значнае за апошнія два месяцы? Што найбольш узрушыла вас з надрукаванага за гэты ці мінулы год? Дайце ацэнку прачытанаму. Пра што вы хацелі б прачытаць на старонках гэтай газеты (часопіса)?

2. *Мая праца ў гуртку беларускай мовы*. Раскажыце, колькі часу (год, два гады...) працуеце ў гуртку, хто яго кіраўнік. Якія пытанні вы разглядаеце на занятках у гуртку? Якія даклады, паведамленні былі найбольш цікавыя, якія з іх выклікалі шырокае абмеркаванне, дыскусію? Пра што вы хацелі б пачуць у гуртку? Якое паведамленне (даклад) вы асабіста рыхтуеце для гуртка? Якія пры гэтым сустрэлі цяжкасці? Ці падабаюцца вам заняткі ў гуртку? Як можна зрабіць, на вашу думку, гэтыя заняткі больш цікавымі, змястоўнымі?

Ці збіраеце вы ў гуртку дыялектныя словы вашай мясцовасці, фразеалагізмы, прыказкі? Ці складаеце слоўнічак сабранага матэрыялу? Ці выпускаеце газету (лісток, часопіс) гуртка?

66. Прааналізуйце адказ ці выступленне вучня вашага класа па беларускай мове або па літаратуры. У аналізе выкарыстаўце наступныя пытанні:

1. *Па зместу адказу*: ці правільна вучань зразумеў пытанне настаўніка або тэму выступлення? Ці не засланяюць галоўнае ў выступленні дробныя, неабавязковыя факты, дэталі? Ці выразна адчуваецца ў выступленні галоўная думка? Ці адчуваюцца ў выступленні адносіны вучня да таго, пра што ён гаварыў?

2. *Па форме адказу*: ці ў патрэбнай паслядоўнасці выкладаюцца факты, ці абгрунтаваны яны? Ці правільна зроблены вывады? Ці дастаткова багаты слоўнік вучня? Якія недахопы ў мове вучня (няправільнае вымаўленне, няправільнае ўжыванне слоў і г. д.)? Што можна сказаць пра тэмп выступлення?

67. Апішыце свае назіранні ўсходу сонца. Пасля прачытайце некалькі апісанняў ранніх світанкаў з трылогіі Я. Коласа «На ростанях». Адкажыце, якімі вобразнымі сродкамі карыстаецца пісьменнік, якую ролю адыгрываюць тут словы з экспрэсіўнай афарбоўкай. Звярніце ўвагу на неба (нерухомае ці зменлівае), святло, колеры, адценні. Якімі словамі — часцінамі мовы — аўтар паказвае зменлівасць у прыродзе? Зрабіце вывад пра Я. Коласа-пейзажыста. Параўнайце сваё апісанне ўсходу сонца і ў Я. Коласа.

У нядзельку раненька, ледзь толькі зайграла чырвань на ўсходзе, Лабановіч сядзеў ужо на сене ў драбінках і выязджаў з вёскі.

Зямля яшчэ песцілася ў сонным змроку вясенняй ночы, а неба ледзь-ледзь пачынала святтлець на ўсходзе зорамі, калі маладыя настаўнікі выходзілі з Панямоні.

Пачынала развідняцца. Прыбярэжныя кусты ўсё больш і больш вырысоўваліся, выплывалі з ранічнага змроку, святлелі, развясельваліся, і шырэй разгортваліся прыгожыя краявіды, поўныя радаснага спакою і маўклівага задумення.

Усход святлее, ціха грае, і пераліваецца гэта ясна-та, залатая багра — шчаслівы ўсмах дня, — каб дыя-ментамі разліцца на свежых маладых лісціках, на чысцюткіх кроплях расы і запаліць іх бляскам най-дарожшых каменяў.

Расыпаючы сноп залатых стрэл, велічна выплывала сонца з-за краю зямлі над прасторами зялёнага палескага мора.

§ 18. Асноўныя слоўнікі беларускай мовы

У слоўніках сабрана лексіка беларускай мовы. Звычайна слоўнік не абмяжоўваецца толькі пералікам слоў, але адначасова і тлумачыць значэнне слоў або дае звесткі з правапісу, вымаўлення, паходжання і г. д. Навука пра складанне слоўнікаў называецца лексікаграфіяй.

Усе слоўнікі падзяляюцца на два тыпы: энцыклапедычныя і лінгвістычныя (або філалагічныя). Энцыклапедычныя слоўнікі даюць звесткі пра людзей, прадметы, з'явы, падзеі. Прыклады такіх слоўнікаў — Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва (1984—1987), Беларуская мова. Энцыклапедыя (1994) і інш. Лінгвістычныя слоўнікі паказваюць слова як моўную адзінку: у іх можа тлумачыцца значэнне слова, можа давацца пераклад з адной мовы на другую, правапіс і г. д. Энцыклапедычныя слоўнікі звычайна ўключаюць толькі назоўнікі (многія з іх — уласныя імёны) або словазлучэнні з назоўнікамі, а лінгвістычныя слоўнікі — усе часціны мовы. Каб лепш зразумець розніцу паміж энцыклапедычнымі і лінгвістычнымі

слоўнікамі, возьмем адно слова і разгледзім, як яно падаецца ў «Беларускай Савецкай Энцыклапедыі» (БелСЭ) і ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» АН БССР (ТСБМ).

Бор, хваёвы лес, пераважна на пясчаных глебах. Часам Б. памылкова называюць любы хваёвы лес — як на сухадолі, так і на забалочаных месцах і балотах. Б. даюць высакаякасную драўніну і жывіцу; каля гарадоў утвараюць ахоўныя зялёныя зоны. Хваёвыя лясы спрыяюць здароўю людзей, таму ў Б. звычайна будуць дамы адпачынку і санаторыі... Б. існуюць як помнікі прыроды і аб'екты навук, даследаванняў. У Беларусі пашыраны Б. імшыстыя, верасовыя, чарнічныя, лішайнікавыя і інш. (БелСЭ.)

Бор¹, -у, М. у бары, мн. бары, -оў; м. Стары густы сасновы лес, які расце на высокім месцы. *Векавы бор. Цёмны бор.* □ *Верасы пад лісцем спалі, Бор зялёны гнуўся. Недзе пелі ў цёмнай далі Журавы ды гусі.* Купала. *Бягу думкай у край далёкі, У лес цёмны, у бор высокі.* Цётка.

○ **Карабельны бор** — высокі, прыгодны для суднабудавання, сасновы бор. (ТСБМ.)

Энцыклапедычны слоўнік (БелСЭ) апісвае бор як від лесу, расказвае, дзе расце гэты лес, якую карысць дае людзям, называе разнавіднасці бароў у Беларусі. Лінгвістычны слоўнік (ТСБМ) раскрывае значэнне слова, паказвае яго ўжыванне ў мове. Асобна адзначаецца ўжыванне гэтага слова ў тэрміналагічным спалучэнні. У слоўніку падаюцца некаторыя граматычныя формы слова (формы роднага і меснага склона, множнага ліку, роду).

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць перакладныя, тлумачальныя, арфаграфічныя, фразеалагічныя, дыялектныя, сінанімічныя і інш.

Перакладныя слоўнікі даюць пераклад слоў з адной мовы на другую. Прыкладам такога віду слоўніка з'яўляюцца трохтомны «Руска-беларускі слоўнік АН Беларусі» (1993), двухтомны «Беларуска-рускі слоўнік» АН Беларусі (1988), «Падручны польска-беларускі слоўнік» пад рэдакцыяй А. Абрэмскай-Яблонскай і М. Бірылы (1962), школьныя «Русско-белорусский словарь» (1990) і «Белорусско-русский словарь» С. Грабчыкава (1993) і інш.

У тлумачальным слоўніку раскрываецца зна-

чэнне слова (калі слова мае некалькі значэнняў, то адзначаюцца прамое і пераноснае), паказваюцца прыклады яго ўжывання ў мове, даюцца стылістычныя паметы, якія ўстанаўліваюць сферу і межы ўжывання слова (*абл.*— абласное, *кніжн.*— кніжны стыль, *разм.*— размоўнае слова, *спец.*— спецыяльны тэрмін, *уст.*— устарэлае слова і інш.). Да запазычаных слоў даецца памета, з якой мовы яно прыйшло ў нашу мову. Тлумачальныя слоўнікі ў пэўнай ступені бяруць на сябе і функцыі іншых філалагічных слоўнікаў: арфаграфічнага (падаецца правапіс слова, некаторыя граматычныя формы), фразеалагічнага (у канцы слоўнікавага артыкула падаюцца фразеалагізмы з гэтым словам) і інш. Найбольш каштоўны слоўнік такога віду — пяцітомны «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» АН БССР (1977—1984). Для прыкладу разгледзім тлумачэнне ў ім мнагазначнага слова:

Жар, -у, м. 1. Яркае гарачае вуголле без полымя. *Жар гарыць, што груда золата. Зарыцкі. Курыловіч... сунуй чапляу ў печ, адняў ад агню скавараду, падгарнуў свежага жару і ёмка паставіў яе на месца. Дуброўскі.*

2. *Разм.* Гарачыня, спёка. *Многа пылу ў летні жар. Колас // Моцная цеплыня, якая выдзяляецца чым-н. вельмі гарачым, нагрэтым.— Пуўх-пуўх-пуўх! — трашчыць загнет., абдаючы гаспадыню дымным жарам. Бядуля. Сасняк лавіў праменьняў жар, Сушыў кару. Бялевіч.*

3. *Разм.* Павышаная тэмпература цела пры хваробе. *Віця моцна захварэў. Ужо на другі дзень яго кволае цельца спальваў моцны жар. Шамякін. // Гарачы румянец на твары ад хвалявання, сораму і пад. Адчуць жар на шчоках. □ Сілівон заліўся жарам. Лужанін. // Ліхаманкавы стан, выкліканы моцным узрушэннем, хваляваннем, перапалохам. Собіч зной пачаў разглядаць квіток, і раптам сэрца яго аблілося ледзяным жарам. Скрыган.*

4. *перан.* Страснасць, уздым, душэўны парыў. *Панёс ён людзям песень дар — Агонь душы і сэрца жар, Панёс пяснярскай каляінай. Колас.*

◇ **Даць (задаць) жару** гл. даць. **З жарам** — гарача, запальчыва (гаварыць, даказваць і пад.). **Паддаць жару** гл. паддаць. **Чужымі рукамі жар заграбаць** гл. заграбаць. **Як жару ўхапіўшы** гл. ухапіў-

шы. **Як на жары** — хвалюючыся, няёмка сябе адчуваючы.

Для сярэдняй школы прызначаецца «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы (1990). У ім растлумачана каля 7000 слоў і ўстойлівых выразаў, якія найбольш часта сустракаюцца ў школьнай практыцы.

У фразеалагічных слоўніках сабраны фразеалагізмы. Прыкладам такога слоўніка з'яўляюцца слоўнікі: Ф. М. Янкоўскага «Беларуская фразеалогія» (1968), «Фразеалагічны слоўнік» Н. В. Гаўрош, І. Я. Лепшава, Ф. М. Янкоўскага (1973), двухтомны «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» І. Я. Лепшава, «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» І. Я. Лепшава (1981), «Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы» (1992), «Крылатыя словы і афарызмы» (1960) Ф. М. Янкоўскага.

Дыялектныя слоўнікі адлюстроўваюць дыялектную лексіку якой-небудзь гаворкі. Напрыклад, дыялектная лексіка Глускага раёна сабрана ў трох «Дыялектных слоўніках» Ф. М. Янкоўскага (1959, 1960, 1970), лексіка ўсходніх раёнаў Магілёўскай вобласці адлюстравана ў «Дыялектным слоўніку» Г. Ф. Юрчанкі (1966) і ў «Краёвым слоўніку ўсходняй Магілёўшчыны» І. К. Бялькевіча (1970), лексіка Зэльвеншчыны — у «Дыялектным слоўніку» П. У. Сцяцко (1970).

Сінанімічныя слоўнікі ўключаюць у свой склад сінанімічныя рады. Сінонімы групуюцца вакол асноўнага слова — дамінанты. Такія слоўнікі дапамагаюць выбраць патрэбнае слова, пазбегнуць таўталогіі. Прыклад сінанімічнага слоўніка сучаснай беларускай мовы — «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі (1993).

Акрамя пералічаных, існуе яшчэ многа іншых відаў слоўнікаў. Назавём некаторыя з іх, неабходныя ў школьнай практыцы: «Арфаграфічны слоўнік» М. П. Лобана і М. Р. Судніка, які дае правільнае напісанне слоў; «Марфемны слоўнік беларускай мовы» А. М. Бардовіча і Л. М. Шакуна, у якім падаюцца словы, падзеленыя на значымыя часткі — марфемы: прыстаўкі, карані, суфіксы, канчаткі (1990); тэрміналагічныя слоўнікі, у якіх тлумачацца тэрміны: «Слоў-

нік лінгвістычных тэрмінаў» П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкага, Л. А. Антанюк (1990), «Слоўнік літаратурназнаўчых тэрмінаў» М. А. Лазарука, А. Я. Ленсу (1983), «Паэтычны слоўнік» В. П. Рагойшы (1987), «Слоўнік фізічных і астранамічных тэрмінаў» А. І. Болсуна, Я. Н. Рапановіча (1979), «Слоўнік эпітэтаў» Н. В. Гаўрош (1991).

68. Прачытайце, вызначце, да якога віду лінгвістычных слоўнікаў належыць кожны слоўнікавы артыкул.

Апрану́цца, -ну́ся, нё́сяся, -нё́цца; *зак.* 1. Адзецца ў якую-н. вопратку. *Папалуднавайшы, Люба апранулася ў кажуюшок і сабралася ісці.* Мурашка.

2. Забяспечыць сябе неабходнай вопраткай. [*Дэвіс:* — *Вам трэба... прыстойна апрануцца, набыць абутак.* Васілевіч.

3. Адзецца прыгожа, выстраіцца.— *А цяпер — дадому! — падаў каманду Грыб.— Апраніся, як на вяселле!* Ваданосаў.

4. *перан.* Пакрыцца чым-н. *Дрэвы апрануліся ў зялёнае ўбранне. Берагі апрануліся ў бетон і граніт.*

Мудрёно́ 1. *нареч.* дзіўна; незразумела; хітра, мудрагэліста; складана, **м. напісано** дзіўна (незразумела, хітра, мудрагэліста, складана) напісана; *см. мудрёный*; 2. *каз.*, *безл.* цяжка; **м. всем уго́дйть** цяжка ўсім дагадзіць; **не м.** не цяжка, не дзіва.

Варта II *в. составе* *безл. сказ.* 1. сто́ит, нелішне; слéдуе́т; **гэту кнігу в. прачыта́ць** эту кнігу сто́ит прачыта́ць; **вам в. адпачы́ць** вам сто́ит (нелішне) отдохну́ць; **в. падума́ць** сто́ит (слéдуе́т) подума́ць; 2. (*как только, едва*) сто́ит; **в. сказа́ць адно́ слова́, як ён перабіва́е** сто́ит сказа́ць адно́ слова́, как он перебива́ет; **◇ гэта нікуды не в. ё́то** нікуда́ не годі́цца; **в. было́ займа́цца!** сто́ило связыва́цца!

Галўза¹ (*галўза*) -зы, *жан.* Галавешка. Ё́бянясе, ма́мо, галўзы да юшку зачыне́це, а то ўвесь дух вы́йдзе. Кл. Трэ́ба зрабі́ць галўзу (абпалі́ць пале́на), шну́ра пачарні́ць. Пас. Я́нкi Купа́лы. Параўн: махні́тка. Хоці́мскі раён.

Мя́ккі, пухкі, пушысты, пульхны □ як пух.

Праз ноч зямля адтала, зрабілася мяккай. А. Які́мовіч.

Падаў *пухкі* лапцяваты снег. З. Бядуля.

Дарога ў *пушыстым* снезе, сонечная, іскрыстая,
усё глыбей вяла Андрэя ў лес. П. Пестрак.

Зярняты свабодны сявец з сяўні сее ў *пульхны*
загон. Я. Купала.

У яго мука — як *пух!* А. Чарнышэвіч.

Акінуць вокам што. Зірнуць, хутка агледзець.

Дзед уважна *акінуў вокам* хмыз. Чалавечая по-
стаць мільганула ўскрай хмызу і схавалася. (Я. Колас.
Дрыгва.) Ён [Міхал] *акінуў вокам* шырыню палетка
і раптам занепакоіўся... (К. Чорны. Трэцяе пакаленне.)

ФАНЕТЫКА. АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА. ПРАВАПІС

§ 19. Гукі і літары

Гук мовы — гэта самая кароткая, непадзельная адзінка мовы, якая выдзяляецца ў слове пры вымаўленні. На пісьме гукі мовы абазначаюцца ўмоўнымі графічнымі сродкамі — літарамі. Гукі мы вымаўляем, чуем, а літары бачым, пішам. Сістэма знакаў для перадачы гукавой мовы называецца графікай. Беларуская графіка вызначае наступныя суадносіны паміж гукам і літарай.

1) паміж гукам і літарай можа існаваць поўная адпаведнасць: *рака, гара, будынак*;

2) адзін гук можа абазначацца дзвюма, а часам і трыма літарамі: *дажджы* [дажжы], *дзеці* [z'эц'і], *калоссе* [калос'э], *конь* [кон'], *дзядзька* [z'ац'ка]¹;

3) адна літара можа абазначаць два гукі: *яна* [йана], *юнак* [йунак], *ехаць* [йэхац'];

4) адной літарай могуць абазначацца розныя гукі: напрыклад, літара *г* абазначае фрыкатыўны [г] (*гарох* — [γарох]), выбухны [г] (*ганак* — [ганак]) і [х] (*дарог* — [дарох]);

5) адзін гук можа абазначацца рознымі літарамі: *нос* [нос] — *нёс* [н'ос], *разьба* [раз'ба] — *касьба* [каз'ба].

§ 20. Алфавіт

Сукупнасць літар, размешчаных у агульнапрынятай паслядоўнасці, называецца алфавітам.

У беларускім алфавіце 32 літары. Дзесяць літар *а, е, ё, і, о, у, ы, э, ю, я* служаць для абазначэння галосных гукаў: [а], [э], [о], [і], [у], [ы]. Дваццаць адна літара: *б* (бэ), *в* (вэ), *г* (гэ), *д* (дэ), *ж* (жэ), *з* (зэ), *й* (*і* нескладовае), *к* (ка), *л* (эл), *м* (эм), *н* (эн), *п* (пэ), *р* (рэ), *с* (эс), *т* (тэ), *ў* (*у* нескладовае), *ф* (эф), *х* (ха), *ц* (цэ), *ч* (чэ), *ш* (ша) — абазначае 39 зычных

¹ Значком ' перадаецца мяккасць гуча на пісьме.

гукаў: [б], [б'], [в], [в'], [г], [г'] (фрыкатыўныя), [г], [г'] (выбухныя), [д], [дж], [дз], [дз'], [ж], [з], [з'], [й], [к], [к'], [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [п], [п'], [р], [с], [с'], [т], [ў] (нескладовы), [ф], [ф'], [х], [х'], [ц], [ц'], [ч], [ш]. Літара **ь** (мяккі знак) не перадае гука.

У беларускай графіцы няма парных літар для абазначэння мяккіх гукаў. Мяккія зычныя гукі абазначаюцца на пісьме тымі самымі літарамі і напісаннем пасля іх мяккага знака (*конь, дзень, яблынька*) або напісаннем літар **е, я, ё, ю, і** (*белы, вясло, лёс, любіць, зіма*). Мяккае вымаўленне зычных у выніку асіміляцыі на пісьме не перадаецца (*снег* — [с'н'эх], *зняць* — [з'н'ац]).

Зычныя злітныя гукі (афрыкаты) [дж], [дз] на пісьме абазначаюцца адпаведна спалучэннем літар (дыграфіаў) **дж, дз**: *хаджу, дзеці, глядзець*.

Апостраф (') — надрадковы знак, ён не з'яўляецца літарай.

69. Прачытайце тэкст. Вызначце суадносіны паміж гукамі і літарамі ў словах.

Пайшоў Сымон сваёй пуцінай,
Бо ён прыроджаны пясняр.
Панёс ён людзям песень дар —
Агонь душы і сэрца жар,
Панёс пяснярскай каляінай.
Рука ў руку з ім і з ахвотай
Дзяўчына мілая ішла. (*Якуб Колас.*)

70. Прачытайце тэкст. Змешчаныя ў ім словы запішыце ў алфавітным парадку, стварыўшы такім чынам слоўнічак (помніце, што самастойныя часціны мовы трэба запісваць у слоўніку ў пачатковай форме). Узор: *адлюстравіць, апавядальны, асабліваць* і г. д.

У багатай пісьмовай спадчыне беларускага народа выдатнае месца займаюць летапісы і хронікі, у якіх адлюстравана шматвяковая гераічная, велічная і драматычная яго гісторыя. Як помнікі пісьменства гэтыя творы спалучаюць асабліваці гістарычных дакументаў, неацэннай крыніцы пазнання далёкага мінулага нашага народа, і твораў свецкай апавядальнай прозы, гістарычнай белетрыстыкі.

Пачатак летапісання на беларускіх землях сягае

да часоў Кіеўскай Русі, аднак першыя летапісныя творы, на жаль, не зберагліся. Затое нямала значных і цікавых звестак з даўняй гісторыі Беларусі захавалі старажытнарускія летапісы. Некаторыя з гэтых гістарычных запісаў, як лічаць асобныя вучоныя, беларускага паходжання і, магчыма, з'яўляюцца ўрыўкамі з ранніх летапісных помнікаў, створаных на беларускіх землях, якія не дайшлі да нашага часу. (*В. Чамярыцкі.*)

71. Прачытайце словы. Абазначце ў дужках, колькі ў кожным з іх гукаў і колькі літар.

Дзядуля (6 гукаў, 7 літар), заяц, спяваць, аб'ява, атэлье, ягаднік, ураджайны, яблыня, лебедзь, мільгаць, падарожжа, стаяць, сняжынка, краіна, узмор'е, дасягненне, дзівак, адзенне.

§ 21. Галосныя гукі і літары

Галосныя гукі ўтвараюцца з дапамогай голасу. Пры іх вымаўленні струмень паветра, якое выдыхаецца, свабодна праходзіць праз поласць рота.

У беларускай мове шэсць галосных гукаў: [a], [o], [y], [i], [ы], [э]. Іх якасць залежыць ад змен формы і аб'ёму поласці рота і рухаў языка і губ. У залежнасці ад удзелу ў вымаўленні губ гукі [o], [y] называюць губнымі (лабіялізаванымі), астатнія галосныя — негубнымі (нелабіялізаванымі).

У залежнасці ад становішча языка па адносінах да зубоў у момант вымаўлення гукаў галосныя [i], [э] называюць галоснымі пярэдняга рада; [a], [ы] — сярэдняга рада; [y], [o] — задняга рада.

Паводле ступеней пад'ёму языка галосныя гукі падзяляюцца на наступныя групы: галосныя верхняга пад'ёму: [i], [ы], [y]; галосныя сярэдняга пад'ёму: [э], [o]; галосны ніжняга пад'ёму: [a].

На пісьме галосныя гукі абазначаюцца дзесяццю літарамі: **а, о, і, у, ы, э, е, ё, ю, я**. Літары **і, е, ё, ю, я** абазначаюць на пісьме адпаведныя галосныя [i], [э], [o], [y], [a] і мяккасць папярэдняга зычнага: *ліст* [л'іст], *лес* [л'эс], *вёска* [в'оска], *любіць* [л'уб'іц'], *бяроза* [б'ароза].

У пачатку слова, а таксама ў становішчы пасля галосных, зычнага [ў] і раздзяляльных мяккага знака

і апострафа літары *і, е, ё, ю, я* абазначаюць два гукі: [йі], [йе], [йо], [йу], [йа]: *краіна* [крайна], *яма* [яма], *елка* [йэлка], *хваёвы* [хвайовы], *юбілей* [йуб'іл'эй], *лье* [л'йэ], *вераб'і* [в'эраб'і], *аб'ява* [аб'ява], *кустоўе* [кустоўйэ].

72. Спачатку выпішыце словы, у якіх літары *і, е, ё, ю, я* абазначаюць аднаведны галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага, а потым — словы, у якіх гэтыя літары абазначаюць два гукі.

Вясна, більярд, бінокль, сесці, з'есці, ехаць, героі, хваіна, жытнёвы, зямля, поле, ручаі, возера, заява, з'яўляцца, дывізія, уз'ехаць, пад'езд, жменя, вавёрка, вяртацца, пад'ём, ручаіна, ясакар, юнацтва, міжрадкоўе, яскравы, ёмісты, язда.

73. Спішыце. Падрэсліце галосныя літары, якія абазначаюць мяккасць папярэдніх зычных, адной лініяй, а літары, якія абазначаюць два гукі, — дзвюма.

Канстанцін Міхайлавіч расказвае:

— Хаты тае, дзе я нарадзіўся, няма. Але на тым жа месцы пабудавана амаль такая самая. Там жыву адзін час ляснік. А ляснікова пасада была перанесена з Акінчыц у Альбуць.

Паслухай толькі, якія прыгожыя назвы ў нашых мясцінах: Негарэлае, Коласава, Стоўбцы, Адцэда, Арцюхі, Акінчыцы, Шацілаўка, Свержанскія маргі, Свержанская града, Альбуць, Мікалаеўшчына. Любата! І ў кожнай назве свой сэнс прытоены. (М. Лужанін.)

§ 22. Зычныя гукі

Зычнымі называюцца гукі, пры ўтварэнні якіх струмень паветра сустракае на сваім шляху якія-небудзь перашкоды з боку органаў вымаўлення (губ, зубоў, языка).

Большасць зычных у беларускай мове знаходзяцца ў пэўнай суадноснасці паміж сабою. Яны падзяляюцца на цвёрдыя і мяккія: [б] — [б'], [в] — [в'], [г] — [г'], [д] — [дз'], [з] — [з'], [к] — [к'], [л] — [л'], [м] — [м'], [н] — [н'], [п] — [п'], [с] — [с'], [т] — [ц'], [ф] — [ф'], [х] — [х']. Мяккасць зычных на пісьме абазначаецца літарамі *і, е, ё, ю, я*: *вішня, лес,*

клён, сяды, зямля, а таксама мяккім знакам: *агонь, дзень, цьма*.

Зычныя гукі [дж], [ж], [р], [ц], [ч], [ш] не маюць адпаведных мяккіх і называюцца зацвярдзелымі. Пасля іх пішуцца толькі літары *а, о, у, ы, э* або зычныя: *рака, чорны, чулы, жыта, дрожджы, цэгла, жменя*.

Паводле ўдзелу голасу і шуму зычныя бываюць санорныя і шумныя. Санорныя — [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'], [р], [й], [ў], [в], [в'] — утвараюцца ў асноўным з дапамогай голасу пры нязначным удзеле шуму.

Шумныя зычныя падзяляюцца на глухія (утвараюцца пры дапамозе шуму) і звонкія (складаюцца з шуму пры нязначным удзеле голасу).

Амаль усе шумныя зычныя ўтвараюць пары па звонкасці — глухасці: [б] — [п], [б'] — [п'], [г] — [х], [г'] — [х'], [д] — [т], [дж] — [ч], [дз'] — [ц'], [ж] — [ш], [з] — [с], [з'] — [с']. Глухія зычныя [ф], [ф'] не маюць парных звонкіх таму, што ў становішчы пасля галосных [в], [в'], якія маглі б скласці з імі пары, пераходзяць у [ў]: *трава — траўка, травы — траў, човен — чайны*. Не маюць адпаведных звонкіх гукі [к], [к'].

Зычныя гукі [ж], [дж], [ш], [ч] называюць шыпячымі (пры іх вымаўленні чуваць своеасаблівае шыпенне), а [дз'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'] — свісцячымі (у сувязі з іх свісцячым вымаўленнем).

Гукі мовы паэты часам выкарыстоўваюць з пэўнай стылістычнай мэтай. Паўтор пэўных галосных гукаў (асананс) і зычных (алітэрацыя) даюць прыкметны знешні, галасавы або шумавы эфект. Напрыклад, у радках з верша М. Багдановіча «Зімовая дарога»

Поле нікне у срэбным тумане,
Снег блішчыць, як халодная сталь,
І лятуць мае лёгкія сані,
Унашуся я ў сінюю даль

паўтарэнне галосных [о], [у], [а] перадае пошвіст ветру, а паўтарэнне зычных [с], [х], [ш], [н] імітуе гучанне бегу саней пры хуткай яздзе па зімовай дарозе.

74. Прачытайце. Назавіце ў выдзеленых словах зычныя гукі і ахарактарызуйце іх (цвёрды, мяккі, зацвярдзелы; санорны, звонкі, глухі; шыпячы, свісцячы).

Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному [g]; у беларускай мове выбухны [г] [g] сустракаецца ў адзінкавых запазычаных словах (*ганак, гузік* і некаторых іншых).

Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз'], [ц'] (*дзіця*) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д'], [т'] (*дитя*). Беларускім [дз] і [ц] уласціва большая **ступень** палатальнасці, або мяккасці, чым рускім [д], [т].

У беларускай мове **чаргуюцца** *г : х* (*дарога — дарох, лугі — лух*), у рускай — *г : к* (*дорога — дорок, луга — лук*). (Ф. Янкойскі.)

● Вызначце стыль тэксту.

75. Прачытайце. Адкажыце, якімі гукамі аўтар дае магчымаць чытачу адчуць завіруху. (I) Якія гукі перадаюць гучанне сярпа ў руках жніі і шэлест жыта? (II) Якім павінен быць, на вашу думку, тэмп чытання гэтых радкоў?

I. У бубны дахаў вецер б'е,
Грыміць па ім, звініць, пяе:
І спеў ліецца ўсё мацней,—
Гулянку справіў пан Падвей.
У бубны дахаў вецер б'е. (*М. Багдановіч.*)

II. Дрыжыць колас, серп аж пеніць,
Сыпле іскры з-пад зубоў,
Перавясла рукі шчэміць,
Сноп ісці скакаць гатоў. (*Цётка.*)

76. Прачытайце ўрывак з верша М. Сяднёва «У пушчы». Адкажыце, якімі гукамі паэт перадае шум дажджу, гукі пушчы.

Плюскоча ўночы дождж ахвочы,
а ты ат слаты астыг.
Падскочаць на ўзбоччы, лапочуць,
лятуць, як пласты, лісты.

А пушча у гушчы ўсё нешта трушчыць —
памры на кары без пары.
— Расплюшчым пад плюшчам цябе, невідушчы,—
памры без пары,— крычаць ведзьмары.

§ 23. Асноўныя правілы беларускага літаратурнага вымаўлення

Адзінства гукавога афармлення вуснай мовы спрыяе больш лёгкаму і хуткаму засваенню пачутага, лепшаму разуменню паміж людзьмі пры моўных зносінах. Таму неабходна ведаць правілы (нормы) літаратурнага вымаўлення.

Сукупнасць правіл (нормаў) літаратурнага вымаўлення называецца арфаэпіяй (грэч. orthos — правільны і epos — мова). Арфаэпічныя нормы абавязковыя для ўсіх, хто карыстаецца літаратурнай мовай.

Часам у моўнай практыцы заўважаюцца адхіленні ад беларускіх арфаэпічных нормаў. Яны маюць свае прычыны. Адною з асноўных прычын адхілення ад літаратурнага вымаўлення з'яўляецца ўплыў дыялектных асаблівасцей роднай гаворкі: [в'існа], [з'імл'а], [с'істра] замест [в'асна], [з'амл'а], [с'астра]; [мало], [ц'эсно] замест [мала], [ц'эсна] і інш.

Прычынай адхілення ад арфаэпічных нормаў з'яўляецца і ўплыў арфаграфіі, якая далёка не заўсёды перадае вымаўленне. Пішам *пясчаны, грамадскі, мыешся, з ім*, а вымаўляем [п'ашчаны], [грамацкі], [мыйэс'с'а], [з'йім]. Афрыкаты [дж] і [дз] няправільна вымаўляць як два гукі.

У некаторых людзей няправільнае вымаўленне звязана з недастатковым веданнем арфаэпічных нормаў беларускай і рускай моў, іх збытваннем. Напрыклад, часам чуем мяккае вымаўленне зацвярдзелых зычных: [п'эч'], [ш'эл'эст], [р'эч'ка], [шч'іл'ны].

Цвёрдае веданне арфаэпічных нормаў — адзін з асноўных паказчыкаў агульнай культуры чалавека.

Вымаўленне галосных гукаў. Найбольш выразна вымаўляюцца націскныя галосныя. У ненаціскным становішчы галосныя [о], [э], [а] вымаўляюцца як [а]: *вокны* — [акно́], *сёстры* — [с'астрá], *вёсці* — [в'адú], *трэск* — [трашч'ыц'].

Пасля мяккіх зычных галосныя [э], [а] ва ўсіх складах, акрамя першага перад націскам, вымаўляюцца як гук, сярэдні паміж [э] і [а] (на пісьме перадаецца праз **е, я**): [ц'э^ашкава́ты] — *цяжкава́ты*, [з'э^ал'э^анава́ты] — *зеленава́ты*, [воз'э^ара] — *во́зера*, [ты́с'э^ача] — *ты́сяча*, [г'эро́йэ^аў] — *геро́еў*, [шыро́кайэ^а] — *шыро́кае*, [по́л'э^а] — *по́ле*.

Гукі [y], [i] пасля галосных змяняюцца на зычныя [ÿ], [й]: *гляджу [ÿ] гору, пайшлі [ÿ] горад, на [ÿ] збярэжжы, ня [ÿ] важлівы, скажы [й] начай, паехалі на [й] грышча, на [й] мяніны, за [й] граць, пера [й] сці, бацькі [й] дзеці.*

Гук [i] пасля цвёрдых зычных, за выключэннем **г, к, х**, вымаўляецца як [ы]: *брат [ы]шоў (брат ішоў), сын [Ы]ван (сын Іван), пад [ы]сці, раз [ы]-граць.*

Вымаўленне зычных гукаў. Зацвярдзелыя зычныя гукі ў беларускай мове не маюць парных па мяккасці, яны вымаўляюцца заўсёды цвёрда: [ра]біна, [рэ]заць, [ча]бор, [шэ]ры, *даж*[джы], [жы]вы.

У беларускай мове гук [г] фрыкатыўны, для яго ўласціва працяжнае вымаўленне: [г]аворка, [г]асцінны, [г']енерал, [г']і[г']іена, [г]онар, [г]рамадзянін. Гук [г] выбухны вымаўляецца толькі ў асобных словах: [г]анак, [г]онта, [г]узкі.

Гук [дж] вымаўляецца як адзін непадзельны гук: *ура [дж]ай, гля [дж]у, нала [дж]ваць, дагле [дж]аны* (вымаўленне *ура [д] [ж]ай, гля [д] [ж]у, нала [д] [ж]-ваць, пасе [д] [ж]анне* або *ўра [ж]ай, гля [ж]у, нала [ж]ваць, пасе [ж]анне* — няправільнае).

З а ў в а г а. У словах тыпу *паджылкі, аджаць* гукі [д], [ж] вымаўляюцца асобна, бо гэта два гукі, кожны з якіх уваходзіць у розныя часткі слова.

Нельга разбіваць на два асобныя гукі і звонкі мяккі гук [дз]. Вымаўляецца [дз']якуй, [дз']еці, *ра [дз']іма, сту [дз']ень*, а не [д] [з']якуй, [д] [з']еці, *ра [д] [з']іма, сту [д] [з']ень*. Але: *а [д] [з]начыць, па [д] [з']ямелле.*

Звонкія зычныя на канцы слоў аглушаюцца: [хл'еп] — *хлеб*, [мурах] — *мурог*, [парат] — *парад*, [гараш] — *гараж*, [гарбус] — *гарбуз*, [дошч] — *дождж*, [м'адз'в'эц'] — *мядзведзь*.

Вымаўленне некаторых спалучэнняў зычных. Звонкія зычныя ў становішчы перад глухімі аглушаюцца: [галупка] — *галубка*, [л'охка] — *лёгка*, [загатка] — *загадка*, [ц'ашка] — *цяжка*, [зав'аска] — *завязка*. Глухія перад звонкімі азванчаюцца: [проз'ба] — *просьба*, [маладз'ба] — *малацьба*, [ноз'б'іт] — *носьбіт*.

Свісцячыя зычныя перад шыпячымі вымаўляюцца як шыпячыя: [грушчык] — *грузчык*, [пакашчык] — *паказчык*, [шшыц'] — *шыць*, [жжац'] — *жжаць*, [ра-

шчоска] — расчоска, [рашчыстка] — расчыстка, а шыпячыя перад свісцячымі — як свісцячыя: [купай-эс'с'а] — купаешся, [вучыс'с'а] — вучышся, [рыхтуй-эс'с'а] — рыхтуешся.

Спалучэнні зычных **дс, тс, чс, кс** вымаўляюцца як гук [ц]: *грама* [ц]кі (грамад-ск-і), *бра* [ц]кі (брат-ск-і), *Асіпові* [ц]кі (Асіповіч-ск-і), *каза* [ц]кі (казак-ск-і).

Спалучэнні **дч, тч** вымаўляюцца як двайны гук [ч]: *дакла* [чч]ык (дакладчык), *лё* [чч]ык (лётччык), *ма* [чч]ын (матчын), а спалучэнні **дц, тц, чц** — як доўгі зацвярдзелы [ц]: *па кла* [цц]ы (па кладцы), *у во пра* [цц]ы (у вопратцы), *на рэ* [цц]ы (на рэчцы).

Свісцячыя [з], [с] перад мяккімі зычнымі змякчаюцца: [з'б'іц'], [з'н'ац'], [с'п'авац'], [б'эз' м'ан'э], [з'ійім] (пішам: *збіць, зняць, спяваць, без мяне, з ім*), але: [зг'інуц'], [ск'інуц'], [сх'іл'іцца]. Зычныя [д], [т] у становішчы перад мяккім [в'] пераходзяць у мяккія [дз'], [ц']: *два* — [дз'в'э], *чатыры* — [чац'в'орты], *мёртвы* — [ам'арц'в'элы], [ц'в'орды], [подз'в'іх] (пішам: *дзве, чацвёрты, амярцвелы, цвёрды, подзвіг*).

77. Прачытайце і спішыце прыказкі. Адзначце выпадкі разыходжання напісання з вымаўленнем.

1. Сей авёс у гразь — будзеш князь.
2. Адклад не ідзе на лад.
3. Без працы не будзе шчасця.
4. Будзе дождж ісці — будзе хлеб расці.
5. Дзве работы за раз не зробіш.
6. За справу бярэшся — не бойся і не хваліся.
7. Кожны пачатак цяжкі.

78. Пры спісванні ўстаўце прапушчаныя літары. Падкрэсліце адной лініяй літары, якія абазначаюць зычныя ў становішчы перад глухімі і на канцы слоў, а дзвюма лініямі — літары, якія абазначаюць зычныя ў становішчы перад звонкімі.

1. Галу..ка, гры..кі, а..хапіць, а..вязаць, клу.. .
2. Сало..кі, кла..ка, гра..ка, лапа..ка, міну..ка, па..бадзёрыць, па..казаць, баро..ка.
3. Лё..ка, бе..чы, стры..чы, гаро.., бяро.., дапамо.. .
4. Мядзве.., глядзе.., лебе.., памя.., заме.., ха..ба, ма..ла..ба, бара..ба, ся..це, агле..це.
5. Даро..ка, лы..ка, гара.., тавары.., гру.. .
6. Ні..кі, мі..ка, про..ба, раска.., гарбу.., ра..даць, ра..сыпаць, но..біт, гру..чык, перапі..чык.

79. Прачытайце ўрыўкі ўголас адпаведна беларускаму літаратурнаму вымаўленню. Выпішыце словы, у якіх ёсць напісанні, што не адпавядаюць вымаўленню. Пракаменціруйце іх.

I. У трупі Ігната Буйніцкага на кожным выступленні спявалі «А хто там ідзе?», выкананне мела характар харалу. Пытанне спяваў адзін голас — сола. Адказваў хор, няспешна, сумна, аднак з цвёрдай рашучасцю ў канцавых радках песні. Гледачы прыціхалі. Неяк знячэўку запаноўвала цішыня, не чуваць было нават шэпту. Здавалася, што вось зараз усе паўстаюць з месцаў і песню Янкі Купалы прыме глядзельная зала як гімн Бацькаўшчыне. (З. Абрамовіч.)

II. Верш Янкі Купалы «А хто там ідзе?» набыў сапраўды гістарычнае значэнне. З часоў верша «А хто там ідзе?» пачалося шырокае прызнанне беларускай літаратуры як глыбока народнай, прагрэсіўнай, рэвалюцыйна-дэмакратычнай. (Г. Гарэцкі.)

§ 24. Прынцыпы беларускага правапісу

Правіпіс, або арфаграфія (грэч. orthos — правільны і графо — пішу), — гэта сукупнасць правілаў, якія вызначаюць аднастайнае, абавязковае для ўсіх унармаванае напісанне слоў і іх значымых частак.

Сучасная беларуская арфаграфія адлюстроўвае асноўныя арфаэпічныя і граматычныя нормы літаратурнай мовы. Беларускі правапіс грунтуецца пераважна на двух прынцыпах — фанетычным і марфалагічным.

Фанетычны прынцып адлюстроўвае на пісьме літаратурнае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў у словах. Паводле гэтага прынцыпу пішуцца:

1. Літара **а** (з націскных **о, э**) пасля цвёрдых зычных ва ўсіх уласнабеларускіх словах не пад націскам: *год — гадзі, рэкі — рака, рэдкі — радзейшы.*

2. Літара **я** на месцы **е, ё** пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам: *лес — лясы, клён — кляновы, вясёлы — весялоць.*

3. Падоўжаныя зычныя: *калоссе, галлё, вяселле, жыццё, разводдзе, падарожжа, застрэшша.*

4. Літара **ў** пасля галосных: *галава — галоўка, трава — траўка, гулялі ў садзе, казалі ўголас.*

5. Літары **з** або **с** у прыстаўках **з-** (**с-**), **раз-** (**рас-**), **без-** (**бес-**), **уз-** (**ус-**), **цераз-** (**церас-**): *згарэць, сплавіць, размясціць, распусціць, бездапаможны, бяскрай-*

ні, уздыхнуць, успыхнуць, цераззерніца, церассядзельнік.

6. **-цца** ў зваротных дзеясловах: *мыцца* — *мыецца*, *мыюцца*.

7. Спалучэнні **зн, сн, сл, нц, рн, рц** на месцы спрадвечных **здн, стн, стл, лнц, рдн, рдц**: *позна, посны, шчаслівы, сонца, міласэрны, сэрца*. Выключэнне: *аванпостны, баластны, кантрастны, фарпостны*.

8. Літара **ц** на месцы спалучэнняў **тс, чс, кс, цс**: *савецкі (савет-ск-і), Баранавіцкі (Баранавіч-ск-і), ткацкі (ткач-ск-і), рыбацкі (рыбак-ск-і), кравецкі (кравец-ск-і)*, а таксама літара **с** на месцы спалучэнняў **сс, жс, шс**: *рускі (рус-ск-і), мноства (множ-ств-а), хараство (харащ-ств-о)*.

9. Напісанне мяккіх **дз, ц**: *у горадзе, на плоце, дзеці, дзверы, Дзвіна, цвёрды*.

10. Напісанне прыстаўнога **в** перад націскным **о** і каранёвым **у** ў спрадвечна беларускіх словах: *вокны, восень, вольха, возера, вугаль, вучань, вузел, вугал*.

11. Напісанне літары **т** на месцы спалучэння **дт** на канцы іншамоўных слоў: *Гумбальт, Шміт, Кранштат*.

М а р ф а л а г і ч н ы прынцып перадае аднастайнае напісанне адных і тых жа значымых частак слоў, нягледзячы на адрозненні ў іх вымаўленні. Ён дазваляе захаваць выразную марфемную структуру слова. Паводле гэтага прынцыпу пішуцца:

1. Звонкія зычныя на канцы слова і ў становішчы перад глухімі: *грыб, стог, мароз, гразь, лебедзь, лодка, блізка*; глухія перад звонкімі: *просьба, вакзал, барацьбіт*; шыпячыя перад свісцячымі: *на рэчцы, мыешся, адрэжце*; свісцячыя перад шыпячымі: *перапісчык, бяшумна, пясчаны, разжыцца, сшыць, расчысціць, расшчапіць*. Выключэнне: *шчасце, рошчына, рашчыніць (хлеб), нішчымны, ушчуваць*.

На пісьме не перадаецца асіміляцыйная мяккасць зычных гукаў [з'], [с'], [дз'] [ц']: *змена, свято, дзверы, цвёрды*.

2. Зычныя **б, д** у прыстаўках **аб-, ад-, пад-, над-, перад-** і ў адпаведных прыназоўніках: *абвясціць, абчасаць, адпомсціць, надтачыць, перадсвяточны, аб працаўніках, ад цябе, пад страхом, перад святам*.

3. Спалучэнні зычных **зс, жс, шс, гс, хс** у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў: *Кайказ — кайказскі, Нясвіж — нясвіжскі, Белая вежа — белавежскі,*

Паволжа — паволжскі, Арэнбург — арэнбургскі, Балхаш — балхашскі, Цюрых — цюрыхскі.

4. Зычныя *д, т* у спалучэннях *дс, дч, тч*: гарадскі, грамадства, дакладчык, суседчын, матчын, абкатчык.

5. Літара *е* ў прыназоўніку *без* і часціцы *не*: без страху, без цікавасці, не бойся, не баюся.

6. Этымалагічнае *я* ў словах *месяц, пояс, дзевяць, дзесяць, дробязь, завязь, роўнядзь* і інш.

7. Прыназоўнік *з*: *з хаты, з табой*.

Апрача фанетычных і марфалагічных напісанняў, ёсць яшчэ традыцыйныя і дыферэнцыраваныя напісанні. Традыцыйным з'яўляецца, у прыватнасці, напісанне вялікай літары *ў* назваў міжнародных арганізацый (*Генеральная Асамблея Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, Сусветны Савет Міру*), напісанне з вялікай літары кожнага новага радка верша і г. д. Да дыферэнцыраваных адносяцца, напрыклад, напісанне апошняй літары *ў* словах *ангідрыд* (хімічнае злучэнне) і *ангідрыт* (мінерал), напісанне вялікай або малой літары *ў* словах тыпу *колас* і *Колас* (пісьменнік), *цётка* і *Цётка* (паэтэса), *танк* і *Танк* (паэт), *мір* і *Мір* (гарадскі пасёлак).

80. Пры спісванні ўстаўце прапушчаныя літары. Раствлумачце, якім прынцыпам правапісу вы кіраваліся ў тым ці іншым выпадку.

Веснавая цёплая ноч толькі што апранула зямлю і ра..кінула свае таемныя чары, поўныя крыху смутнага хара..тва. Першыя зоры ўжо замі..целі то там, то сям у бя..донным небе, а з-за лесу залатым пажарам у..німаўся кругам блі..часты месяц. Дробныя белыя хмаркі вы..сцілалі яму даро..ку сваімі лё..кімі празрыстымі тканямі і ра..ступаліся перад ім, ..купануўшы ў яго бляску свае танкарунныя кудры. У сяле чулася гаворка і песня. Вя..сёлыя маладыя гукі смела ўразаліся ў цішыню і бойка плылі на рэчку; тут яны ўпыняліся ў высокі бераг, а..скоквалі назад і беглі ўздоўж яго па дузе луці і замі..ралі ўжо за лагуном. У ла..чыне над Нёманам дружна і заложна кра..талі жабы. Было нешта смутнае і жало..нае ў гэтай простаі і аднатоннай іх песні, што чапала душу ціхім смуткам і так сугалосна злівалася з маладою задумаю веснавай ночы. Сяло заціхала; зрэ..ку па вуліцы брыла адзінокая фігура селяніна, што дзесь за..пазніўся. Толькі дзяўчаты яшчэ не спалі і спявалі на пры..бах песні. (*Я. Колас.*)

● Да паведамлення ці апісання можна аднесці гэты тэкст?

§ 25. Правапіс галосных *о, э*

Галосныя літары *о, э* ў беларускіх словах пішуцца толькі пад націскам: *го́рад, мо́ра, со́сны, дрэ́ва, рэ́кі*. Не пад націскам замест *о, э* пішацца літара *а* (аканне): *гарады́, марскі́, сасно́вы, драўля́ны, рачны́*.

Літара *о* не пад націскам захоўваецца на канцы запазычаных слоў, калі яна стаіць пасля галоснай: *ада́жыю, сальфе́джыю, тры́ю, То́кію, Анта́рыю*.

У некаторых словах са складамі *ро, ло* замест *о* не пад націскам пішацца *ы*: *гром — грыві́ць, бровы́ — брыво́, кроў — крыва́вы, глотка́ — глыта́ць*. З літарай *ы* пішуцца і словы *яблык, яблы́ня, яблы́чны*.

Ненаціскае *э* захоўваецца ў словах іншамоўнага паходжання: *рэспу́бліка, дэмакра́тыя, тэлеві́зар, экскава́тар, экіпа́ж, эшало́н*. Аднак у даўно запазычаных словах ненаціскае *э* перадаецца праз *а*: *а́драс, бухга́лтар, даліка́тны, ма́йстар, сакрата́р, лі́тара, літара́тура, рамо́нт, хара́ктар, латарэ́я*.

Словы *пачырк, інжыне́р, канцыля́рыя, за́рыва, дрызі́на, брызэ́нт* адпаведна вымаўленню пішуцца з літарай *ы*.

81. Змяніце словы або падбярыце да іх аднакаранёвыя (роднасныя) так, каб замест *о, э* трэба было пісаць *а*. Запішыце.

Сэрца, моладзь, новы, чэрствы, рэдкі, шоўк, шэсьць, грэбень, грошы, цэбар, працэджваць, цэп, поспех, шэры, чорны, човен, холад, поўнач, рэчка, гоман, восем, шэ-лест.

82. Запішыце словы па-беларуску.

Апогей, апостроф, Баренцево море, рапорт, рейдовый, третичный, желобок, Желябин, жонглер, эконом, литература, Салтыков-Щедрин, Чернышевский, ореол, опасаться, Одесса, одеколон, жемчужина, редковатый, рекордсмен, трещотка, ровесник, редеть, Гренландия, Челябинск, шелестеть, шеренга, Челюскин, черепица, черновик, шедевр, шепелявый, черепаха, Чекалин, Онтарио, целинный, Целиноград, холодильник, чемодан, ольховый.

§ 26. Правапіс галосных *е, ё, я*

Літара *ё* пішацца толькі пад націскам: *лёс, вясёлка, прыёмная, палёт, аб'ём*.

Замест *ё, е* ў першым складзе перад націскам пішацца *я* (яканне): *лёд — лядо́к, лёгкі — лягчэйшы, гнёзды — гняздо́, светла — святле́й, след — сляды́, бегчы — бяжым*. Выключэнне складаюць словы *дзе́вяты, дзесяты, семна́ццаць, васемна́ццаць* і вытворныя ад іх.

Ва ўсіх іншых ненаціскных складах асновы пішацца *е*: *песняры́, леснікі́, зеленава́ты, вóзера, ве́цер, по́ўдзень*.

Не пераходзіць *е* ў *я* ў першым складзе перад націскам у словах іншамоўнага паходжання (з неславянскіх моў): *сезо́н, перо́н, меда́ль, геро́й, гекта́р, секúнда, мета́л, калекты́ў, Еўро́па, Егі́пет*. Аднак у даўно запачычаных словах *е* падпарадкоўваецца агульным правілам якання: *дзяжурны́, каляндар́, яфрэ́йтар, сяржа́нт, мянту́з, мячэ́ць*.

Не і **без**, калі яны стаяць асобна, заўсёды пішуцца з *е*: *не быць, не ёсці, не чыта́ць, без стра́ху, без жа́ртаў, без загарто́ўкі*. Калі ж **не** і **без** становяцца часткаю асновы, яны падпарадкоўваюцца агульным правілам якання: *няёмка, нязна́чны, непрыхі́льны, бязме́жны, бязлюдны, бездапамо́жны*.

Этымалагічнае (каранёвае) *я* пішацца нязменна незалежна ад націску: *ядро́, яравы́, вяза́ць, вязьмо́, за́вязь, яскра́вы, яскраве́йшы, мяккава́ты, цягаві́ты, цяжкава́ты, святкава́ць, ме́сяц, за́яц, по́яс, па́мяць, Пры́пяць, Святасла́ў, а таксама ў словах дрóбязь, дзе́янне, се́яць*.

83. Прачытайце тэкст. Растлумачце напісанне ў словах *е, ё, я*.

Хораша тут, калі бывае час палюбавацца!

Цяпер вось нізам сцелецца верас у румяным ранішнім святле, а над верасам — таксама ў сонцы — густа высяцца гонкія сосны. Добра ўзняць галаву, заглядзецца на іх шэра-зялёныя, са стальным адлівам, кучаравыя верхавіны на фоне цёплага блакіту і галубіных воблакаў. Сосны гамоняць. Нібы расказваюць чароўныя казкі маленства — адну за адной, нястомна і радасна, ціха і мудра, як гэта можа добрая пагодлівая старасць. Возера сённа маўчыць. Каля нізкага берага, чыста пяс-

чанага ці з рэдзенькаю травой, ледзь чутна, раскошліва пахлёбвае хваля. Чайкі гуляюць над люстранай вадою, пікіруючы на спажыву, або садзяцца на вільготны, вылізаны прылівам пясок, толькі імі затупаны, пацярुшаны іхнімі пёрцамі. Тут жа, выштурханая на бераг мноствам бурных прыбояў, паракнее, петрае на сонцы разбітая лодка. Па рыбацкім звычайі лодкі пакідаюцца назаўсёды там, дзе іх засцігне апошняя бяда. (Я. Брыль.)

● Дайце загаловак урыўку. Знайдзіце эпітэты і вызначце іх стылістычную ролю ў тэксце.

84. Змяніце словы або падбярывце да іх аднакаранёвыя (роднасныя) так, каб замест *е, ё* трэба было пісаць *я*. Запішыце. Падкрэсліце першы склад перад націскам.

Бегчы, вечар, дзверы, з'ездзіць, зверыць, здзеўбаць, сёлы, згледзець, лёгка, межы, несці, печ, плесці, смелы, смех, спелы, спёка, цесны, цёмны, цёплы, сем'янін, светла.

85. Пры спісванні ўстаўце прапушчаныя літары. Раствлумачце іх напісанне.

Агл..дзець, ад'..зджаць, аб'..ктыў, аддз..ленне, адц..рабіць, в..рац..но, в..рбаваць, в..раўчаны, в..рашчака, дз..сяц..ра, з..л..наваты, зм..стоўны, зм..няльнасць, зн..навідзець, зн..рухомець, к..раміка, к..фір, кіб..рнетыка, м..дзв..дзяня, м..дальны, М..конг, м..лкавата, н..выказны, н..можна, п..рсп..ктыўны, с..мантыка, с..нат, засе..ны, сённ..шні.

§ 27. Правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах

У беларускай мове словы іншамоўнага паходжаня могуць мець спалучэнні *іё (ыё)*, *ія (ыя)*, *іе (ые)*, *еа* і інш.

Спалучэнне *іё (ыё)* пішацца пад націскам: *біёлаг*, *патрыёт*, *чэмпіён*, *рацыён*. Не пад націскам пішацца *ія (ыя)*: *біялогія*, *патрыятызм*, *чэмпіянат*, *рацыянальны*, *піянер*, *дыяграма*, *сацыялізм*. Выключэнне: *радыё*.

Спалучэнне *іе* перадаецца, як *іе (ые)*, *(ыэ)*; *еа* пад націскам, як *еа (эа)* і не пад націскам — *еа (за)*: *гігіенічны*, *арыентацыя*, *дыэта*, *дыэт*, *фразеолог*, *фразеалогія*, *акардэён*, але: *акіян*.

Спалучэнні [йа], [йо], [йэ] у беларускай мове перадаюцца адпаведна літарамі **я, ё, е**: *Мája, Гаýна, маёр, раён, фаé, феервёрк* (параўн. руск. *Майя, Гайана, майор, район, фойе, фейерверк*).

86. Запішыце словы па-беларуску, размясціце іх у алфавітным парадку. Значэнне незразумелых слоў праверце ў тлумачальным слоўніку.

Аккордеон, официант, стеарин, теорема, аксіома, доминион, реагировать, филиал, национальный, грандиозный, социализм, авиатор, иероглиф, бастион, секвойя, океан, реализм, биосфера, виолончель, геометрия, диаметр, библиотека, районный, радиатор, радиоантенна, фьорд, фиалка, фиаско, хореография, шампильон, эолит, церемониальный, чемпионат, экспрессионизм, йодистый, саквояж, мельхиор, мелиорация, коллегияльность, комедиограф, сеньор, тред-юнион, теорема, фракционер.

§ 28. Правапіс *і* — *й*

Літара **і** пішацца, калі абазначае складаўтваральны гук [i]: *ісці, іголка, каляіна, ручаіна, у гаі*.

Літара **й** (*і* нескладовае) пішацца пасля галоснай у сярэдзіне ці на канцы слова: *байка, хвойка, лейцы, ручай, маладой травіцай*.

Злучнік **і** на пісьме заўсёды абазначаецца літарай **і** незалежна ад вымаўлення: *хлопцы і дзяўчаты, лясы і палі, Беларусь і Украіна*.

Пасля прыставак, якія канчаюцца на зычны, а наступная частка слова пачынаецца з **і**, замест **і** пішацца літара **ы**: *падысці, разыграць, сыграць, безыменны, абымшэлы, абыржавелы, спадыспаду*. Аднак літара **і** захоўваецца ў словах з прыстаўкамі **між-, звыш-, пан-, суб-, контр-, дэз-**: *міжінстытуцкі, звышмклівы, панісламізм, субінспектар, контрідэя, дэзінфармацыя*. Літара **і** таксама пішацца ў некаторых складаных словах: *педінстытут, палітінфармацыя*.

Пасля прыставак, якія канчаюцца на галосны, замест **і** пішацца **й**: *пайсці, зайсці, прыйсці, зайграць, перайграць, пайменна, перайменаваць*. Аднак пасля прыставак на галосны літара **і** захоўваецца, калі ўтварае склад: *заінець, заінтрыгаваць, заікацца, паймчаць*.

87. Пры співанні ўстаўце патрэбныя літары, абгрунтуйце іх напісанне.

Пера..маць, вы..граць, с..скаць, спад..лба, або..ма, арха..зм, інту..цыя, пра..гравальнік, аўта..нспектар, за..скрыцца, пед..нстытуцкі, с..сціся, аб..сці, ня..начай.

§ 29. Перапіс *у* — *ў*

Літара *у* пішацца:

у пачатку сказа: *У асеннім лесе хораша думаецца.* (Шам.);

у пачатку слова, калі стаіць пасля слова, што канчаецца на зычны, або пасля знакаў прыпынку: *паход у лес, прыйшоў у школу. Ішлі павольна, уважліва прыслухоўваючыся да гукаў у лесе.* (Лыньк.);

у пачатку ўласных назваў: *Іван і Уладзімір, на Урале, ва Уладзівастоку, на Украіне;*

у пачатку слоў іншамоўнага паходжання, а таксама ў сярэдзіне іх пасля галосных перад зычнымі, калі ўтварае самастойны склад: *педагагічны універсітэт, адчувалі ультрафіялетавыя прамяні, прэзідыум, кансіліум, фауна, Барнаул.* Калі *у* ў сярэдзіне слова не ўтварае самастойнага склада, то пішацца *ў*: *пайўза, айўцыён, браўнінг.*

Літара *ў* пішацца:

пасля галосных у пачатку (пасля слова на галосны), у сярэдзіне і ў канцы слова: *надта ўдалы, няўдалы, поплаў, дзеяслоў;*

пасля галосных у сярэдзіне запазычанага слова, калі *у* не ўтварае самастойнага склада: *айўдыторыя, айўдыенцыя;*

пасля злучка ці двукосся, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосную: *пайночна-ўсходні, хлопцы-ўмельцы. Ужо дзесяткі гадоў спектакль «Пайлінка» ўваходзіць у рэпертуар тэатра.* (ЛіМ.)

У вершаваных творах для захавання рытму часам пішацца *ў* там, дзе згодна з правапісам павінна быць *у* ці наадварот: *А буракі, гуркі, пятрушка, ўсяго, ўсяго, ну, проста — страх! Усё там расце, як на дражджах.* (К-с.) ...як бы на бераг тыя хвалі *у* часе ветру наступалі. (К-с.) *У* слаўным месце Берастэчку — слаўны Бандарэнка. *У* яго дочка — Бандароўна, пашукаць — паненка. (Куп.) Тут ўнукам жыць на гэтым белым свеце, зямля гадуе, корміць змалку дзён... (Ген.)

88. Раслумацце напісанне *у, ў*. Незразумелыя словы паглядзіце ў тлумачальным слоўніку.

Шлагбаум, акварыум, бавоўна, маўзер, радыус, дыназаўр, есаул, рака Ула, страус, жанчына-ўрач, Алатау, гаўптвахта, трыумф, паўднёва-ўсходні, здароўе, лаўрэат, астранаўт, вакуум, класна-ўрочны, ва універсітэце, каля Уладзікаўказа, апэратыўны, індывідуум, Ландау, каўчук, паўкруг, салаўі, наўскасяк, на ўслоне, Бештау, архіварыус.

§ 30. Зычныя *д — дз, т — ц* і іх правапіс

У беларускай мове цвёрдым зычным гукам [д], [т] адпавядаюць мяккія [дз'], [ц'], якія перад галоснымі *е, ё, і, ю, я* на пісьме перадаюцца літарамі *дз, ц*: *дні — дзень, плот — на плоце, вада — у вадзе, мяту — мяці, куст — кусцік*. Літары *дз, ц* пішуцца і перад мяккім [в']: *подзвіг, дзверы, цвёрды, зацвердзіць, бацвінне, цвік, Дзвіна*. Прыставачнае *д* і суфіксальнае *т* перад мяккім *в* захоўваюцца: *адвесці, падвесці, падвячорак, у таварыстве, у клятве*.

У большасці запазычаных слоў зычныя [д], [т] цвёрдыя: *дэпутат, дэманстрацыя, ордэн, бібліятэка, інстытут, тэлефон, Артэк, Дрэздэн, Дзэдэмона, Дэлі, Тэльман*. Але: *цюльпан, цір, эцюд, уверцюра, дзюна, Церак, Цянь-Шань, Дзюкло*.

У словах іншамоўнага паходжання перад суфіксамі *-ін, -ір, -ёр, -еец, -ейск-, -ік* пішацца *дз, ц*: *лацінскі, камандзір, манцёр, індзеец, гвардзейскі, квадрацік, канверцік*.

89. Змяніце словы так, каб *д, т* перайшлі ў *дз, ц*. Са змененымі словамі складзіце і запішыце сказы.

З'езд, брыгада, жыта, білет, завод, каманда, канцэрт, горад, нарада, касманаўт, борзда, ліст, малады.

90. Запішыце словы па-беларуску.

Стереоскоп, тэарэтычна, дэфіс, дыяграма, матэрыяліст, депеша, дэлегат, дырэктар, коттэдж, коктейль, дэмакратыя, акробатыка, дэбюціраваць, дыпламатычны, дэканат, факультэт, тэлеаб'ектыў, тэмперамент, тэрмотэрапія, рэзідэнцыя, рэпетыцыя, канстытуцыя.

§ 31. Перапіс падоўжаных зычных

Зычныя гукі [з'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [с'], [ж], [ч], [ш] могуць вымаўляцца падоўжана. Такое іх вымаўленне на пісьме перадаецца падвоеным напісаннем адпаведнай літары: *мазю, веце, вяселле, Наталля, насенне, Аксіння, калоссе, Залесе, падарожжа, ламачча, застрэшша*. Падоўжаны гук [дз'] на пісьме перадаецца спалучэннем літар *ддз*: *разводдзе, суддзя, стагоддзе, прыладдзе*.

Беларускі правапіс у словах іншамоўнага паходжання не перадае падвоеныя зычныя: *гама, група, артылерыя, маса, каса, балада, тэлеграма, тона, імунітэт, калона*. Выключэнне: *ванна, Жанна, Мекка, мадонна, мецца-сапрапа, бонна* і інш.

У некаторых уласных імёнах не падаўжаецца ў вымаўленні гук [л'] і не перадаецца на пісьме: *Ільін, Ільінскі, Ульянаўск*.

Падаўжэнне — фанетычная з'ява, яго трэба адрозніваць ад падваення — марфалагічнай з'явы (напісанне дзвюх аднолькавых літар на стыку марфем: прыстаўкі і кораня, кораня і суфікса): *аддаць, бяззубы, рассяць, насценны, гадзіннік, каменны*.

91. Падбярыце да слоў аднакаранёвыя з падоўжанымі зычнымі, запішыце іх. Запішыце і свае прыклады з падоўжанымі і з падвоенымі зычнымі.

Бярвяно, багаты, крыло, камень, лес, корань, зацішак, вучыць, світаць, жыць.

92. Прачытайце ўрыўкі з працы Ф. М. Янкоўскага «Сучасная беларуская мова». Перакажыце іх змест.

Беларускім падоўжаным зычным гукам [ж], [з'], [дз'], [л'], [н'], [с'], [ц'], [ч], [ш], якія абазначаюцца на пісьме падвоенымі літарамі (*збожжа, мазю, суддзя, соллю, галлё, пісанне, кассё, жыццё, ноччу, застрэшша*), у рускай мове адпавядаюць спалучэнні «зычны+і(й)»: [сол'іу] (*солью*), [ноч'іу] (*ночыю*). Беларускія падоўжаныя зычныя ўзніклі на месцы старадаўняга агульнаўсходнеславянскага спалучэння «мяккі зычны+ьі», калі гэта спалучэнне стаяла паміж двух галосных: [пытаньіе] → *пытанне*.

Няправільнае вымаўленне падоўжанага зычнага як звычайнага, непадоўжанага: *галё, жыцё, пытане, чыта-*

не, паляване, судзя, калосе (такое вымаўленне сустракаем у гаворках Карэліцкага раёна) і такое вымаўленне, калі на месцы падоўжанага вымаўляецца звычайны зычны, а за ім *j* (й): *касьё, жыцьё, пытаньё*.

93. Пры спісванні ўстаўце патрэбныя літары. Слова з падаўжэннем падкрэсліце адной лініяй, а з падваеннем — дзвюма.

1. Парою паўночнаю слухае Колас заўсёды сваіх, з Наднямон..я, знаёмых бяроз шаптан..е, а з іх гаманою Сымонавай скрыпкі гучан..е. (М. Т.) 2. У цяньку пад павеццю, ля дрывотні, яшчэ не растаў халадок ліпнёвага ран..я. (М. Г.) 3. Лён палола з ран..іх рос да вячэрняе зары. (Куп.) 4. Дзве пралескі — яе вочкі, ці два ў збожжы васілёчкі. (Куп.) 5. Не толькі тут, на сіўцовых лагах, але і паўсюль у Забесяд..і стаяла спавітая цішыня. (Чыгр.) 6. Ласяня стаяла амаль побач — і не а..далялася, і не набліжалася. (Чыгр.) 7. У кузні крошынскай — гром, дым. Кую ў ёй люстру-цуд Багрым, якая перад алтаром змрок будзе ра..сяваць святлом. (М. Т.) 8. Ад агню ў Па..дубішчы чырвань разлілася да самай вёскі. (Чыгр.) 9. Печка была складзена з буйнога камен..я, якога хапала вакол вёскі. (Чыгр.) 10. Заціш..а над шляхамі палявымі. (М. Т.) 11. Насталі дні, скупыя на спаткан..і, а на ра..стан..і шчодрія, на жаль. (М. Т.)

§ 32. Прыстаўныя гукі і іх правапіс

У беларускай мове ёсць прыстаўныя зычныя **в, г** і галосныя **і, а**.

Прыстаўное **в** пішацца:

перад пачатковым націскным **о** і пасля прыставак: *возера, восень, вокны, вольха, завочны, увосень* (але: *окаць, наогул*); калі націск сыходзіць з **о** і на месцы **о** становіцца **а**, то прыстаўное **в** не пішацца: *азёры, асенні, аконны, альховы*;

у словах *вока, востры, восьмы, навокал* незалежна ад націску ў іх: *вачэй, вастрэйшы, васьмі, наваколле*;

у сярэдзіне некаторых слоў перад націскным **о, у**: *ніводзін, Лявон, Радзівон, Ларывон, павук, павуцінне, Навум, Навуменка, Тадэвуш, Матэвуш*;

перад каранёвым **у** ў пачатку і ў сярэдзіне слова

пад націскам і ў вытворных ад іх словах не пад націскам: *вугал, вугаль, вузел, вуліца, вусны, вуха, вучань, навукa; вуглавы, вугальны, вудзільна, вузлавы, вушамі, вучнёўскі, навучанне.*

Прыстаўное **в** не пішацца:

перад пачатковым націскным **о** ў словах іншамоўна паходжання і ўласных назвах: *опера, ода, ордэн, оптыка, опіум, Осла, Орша, Омск;*

перад пачатковым **у** (націскным ці ненаціскным) у словах іншамоўнага паходжання і ва ўласных назвах: *унія, урна, унікум, універсітэт, Ула, Ульянаў, Узда, Урал, Украіна;*

перад **у** прыставачным і перад **у**, якое развілося з **в**: *увага, угнаенне, удвух, удзел, умацаванне; унук, улада, учора, уюн.*

Прыстаўное **г** пішацца ў словах *гэты, гэтакі, гэтулькі, гэтаксама, адгэтуль, дагэтуль, гэй, гоп.*

Прыстаўное **а** пішацца ў нямногіх словах перад збегам зычных, першая з якіх **р, м**: *аржаны, амшара, амшанік* (часцей: *імшара, імшанік*).

Прыстаўное **і** пішацца заўсёды перад збегам зычных, які пачынаецца з **м** (*імшара, імгла, імгненне, імчаць*), а калі пачынаецца з **л, р**, то пішацца пасля папярэдняга слова, якое заканчваецца на зычную літару, пасля знакаў прыпынку і ў пачатку сказа: *Ірве вецер палотнішча сцяга.* (Лыньк.); *Выткаўшы, ільняное палатно ткаля бяліла на роснай траве; з іржышча.* Калі папярэдняе слова канчаецца на галосную літару, то прыстаўное **і** не пішацца: *калючае ржышча, на льняным полі.* Але нельга сказаць: *з ільном, з ільдом.* Па-беларуску: *кампрэс з лёду, рака пад лёдам; У скупога зімой лёду не дапросішся* (Прык.); *З лёнам многа клопату.* (Сіп.)

Пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія канчаюцца на галосную, прыстаўныя літары перад **м, р, л** не пішуцца: *заржавець, зардзецца, замшэлы, памкнуцца, прымчацца, вокамгненна.*

94. Прачытайце, растлумачце, чаму ў адных словах ёсць прыстаўныя літары, а ў другіх няма.

Імкнуцца, Обаль, Уцёсаў, уборка, наваколле, вастрыць, імжа, уранку, замгліць, імчацца, упэўнены, возера, азёрны, ордэр, завочны, абворваць, абвугліцца, вольхі, алешнік, з іржавага дроту, імшарына, ілжывы, ільготы.

95. Пры спісванні ўстаўце, дзе трэба, прыстаўныя галосныя або зычныя.

1. Вясна расчыняе наўсцяж ..аканіцы і сцеле на дол аксаміты. (К-с.) 2. Алесь і Майка натрапілі на ручаіну, што бегла, такая чыстая, сярод свежых ..мхоў. (Каратк.) 3. Заціхаюць гоні і даліны, па..учкі наткалі па..уціны ды развесілі на сонцы свае белыя красёнцы. (К-с.) 4. Ёсць ночы ў канцы жніўня, прасякнутыя журботным подыхам ..осеньскага набліжэння. (Хадк.) 5. З ..льнянішча звезлі яшчэ не ўвесь лён. (Хатк.) 6. Ты не тужы — мінецца ..осень, ..мжа расеецца, як дым. (К-с.) 7. На..окал разбойніка-звера змыкаецца круг, і ..острыцца помсты сякера. (К-с.) 8. Я мог бы, сябры, звонкай ..одаю нават ці нейкай паэмай печ хатнюю ўславіць. (М. Т.) 9. Паўстаюць малюнкi, з'явы, ..одгулле вайны. (К-с.) 10. Сэрца — ..орган рэдкай працаздольнасці. (Шам.)

§ 33. Правапіс мяккага знака і апострафа

Літара **ь** (мяккі знак) ужываецца для абазначэння мяккіх зычных гукаў [дз'], [з'], [л'], [н'], [с'], [ц'] на пісьме:

1) на канцы слова: *мядзведзь, медзь, лезь, сталь, соль, верасень, вось, шэсць, гаварыць;*

2) у сярэдзіне слова перад цвёрдым зычным (мяккі знак захоўваецца і тады, калі гэты цвёрды зычны пры змене слова памякчаецца): *дзьмуць — дзьме, вазьму — возьме, восьмы — васьмі, просьба — па просьбе, цьма — цьмяны, барацьба — барацьбіт;*

3) пасля мяккага [л'] перад любым зычным: *гульні, вельмі, сельскі, ліверпульскі, пальцы* (але ў падоўжаных зычных: *зелле, вяселле, крылле*).

Мяккі знак пішацца ў некаторых граматычных формах.

1. Пасля мяккага [н']:

а) перад суфіксам **-чык**, калі слова без гэтага суфікса канчаецца мяккім знакам: *камень — каменьчык, прамень — праменьчык, карань — карэньчык, струмень — струменьчык;*

б) перад суфіксам **-ск-** у прыметніках і ўласных назвах, утвораных ад назваў месяцаў, якія канчаюцца на [н']: *студзеньскі, чэрвеньскі, ліпеньскі, жнівеньскі, снежаньскі* (а таксама *восеньскі*), *Чэрвеньскі* (раён);

в) у суфіксах *-еньк-, -эньк-, -аньк-*: *маленькі, беленькі, даражэнькі, прыгожанькі, добранькі.*

2. Перад канчаткам *-мі* ў назоўніках творнага склону множнага ліку: *людзьмі, дзецьмі, коньмі, слязьмі.*

3. У дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку *-ма*, канчаткам *-це* ў форме 2-й асобы множнага ліку, калі ў форме адзіночнага ліку гэтыя дзеясловы канчаюцца на мяккі знак: *кіньма, станьма, сядзьма, гляньце, сядзьце, дагледзьце*, а таксама перад суфіксам *-ся* ў зваротных дзеясловах, калі адпаведны незваротны дзеяслоў канчаецца на мяккі знак: *прыгледзься, сустрэнься, кінься.*

4. У складаных лічэбніках *пяцьдзесят, шэсцьдзесят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот.*

5. У няпэўных займенніках і прыслоўях: *хтосьці, штосьці, кагосьці, чамусьці, кудысьці, дзесьці*, а таксама ў слова *ледзьве.*

Мяккі знак не пішацца:

1) пасля мяккіх [дз'], [з'], [с'], [ц'] перад мяккімі зычнымі: а) калі пры змене слова абодва зычныя становяцца цвёрдымі: *дзве — два, звінець — звон, збіраць — збор, шэць — шосты*; б) калі пры змене слова абодва зычныя застаюцца мяккімі: *мядзведзь — мядзведзя, мядзведзі; светлы, смелы, дзверы, злёт, цвісіці, змена, звер, звесці, злезці;*

2) перад суфіксам *-ск-* у прыметніках, утвораных ад любых назоўнікаў, акрамя назваў месяцаў на *-нь*: *любанскі (Любань), казанскі (Казань), конскі (конь).*

Для перадачы раздзельнага вымаўлення зычных з галоснымі *е, ё, ю, я, і* ўжываюцца *ь* (мяккі знак) і апостраф (').

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных *дз, з, л, н, с, ц* перад *е, ё, ю, я, і*, калі яны абазначаюць два гукі [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]: *калье, вальер, мадзьяр, ранцье, канферансье, шампіньён, Лавуазье, лью, каньяк, Ульянаўск, мільён, мільярд.*

Апостраф пішацца:

1) пасля прыставак, якія канчаюцца на зычную, перад *е, ё, ю, я* і націскным *і*: *аб'езд, з'езд, пад'ём, раз'юшаны, аб'ява, між'ярусны, аб'інець;*

2) у сярэдзіне слоў пасля зычных перад тымі самымі галоснымі: *бар'ер, стажар'е, куп'ё, інтэрв'ю, сям'я, вераб'і, Лук'янчык, Дзям'ян;*

3) у складаных словах пасля частак *двух-, трох-,*

чатырох-: *двух'ярусны, трох'ярусны, чатырох'ярусны.*

Пасля **ў** (у нескладовага) апостраф не пішацца: *здараўе, салаўі, кустоўе, пугаўё, міжрадкоўе, кроўю, Заслаўе.*

96. Выпішыце ў адзін слупок словы, у якіх літара **ь** абазначае мяккасць зычных, а ў другі — словы з раздзяляльным мяккім знакам.

Дзядзька, малацьба, льецца, васьмю, барацьбіт, пісьменнасць, камусьці, батальён, венесуэльскі, медальён, мадэльер, песенька, вішанька, агеньчык, Мальер, рэльеф, грудзьмі, Вязьма, дзьмуць, Васільеў, марсельеза, жнівеньскі, нацыянальны, мільянер.

97. Спішыце словы, устаўляючы патрэбныя раздзяляльныя знакі. Абгрунтуйце гэта.

Аб..ём, аб..інець, аб..ект, ад..ютант, бязрыб..е, давер..е, з..ява, з..ялчаць, інтэр..ер, італ..янец, кампан..ён, кур..ер, Мар..іна Горка, Марэс..еў, медал..ён, павер..е, пад..езд, прэм..ера, рэл..еф, сен..ёр, шматкроп..е, Аляб..еў, сям..я.

§ 34. Правапіс складаных слоў

Складаныя словы ўтвараюцца пры дапамозе злучальных галосных **о(а)**, **е(я)** або без іх: *ільновалакно, законапраект, вуглездабыча, баяздольны, стальявар, радыёэлектроніка, Калінінград.*

У складаных словах могуць быць два націскі — асноўны і дадатковы — пабочны. Пабочны націск маюць тыя словы, у якіх асноўны націск прыпадае не на першы склад (другі, трэці...): *вуглездабыча, прэстанародны, вёдазабеспячэнне.*

Калі ў складаным слове націск падае на першы склад другой асновы, то ў першай аснове напісанне галосных падпарадкоўваецца агульным правілам (не націскае **о** пераходзіць у **а**; **е, ё** — у **я**): *палывод, хлебароб, землямер, чарнавокі, разнастайны, многазначны, саракаградусны, Наваполацк.*

Калі ж у другой частцы складанага слова націск падае не на першы склад, тады ў першай частцы праяўляецца пабочны націск і пішуцца **о, ё**: *шырокадаступны, своеасаблівы, тонкасуконны, водапрыёмнік, лёгкаатлет, жывёлагадоўля.*

Заўвага. У некаторых складаных словах пабочны націск праяўляецца і тады, калі асноўны на першым складзе: *усходазнаўства, мовазнаўства, торфакрошка, фондасховішча* і інш.

Складаныя словы, у якіх першая частка лічэбнік адзін (*адна*), пішуцца як простыя словы незалежна ад месца націску ў другой частцы: *адназначны, аднастайны, аднапавярховы, аднагадовы*.

Літара *о* пішацца ў складаных словах з лічэбнікамі *сто, дзевяноста*, займеннікам *што*, а таксама з часткамі *проці-, фота-, мота-, gros-, контр-*: *стотысячны* (але: *стагоддзе*), *дзевяностагадовы, штодзень, процілеглы, фотаздымак* (але: *фатаграфія*), *мотакрос* (але *матацыкл*), *гросмайстар, контрудар*.

Заўвага: У складаных словах, першай часткай якіх з'яўляецца слова *кіно*, пабочны націск праяўляецца на першым складзе, пішацца злучальная галосная *а*: *кіназала, кінафільм, кінаартыст, кінакамера, кінастудыя, кінафестываль, кінасеанс* і г. д.

Слова *радыё* ў якасці першай часткі складаных слоў не мяняе свайго напісання: *радыёпрыёмнік, радыёперадача, радыёхваля, радыёкамітэт* і г. д.

Калі складанае слова мае больш за дзве асновы, то кожная з гэтых асноў мае свой націск, пад націскам захоўваецца *о*: *аэрафотаздымак, авіяматарабудаванне*.

Літара *э* ў першай частцы складаных слоў захоўваецца: *мэтазгодна, шэравокі, тэлебачанне, рэдказубы*.

Праз злучок пішуцца:

назоўнікі, якія складаюцца з двух самастойных назоўнікаў: *генерал-лейтэнант, сон-трава, вагон-рэстаран, тэлефон-аўтамат*;

складаныя адзінкі вымярэння: *кілават-гадзіна, тонакіламетр, чалавека-дзень*;

складаныя ўласныя імёны: *Бялыніцкі-Біруля, Дунін-Марцінкевіч, Камянец-Падольск, Растой-на-Доне*;

складаныя прыметнікі, утвораныя з дзвюх і больш асноў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці, у тым ліку ўсе прыметнікі, якія абазначаюць колеры і іх адценні: *беларуска-ўкраінскі, літаратурна-музычны, бела-чырвона-белы* (флаг), *светла-шэры, цёмнасіні*;

складаныя прыметнікі, утвораныя ад назваў напрамкаў свету: *пайднёва-заходні, пайночна-ўсходні*. Калі ж у складаным прыметніку першая частка ўтворана ад назвы напрамку свету, а другая — ад іншага назоў-

ніка, то праз злучок пішуцца толькі ўласныя назвы: *Усходне-Еўрапейская раўніна, Пайднёва-Афрыканская Рэспубліка, Усходне-Карэйскі заліў, Заходне-Сібірская нізіна*. Але: *заходнебеларускі, усходнееўрапейскі, заходнесібірскі, пайднёваславянскі, усходнеафрыканскі*.

Частка слова **пай-** пішацца праз злучок, калі стаіць перад уласным імем: *пай-Беларусі, пай-Мінска*. З агульнымі назоўнікамі яна пішацца злітна: *пайгода, пай-яблыка, пайдарогі*.

98. Спішыце, устаўляючы патрэбныя злучальныя галосныя. Падкрэсліце іх і растлумачце напісанне.

Земл..робства, звер..лоў, лес..стэп, земл..трасенне, жыцц..радасны, кра..від, вугл..воз, вугл..пагрузчык, сін..вокі, зерн..драблрка, земл..ўладкаванне, вогн..тушыцель.

99. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары. Растлумачце іх правапіс.

Р..знастайны, выс..кародны, д..макіраўніцтва, пр..станародны, д..брабыт, д..браякасны, ш..равокі, д..ўгавечны, ст..гакідацьнік, п..ўнаводны, н..вагодні, р..дкалесце, ж..ўталісце, в..далячэнне, д..ўгалецце, шыр..катвары, сл..вазмяненне, с..нцапёк.

100. Ад спалучэнняў слоў утварыце складаныя словы (назоўнікі ці прыметнікі) і запішыце іх. Растлумачце правапіс гэтых складаных слоў.

Короткі час, залатыя валасы, гадаваць коней, розны колер, саджаць бульбу, здабываць торф, апісаць зямлю, сярэднія вякі, упарадкаваць зямлю, чорныя вочы, змяненне слова, размяркоўваць ваду, сорак градусаў, тонкае сукно, Паўночны Казахстан (вобласць).

§ 35. Ужыванне вялікай літары

З вялікай літары пішуцца імёны, прозвішчы, псеўданімы, мянушкі людзей, клічкі жывёл, геаграфічныя і астранамічныя назвы, назвы кніг, газет, часопісаў, прадпрыемстваў, таварыстваў і г. д.: *Кастусь Каліноўскі, Якуб Колас, раман «Крыніцы», сабака Пушок, Урал, Крым, Беларусь, Свіслач, газета «Звязда»*,

часопіс «Полымя», завод Гомсельмаш, Полаччына, Венера.

Заўвага. Прозвішчы і імёны людзей часам могуць ужывацца са значэннем агульнай назвы. Яны пішуцца з вялікай літары: *Гастэлы, Заслонавы, Гагарыны, Казеі*.

Індывідуальныя назвы людзей, якія ўжываюцца як агульныя назвы з пагардлівым сэнсам, пішуцца з малой літары: *гарлахвацкія, зёлкіны, абломавы, хлестаковы*.

Агульныя назвы, якія набываюць значэнне ўласнай назвы: *Радзіма, Бацькаўшчына, Айчына, Чалавек*.

З вялікай літары пішуцца прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імёнаў, прозвішчаў, псеўданімаў людзей пры дапамозе суфіксаў *оў (-ов-), -аў (-ав-), -еў (-ев-), -ёў (-ёв-), -ін (-ын-)*: *Астапава хата, Міхасеў сын, Васілініна сукенка, Парфяновічавая дачка, Купалава паэма*, а таксама прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў пры дапамозе суфіксаў *-ск-, -аўск-, -еўск-*, калі прыметнікі ўваходзяць у склад назваў, якія сэнсава адпавядаюць назвам са словамі *імя, памяці*: *Коласайская прэмія* (прэмія імя Якуба Коласа), *Скарынайская стыпендыя* (стыпендыя імя Францыска Скарыны), *Купалаўскія чытанні* (чытанні памяці Янкі Купалы). У астатніх выпадках прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў, пішуцца з малой літары: *коласайскі стиль* (стыль, уласцівы Коласу), *эзопайская мова* (такая, як у Эзопа).

З вялікай літары пішацца кожнае слова:

у назвах вышэйшых дзяржаўных устаноў: *Вярхоўны Савет, Кабінет Міністраў*;

у назвах вышэйшых пасадаў: *Старшыня Вярхоўнага Савета*;

у назвах некаторых сусветных арганізацый: *Арганізацыя Аб'яднаных Нацый, Савет Бяспекі*;

у геаграфічных і астранамічных назвах: *Старыя Дарогі, Мар'іна Горка, Усходняя Сібір, Далёкі Усход, Сярэдняя Азія, Млечны Шлях, Вялікая Мядзвеdzіца*.

Заўвага. Назвы тыпу *Старыя Дарогі* нельга блытаць са спалучэннямі, у якіх уласнай назвай з'яўляецца толькі адно слова: *Стары лес* (назва лесу), *Заходні мост* (назва моста).

З вялікай літары пішацца першае слова:

у назвах свят і знамянальных дат: *Новы год, Міжнародны жаночы дзень, Дзень незалежнасці, Дзень настаўніка*; але: *8 Сакавіка*;

у назвах міністэрстваў, дзяржаўных устаноў і арганізацый, навуковых і навучальных устаноў: *Міністэрства адукацыі, Акадэмія навук, Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт, Мінскі трактарны завод;*

у назвах літаратурных твораў, газет, часопісаў: *роман «Людзі на балоце», «Народная газета», газеты «Наша слова», «Літаратура і мастацтва», часопіс «Роднае слова».*

101. Напішыце кароткае сачыненне «Экскурсія па Мінску» (ці іншым горадзе), ужываючы ўласныя імёны.

102. Прачытайце сказы і растлумачце напісанне вялікай і малой літар у выдзеленых словах.

1. У той самы дзень, калі чутка пра сустрэчы Васіля і Ганны ўлезла ў **Глушакову** хату, прыйшла яна і да **Дзятлікаў**. (І. М.) 2. Толькі мне не да казак — пачуцці не тыя: зданню вязні **майданекаў** ходзяць жывыя. (Бач.) 3. Другая частка **Апейкавага** жыцця была ў мястэчку. (І. М.) 4. Цябе назвалі светла — **Белай вежай**. (А. Л.) 5. Вясной і ў пачатку лета лясы **Белавежскай пушчы** поўныя кіпучага жыцця, птушынага спеву і гоману. (В. В.) 6. Бабры, якіх калісьці было так многа ў **белавежскіх** лясах, зніклі яшчэ ў пачатку мінулага стагоддзя. (В. В.) 7. Зямля на **Случчыне** багатая, урадлівая. (В. В.) 8. Куды б мяне мой дзіўны лёс ні кінуў: пад неба поўначы, на берагі Дзвіны, — твой шлях — мой шлях, любімая **Айчына!** (Зв.) 9. Як ты дакажаш праўду сваю **Харчаву, Башлыкову**, іншым **харчавым**. (І. М.) 10. А хто там ідзе з **наднямонскіх** нізін, з-пад пушчаў **палескіх, наддзвінскіх** раўнін? (Зв.)

§ 36. Граматычныя часткі слова (марфемы). Аснова і канчатак

Большасць слоў беларускай мовы падзяляюцца на граматычныя часткі, якія называюць марфемамі: *вясн-а, вясн-ов-ы, вясн-ян-к-а*. Граматычныя часткі маюць лексічнае або граматычнае значэнне ці тое і другое разам. Не падзяляюцца на марфемы службовыя словы і выклічнікі: *з, за, над, на, і, а, ды, каб, эх, ой* і інш.

Адны словы маюць уласцівасць змяняць сваю форму, г. зн. яны зменныя, другія не маюць такой уласцівасці, г. зн. яны нязменныя. У зменных словах выдзяляюцца дзве часткі — нязменная і зменная.

Нязменная частка слова, якая выражае яго лексічнае значэнне, называецца асновай. Аснова ў слове вызначаецца шляхам адлучэння канчатка: *пол-е, летн-і, глядз-іць*.

Зменная частка слова, якая ўтварае пэўную граматычную форму слова (роду, ліку, склону, асобы) і служыць для граматычнай сувязі паміж словамі ў мове, называецца канчаткам: *Ноч і цішынь-я сонн-ага лес-у агортвал-і душ-у спако-ем*. (К-с.) Канчаткі *-я, -ага, -у, -і, -у, -ем* служаць для сувязі паміж словамі ў гэтым сказе і ўтвараюць іх граматычныя формы.

Канчаткі выдзяляюцца шляхам параўнання формаў таго самага слова: *ід-у, ідз-еш, ідз-е, ідз-ём, ідз-яце, ід-уць*.

Змяненне формы слова пры дапамозе канчатка называецца словазмяненнем. Назоўнікі змяняюцца па ліках (*вёска — вёскі, дарога — дарогі*) і склонах (*дарогі, дарозе, дарогу, дарогай, на дарозе*); прыметнікі — па родах, ліках і склонах (*цікавы раман, цікавая аповесць, цікавае апавяданне, цікавыя творы*); дзеясловы цяперашняга і будучага часу змяняюцца па асобах і ліках (*чытаю, прачытаю, чытаеш, прачытаеш, чытае, прачытае, чытаем, прачытаем* і г. д.).

Канчатак служыць для выражэння граматычнага значэння слова.

Нязменныя словы не маюць канчаткаў, яны складаюцца толькі з асновы: *ціха, цёпла, знізу, па-весна-вому*.

Зменныя словы ў некаторых формах маюць нулявы канчатак, г. зн. ён не абазначаецца гукамі і літарамі: *сад, ручэй, бяроз, маладосць, прачытай*. Нулявы канчатак таксама выступае паказчыкам граматычнай формы: *сад, ручэй, маладосць* — назоўнікі назоўнага склону адзіночнага ліку, *бяроз* — назоўнік роднага склону множнага ліку, *прачытай* — дзеяслоў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку.

Асновы ў словах бываюць невытворныя (яны супадаюць з каранем): *лес, гай, рак-а, сін-і, няс-уць* і вытворныя (у іх, апрача караня, ёсць іншыя граматычныя часткі — марфемы): *узгорак, вясков-ы, прыйшл-і*.

Слова з вытворнай асновай суадносіцца са словам з невытворнай асновай і з'яўляецца аднакаранёвым (роднасным) з ім: *дуб-ов-ы — дуб, уз-гор-ак — гара, школь-н-ы — школа*.

103. Прачытайце тэкст. Выпішыце зменныя словы, абазначце ў іх аснову і канчатак. Раствлумачце, якую ролю выконваюць канчаткі гэтых слоў.

Усе, хто сустракаўся з Іванам Паўлавічам Мележам у апошнія гады жыцця, не маглі не заўважыць ягоную ўнутраную засяроджанасць, паглыбленасць у сябе, нейкую адлучанасць ад штодзённай мітусні. І ці не ў гэтыя часіны ў прадчуванні вялікай зямной трагедыі — чарнобыльскай катастрофы, пакліканы быў ён (хто скажа, якімі сіламі — зямнымі ці нябеснымі) абясмерціць свой край. Гэта Мележ зрабіў. Палессе, непаўторнае ва ўсіх сваіх праявах, гуках і рухах, чароўнае сваёй унікальна-непаўторнай красою, тое Палессе, на якое ўсім сваім жахам абрынулася вынішчальная ядзерная навала, засталася жыць. Засталася жыць, увасобленае мастаком-патрыётам у выдатных творах мастацтва. Такое падуладна толькі мастаку-патрыёту. (С. Андраюк.)

§ 37. Корань, суфікс і прыстаўка

Пры параўнанні асновы слоў, блізкіх паходжаннем і значэннем, можна выдзеліць у іх агульную непадзельную частку. Напрыклад, у словах *лес, лясны, ляснік, лесавік, узлессе, пералесак* ёсць агульная частка асновы *-лес-* (*-ляс-*, *-лесс-*) і розныя часткі асновы (суфіксы і прыстаўкі): *-н-*, *-авік*, *уз-*, *пера-*, *-ак*.

Агульная непадзельная частка аднакаранёвых (роднасных) слоў, якая заключае ў сабе асноўны элемент лексічнага значэння слоў, называецца *коранем*. Напрыклад, у словах *ноч, начны, нанач* такой агульнай часткай (коранем) з'яўляецца *ноч* (*нач-*, *-нач*), якая мае значэнне 'частка сутак з вечара да раніцы'. Корань слова звычайна супадае з невытворнай асновай. Каб вызначыць корань слова, трэба падабраць аднакаранёвыя (роднасныя) словы.

Неабходна ўважліва вызначаць корань у словах з падоўжанымі і падвоенымі зычнымі. Падоўжаны гук перадаецца на пісьме дзвюма літарамі, яны абедзве адносяцца да адной марфемы: *галл-ё, калосс-е*, а ў словах з падвоенымі зычнымі два гукі адносяцца да розных марфем: *гул-лів-ы, рас-сып-а-ць*.

У склад вытворнай асновы, апрача кораня, уваходзіць адна або некалькі іншых марфем — суфікс, прыстаўка.

Прыстаўка — частка асновы, якая стаіць перад коранем і служыць для ўтварэння новых слоў: *чытаць* — *пера-чытаць, вы-чытаць, на-чытаць*; *ісці* — *пера-йсці, пра-йсці, вы-йсці, пад-ысці*.

Суфікс — частка асновы, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння новых слоў: *снег* — *снежн-ы, снежк-а*; *вечар* — *вечар-ов-ы, вячэр-н-і*; *ліст* — *лісц-ёв-ы*; *белы* — *бял-ізн-а*.

Некаторыя прыстаўкі і суфіксы служаць для ўтварэння форм слоў, змяняючы ў ім толькі граматычнае значэнне, а не лексічнае. Напрыклад, у дзеясловах *пісаць* — *на-пісаць, вячэраць* — *на-вячэраць, ехаць* — *пры-ехаць* прыстаўкі надаюць іншае граматычнае значэнне — форму закончанага трывання; у дзеясловах *даказаць* — *даказ-ва-ць, рашыць* — *раш-а-ць* суфіксы ўтвараюць форму незакончанага трывання.

У назоўніках і прыметніках з дапамогай суфіксаў утвараюцца памяншальна-ласкальныя формы: *сын* — *сын-ок, стол* — *стол-ік, белы* — *бел-еньк-і, дарагі* — *да-*

раж-эньк-і. У прыметніках пры дапамозе суфіксаў *-ейш-, -эйш-, -ш-* утвараецца форма вышэйшай ступені параўнання: *белы — бял-ейш-ы, блізкі — бліж-эйш-ы, малы — мен-ш-ы*; пры дапамозе прыстаўкі *най-* — форма найвышэйшай ступені параўнання: *бялейшы — най-бялейшы, бліжэйшы — най-бліжэйшы, меншы — най-меншы.*

Прыстаўкі і суфіксы, якія ўтвараюць новыя словы, называюцца словаўтваральнымі, а тыя, што ўтвараюць формы слоў, — формаўтваральнымі.

104. Выпішыце з адной часткі тэксту вытворныя словы, вызначце ў іх марфемны склад. У другой частцы тэксту назавіце вытворныя словы і вузна вызначце іх склад.

I. 9 лютага 1852 г. на сцэне Мінскага гарадскога тэатра самадзейным тэатральным калектывам пад кіраўніцтвам Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча была ажыццёўлена аўтарская пастаноўка камічнай оперы «Сялянка», музыку да якой напісалі С. Манюшка і К. Крыжановскі. Гэтая пастаноўка стала этапнай ў гісторыі беларускай сцэны. Яна знаменавала пачатак нацыянальнага тэатра. Зноў, як некалі ў XVII ст. у школьным тэатры, загучала з падмосткаў беларуская мова, але ўжо не як прадмет вучнёўскіх практыкаванняў, а як пазіцыя народа, выяўленая ў асобе пісьменніка, які разам з акцёрамі загаварыў на гэтай мове са сцэны пра любоў да Бацькаўшчыны.

II. Нацыянальны тэатр пачынаецца тады, калі народ (глядач) сузірае на сцэне самога сябе (нацыю), а дакладней — бачыць у ёй свой вобраз і ідэал. В. Дунін-Марцінкевіч першы паспрабаваў адлюстравачь і паказаць перад усімі на сцэне гэты прыгожы вобраз.

Спектакль адбыўся пры перапоўненай зале і прайшоў з небывалым поспехам. Асабліва спадабаўся глядачам і рэцэнзентам сам арганізатар і аўтар Дунін-Марцінкевіч, які выконваў ролю Навума Прыгаворкі. Ён жа быў і рэжысёрам-пастаноўшчыкам. Дэкарацыі намалюваў Адам Шэмеш. У спектаклі быў заняты таксама сялянскі хор, які Марцінкевіч прывёз з Люцынкі.

Пасля забароны беларускіх прадстаўленняў «Сялянку» і іншыя спектаклі паказвалі тайна ў прыватных дамах і не толькі ў Мінску, але і ў Бабруйску, Слуцку, Глуску. (З. Пазняк.)

§ 38. Словаўтварэнне. Марфалагічнае ўтварэнне слоў

Беларуская мова ўвесь час папаўняецца новымі словамі. Асноўнай крыніцай папаўнення нашай лексікі з'яўляецца словаўтварэнне.

Словаўтварэнне — гэта ўтварэнне новых слоў ад ужо вядомых у мове пры дапамозе вядомых сродкаў і спосабаў: *касіць — касілка, атам — атамшчык, ракета — ракетчык*.

Аснова, ад якой утворана слова, з'яўляецца ўтвараючай. Напрыклад, у слове *рыбак* утвараючая аснова *рыб-* (ад слова *рыб-а* пры дапамозе суфікса *-ак*), а ў слове *рыбакова* ўтвараючая аснова *рыбак-* (ад *рыбак* з дапамогай суфікса *-ов-*). Ад асновы *рыбак-* утварылася і слова *рыбачка* (пры дапамозе суфікса *-к-*) і слова *рыбачыць* (пры дапамозе суфікса *-ы-*).

Словы ўтвараюцца пры дапамозе розных сродкаў і рознымі спосабамі. У залежнасці ад гэтага ў беларускай мове вызначаюцца такія тыпы словаўтварэння: марфалагічнае, складанне, марфалагічна-сінтаксічнае і семантычнае.

Марфалагічнае словаўтварэнне — утварэнне слоў пры дапамозе марфем. Гэта самы пашыраны тып у нашай мове. У ім выдзяляецца некалькі спосабаў:

суфіксальны спосаб — утварэнне слоў шляхам далучэння да ўтвараючай асновы суфікса: *чытаць — чыт-ач, сеяць — сея-лк-а, горад — гарад-ск-і, белы — бял-і-ць, зялёны — зелян-е-ць, далёкі — далёк-а*;

прыставачны спосаб — утварэнне слоў з дапамогай прыстаўкі, якая далучаецца да цэлага слова і ў большасці выпадкаў не змяняе часціны мовы: *горад — прыгарад, дзед — пра-дзед, гаварыць — пера-гаварыць, на-гаварыць, ад-гаварыць, верх — у-верх*;

прыставачна-суфіксальны спосаб — адначасовае далучэнне да ўтвараючай асновы прыстаўкі і суфікса: *зіма — за-зім-ак, стол — на-столь-нік, гара — уз-гор-ак, рака — за-рэч-н-ы, новы — па-нов-аму*;

бясуфіксны (нальсуфіксальны) спосаб — утварэнне слоў ад утвараючай асновы без далучэння суфікса (т. зв. нулявая суфіксацыя): *чырвоны — чырвань, зялёны — зелень, гладкі — гладзь, бегчы — бег, хадзіць — хад-а, стукаць — стук, падпісаць — подпіс*.

105. Запішыце словы, вызначце, якім спосабам яны ўтварыліся. Адною лініяй падкрэсліце ў іх утвараючую аснову, а дзвюма — словаўтваральны сродак.

Бярэзнік, бярозавы, бярозавік, падбярозавік; зямны, зямельны, зазямліць; вышыня, невысокі, невысока; марозны, марозіць, замарозіць, замаразкі; бялізна, бель, бялець, бяліць; карміць, кармавы, пракарміць; кормнік; бацькаў, бацькоўскі, па-бацькоўску.

§ 39. Іншыя тыпы словаўтварэння

Складанне — такі тып словаўтварэння, пры якім шляхам аб'яднання дзвюх і болей асноў або зліцця двух самастойных слоў утвараецца адно слова — складанае.

Пры ўтварэнні складаных слоў вылучаюцца:

аснова складанне — утварэнне слоў з дзвюх і болей асноў пры дапамозе злучальных галосных ці без іх: *светлавалосы, светла-ружовы, далягляд, атамаход, вуглездабыча, своеасаблівы*;

слова складанне — утварэнне слоў шляхам зліцця двух самастойных слоў у адно слова: *штовечар, штодзень, малавядомы, хата-чытальня, школа-інтэрнат*;

складана-суфіксальны — асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *зернесушылка, байкапісец, сыраварня, шматвяковы, пятнаццацігадовы*.

Складаныя словы могуць утварацца не з поўных, а са скарачаных асноў. Гэтым спосабам утвараюцца пераважна назоўнікі — складанаскарачаныя словы, або абрэвіятуры. Такія словы ўтвараюцца: з часткі слова і цэлага слова: *педінстытут, медпункт*; з частак слоў: *леспрамгас* (лясная прамысловая гаспадарка), *філфак* (філалагічны факультэт); з пачатковых літар або гукаў слоў: *МТЗ* (Мінскі трактарны завод), *ЦУМ* (Цэнтральны універсальны магазін); з часткі першага слова і пачатковых гукаў наступных слоў: *БелАЗ* (Беларускі аўтамабільны завод).

Марфалагічна-сінтаксічнае словаўтварэнне — пераход слоў з адной часціны мовы ў другую: прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, займеннікаў у назоўнікі (*вартавы спыніўся, ранены апрытомней, нашы выйгралі*); дзеепрыметнікаў у прыметнікі (*змораны выгляд, гаючая вада*).

Семантычнае словаўтварэнне — набыццю словам іншага лексічнага значэння (іншай семантыкі).

слова як бы раздрабляецца на два ці некалькі слоў-амонімаў: *каса* (доўгія заплечныя валасы), *каса* (сельскагаспадарчая прылада), *каса* (доўгая вузкая мель).

106. Прачытайце. Вызначце, як утвораны наступныя словы.

Зарэчча, пераходны, палёт, пераплёт, пешаход, пясчаны, бяскроўны, словаўтварэнне, дваццацігадовы, перасадка, перавозіць, сіль, паляўнічы, аб'ездчык, перавозка, радавы, выхадны, трохвугольнік, прыгажосць, па-свойму, чатырохпавярховы, заморскі, цёмнавалосы, прыгарадны, рань, просінь, завод-аўтамат, перабудова, бела-чырвона-белы, РБ (Рэспубліка Беларусь), БТ (Беларускае тэлебачанне).

МАРФАЛОГІЯ

§ 40. Марфалогія як раздзел граматыкі

Мова — складаная сістэма. Пры авалодванні мовай недастаткова вывучыць яе фанетыку і лексічны склад (словы). Каб выказаць якую-небудзь думку, неабходна пэўным чынам звязаць словы паміж сабой, пабудоваць з іх сказы. Для гэтага трэба ведаць пэўныя правілы іх пабудовы і сувязі. Гэтым і займаецца граматыка.

Граматыка — вучэнне аб слове і яго формах, аб часцінах мовы і іх катэгорыях, аб сувязях слоў, аб словазлучэнні і сказе. Граматыка вывучае не адзінкавыя, канкрэтныя словы і сказы, а словы і сказы наогул. Яна абстрагуецца ад прыватнага і канкрэтнага ў словах і сказах і бярэ тое, што ёсць у іх агульнае.

Граматыка складаецца з дзвюх вялікіх частак — марфалогіі і сінтаксісу.

Марфалогія (грэч. *morphē* — форма, *logos* — навука) — раздзел граматыкі, які вывучае часціны мовы і ўласцівыя ім граматычныя значэнні, формы і катэгорыі.

Аб'ектам вывучэння марфалогіі з'яўляецца слова. Слова вывучаецца і ў лексікалогіі, аднак у лексікалогіі і ў марфалогіі яно вывучаецца па-рознаму. Слова мае не толькі лексічнае значэнне, але і граматычнае (звычайна іх у слове некалькі). Напрыклад, у слове *гарлач* лексікалогія адзначае яго лексічнае значэнне 'від збана з вузкім горлам', яго ўжывальнасць у мове. Марфалогію цікавіць тое, што гэта слова назоўнік, неадушаўлёны, агульны, мужчынскага роду, можа ўжывацца ў адзіночным і множным ліку, можа змяняцца па склонах, можа паясняцца прыметнікам.

§ 41. Часціны мовы

Часціны мовы — гэта вялікія лексіка-граматычныя класы слоў, для кожнага з якіх характэрна адзінае абагульненае значэнне, агульнасць граматычных катэгорый, пэўная сістэма форм, асноўныя сінтаксічныя функцыі. Кожная часціна мовы мае свае спецыфічныя асаблівасці, што адрознівае яе ад іншых часцін мовы: вялікая колькасць слоў з розным лексіч-

ным значэннем аб'ядноўваецца абагульненым граматычным значэннем — прадметнасці, прыметы, ліку, дзеяння і г. д.

У беларускай мове выдзяляецца дзесяць часцін мовы. Усе яны, акрамя выклічніка, падзяляюцца на дзве вялікія групы — самастойныя (паўназначныя, знамянальныя): назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе і службовыя: прыназоўнікі, злучнікі, часціцы. Выклічнік займае асобае месца.

НАЗОЎНІК

§ 42. Назоўнік як часціна мовы

Назоўнік — часціна мовы, якая абазначае прадмет.

Назоўнікі называюць прадметы ў шырокім сэнсе, г. зн. не толькі канкрэтныя прадметы рэчаіснасці (*стол, дом, дрэва*), іх сукупнасць (*лісце, калоссе*), але і жывыя істоты (*конь, чалавек, Міхась*), а таксама дзеянні і стан без увагі на іх утваральніка (*бег, гераізм, адпачынак*), уласцівасць і колькасць (*жайцізна, сотня*) і інш. З гэтага вынікае, што значэнне прадметнасці — адцягненае граматычнае значэнне, уласцівае ўсім без выключэння назоўнікам. Для размежавання назоўнікаў ад іншых часцін мовы з бліzkім лексічным значэннем (*жайцізна — жойты, сотня — сто, касьба — касіць*) практычна выкарыстоўваецца падстапоўка займеннікаў *хто, што*.

Граматычным сродкам выражэння прадметнасці служаць катэгорыі роду, ліку, склону.

Асноўная сінтаксічная функцыя назоўніка — быць у сказе дзейнікам або дапаўненнем: *Усміхнуліся першыя зоркі, і вечар расінкі растрас.* (Я. П.) *Цяпер салодкія маліны свае галовы хіляць ніц.* (Гл.)

Назоўнік можа быць у сказе таксама выказнікам, азначэннем, акалічнасцю: *І ўсё ж акіян — гэта шчодрасць без краю.* (М. Т.) *Словы Антаніны Міхайлаўны балюча адгукнуліся ў сэрцы Лабановіча.* (К-с.) *А пад гарой Дняпровы хвалі з вясны да восені шумяць.* (Куп.)

§ 43. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

Сярод назоўнікаў выдзяляюцца наступныя лексіка-граматычныя разрады: агульныя і ўласныя, канкрэтныя і абстрактныя, адушаўлёныя і неадушаўлёныя, а таксама зборныя і рэчыўныя.

Агульныя назоўнікі — гэта назвы цэлых класаў аднародных прадметаў, з'яў, паняццяў: *чалавек, горад, рака, калгас, газета*. Уласныя назоўнікі даюць імя канкрэтнай асобе, жывёле ці прадмету: *Скарына, Купала, Рагнеда, Васіль, Пушок, Беларусь, Дняпро, Мінск, Карпаты*.

Канкрэтныя назоўнікі з'яўляюцца назвамі прадметаў, што існуюць у навакольнай рэчаіснасці: *будынак, крэсла, дрэва, яблык*.

Да абстрактных належаць назоўнікі, якія абазначаюць розныя пачуцці, дзеянні, стан, якасці: *гонар, страх, назіранне, смеласць, чырвань*.

Адушаўлёныя назоўнікі абазначаюць назвы жывых істот — людзей, звяроў, птушак, рыб, насякомых: *цётка, вучань, мядзведзь, чапля, акунь, пчала* (пытанне хто?). Неадушаўлёныя назоўнікі — назвы прадметаў, якія не адносяцца да жывых істот: *дуб, камень, сцяна, гара, машына* (пытанне што?).

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў як адно цэлае: *чалавецтва, моладзь, агародніна, лісце, карэнне, калоссе, веце, сасоннік, бярэзнік*.

Рэчыўнымі з'яўляюцца назоўнікі, якія абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу: *кісларод, медзь, малако, аспірын, шойк, нейлон*.

107. Размяркуйце назоўнікі па групам і выпішыце іх у такім парадку: 1) назвы асоб, 2) назвы жывых істот, 3) назвы рэчаў, 4) назвы з'яў прыроды, 5) назвы з'яў грамадскага жыцця, 6) назвы ўласцівасцей і якасцей, 7) назвы дзеянняў і стану.

Дойлід, навальніца, авадзень, талерка, касманаўт, амёба, шэрань, імжа, сацыялізм, пыласос, дыван, заатэхнік, рэвалюцыя, лінь, аграном, дэмакратыя, сподак, юнга, акцёр, коўдра, маланка, канкурэнцыя, камбайнер, відэлец, з'езд, карэктар, зваршчык, ложка, абітурыент, камунізм, халат, каланіялізм, ветэрынар, карніз, ветэран, змярканне, бульдазерыст, тайфун, сцюрдэса, таршэр, андатра, ястраб, зацьменне, дыктар, пленум, метэарыт, арматуршчык, агрэсія, сіль,

здольнасць, сяўба, просьба, вентылятар, трэнер, выбух, гарэзлінасць, трактарыст, механік, кемлінасць, канапа, цеплыня, лоўкасць, разьба, зеляніна, рэпарцёр.

108. Запішыце па памяці: 1) назвы сталіц краін Еўропы, 2) назвы беларускіх газет і часопісаў, 3) прозвішчы вядомых беларускіх пісьменнікаў, мастакоў і кампазітараў.

§ 44. Род назоўнікаў

Марфалагічная катэгорыя роду праяўляецца толькі ў форме адзіночнага ліку. Кожны назоўнік адносіцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага (*клён, сад, певень, вучань, Сцяпан*), жаночага (*бязроза, вёска, лісіца, дзяўчына, Вольга*) і ніякага (*возера, поле, цяля*). Кожная з гэтых груп мае адпаведныя граматычныя сувязі з прыметнікамі, займеннікамі, дзеясловамі ў форме прошлага часу (*мой новы дом, мая новая сукенка, маё новае захапленне; Алесь пайшоў, Аленка пайшла, дзіця пайшло*).

Да мужчынскага роду адносяцца:

назоўнікі з нулявым канчаткам: *дуб, аграном, кірмаш, бярэзнік, конь, алень, гай*;

назоўнікі — назвы асоб мужчынскага полу з канчаткам **-а(-я)**: *тата, бацька, дзядзька, Мікола*.

Да жаночага роду адносяцца:

назоўнікі з канчаткам **-а(-я)**: *вясна, краіна, ліпа, морква, зямля, зязюля, кропля*;

назоўнікі з нулявым канчаткам, якія ў родным склоне маюць канчаток **-і** або **-ы**: *моладзь, гладзь, арцель, кроў, далеч, печ*;

назоўнік *маці*.

Да ніякага роду адносяцца:

назоўнікі з канчаткам **-е, -о(-ё), -а**: *поле, зерне, акно, дупло, галлё, жыццё, падарожжа, зацішша*;

назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, польмя, семя*;

назоўнікі на **-я(-ё)**, якія абазначаюць назвы маладых істот: *ягня(ё), парася(ё), птушаня(ё)*, а таксама *дзіця, дзяўчо, хлапчаня(ё)*.

Многія назоўнікі, якія абазначаюць асоб паводле роду іх дзейнасці, прафесіі, пасады і пад., у літаратурнай мове маюць толькі форму мужчынскага роду, хоць могуць абазначаць і асоб жаночага полу: *дэпутат, інжынер, аграном, філолаг, хімік, фізік, прафесар* і інш.

Род нескланяльных назоўнікаў іншамоўнага паходжання вызначаецца наступным чынам:

да мужчынскага роду адносяцца назвы асоб, жывёл і птушак мужчынскага полу: *ваенны аташэ, кітайскі кулі, вялікі шымпанзэ, ружовы фламінга*;

да жаночага роду адносяцца назвы асоб жаночага полу: *мадам, місіс, фрау, пані*;

да ніякага роду адносяцца назвы неадушаўлёных прадметаў: *новае атэлье, воднае пола, прасторнае фэе, аўтарытэтная журы*.

Род нескланяльных уласных назваў вызначаецца на аснове роду агульнага назоўніка: *Баку, Тбілісі* (горад), *Хонсю* (востраў) — мужчынскі род; *Місісіпі* (рака), *Кіліманджара* (гара) — жаночы род; *Антарью* (возера) — ніякі род.

Род нескланяльных складанаскарочаных назоўнікаў вызначаецца па апорным слове: *БелАЗ* (Беларускі аўтамабільны завод) — мужчынскі род, *ААН* (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый) — жаночы род, *ТБМ* (Таварыства беларускай мовы) — ніякі род.

Назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, роду не маюць: *акуляры, вароты, сані, Баранавічы, Альпы*.

У беларускай мове ёсць група назоўнікаў на *-а(-я)*, якія адносяцца да агульнага роду. Яны абазначаюць асобу мужчынскага або жаночага полу паводле характэрнага дзеяння або прыметы. Большасць з іх маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і ўжываюцца ў размоўным стылі: *абдзірала, валацуга, выскачка, жмінда, задавака, калека, ляўша, малайчына, недарэка, назола, плакса, сірата* і інш.

Род некаторых назоўнікаў у беларускай мове не супадае з родам тых самых назоўнікаў у рускай мове: *цень, боль, мазоль, дроб, медаль, шынель, стэп, жываніс, запіс* у беларускай мове мужчынскага роду, а ў рускай — жаночага; *гусь, жырафа* ў беларускай мове жаночага роду, а ў рускай — мужчынскага; *яблык* у беларускай мове мужчынскага роду, а ў рускай — ніякага.

109. Вызначце род назоўнікаў і спалучыце з імі прыметнікі. Запішыце.

(*Зялёны*) Сочы, (*глыбокі*) Арынока, (*вялікі*) пано, (*вакальны*) трыю, (*рыбны*) філе, (*глыбокі*) Місісіпі, (*тэлевізійны*) інтэрв'ю, (*тралейбусны*) дэпо, (*новы*) атэлье, (*бурны*) Па-дэ-Кале.

§ 45. Лік назоўнікаў

У беларускай мове назоўнікам уласцівы дзве формы ліку — адзіночны і множны. Формы адзіночнага ліку паказваюць на адзін прадмет, з'яву (*дом, вёска, дуб, год, думка, возера*) або на сукупнасць, непадзельнасць (*галлэ, моладзь, мёд, гліна*). Формы множнага ліку паказваюць на раздзельную множнасць прадметаў, з'яў (*дамы, вёскі, дубы, гады, думкі, азёры*). Яны могуць таксама абазначаць сукупнасць прадметаў або асоб (*валасы, узбекі, беларусы, афрыканцы*).

Большасць назоўнікаў беларускай мовы маюць абедзве формы ліку, г. зн. яны змяняюцца па ліках. Аднак ёсць назоўнікі, якія не могуць змяняцца па ліках: яны маюць або толькі форму адзіночнага ліку, або толькі форму множнага ліку.

Да назоўнікаў, якія заўсёды ўжываюцца ў формах адзіночнага ліку, адносяцца:

а) уласныя: *Мінск, Нёман, Віцебшчына, «Польмя»* (часопіс), «Прагрэс» (завод);

б) абстрактныя: *барацьба, радасць, сумленне, рэалізм, сацыялізм*;

в) зборныя: *сялянства, дзятва, насенне, лісце, зерне*;

г) рэчыўныя: *цукар, масла, чай, пшаніца, аміяк, цэмент, жыта*.

Да назоўнікаў, якія маюць толькі формы множнага ліку, належаць назвы:

а) парных і непадзельных прадметаў: *дзверы, акуляры, лейцы, нажніцы, мемуары*;

б) рэчываў ці прадуктаў: *духі, дрожджы, кансервы, крупы*;

в) адрэзкаў часу: *суткі, канікулы, прыцемкі*;

г) дзеянняў, гульняў, народных звычаяў: *выбары, шахматы, гарадкі, дажынкi, вячоркі*.

Форму множнага ліку маюць і некаторыя ўласныя назоўнікі (геаграфічныя назвы): *Баранавічы, Дубкі, Каралішчавічы, Альпы, Хібіны*.

Назоўнікі *грудзі, дзверы, крупы, коноплі* ў беларускай мове ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку (руск. *грудь, дверь, крупа, конопля*), а назоўнікі *бяліла, чарніла* — толькі ў форме адзіночнага ліку (руск. *эти белила, красные чернила*).

У беларускай мове ёсць назоўнікі са значэннем зборнасці (*каменне, калоссе, карэнне, голле, лісце*

і пад.), якія паказваюць сукупнасць прадметаў як адно цэлае і маюць форму адзіночнага ліку. Разам з тым такія назоўнікі маюць формы адзіночнага ліку, калі паказваюць адзін прадмет, і множнага ліку, калі паказваюць раздзельную множнасць прадметаў: *камень — камяні, колас — каласы, карань — карані* і г. д. У літаратурнай мове нормаю з'яўляюцца ўсе тры формы: *камень, камяні, каменне; колас, каласы, калоссе; ліст, лісты, лісце* і г. д. Аднак часам у мастацкіх творах і гутарковай мове можна сустрэць форму тыпу *калосці, голлі* і г. д., якія па марфалагічнай структуры суадносяцца са зборнымі назоўнікамі і ўспрымаюцца як формы множнага ліку ад гэтых назоўнікаў.

110. Падзяліце словы на тры групы: 1) назоўнікі з формамі адзіночнага і множнага ліку, 2) назоўнікі з формамі толькі адзіночнага ліку, 3) назоўнікі з формамі толькі множнага ліку.

Сшытак, дзверы, падручнік, джунглі, дрыгва, паводзіны, урок, спевы, званок, грудзі, аптэка, лякарства, нафта, мастацтва, мастак, крухмал, ячмень, цукар, бярэзнік, чалавецтва, медзь, гурток, моладзь, гуслі, Бялынічы, сасна, Марс, шашкі, архітэктура, Мінск, Есентукі, гераізм, абцугі, таксі, цымбалы, Смалявічы, малако, лісце, парк, завод, зелле, жыта, трактар, чарніла, насенне, грыб, граблі, поле, нажніцы.

§ 46. Скланенне назоўнікаў

Змяненне слова па склонах называецца скланеннем. Скланеннем называецца таксама клас слоў, аб'яднаных агульнасцю змянення назоўнікаў па склонах.

У залежнасці ад канчаткаў у назоўным склоне адзіночнага ліку і граматычнага роду назоўнікі адносяцца да 1, 2 або 3-га скланенняў.

Да 1-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а(-я)**: *бярэза, рака, вада, ніва, зямля, армія*.

Да 2-га скланення адносяцца:

назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам: *горад, завод, лес, палетак, плуг, гай, ручэй*;

назоўнікі ніякага роду з канчаткамі **-о(-ё), -а, -е**: *гняздо, галлё, жыццё, сена, воблака, поле, узгор'е*;

пяць назоўнікаў на **-мя**: *бярэмя, вымя, польмя, семя, цемя*.

Да 3-га скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам: *радасць, маладосць, кроў, печ, верф, соль*.

Не ўваходзяць ні ў адзін з тыпаў скланення:

рознаскланяльныя назоўнікі, якія ва ўскосных склонах маюць канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення: *дзіця, цяля(ё), зайчаны; імя, племя, стрэмя; бацька, дзядуля;*

нескланяльныя назоўнікі: *метро, дэпо, кенгуру;*

назоўнікі, якія ўтварыліся з прыметнікаў: *рабочы, хворы, ляснічы;*

назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку: *сені, дзверы, вароты, сані*.

§ 47. Назоўнікі 1-га скланення

Склоны	Цвёрдая аснова	Зацвярдзелая аснова	Мяккая аснова	Аснова на <i>г, к, х</i>
Н.	<i>вад-а</i>	<i>сястр-а</i>	<i>кузн-я</i>	<i>дарог-а лыжк-а</i>
Р.	<i>вад-ы</i>	<i>сястр-ы</i>	<i>кузн-і</i>	<i>дарог-і лыжк-і</i>
Д.	<i>вадз-е</i>	<i>сястр-ы</i>	<i>кузн-і</i>	<i>дароз-е лыжц-ы</i>
В.	<i>вад-у</i>	<i>сястр-у</i>	<i>кузн-ю</i>	<i>дарог-у лыжк-у</i>
Т.	<i>вад-ой (-ою)</i>	<i>сястр-ой (-ою)</i>	<i>кузн-яй (-яю)</i>	<i>дарог-ай (-аю) лыжк-ай (-аю)</i>
М.	<i>(у) вадз-е</i>	<i>(аб) сястр-ы</i>	<i>(у) кузн-і</i>	<i>(на) дароз-е (у) лыжц-ы</i>

III. Разгледзьце табліцу і вызначце, у якіх склонах назоўнікі 1-га скланення маюць аднолькавыя канчаткі. Вусна праскланяйце назоўнікі *краіна, вышыня, хмара, страх, дачка*.

У родным склоне адзіночнага ліку назоўнікі 1-га скланення пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных маюць канчатак *-ы*: *вад-ы, сястр-ы, мяж-ы, сцяг-ы*, а пасля мяккіх зычных — *-і*: *кузн-і, ліні-і* (ліній-і), *дарог-і, лыжк-і, страх-і*.

Давальны і месны склоны маюць аднолькавыя канчаткі: *-е, -і, -ы, -э*. Канчатак *-е* пішацца ў назоўніках, якія ў пачатковай форме маюць цвёрдую аснову (цвёрды зычны чаргуецца з мяккім, а *г, х* — з *з', с'*): *вад-а — вадз-е, у вадз-е, сцяг-а — сцяг-е, на*

сцян-е, дарог-а — дароз-е, на дароз-е, страх-а —
страс-е, на страс-е.

Канчатак **-ы** пішацца пасля зацвярдзелых зычных і **к**, якое чаргуецца з **ц**: сястр-а — сястр-ы, пры сястр-ы, мяж-а — мяж-ы, на мяж-ы, лыжк-а — лыжк-ы, у лыжк-ы.

Канчатак **-і** пішацца пасля мяккіх зычных: кузн-я — кузн-і, у кузн-і, ліні-я (ліній-а) — ліні-і, на ліні-і.

Канчатак **-э** пішацца пад націскам пасля **ц**: рук-а — руц-э, у руц-э, дачк-а — дачц-э, пры дачц-э.

Вінавальны склон назоўнікаў 1-га скланення ў залежнасці ад асновы мае канчатак **-у** або **-ю**: вад-у, сястр-у, дарог-у, лыжк-у, кузн-ю, малатарн-ю.

У творным склоне назоўнікі 1-га скланення маюць канчаткі **-ой(-ёй)**, **-ай(-яй)** і іх варыянты **-ою(-ёю)**, **-аю(-яю)**: вад-ой(-ою), сястр-ой(-ою), дарог-ай(-аю), кузн-яй(-яю), ліні-яй(-яю), зямл-ёй(-ёю).

112. Спішыце. Падрэсліце назоўнікі і вызначце іх род, лік, скланенне, склон.

Я гэта люблю падарожжа,
З якім і зраўняцца не можа
Вандроўка ў любыя Таўрыды —
У казачныя краявіды.

А гэта — вандроўка праз сёлы,
Праз край мой шырокі, вясёлы,
Бясконцыя нівы, дубровы —
У маю беларускую мову.

У родную мову, якая
Усімі вясёлкамі ззяе,
Смалістымі пахне лясамі,
Жывымі звiнiць галасамі.

О, колькі **яшчэ** не адкрыта
Адценняў у ёй і блакіту,
Патрэбных народу, паэтам,
Каштоўнай руды, самацветаў! (М. Танк.)

● Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых слоў.

§ 48. Назоўнікі 2-га скланення

Склоны	Цвёрдая аснова	Мякая аснова	Зацвярдзелая аснова
Н.	<i>сусед лес акно</i>	<i>вучань паркаль</i>	<i>баец вецер сонца</i>
Р.	<i>сусед-а лес-у акн-а</i>	<i>вучн-я паркал-ю</i>	<i>байц-а ветр-у сонц-а</i>
Д.	<i>сусед-у лес-у акн-у</i>	<i>вучн-ю паркал-ю</i>	<i>байц-у ветр-у сонц-у</i>
В.	<i>сусед-а лес акн-о</i>	<i>вучн-я паркаль</i>	<i>байц-а вецер сонц-а</i>
Т.	<i>сусед-ам лес-ам акн-ом</i>	<i>вучн-ем-паркал-ем</i>	<i>байц-ом ветр-ам сонц-ам</i>
М.	<i>(аб) сусед-у (у) лес-е (на) акн-е</i>	<i>(пры) вучн-ю (на) паркал-і</i>	<i>(пры) байц-у (на) ветр-ы, сонц-ы</i>

Канчаткі роднага склону назоўнікаў мужчынскага роду залежаць ад іх лексіка-граматычнага разраду: яны маюць канчатак **-а(-я)** або **-у(-ю)**.

Канчатак **-а(-я)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць асоб, жывых істот: *інжынер-а, паэт-а, лас-я, вераб'-я*; канкрэтныя прадметы: *дом-а, камбайн-а, стал-а*; населеныя пункты, геаграфічныя і астранамічныя паняцці, установы, арганізацыі: *Мінск-а, горад-а, Марс-а, Месяц-а, завод-а, тэатр-а*; навуковыя тэрміны, адзінкі вымярэння, спартыўныя паняцці: *дзеяслов-а, трохвугольнік-а, каран-я, метр-а, кілаграм-а, хаке-я, футбол-а*. З канчаткам **-а(-я)** ужываюцца ўсе назоўнікі ніякага роду: *возер-а, гнязд-а, збожж-а, пол-я*.

Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, што абазначаюць рэчывы, матэрыялы, хімічныя элементы і злучэнні: *цукр-у, квас-у, пясч-у, ячмен-ю*, (але: *хлеб-а, айс-а*), *цэмент-у, азот-у, алюміні-ю*; зборныя прадметы: *лес-у, натоўп-у, га-ю*; разумовыя паняцці, грамадскія фармацыі, навуковыя тэорыі, дзеянні, адчуванні, стан: *розум-у, гераізм-у, капіталізм-у, дарвінізм-у, крык-у, шум-у, спако-ю, настро-ю*; з'явы прыроды: *даждж-у, гром-у, ветр-у, віхр-у, змрок-у*; прасторавыя і часавыя паняцці: *кра-ю, стэп-у, верх-у, шлях-у, усход-у, час-у, перыяд-у*. Канчатак **-у(-ю)** маюць і назоўнікі, якія ўваходзяць у склад устойлівых выразаў: *без год-у тыдзень, з год-у ў год, ні род-у ні плод-у, не да твар-у*.

У залежнасці ад лексічнага значэння ў кантэксце некаторыя назоўнікі могуць ужывацца то з канчат-

кам **-а(-я)**, то з **-у(-ю)**: *дом-а* (будынак) і *даўно з дом-у* (са значэннем 'родныя мясціны'), *пейзаж-а* (карціна) і *пейзаж-у* (агульны выгляд мясцовасці). У залежнасці ад значэння таксама ўжываецца канчатак **-а(-я)** ці **-у(-ю)** у назоўніках — назвах дрэў. Калі яны абазначаюць канкрэтнае дрэва, то ўжываецца канчатак **-а(-я)**: *у засені дуб-а, клён-а, ясен-я*, а калі абазначаюць драўніну, матэрыял, то **-у(-ю)**: *мэбля з дуб-у, лыжка з клён-у*.

У давальным склоне назоўнікі 2-га скланення маюць канчатак **-у(-ю)**: *лес-у, стал-у, горад-у, народ-у, га-ю, кра-ю*.

Форма вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду супадае з родным склонам, а неадушаўлёных — з назоўным: *бачу вучн-я, дырэктар-а, інжынер-а, горад, дом, гай*.

У творным склоне назоўнікі 2-га скланення маюць пад націскам канчатак **-ом(-ём)**: *стал-ом, акн-ом, кавал-ём, галл-ём*, не пад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных **-ам**, а пасля мяккіх — **-ем**: *настаўнік-ам, лес-ам, сонц-ам, брыгадзір-ам, вучн-ем, ален-ем*.

У месным склоне назоўнікі 2-га скланення маюць канчаткі **-е, -і, -ы, -у(-ю)**. Канчатак **-е** ўжываецца ў неадушаўлёных назоўніках з асновай на цвёрды зычны і на **г, х** (прычым цвёрды зычны чаргуецца з мяккім, а **г, х** — з **з', с'**): *стол — на стал-е, акн-о — на акн-е, бераг — на бераз-е, паверх — на паверс-е, кажух — у кажус-е* (і ў *кажух-у*). Канчатак **-і** маюць назоўнікі з мяккай асновай: *у агн-і, у чэрвен-і, на кан-і, у музе-і* [музей-і]. Канчатак **-ы** ўжываецца ў назоўніках на зацвярдзелы зычны: *у бар-ы, у гушчар-ы, на даждж-ы, на сонц-ы*. Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, што абазначаюць асоб: *пры дзед-у, Якав-у, кавал-ю, аб вучн-ю*, назоўнікі з асновай на **г, к, х** (калі яны не чаргуюцца з **з, ц, с**): *у садк-у, на сук-у, у забег-у, у Люксембург-у, у шолах-у*, а таксама назоўнікі ва ўстойлівых выразах: *на бяг-у, быць на від-у, на рад-у напісана*. Назоўнік *малако* ўжываецца з канчаткам **-э**: *у малац-э*.

Прозвішчы на **-оў, -аў, -еў, -ёў, -ін, -ын** у творным склоне маюць канчатак **-ым**: *Аксёнав-ым, Паўлав-ым, Якаўлев-ым, Жураўлёв-ым, Лужанін-ым, Дрэчын-ым*. Іншамоўныя прозвішчы тыпу *Дарвін* у творным склоне маюць канчатак **-ам**: з *Дарвін-ам, Вірхав-ам*.

Назвы населеных пунктаў на *-оў, -аў, -еў, -ёў, -ін, -ын* скланяюцца, як агульныя назоўнікі з цвёрдай асновай. У творным склоне: *пад Талачын-ом, Барысав-ам, Лоев-ам, Магілёв-ам, Жодзін-ам, Шчучын-ам*, у месным склоне: *у Талачын-е, Барысав-е, Лоев-е, Магілёв-е, Жодзін-е, Шчучын-е*.

113. Прачытайце яшчэ раз табліцу скланення, перачытайце правілы ў параграфі і адкажыце, ад чаго залежыць ужыванне тых ці іншых канчаткаў у родным, вінавальным, творным і месных склонах.

114. Утварыце словазлучэнні і запішыце іх. Вызначце склон назоўнікаў, растлумачце правапіс іх канчаткаў.

Кроплі (*дождж*), выйшлі з (*лес*), спыніліся каля (*ясень*), агні (*горад*), жыхары (*Віцебск*), няма (*настрой*), направа ад (*луг*), чакалі (*прыезд, прэзідэнт*), часы (*феадалізм*), зайшлася ад (*жаль*), няма іншага (*шлях*), ураджай (*авёс*), на ўборцы (*ураджай*), тона (*цэмент*), машына (*торф*), зараснікі (*арэшнік*), сукі (*клён*), каністра (*бензін*), гурбы (*снег*), з высокага (*узгорак*), павеў (*ветрык*), сустрэліся каля (*бярэзнік*).

115. Запішыце ў форме творнага склону адзіночнага ліку. Растлумачце правапіс іх канчаткаў.

Васіль Быкаў, горад Шчучын, артыст Кармунін, горад Магілёў, адмірал Нахімаў, паэт Лужанін, інжынер Сініцын, старажытны Дрыбін, Кіеў, настаўнік Салаўёў, горад Барысаў, прафесар Барысаў.

116. Назоўнікі, што ў дужках, пастаўце ў месным склоне. Запішыце словазлучэнні, растлумачце правапіс канчаткаў назоўнікаў.

Блукаць па (*бор*), стаяць на (*двор*), быць у (*гушчар*), коўзацца па (*лёд*), знаходзіцца ў (*тэатр*), спыніцца на (*бераг*), падсушыць на (*сонца*), птушанё у (*гняздо*), вучыцца ў (*тэхнікум*), на самым (*верх*), удзельнічаць у (*кангрэс*), ад'езд на тым (*тыдзень*), вада ў (*вадро*), размаўляць па (*тэлефон*), пасвіцца на (*іржышча*), жыць пры (*дзед*), працаваць на (*трактар*), сядзець на (*сук*), быць у (*страх*), рукавіцы ў (*снег*), сядзець на (*стог*).

117. Прачытайце тэкст. Знайдзіце назоўнікі 1-га скланення, і вызначце іх склон, растлумачце правапіс канчаткаў.

Снег пайшоў больш густы. Ён залепліваў ветравое шкло машыны. Старанна матляліся «дворнікі», зграбаючы снег. Шафёр збавіў хуткасць і, нахіліўшыся да штурвала, пільна ўглядаўся ў дарогу. Разнастайныя па форме, па велічыні сняжынкі ляцелі, кружыліся перад машынай, віхрыліся збоку. Дзівосная і прываблівая прыгажосць была ў гэтым іх палёце і кружэнні. Яна зачароўвала, напаўняла адчуваннем няспынаснаці руху, нараджала простую і зразумелую ўрачыстасць у душы і адначасова — нейкія неасэнсаваныя ўяўленні, казачныя ілюзіі, быццам, узіраючыся ў гэтую белую каламуць, Лемяшэвіч задрамаў і праваліўся ў нейкі іншы, нерэальны свет. Але і ад гэтага было таксама добра, як і ад адчування руху. І настрой рабіўся лагодны-лагодны, забываліся ўсе непрыемнасці, усе турботы жыцця. (І. Шамякін.)

● Вызначце стыль тэксту, назавіце прыкметы гэтага стылю.

§ 49. Назоўнікі 3-га скланення

Склонны	Аснова мяккая і цвёрдая			Аснова зашвардзелая
Н.	<i>рунь</i>	<i>радасць</i>	<i>любоў</i>	<i>поўнач</i>
Р.	<i>рун-і</i>	<i>радасц-і</i>	<i>любов-і</i>	<i>поўнач-ы</i>
Д.	<i>рун-і</i>	<i>радасц-і</i>	<i>любов-і</i>	<i>поўнач-ы</i>
В.	<i>рунь</i>	<i>радасць</i>	<i>любоў</i>	<i>поўнач</i>
Т.	<i>рунн-ю</i>	<i>радасц-ю</i>	<i>любоў-ю</i>	<i>поўначч-у</i>
М.	<i>(на) рун-і</i>	<i>(у) радасц-і</i>	<i>(у) любов-і</i>	<i>(на) поўнач-ы</i>

Разгледзьце табліцу і вызначце, у якіх склонах назоўнікі 3-га скланення маюць аднолькавыя канчаткі. Праскланяйце назоўнікі *Нарач, свежасць, верф, сувязь*.

Назоўнікі 3-га скланення ў назоўным і вінавальным склонах маюць нулявы канчатак: *моладзь, ноч, радасць*.

У родным, давальным і месным склонах назоўнікі з асновай на мяккі зычны і на губны зычны

маюць канчатак *-і*: *моладз-і, радасц-і, верф-і*, а з асновай на зацвярдзелы зычны — *-ы*: *печ-ы, Сібір-ы*.

У творным склоне назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны ўжываюцца з канчаткам *-у*: *печч-у, мышш-у, поўначч-у*, з асновай на мяккі зычны, губны і *р* — *-ю*: *моладдз-ю, аповесц-ю, верф'-ю, Об'-ю, Сібір'-ю*. У творным склоне адбываецца падаўжэнне зычных паміж галоснымі: *рунн-ю, завязз-ю, рысс-ю, арцелл-ю, ночч-у, печч-у, цішш-у*.

118. Успомніце, якія дзевяць зычных падаўжаюцца ў беларускай мове (пры патрэбе гл. § 31). Запішыце назоўнікі ў творным склоне, растлумачце з'яву падаўжэння. Назавіце словы, у якіх не падаўжаюцца зычныя, абгрунтуйце гэта.

Нарач, прыгажосць, раць, сенажаць, гусь, дзейнасць, далеч, цікавасць, распач, узрушанасць, безліч. Гарынь, веліч, Свіцязь, электрычнасць, павець, выразнасць, зелень, Беларусь, бель, чырвань, Свір, арцель, сумленнасць, зелень.

§ 50. Рознаскланяльныя назоўнікі

Рознаскланяльныя — назоўнікі, якія скланяюцца па розных скланеннях: часткова па адным, часткова па іншым. Да іх адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот: *дзіця, птушаня (-ё), цяля (-ё)* і тры назоўнікі на *-мя*: *імя, племя, стрэмя*.

Назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот, у родным, давальным і месным склонах набываюць суфікс *-яц-* і скланяюцца, як назоўнікі 3-га скланення: *дзіцяц-і, птушаняц-і, цяляц-і*. У творным склоне яны маюць канчатак 2-га скланення *-ём*: *дзіц-ём (і дзіц-ем), птушан-ём, цял-ём*.

Назоўнікі *імя, племя, стрэмя* пры скланенні могуць ужывацца з суфіксам *-ен-* і без яго. З суфіксам *-ен-* яны маюць тыя самыя канчаткі, што і назвы маладых істот: у родным, давальным і месным склонах *-і*, уласцівы назоўнікам 3-га скланення: *імен-і, племен-і, стрэмен-і*. Без суфікса гэтыя назоўнікі маюць канчаткі, уласцівыя назоўнікам 2-га скланення: *ім-я, ім-ю, ім-ем, у ім-і; плем-я, плем-ю, плем-ем, у плем-і, стрэм-я, стрэм-ю, стрэм-ем, на стрэм-і*.

Да рознаскланяльных адносяць і назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам *-а(-я)* тыпу *дзядзька, мужчы-*

на, а таксама назоўнікі агульнага роду тыпу *гарэза, ціхоня*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу. Гэтыя назоўнікі ў родным і вінавальным склонах маюць канчаткі 1-га скланення: *дзядзькі, мужчыны, гарэзы, ціхоні; дзядзьку, мужчыну, гарэзу, ціхоню*. У давальным, творным і месным склонах іх канчаткі залежаць ад націску. Калі націск падае на аснову, то яны маюць канчаткі, як і ў 2-м скланенні: *дзядзьку, старасту, Янку, ціхоню; дзядзькам, старастам, Янкам, ціхонем; пры дзядзьку, старасту, Янку, ціхоню*. Калі ж націск падае на канчатак, то такія назоўнікі маюць канчаткі, як і ў 1-м скланенні: *старшыні, суддзі, Кузьме; старшынёй, суддзёй, Кузьмой; пры старшыні, суддзі, Кузьме*.

119. Запішыце 10—12 назваў маладых істот. Праскланяйце іх, назавіце асаблівасці ў іх скланенні.

120. Праскланяйце *Янка Купала, Кандрат Крапіва*. Пракаменціруйце іх склонавыя канчаткі.

§ 51. Канчаткі назоўнікаў у множным ліку

У множным ліку назоўнікі ўсіх трох скланенняў пераважна маюць аднолькавыя канчаткі.

У назоўным склоне назоўнікі з цвёрдай і зацвярдзелай асновай маюць канчатак **-ы**: *бязрозы, сёстры, грыбы, нажы, ночы*; з мяккай асновай і на **г, к, х** — **-і**: *землі, палі, берагі, гракі, стрэгі*; з суфіксам **-анін (-янін)** — **-е**: *мінчане, грамадзяне, сяляне*.

У родным склоне назоўнікі множнага ліку ўжываюцца з канчаткамі **-аў(-яў)**, **-оў(-ёў)**, **-эй(-ей)** і з нулявым канчаткам. Канчатак **-аў(-яў)** маюць назоўнікі 1-га скланення з асновай на збег зычных: *кропляў, земляў, бритваў*, а таксама нулявы канчатак: *дарог, рук, ног, зорак, кніг, станцый*. Асобныя назоўнікі жаночага роду маюць варыянтныя канчаткі: *сёстраў — сясцёр, яблыняў — яблынь, вішняў — вішань*. У назоўніках на **-ня** ў родным склоне пішацца мяккі знак: *яблынь, соцень, песень*. Назоўнікі 2-га скланення ўжываюцца з канчаткамі **-аў(-яў)**, **-оў(-ёў)**: *вокнаў, узгор'яў, здарэнняў, братаў, палёў, вераб'ёў*; рэдка — **-эй(-ей)**: *вачэй, вушэй, гасцей*. Назоўнікі 3-га скланення пад націскам маюць канчаткі **-эй(-ей)**, не пад націскам **-аў(-яў)**: *начэй, мышэй, печай, рэчай, даляў, верфяў*. Назоўнік *грошы* мае канчатак **-ай**: *грошай*.

Давальнаму склону ўласцівы канчатак **-ам(-ям)**: *вёскам, вішням, хлопцам, вучням, печам, сенажацям.*

У вінавальным склоне неадушаўлёныя назоўнікі маюць канчаткі назоўнага склону **-і, -ы**: *вёскі, сенажаці, ліпы, дажджы, ночы*; адушаўлёныя назоўнікі — канчаткі роднага склону **-ай(-яў), -оў(-ёў), -эй(-ей)** і нулявы: *настаўнікаў, вучняў, дзядзькоў, братоў, саляўдэў, мышэй, гусей, жанчын.*

У творным склоне назоўнікі маюць канчатак **-амі (-ямі)**: *сёстрамі, братамі, азёрамі, землямі, вучнямі, палямі.* Назоўнікі *вочы, плечы, дзверы, грошы* побач з канчаткам **-амі** могуць ужывацца і з канчаткам **-ыма**: *вачыма, плячыма, дзвярыма, грашыма.*

У месным склоне назоўнікі множнага ліку маюць канчатак **-ах(-ях)**: *на бярозах, у гарадах, пры бра-тах, у лясах, палях, на землях.*

121. Утварыце словазлучэнні, паставіўшы назоўнікі ў патрэбным склоне. Запішыце іх, выдзеліце канчаткі, абазначце склон.

Сустрэць (*сябры*), успаміны (*ветэраны*), спевы (*птушкі*), з (*калгасныя сенажаці*), у (*бязмежныя палі*), бачыць (*браты*), гасцяваць у (*сёстры*), жыць пры (*бацькі*), у (*нашы мінчане*), дзяўчына з (*блакітныя вочы*), сустрэча (*госці*), стаяць за (*дзверы*), спыніцца каля (*дзверы*), край (*азёры*), многа (*яблыні*), збор (*вішні*), кроны (*сосны*), асушэнне (*балоты*), многа (*дарогі*).

122. Прачытайце тэкст. Назавіце назоўнікі і вызначце ў іх скланенне і склон.

Для культуры Беларусі вялікае значэнне мае асоба Кірылы, епіскапа Тураўскага, аўтара «слоў» і павучэнняў, паэта, філосафа і прапаведніка (1130—каля 1182). Творчасць гэтага дзеяча з'явілася вяршыняй культурнага жыцця старажытнага Тураўскага княства і цесна звязана з зямлёй сучаснай Беларусі.

Кірыла Тураўскі стаіць каля вытокаў нашага пісьменства. У рамках канона сярэднявечага ён напісаў высокамастацкія творы, якія надоўга прыкавалі ўвагу чытача і не страцілі актуальнасці ў наш час. Яны выйшлі за межы вузкай прафесійнай з'явы і дасягнулі ўзроўню агульначалавечых культурных каштоўнасцей. Творы Кірылы могуць служыць узорам сапраўднай літаратурнай творчасці. Актуальнымі з'яўляюцца

адказныя і беражлівыя адносіны да мовы. Бясспрэчным выступае ўклад мысліцеля ў распрацоўку праблемы чалавека, а таксама сродкаў і метадаў паказу яго істоты. Пытанні, якія ставіў Кірыла Тураўскі больш за 800 гадоў назад, захоўваюць жывую цікавасць і на сённяшні дзень. (*Помнікі культуры.*)

● Раскажыце, што вы ведаеце пра Кірылу Тураўскага, яго творы.

§ 52. Нескланяльныя назоўнікі

У беларускай мове ёсць назоўнікі, якія не ўваходзяць ні ў адно з трох скланенняў, бо не змяняюцца па склонах. Гэта — нескланяльныя назоўнікі. Да іх адносяцца:

агульныя і ўласныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія канчаюцца на галосны: *дэпо, метро, фэа, журы, аташэ, какаду, кенгуру, Гётэ, Джардана Бруна, Сочы, Чылі;*

запазычаныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *мадам, міс, місіс, Элен, Элізабет;*

прозвішчы на націскае *-о*: *Байко, Крамко, Гурло, Ралько, Лапо*, а таксама прозвішчы на зычны, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу: *у Ніны Сідарэвіч, з Тамарай Шыёнак, артыкул Алены Міхневіч;*

складанаскарочаныя словы (абрэвіятуры), якія складаюцца з пачатковых літар: *МТЗ* (Мінскі трактарны завод), *СКБ* (спецыяльнае канструктарскае бюро), *ААН* (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый), *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт).

Склон нескланяльных назоўнікаў вызначаецца паводле іх сувязі з іншымі словамі і сінтаксічнай функцыі ў сказе: *спраўна працуе метро* (Н. скл.), *выйшлі з метро* (Р. скл.), *спусціліся ў метро* (В. скл.), *прыехалі ў Гагры* (В. скл.), *працуе на МТЗ* (М. скл.).

Заўвага. Назоўнік *маці* ў беларускай мове ўжываецца пераважна ў двух варыянтах. Паводле аднаго з іх назоўнік *маці* ва ўсіх ускосных склонах, акрамя вінавальнага, і ва ўсіх склонах множнага ліку атрымлівае ўстаўку *-ер-*: *маці, мацеры, мацеры, маці, мацерай, пры мацеры; мацеры, мацераў, мацерам, мацераў, мацерамі, аб мацерах*. Паводле другога варыянта, даволі часта назоўнік *маці* не скланяецца і не змяняецца па ліках, г. зн. ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку ўжываецца адна форма: *прыйшлі да маці, напісаў маці, са сваёй маці, нашы маці, нашых маці* і г. д.

Прыйшлі ў кіно, спусціліся ў метро, даехалі да БДУ, пагутарылі з мадам Зэгерс, спынілі таксі, сшытак Вольгі Герасіме́нак, рашэнне журы, убачылі поні, іграць на піяніна, на вялікім пано, санаторый у Сочы.

§ 53. Суфіксы назоўнікаў і іх правапіс

Сярод суфіксаў назоўнікаў выдзяляюцца дзве групы: формаўтваральныя (формы суб'ектыўнай ацэнкі) і словаўтваральныя.

Даволі часта, гаворачы пра пэўныя прадметы, з'явы, мы не толькі называем іх, але і выражаем свае адносіны да іх, пачуцці, якія гэтыя прадметы выклікаюць у нас: *вецер — ветрык, вятрыска, вятруга; сын — сыноч, сыночак, сынуля, сынулька.*

Суфіксы, якія надаюць словам дадатковыя стылістычныя адценні (памяншальнасці, ласкальнасці, павелічальнасці, зневажальнасці), з'яўляюцца суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі. Яны ўжываюцца пераважна ў мове мастацкай літаратуры і ў гутарковай мове. Гэтыя суфіксы — формаўтваральныя, бо пры дапамозе іх не ўтвараюцца новыя словы, а толькі формы. Сярод іх выдзяляюцца памяншальна-ласкальныя і павелічальна-ўзмацняльныя. З памяншальна-ласкальных найбольш часта ўжываюцца суфіксы *-ок(-ак), -ік(-ык), -чык, -к-а, -ачк-а, -ейк-а, -айк-а, -ул-я, -ульк-а* і інш.: *садок, гарошак, конік, ветрык, каменьчык, пчолка, елачка, сонейка, сэрцайка, матуля, бабулька.* Павелічальна-ўзмацняльнае адценне маюць суфіксы *-ішч-а (-ышч-а), -ін-а(-ын-а)*: *ручышча, нажышча, даміна, звярына.*

Трэба адрозніваць напісанне суфіксаў *-ак (-ачак, -очак, -ёчак, -ічак, -ычак)* і *-ык, -чык.* Калі пры змяненні слова галосны ў суфіксе выпадае, то трэба пісаць *-а* (*гарошак — гарошка, вяночак — вяночка, кіёчак — кіёчка, столічак — столічка, дожджычак — дожджычка*), а калі не выпадае, то пішацца *-ы* (*ветрык — ветрыку, пакойчык — пакойчыка*). Суфікс *-ачк-* пішацца пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных (*птушачка, кветачка, Шурачка*), а *-ечк-* — пасля мяккіх зычных (*бабулечка, зязюлечка, Колечка, Волечка*).

Перад памяншальна-ласкальнымі суфіксамі пішацца мяккі знак, калі ўтваральная аснова заканчваец-

ца на мяккі **н**: *камень — каменьчык, агонь — агеньчык, яблыня — яблынька, вішня — вішанька.*

Пры дапамозе словаўтваральных суфіксаў утвараюцца назоўнікі ад іншых часцін мовы або ад саміх назоўнікаў. Такіх суфіксаў у беларускай мове вялікая колькасць. Для ўтварэння назваў асоб ужываюцца суфіксы **-нік(-ніц-а)**, **-чык(-чыц-а)**, **-шык(-шыц-а)**, **-іст(-іст-к-а)**, **-ыст(-ыст-к-а)**, **-ар**, **-яр**, **-ец** і інш.: *праваднік (правадніца), выкладчык (выкладчыца), краўшчык (краўшчыца), піяніст (піяністка), трактарыст (трактарыстка), пекар, цясляр, касец, украінец.* Назвы канкрэтных прадметаў утвараюцца з дапамогай суфіксаў **-ік**, **-нік**, **-льнік**, **-льні-я**, **-н-я** і інш.: *ватнік, чайнік, будзільнік, пральня, лазня, друкарня.*

Словаўтваральныя суфіксы **-ец**, **-авец**, **-івец**, **-цель** пішуцца з літарай **е**: *баязлівец, кітаец, спартакавец, вызваліцель.*

У суфіксах **-яч**, **-ялк**, **-язь**, **-ядзь** заўсёды пішацца літара **я**: *дзеяч, ваялка, дробязь, роўнядзь.*

Гукі [г], [ж], [х], [ш] перад суфіксам **-ств-** выпалі ў вымаўленні і не перадаюцца на пісьме: *многа — мноства, прыгожа — прыгоства, птах — птаства, таварыш — таварыства.*

Злучэнні гукаў [к], [т], [ц], [ч] з суфіксальным [с] у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, перадаюцца на пісьме праз **ц** адпаведна вымаўленню: *мастак + ств + а — мастацтва, чалавек + ств + а — чалавецтва, студэнт + ств + а — студэнцтва, купец + ств + а — купецтва, ткач + ств + а — ткацтва.*

Злучэнне гукаў [д] з суфіксальным [с] перадаецца нязменна: *грамадства, параходства, суседства, вынаходства.*

124. Утварыце формы назоўнікаў з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі. Запішыце, абазначце суфіксы.

Рэчка, суніца, хустка, вада, рыбка, казка, нага, цётка, дзядзька, дзядуля, іголка, вавёрка, паліца, Зося, Васіль, Міхась, Алесь, корань, прамень, дыван.

125. Утварыце формы назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ік**, **-ык**, **-ак** (**-ачак**, **-очак**, **-ёчак**, **-ічак**, **-ычак**).

Домік, аганёк, ключ, куст, пянёк, унук, нож, двор, ліст, арэх, беражок, васілёк, пясок, дзянёк, клубок, вугалёк, воз, конь, мяч, нос, мяшок.

126. Пры дапамозе словаўтваральных суфіксаў утварыце назоўнікі ад розных часцін мовы. Запішыце іх групамі: 1) назвы асоб, 2) назвы неадушаўлёных прадметаў. Абзначце ўтваральныя асновы і суфіксы.

Сяляне, чалавек, кіраваць, доўгі, настаўнік, збіраць, падрыхтаваць, малаціць, вязаць, сеяць, выключыць, перакладаць, таўчы, падносіць, пераплятаць, фармаваць, машына, песня, тачыць, Полацк, спляўляць, хораша, брат, ель.

127. Прачытайце тэкст. Назавіце суфіксы ў назоўніках, вызначце іх групу (формаўтваральны ці словаўтваральны).

Ўжо сонца ўгору падхадзіла,
На лісцях роску асушыла;
У небе хмарачкі дзянныя
Плылі, як гускі маладыя,
Чародкай белай над лугамі,
Над свежым лесам і палямі.
А гэты ветрык дураслівы
Траве зялёнай чэша грывы,
Ў садку жартуе з верабінай,
Як голец-хлопец той з дзяўчынай,
І валасы зялёным стрэхам
У лесе гойдае са смехам. (Якуб Колас.)

● Назавіце, якія з суфіксаў назоўнікаў у тэксце выконваюць стылістычную ролю. Абгрунтуйце.

128. Спісваючы, устаўце патрэбныя літары. Зрабіце марфалагічны разбор 10 назоўнікаў (на выбар) па табліцы.

Валашка прыгадаў, як гадоў пяць назад Кароль і Зімавец прызджалі ў Лісань са шведскім л.саводам. Госць ра.казваў, што ў трыццатыя гады Швецыя ўзялася за л.сную с.лекцыю і тады шведскія л.саводы выпісвалі насенне сасны і елкі з усіх л.сных кра.н. Мінулі дз.сяткі гадоў, і лепшыя ельнікі шведы выгадавалі ад беларускага насення, якое ім прыслала Лісань. Госць таму і прыехаў, каб паглядзець на лісанскія яліны. Яму паказалі Такавішча.

Швед доўга хадзіў па Такавішч., любаваўся, ухвал.на цмокаў губамі, а вочы шукалі нешта іншае, большае. Пакуль не трапіліся гэтыя тры яліны. Пад.шоўшы да іх, швед доўга гладзіў елчын ствол, як грэў аб яго далоні, а потым а.хапіў елку, нібы жан-

чыну, прынік да яе тварам — пацалаваў. Зімавец глянуў на Караля, на Валошку — што за дзіва? А госць не зважаў на іх. Дастаў з кішэн.. хусцінку, выцер вочы і колькі хвілін моўчкі, склаўшы на грудзях рукі, стаяў перад ялінаю. (В. Карамазай.)

Назоўнік у гэксце	Пачатковая форма	Агульны ці ўласны	Адушаўлены ці неадушаўлены	Лік	Род	Скланенне	Склон
(вытис-валі на-сенне)	насенне	агульны	неадушаўлены	адз.	ніякі	2-е	В.

ПРЫМЕТНІК

§ 54. Прыметнік як часціна мовы

Прыметнік — часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і выражае гэта значэнне ў граматычных катэгорыях роду, ліку і склону. Прыметнікі адказваюць на пытанні які? чый?: *Жывым струменем з нетраў б'е халодная, бы лёд, крыніца.* (Ген.) *Шапачелі чырвоным сваім лістападам асілкі-дубы, снавалі навокал урачыстую ціхасць.* (М. З.) *Сцёпка акуратенька злажыў Аленчын ліст і схваў.* (К-с.)

Прымета, выражаная прыметнікам, бывае самая разнастайная. Гэта могуць быць розныя якасці, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў: *сіні, чырвоны, ружовы, салодкі, кіслы, горкі, гучны*; знешнія і ўнутраныя якасці чалавека: *стройны, худы, дужы, каржакаваты, разумны, хітры, адважны*. Прыметнікі таксама могуць абазначаць прымету прадметаў паводле прызначэння: *дзіцячы* (парк), *студэнцкая* (сталоўка); паводле часу, месца, матэрыялу: *вячэрні, сёлетні, сельскі, мінскі, драўляны*; паводле прыналежнасці: *дзёдава* (хата), *маміна* (паліто), *Антонай* (сусед) і інш.

Марфалагічная адметнасць прыметнікаў — іх уласцівасць змяняцца па родах, ліках і склонах. Трэба памятаць, што прыметнікі звычайна паясняюць назоўнікі і граматычна залежаць ад іх: прымаюць тыя формы роду, ліку і склону, якія маюць назоўнікі. У назоўніках — гэта самастойныя катэгорыі, а ў прыметніках — залежныя ад назоўнікаў. Назоўнікі маюць катэгорыю

роду, але не змяняюцца па родах: кожны назоўнік адносіцца да аднаго з трох родаў (*дуб, сасна, дрэва*), а прыметнікі змяняюцца па родах (*высокі дуб, высокая сасна, высокае дрэва*).

У сказе прыметнік звычайна бывае азначэннем: *Пад неба^м поўначы далёка^й, сабраўшы скарб паходны*

свой, шукаў я светлыя вытокі крыніцы творчай і жы-
вой. (Зв.) Прыметнік можа быць і выказнікам або ўва-

ходзіць у яго склад як выказальнае слова: *Дзень сонечны, цёплы.* (Лыньк.) *Раніца ўстала марозная,*

ясная. (Б.) *Яснейшым рабіўся дзень.* (К. Ч.)

129. Спішыце сказы. Вызначце род, лік і склон прыметнікаў. Абазначце, якім членам сказа яны з'яўляюцца.

1. Неба стала чыстым і высокім, і пяюць вясёлыя шпакі. (*Панч.*) 2. Веснавая цёплая ноч толькі што апра- нула зямлю і раскідала свае таемныя чары, поўныя крыху смутнага хараства. (*К-с.*) 3. Пад вечар сонца залівала белаватым святлом вільготны брук вузенькай драўлянай вулічкі, якою ішоў Казімер дадому. (*К. Ч.*) 4. Вечар быў цёмны і ціхі. (*К-с.*) 5. Неба жураўлінае, журботнае, цёмная вільготная зямля. Птушка ты балотная, адлётная! Бачылі вы зблізку жураўля? (*Панч.*) 6. Увосень ночы доўгія. (*К. Ч.*) 7. Маладая хвойка мела ўжо добрых гадоў дванаццаць і была ўжо даволі высокім дрэвам з купчастаю верхавінаю, калі радзіўся на свет Юрка. (*К-с.*) 8. Лес быў малады, густы, пераважна асіннік і бярэзнік. Толькі дзе-нідзе над маладымі дрэвамі падымалі свае шырокія кашлатыя шапкі старыя волаты-дубы. (*Шам.*) 9. Ноч марозная, светлая. (*Лыньк.*) 10. Зала была нізкая і цёмная. (*К. Ч.*)

§ 55. Разрады прыметнікаў

Прыметнікі ў залежнасці ад значэння і характару прыметы, выражанай імі, падзяляюцца на тры групы: якасныя, адносныя і прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета непасрэдна, без адносін да іншых прадметаў. Яны займаюць цэнтральнае месца сярод прыметнікаў, таму што валодаюць спецыфічнымі для гэтай

часціны мовы граматычнымі формамі. Лексічныя значэнні якасных прыметнікаў разнастайныя. Яны абазначаюць колер: *белы, сіні, зялёны*; якасці і ўласцівасці, якія ўспрымаюцца на слых, смак, нюх, дотык: *гучны, горкі, салодкі, духмяны, цвёрды, мяккі*; прастораваыя паняцці: *шырокі, вузкі, далёкі*; знешнія, фізічныя якасці людзей і жывёл: *хударлявы, стройны, курчавы, касалалы* і інш.

Якасныя прыметнікі маюць шэраг лексіка-граматычных асаблівасцей:

1) магчымасць утвараць ступені параўнання: *прыгожы, прыгажэйшы, найпрыгажэйшы, самы прыгожы; светлы, святлейшы, найсвятлейшы, самы светлы*;

2) уласцівасць мець формы суб'ектыўнай ацэнкі, а таксама абазначаць непаўнату якасці: *белы — беленькі, бялюткі; белаваты, цёмнаваты, сіняваты*;

3) магчымасць мець пры сабе прыслоўі меры і якасці: *вельмі разумны, надта цёплы*;

4) магчымасць утварэння ад многіх якасных прыметнікаў прыслоўяў: *далёкі — далёка, ціхі — ціха, дайні — дайно*;

5) магчымасць некаторых якасных прыметнікаў уваходзіць у антанімічныя пары: *светлы — цёмны, далёкі — блізкі, салодкі — горкі, высокі — нізкі, добры — кепскі* і інш.

Некаторыя якасныя прыметнікі не маюць усіх гэтых пералічаных асаблівасцей.

Большасць якасных прыметнікаў — невытворныя словы, аднак ёсць і вытворныя: *малады, жоўты, малы, моцны; духмяны, гарысты, круты, гаваркі* і інш. Адносныя і прыналежныя прыметнікі заўсёды вытворныя.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў не прама, а праз адносіны да іншых прадметаў, з'яў, дзеянняў. Прыметы, якія называюць адносныя прыметнікі, колькасна нязменныя, яны не могуць праяўляцца ў большай ці меншай ступені. Адносныя прыметнікі могуць абазначаць адносіны да дзеяння: *драбільная машына, друкарскі цэх*; да часу: *вячэрні сеанс, начное дзяжурства*; да матэрыялу, з якога зроблены прадмет: *цагляны дом, драўляны мост*; да месца: *сельская школа, лясны пейзаж*; да прызначэння прадмета: *службовае памяшканне, вучэбны корпус* і інш.

Адносныя прыметнікі ўтварыліся ад розных часцін мовы, таму магчыма сінанімічная замена іх словамі ці

спалучэннямі, ад якіх утвораны гэтыя прыметнікі: *цагляны дом* — *дом з цэглы*, *пясчаны насып* — *насып з пяску*, *шарсцяныя шкарпэткі* — *шкарпэткі з шэрці*, *чытальная зала* — *зала для чытання*, *сённяшні дзень* — *сёння*.

Некаторыя адносныя прыметнікі пры пераносным ужыванні могуць набываць значэнне якасных. Параўнаем: *стальны трос* і *стальныя нервы*, *жалезная бочка* і *жалезная воля*, *каменны будынак* і *каменная сэрца*, *залатое калье* і *залатое лісце*, *тэатральны сезон* і *тэатральны жэст*.

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць індывідуальную прыналежнасць прадмета пэўнай асобе або (радзей) жывой істоце: *братаў* (дом), *дзядзькаў* (сын), *Антосева* (сядзіба), *бабулін* (ложак), *мядзведзеў* (бярлог). Гэтыя прыметнікі ўтвараюцца ад асновы назоўнікаў мужчынскага роду пры дапамозе суфіксаў *-оў(-ов-)*, *-ёў(-ёв-)*, *-аў(-ав-)*, *-еў(-ев-)*: *леснікоў дом*, *леснікова жонка*, *Васілёў сын*, *Васілёва дачка*, *дзедоў кажух*, *дзедова стрэльба*, *Андрэеў бацька*, *Андрэева праца* і ад асновы назоўнікаў жаночага роду пры дапамозе суфіксаў *-ін(-ын-)*: *Любін дзядзька*, *сестрына хустка*.

Да прыналежных прыметнікаў прымыкаюць так званыя агульнапрыналежныя прыметнікі, якія абазначаюць не індывідуальную прыналежнасць, а родавую: *пташынае гняздо*, *лісіная нара*, *салаўіны пошчак*.

130. Спішыце. Падкрэсліце прыметнікі і вызначце іх разрад.

Зеленаватая сцены, каменны будынак, калгасны сад, Аўдоцін бацька, залаты бранзалет, лісіны каўнер, лазовы кошык, гарадскі парк, лісіны характар, палявая сцяжынка, дзядзькава дачка, стальныя нервы, заводскія будынкi, лісіная нара, танюсенькія ніткі, жытняя мука, каменная сэрца, стальны трос, жалезная воля, лясная паляна, жаўтаватае палатно.

131. Прачытайце. Выпішыце прыметнікі са словамі, якія яны паясняюць. Вызначце разрад прыметнікаў.

Наступіў час ад'езду ў Яраслаўль, але развітвацца не хацелася: спадабалася Максіму ў Ракуцёўшчыне, шкада было пакідаць мясціны, якія паспеў палюбіць, у якіх яму так хораша адпачывалася.

Ён выйшаў на двор. Было цёмна, начное неба ўпрыгожылі яркія зоркі. Максім пайшоў за аколіцу. Далёка над рэчкай начлежнікі ля агню спявалі задушэўныя, шчымлівыя песні. Максім хацеў падысці да іх, але перадумаў, вырашыў адзін развітацца з мілай яго сэрцу вёсачкай. Ён паглядзеў на неба і пачаў шукаць Аніну зорку — Венеру. Убачыў і падумаў: «Калі Аня таксама цяпер глядзіць на Венеру, значыць, нашы позіркі павінны сустрэцца і перакрывавацца там, на зорцы. І магчыма, Аня адчуе, што я цяпер згадваю пра яе, мару, а мая душа складае песню яе прыгажосці...»

На наступны дзень Васіль Казіміравіч загадаў падрыхтаваць фурманку ў дарогу, пасцяліць мяккага духмянага сена.

Выехалі за аколіцу. Максім у апошні раз азірнуўся на вёску, дзе ён так слаўна адпачыў, дзе здолеў дакрануцца да жыцця і патрэб свайго народа, да яго звычайў, мілагучнай роднай гаворкі. Дамоў Максім вяртаўся бадзёрым і вясёлым, паездка плённа паўплывала не толькі на яго паэтычную дзейнасць, палепшылася і здароўе. (Л. Зубарай.)

§ 56. Поўныя і кароткія формы якасных прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове якасныя прыметнікі пераважна ўжываюцца ў поўнай форме. У назоўным склоне адзіночнага ліку яны маюць канчаткі **-ы(-і)** для мужчынскага роду: *малады, прыгожы, вясенні; -ая(-яя)* для жаночага роду: *маладая, прыгожая, вясенняя; -ое, -ае(-яе)* для ніякага роду: *маладое, прыгожае, вясенняе*. У множным ліку для ўсіх родаў — канчаткі **-ыя(-ія)**: *маладыя, прыгожыя, вясеннія*.

Поўныя прыметнікі скланяюцца, у сказе выступаюць у ролі азначэння і выказніка: *У беласнежным прыбоі, у квецені рушыць маладая вясна*. (Картк.) *Усходды жыта густыя, цёмна-зялёныя*. (Хадк.)

Некаторыя якасныя прыметнікі маюць кароткую форму, але такія формы вельмі рэдка ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове — пераважна ў мове паэзіі і фальклору. Кароткія формы прыметнікаў не скланяюцца, змяняюцца толькі па родах і ліках. У назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду яны маюць

нулявы канчатак: *вінават, рад, дораг, жаночага і ніякага роду* — канчатак **-а**: *вінавата, рада, дорага*, а ў множным ліку — канчатак **-ы(-і)**: *вінаваты, рады, дорагі*.

У сказе кароткія прыметнікі з'яўляюцца толькі выказнікамі: *Стол устаўлены багата, госцю я заўсёды рад*. (Бял.) *Калі ўзяўся за гуж, не кажы, што нядуж*.

(Прык.) *Чым багаты, тым і рады*. (Прык.)

Ад кароткіх формаў прыметнікаў трэба адрозніваць так званыя ўсечаныя формы, якія сустракаюцца часам у паэтычных творах і выступаюць у сказе азначэннямі: *Быць не можа, каб не грэла цёпла сонца*.

(К-с.) *І ў белы дзень, і ў чорну ноч я ўсцяж раблю агледзіны*. (Куп.)

§ 57. Ступені параўнання якасных прыметнікаў

Якасныя прыметнікі ўтвараюць дзве формы ступеней параўнання — вышэйшую і найвышэйшую, якія могуць быць простымі і складанымі.

Форма вышэйшай ступені параўнання паказвае якасць, якая ўласціва пэўнаму прадмету ў большай ці меншай ступені, чым у іншых прадметах. Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў **-ейш-**, **-эйш-**, якія далучаюцца да асновы прыметніка: *белы* — *бялейшы, малады* — *маладзейшы, дарагі* — *даражэйшы*. У асобных прыметніках форма вышэйшай ступені ўтвараецца з дапамогай суфікса **-ш-**, калі зыходная форма і форма вышэйшай ступені параўнання — розныя асновы: *добры* — *лепшы, дрэнны* — *горшы, вялікі* — *большы*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да прыметнікаў слоў *больш, менш*: *больш складаны, больш разнастайны, менш каштоўны, менш важны*.

Пры формах вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў назвы прадметаў, у параўнанні з якімі вызначаецца ступень якасці, найбольш часта выражаюцца назоўнікамі ці займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *маладзейшы за сястру, мацнейшы за дуб, дужэйшы за цябе*. Часам пры формах вышэйшай ступені параўнання ўжываецца параўнальны зварот са злучнікамі *як, чым*: *Няма на*

свеце прыгажэйшых дзяўчат, як у нас, у Беларусі.
(Хадк.) *Сёння ранак халаднейшы, чым учора.*

Форма найвышэйшай ступені параўнання прыметніка паказвае, што якасць пэўнага прадмета самая высокая ці самая нізкая ў параўнанні з іншымі прадметамі. Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да формы вышэйшай ступені прыстаўкі **най-**: *бялейшы — найбялейшы, прыгажэйшы — найпрыгажэйшы, лепшы — найлепшы.*

Заўвага. Ад прыметніка *вялікі* побач з формай найвышэйшай ступені параўнання *найбольшы* ўжываецца і форма *найвялікшы*, якая ўтвараецца прыставачна-суфіксальным спосабам, калі гэты прыметнік мае значэнне 'выдатны, геніяльны, таленавіты': *найвялікшая ідэя, найвялікшы пісьменнік.*

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца далучэннем да прыметнікаў слоў *самы, найбольш, найменш*: *самы малады, самы прыгожы, найбольш разумны, найменш удалы.*

У беларускай мове ёсць якасныя прыметнікі, у якіх утварэнне формаў ступеней параўнання абмяжоўваецца з-за іх структуры або семантыкі. Так, многія суфіксальныя прыметнікі ўтвараюць толькі складаную форму: *марозны — больш марозны, самы марозны, гераічны — больш гераічны, самы гераічны, таленавіты — больш таленавіты, самы таленавіты, ліпкі — больш ліпкі, самы ліпкі.*

Некаторыя якасныя прыметнікі зусім не ўтвараюць ступеней параўнання. Гэта прыметнікі, якія абазначаюць абсалютную, нязменную якасць (*жывы, мёртвы, нямы, босы, аднарукі*), масці жывёл (*гняды, вараны, буланы*), колер прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў (*васільковы, крэмавы, бронзавы, малінавы, бурачковы*), а таксама складаныя прыметнікі тыпу *цёмна-сіні, светла-зялёны, яснавокі.*

Некаторыя якасныя прыметнікі абазначаюць ступень якасці (высокую, вельмі высокую, нізкую, самую нізкую) без параўнання з іншымі прадметамі. Такія формы ўтвараюцца пры дапамозе павелічальна-ўзмацняльных суфіксаў *-ізн-, -ізарн-, -эзн-, -эзн-(-енн-)* і інш., памяншальна-ласкальных суфіксаў *-еньк-(-эньк-), -аньк-, -енечк-, -ічк-, -ютк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-)* і інш. або суфіксаў *-ават-(-яват-)* са значэннем непаўнаты якасці: *вялізны, велізарны, даўжэзны, шырачэжны, цёпленькі, прыгожанькі, невялічкі, бялюсенькі, белаваты, сіняваты.*

132. Утварыце ўсе магчымыя формы ступеней параўнання, растлумачце спосабы іх утварэння. Асобна запішыце прыметнікі, ад якіх нельга ўтварыць ступені параўнання. Абгрунтуйце.

Высокі, малы, добры, магутны, просты, вялікі, моцны, прыгожы, белабрысы, стары, карычневы, грандыёзны, зялёны, чырвона-жоўты, шчаслівы, цёплы, вясёлы, вольны, будзённы, родны, светлавалосы, бэзавы (колер), спрытны, гнуткі, далёкі, блізкі, радасны, густы, сур'ёзны, жанаты, круталобы, камічны, стараваты, колкі.

§ 58. Правапіс некаторых суфіксаў прыметнікаў

Суфіксы ацэнкі з памяншальна-ласкальным значэннем **-еньк-**, **-эньк-**, **-аньк-** пішуцца з мяккім знакам. Суфікс **-еньк-** пішацца пасля мяккіх зычных, а пасля зацвярдзелых зычных — **-аньк-**, **-эньк-**: *блізенькі, лёгенькі, родненькі, добранькі, прыгожанькі, даражэнькі*.

Мяккі знак пішацца перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў і пор года на **-нь**: *студзень — студзеньскі, чэрвеньскі, ліпеньскі, жнівеньскі, снежаньскі, восеньскі* (але: *верасень — вераснёўскі*). У іншых прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на **-нь**, мяккі знак не пішацца: *конскі, Любанскі, Астраханскі, Разанскі*.

Дзве літары **н** пішуцца ў прыметніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-н-**, калі аснова слова заканчваецца на **-н** або **-мя**: *камень — каменны, вясна — вясенні, восень — асенні, імя — іменны, цемя — цемянны* (але: *полымя — палымяны*).

Дзве літары **н** пішуцца і ў прыметніках з суфіксам **-енн-(-энн-)**: *вогненны, абедзенны, страшэнны*.

Прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфіксаў **-ан-(-ян-)**, **-ін-(-ын-)**, пішуцца з адным **н**: *сярэбраны, ветраны, алавяны, драўляны, салаўіны, грачыны*.

У прыметніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ск-** ад назоўнікаў, аснова якіх заканчваецца на **-с**, пішацца адна літара **с** (адбываецца сцяжэнне зычных: *беларус +ск +і — беларускі*): *рускі, кузбаскі, адэскі, палескі*.

У прыметніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ск-** ад назоўнікаў з асновай на **ц, т, ч, к**, адбываецца сцяжэнне (зліццё) суфіксальнага **с** з зычным асновы,

і на месцы **цс, тс, чс, кс** пішацца **ц:** *кравец — кравецкі (кравец+ск+і), шавецкі, брацкі, брэцкі, ткацкі, асіповіцкі, рыбацкі.*

У прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў і назваў нацыянальнасцей з асновай на **г, к, х, з, ж, ш**, перад суфіксам **-ск-** гэтыя зычныя захоўваюцца: *Выбарг — выбаргскі, узбекскі, казахскі, французскі, парыжскі, добрушскі (але: славацкі, калмыцкі, турэцкі).* Суфікс **-ск-** пішацца нязменна ў прыметніках, утвораных ад назоўнікаў з асновай на **д:** *горад — гарадскі, шведскі, грамадскі, заводскі.*

Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў мужчынскага роду з мяккай асновай, пішуцца з суфіксам **-ей(-ев-)** не пад націскам: *Валодзей сшытак, Андрэеў сябра, Колева дыктоўка, Аркадзева ідэя.*

133. Ад наступных прыметнікаў утварыце магчымыя формы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі, запішыце іх. Раствлумачце напісанне мяккага знака.

Малы — маленькі, маленечкі, малюсенькі, малюсечкі. Малады, здаровы, блізкі, вясёлы, зялёны, прыгожы, ціхі, родны.

134. Пры спісванні ўстаўце адно або два **н**, абгрунтуйце. Абзначце суфіксы прыметнікаў.

Сцюдзё..ы дзень, абедзе..ы перапынак, аржа..ы хлеб, штодзё..ыя клопаты, пясча..ая дарога, алава..ы салдацік, срэбра..ы званочак, птушы..ае гняздо, гасці..ы гаспадар, палымя..ая прамова, задуме..ыя вочы, паслухмя..ая дачка, драўля..ы мост, гліня..ы посуд, тума..ы ранак, скура..ы пояс.

135. Ад наступных назоўнікаў утварыце прыметнікі пры дапамозе суфікса **-ск-**. Запішыце іх, абзначце суфіксы і растлумачце іх правапіс.

Восень, студэнт, ткач, салдат, кіргіз, Украіна, Брэст, Каўказ, таджык, паляшук, Лепель, Ліда, Цюмень, Асавец, Вільнюс, ліпень, Шчучын, Сураж, грамада, славак, Смалявічы, Ладага, Фінляндыя, чуваш, Баранавічы, дэпутат, Кубань, Арэнбург, гігант, латыш, рыбак, Палессе.

136. Прачытайце тэкст. Выпішыце прыметнікі з назоўнікамі, якія яны паясняюць. Зрабіце пісьмовы марфалагічны разбор па тэблицы першых дзесяці прыметнікаў, астатнія разбярыце вусна.

У багатай пісьмовай спадчыне беларускага народа выдатнае месца займаюць летапісы і хронікі, у якіх адлюстравана шматвяковая гераічная, велічная і драматычная яго гісторыя. Як помнікі пісьменства гэтыя творы спалучаюць асаблівасці гістарычных дакументаў, неацэннай крыніцы пазнання далёкага мінулага нашага народа, і твораў свецкай апавядальнай прозы, гістарычнай белетрыстыкі.

Пачатак летапісання на беларускіх землях сягае да часоў Кіеўскай Русі, аднак першыя летапісныя творы, на жаль, не зберагліся. Затое нямала значных і цікавых звестак з даўняй гісторыі Беларусі захавалі старажытнарускія летапісы. Некаторыя з гэтых гістарычных запісаў, як лічаць асобныя вучоныя, беларускага паходжання і, магчыма, з'яўляюцца ўрыўкамі з ранніх летапісных помнікаў, створаных на беларускіх землях, якія не дайшлі да нашага часу.

Адно з самых даўніх і паэтычных паданняў з багатага шматвяковага мінулага Беларусі — гістарычнае апавяданне старажытнарускіх летапісаў пра гордую полацкую князеўну Рагнеду. («Спадчына».)

- Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце свой выбар.
- Раскажыце, што ведаеце пра полацкую князеўну Рагнеду. Дзе пра гэта прачыталі?

Прыметнік у тэксце	Пачатковая форма	Разрад па значэнні	Ступень параўнання (калі ёсць)	Ад якога назоўніка залежыць	Лік	Род	Склон
у багатай	багатая	якасны		спадчына	адз.	жан.	М.

ЛІЧЭБНІК

§ 59. Лічэбнік як часціна мовы

Лічэбнік — часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі, колькасць, сукупнасць ці парадак прадметаў пры лічэнні: *адзін, два, сем; тры вучні, двац-*

цаць чалавек, адна пятая лугу; двое саней, трое хлопчыкаў; пяты ўрок, другі месяц.

Паводле значэння лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя.

Колькасныя лічэбнікі адказваюць на пытанне колькі? У спалучэнні з назоўнікамі яны абазначаюць колькасць прадметаў, асоб: *дзесяць сталоў, дванаццаць кніг, сем вучняў* або пэўную частку: *адна трэцяя поля*. Без назоўнікаў колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактныя (адцягненыя) лікі і ўжываюцца ў матэматыцы: *дванаццаць дзеліцца на тры*. Як чыстыя назвы колькасці яны маюць адпаведныя лічэбныя абазначэнні: $12 : 3 = 4$, 1254.

Колькасныя лічэбнікі падзяляюцца на тры групы: лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі: *адзін, тры, пяць, пятнаццаць*;

дробавыя лічэбнікі, якія абазначаюць дробавыя лікі: *адна шостая, сем пятах*;

зборныя лічэбнікі, якія абазначаюць сукупнасць прадметаў: *двое, трое, шасцёра*.

Парадкавыя лічэбнікі адказваюць на пытанні які? каторы? Яны паказваюць на парадкавы лік прадмета сярод іншых прадметаў пры пералічэнні: *другі дом, пяты пакой, восьмы паверх, шаснаццаты дзень, семдзсят другі год*.

Колькасныя лічэбнікі з'яўляюцца асноўным разрадам лічэбнікаў.

Паводле складу лічэбнікі падзяляюцца на простыя (*адзін, тры, шэсць*), складаныя (*пяцьдзсят, васьмідзсяты*) і састаўныя (*дваццаць тры, сто семдзсят шосты*).

Лічэбнікі змяняюцца па склонах. Лічэбнікі *адзін, два, абодва* змяняюцца па родах, а лічэбнік *адзін* — і па ліках: *адзін дом, адна кніга, адно акно; два дамы, дзве кнігі, два акны; абодва дамы, абедзве кнігі, абодва акны; адны сані*.

Лічэбнікі могуць быць любым членам сказа: Дзевяць і восем — семнаццаць. Дзелім сорак на дваццаць.

Сёння ў дваццатай школе сустрэча з пісьменнікамі.

Лічэбнік з назоўнікам можа ўтвараць спалучэнне, якое выступае адным членам сказа: Дваццаць вучняў працавала на прышкольным участку. З двух палотні-

шчай шылі сцяг. (Лыньк.) Сеанс пачынаецца ў сем гадзін.

Заўвага. Ад лічэбнікаў трэба адрозніваць аднакаранёвыя назоўнікі тыпу *тройка, пяцёрка, сотня*, а таксама назоўнікі *тузін* (камплект з дванаццаці аднолькавых прадметаў) і *капа* (60 штук). У адрозненне ад лічэбнікаў гэтыя назоўнікі адносяцца да пэўнага роду, могуць мець пры сабе азначэнні: *моцная пяцёрка, купіла цэлы тузін талерак, сабрала паўкапы* (30 штук) *агуркоў, нажалі добрыя пяць коп ячменю* (300 снапоў).

137. Знайдзіце лічэбнікі і вызначце іх разрад паводле значэння і склон. Адкажыце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. На адной з дзвюх бліжэйшых ліп хаваецца ў кроне буслянка. (Б.) 2. Тая знакамітая нядзеля, дзве чэрвеньскія **двойкі**, якія не шкодзіла б у календарых друкаваць заўсёды чорным, заспела мяне ў аддаленым раёне. (Луж.) 3. Часта цётка Сарока забівала сваёй гаворкай астатніх чатырох, якія ня мелі ад патоку прымавак і жартаў. (І. М.) 4. На дарозе між зялёнага жыта стаяць двое. (К. Ч.) 5. А першы шпак, як домаўласнік, глядзіць скептычна з вышыні. (Панч.) 6. На гары на крутой, на абвітай ракой, лет назад таму **сотня** ці болей, белы хорам стаяў. (Куп.) 7. Расказаць бы пра тое, як маленькі **чатырнаццацігадовы** хлапчук ішоў сюды цэлых сорок кіламетраў пешкі. (Б.) 8. Усіх тых прадвесняў і зазімкаў, калі думаў і ўспамінаў я пры вогнішчы, налічылася дванаццаць. (Луж.) 9. Жыў тут дзед Андрэй, яшчэ крэпак, дуж, хоць мінула другая **трыцатка**. (К-с.) 10. Адна трэцяя поля засеяна ячменем. (Хадк.)

138. Спішыце, замяняючы лічбы словамі і ставячы іх у патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і паводле структуры.

Колькасць насельніцтва Рэспублікі Беларусь на 12 студзеня 1989 г. склала 10.200 тысяч чалавек. У параўнанні з 1979 г. яна павялічылася на 639,2 тысячы чалавек, або на 7 працэнтаў.

Размежаванне насельніцтва па нацыянальнасці характарызуецца наступным: беларусы — 7.905, рускія — 1.342, палякі — 418, украінцы — 291, яўрэі — 112 тысяч чалавек. («Звязда».)

139. Ад колькасных лічэбнікаў утварыце парадкавыя і запішыце іх.

Семдзесят, семнаццаць, сто, восемдзесят, дзвесце дваццаць, шэсцьсот, трыста семдзесят пяць.

140. Праскланяйце спалучэнні *адзін вучань, адна школа, адно практыкаванне*.

141. Да лічэбніка *абодва (абедзве)* падбярыце назоўнікі мужчынскага і жаночага роду, праскланяйце гэтыя спалучэнні. Адкажыце, што агульнае маюць пры скланенні гэтыя формы лічэбніка і чым яны адрозніваюцца.

§ 60. Ужыванне лічэбнікаў з назоўнікамі

Назоўнікі пры колькасных лічэбніках *два (дзве), абодва (абедзве), тры, чатыры*, а таксама прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі, займеннікі, што спалучаюцца з гэтымі лічэбнікамі, маюць форму назоўнага склону множнага ліку: *два дубы, абодва хлопцы, тры першыя новыя дамы, усе чатыры прачытаныя вершы*.

У дробавых лічэбніках пры словах *два (дзве), тры, чатыры* парадкавыя лічэбнікі стаяць у назоўным склоне множнага ліку: *дзве шостыя, тры пятыя, чатыры сёмыя*, а пры словах ад *пяці* і *вышэй* — у родным склоне множнага ліку: *пяць дзесятых, шэсць сотых*.

Пры зборных лічэбніках назоўнікі маюць форму роднага склону множнага ліку: *двое рабочых, трое вучняў, чацвёрта партызан, пяцёра шахцёраў*.

Пры лічэбніку *пайтара (пайтары)* назоўнікі стаяць у родным склоне адзіночнага ліку, калі гэтыя лічэбнікі ўжываюцца ў назоўным і вінавальным склонах: *пайтара кілаграма, пайтары тоны*. У іншых склонах пры лічэбніку *пайтара (пайтары)* назоўнікі ўжываюцца ў множным ліку: *пайтара кілаграмам, пайтары тонам, пайтара кілаграмамі, пайтары тонамі, у пайтара кілаграмах, у пайтары тонах*.

У састаўных парадкавых лічэбніках толькі апошняе слова прымае формы роду, ліку і склону назоўніка, да якога адносіцца лічэбнік: *сто дваццаць пятая школа, сто дваццаць пятай школы, сто дваццаць пятай школе* і г. д.

Пры абазначэнні адлегласці паміж прадметамі лічэбнік з назоўнікам у беларускай мове ўжываецца з прыназоўнікам **за**: *Спыніліся за дзесяць кіламетраў ад горада* (параўн. руск.: *Остановились в десяти километрах от города*).

142. Спішыце, замяняючы лічбы словамі і ставячы назоўнік у патрэбнай форме.

2 (*кіламетр*), 3 (*сайгас*), 3 (*вароты*), 4 (*мужчына*), 5 (*цялё*), 37 (*вучань*), 82 (*чалавек*), 134 (*дэталё*), $\frac{1}{3}$ (*поле*), 2,3 (*кілаграм*), 2 (*новы дом*), 4 (*нагружаная машына*).

143. Перакладзіце на беларускую мову словазлучэнні з лічэбнікамі і запішыце іх. Адкажыце, чым адрозніваецца ўжыванне гэтых лічэбнікаў ад адпаведных у рускай мове.

Четыре человека, два первых дня, три пятиэтажных дома, две пятых населения, три целых и четыре десятых, в тридцати метрах от дороги, в двух шагах от Коли.

§ 61. Правапіс лічэбнікаў

Колькасныя лічэбнікі *два* (*абодва*), *дзве* (*абедзве*), *тры*, *чатыры* ў творным склоне маюць на канцы **-ма**: *дзума* (*абодвума*), *дзвюма* (*абедзвюма*), *трыма*, *чатырма*.

У колькасных лічэбніках *пяць*, *шэсць*, *дзевяць* — *дваццаць*, *трыццаць* мяккі знак пішацца на канцы слова, а ў лічэбніках *пяцьдзесят*, *шэсцьдзесят*, *пяцьсот*, *шэсцьсот*, *дзевяцьсот* — пасля першага кораня.

У лічэбніку *восем* ва ўскосных склонах, акрамя вінавальнага, пасля *с* пішацца **ь**: *васьмі*, *васьмю*.

Лічэбнікі *адзінаццаць* — *дваццаць* і *трыццаць* пішуцца з двума **ц** у сярэдзіне слова.

У лічэбніках *пяць*, *дзевяць* — *дваццаць*, *трыццаць* у творным склоне падаўжаецца **ц**: *пяццю*, *дзевяццю*, *дзесяццю*, *дзевятнаццатцю*, *трыццатцю*.

Складаныя парадкавыя лічэбнікі з апошняй часткай *-тысячны*, *-мільённы*, *-мільярдны* пішуцца ў адно слова: *стотысячны*, *пяцісотдваццацімільённы*, *трыццацімільярдны*.

Калі ў гэтых лічэбніках перад часткай *-тысячны*, *-мільённы*, *-мільярдны* колькасць абазначана лічбай, то пасля лічбы пішацца злучок: *100-тысячны*, *520-мільённы*, *30-мільярдны*.

144. Запішыце словазлучэнні ў двух варыянтах: а) парадкавыя лічэбнікі пішыце ў адно слова; б) у гэтых лічэбніках першую частку запішыце лічбай.

(100) тысячны трактар, (125) тысячны наведвальнік, (33) тысячны экзэмпляр, (225) мільённы народ, (2) мільярднае насельніцтва кантынента.

145. Выпішыце лічэбнікі, замяніўшы лічбы словамі, разбярыце іх па табліцы.

Лічэбнік у тэксце	Пачатковая форма	Разрад па значэнні	Разрад па структуры	Склон	Род, лік (калі яны ёсць)
<i>да пяцідзесяці шасці</i> (гектараў)	<i>пяцьдзесят шэсць</i> (гектараў)	колькасны	састаўны	Р.	—

Каля плошчы Калініна шумяць векавыя сосны парку Чалюскінцаў. Загарадны лес ператвораны ў парк у пачатку 30-х гадоў. Пасля вайны ён пашырыўся да 56 гектараў. Побач з паркам на плошчы 106 гектараў раскінуўся Батанічны сад Акадэміі навук Беларусі. У яго геаграфічнай і лесапаркавай частцы расце больш за 180 тысяч дрэў і кустоў 800 відаў, 1500 відаў кветак, каля 6 тысяч трапічных і субтрапічных раслін.

Мінчане любяць і шануюць дрэвы і кветкі. Ужо цяпер на кожнага жыхара нашага горада прыпадае каля 17 квадратных метраў зеляніны. (3 кнігі «Мінск».)

ЗАЙМЕННІК

§ 62. Займеннік як часціна мовы

Займеннік — часціна мовы, якая паказвае на прадметы, прыметы ці колькасць прадметаў, не называючы іх: *Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае.* (К-с.) *Майго юнацтва ранне кружыў жыцця віхор.* (Бр.) *Некалькі чалавек кінуліся ў лес.* (Лыньк.)

Займеннікаў нямнога, але яны часта ўжываюцца ў мове. У большасці займеннікі ўжываюцца замест названых раней назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў: Ча-

кае маці, чакае сына, а ён не едзе з дарогі дальняй. (Грах.) Стаялі цёплыя сонечныя дні. **Такія** дні рэдка бываюць у канцы верасня. (К. Ч.)

Усе займеннікі змяняюцца па склонах, а некаторыя змяняюцца яшчэ па родах і ліках.

Займеннікі звычайна выступаюць у сказе ў ролі дзейніка, дапаўнення, азначэння: *Не скруціць ніякай чорнай скрусе маладосць крылатую маю. Я іду з усімі і смяюся, я іду з усімі і пяю.* (Бур.) *Цудоўнаю красою здзіўляе Мінск мяне.* (Я. П.)

Паводле лексічнага значэння займеннікі падзяляюцца на разрады:

асабовыя — я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны;

зваротныя — сябе;

прыналежныя — мой, твой, свой, наш, ваш, іхні;

указальныя — гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі;

азначальныя — увесь (уся, усё, усе), усякі, кожны, сам, самы, іншы;

пытальныя — хто? што? які? чый? каторы? колькі?

адносныя — хто, што, які, чый, каторы, колькі;

адмоўныя — ніхто, нішто, ніякі, нічый;

няпэўныя¹ — нехта, нешта, нейкі, некаторы, нечы (нейчы), хтосьці, штосьці, сёй-той, сёе-тое, чыйсьці, якісьці, хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, які-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які, некалькі.

146. Знайдзіце займеннікі, вызначце іх разрад паводле значэння. Зрабіце сінтаксічны разбор першага сказа.

1. На роднай зямельцы усе мы не госці, усе мы чыесьці, усе мы кагосьці. Хоць спаракнелі дзядоў нашых косці, у нашай натуре ёсць іхняе штосьці. (Ген.) 2. Настаўнік цярдліва тлумачыў дзядушчыне тое, што было засвоена ёю не зусім цвёрда і ясна. (К-с.) 3. Я чытаў гонкім соснам просты, шчыры свой верш. (Бр.) 4. Апейка стрымаў сябе. (І. М.) 5. Не аксамітны шлях нам сцелюць, і шмат залежыць ад саміх. (Бр.) 6. Некаторыя расліны з-за недахопу месца і святла прыла-

¹ Гэтыя займеннікі называюць яшчэ неазначальнымі, аднак тэрмін няпэўныя больш адпавядае сутнасці, бо яны паказваюць на няпэўныя прадметы, прыметы, колькасць.

дзіліся на чужым карку і п'юць сок з другога дрэва. (Я. М.) 7. Зноў чуваць нечыя крокі, і Мікола змаўкае. (І. Н.) 8. Мая айчына — поле, нівы, над Нёманам зялёны гай, прыгожы Брэст і Мінск шумлівы — ўся Беларусь ад краю ў край. (Бр.) 9. Рэха з таго дня застаецца самым мілым маім успамінам. (Кір.) 10. Там і хвалі шапталі пра нешта самае запаветнае, чаго яшчэ нідзе і ні ў каго не было. (Кір.)

147. Праскланяйце займеннікі *я, ты, ён*. Адкажыце, аднолькавыя ці розныя асновы кожны з іх мае ў назоўным і ва ўскосных склонах.

148. Прачытайце сказы. Знайдзіце зваротны займеннік і вызначце яго склон.

1. Поплаў краскамі прыбраўся яркімі, кліча ў госці да сябе здалёк. (Гіл.) 2. «Нявідны», як ён сам назваў сябе, усміхнуўся. (К-с.) 3. Далей наш шлях ляжаў праз топкае балота, і рэчы давялося несці на сабе. (В. В.) 4. Адразу хутка рушылі далей, стараючыся ў хадзе сагрэць сябе. (І. М.) 5. І можа, клятву гэтую пачула мая зямля, бо кожны раз мяне сабою засланыла і ад куляў і ад асколкаў чорных на вайне. (Бач.) 6. Жаласць да самога сябе агарнула Пракопа. (К-с.) 7. Няма чаго кволіцца, песціць сябе. (І. М.) 8. Сам на сябе паглядаю я збоку. (А. К.) 9. Там я выбраў і выразаў сабе першае сваё вудзільна. (Кір.)

149. Прачытайце. Знайдзіце пыталныя і адносныя займеннікі. Адкажыце, чым яны адрозніваюцца.

1. Рыбаком завуць кожнага, хто калі-небудзь узяў у рукі вуду. (Кір.) 2. А хто там ідзе, а хто там ідзе ў агромністай такой грамадзе? (Куп.) 3. Якое ж яно, маё Палессе, сёння? (Сач.) 4. Першай вялікай рыбаю, якую мне ўдалося злавіць на сваю няхітрую дзіцячую вуду, быў язь. (Кір.) 5. «Ты ж гэта мне што даеш?» — у абурэнні запытаў дзед Талаш, палажыўшы на далонь папяровую марку. (К-с.) 6. На старой бярозе, што ад вуліцы, шчабеча шпак. (Б.) 7. Па рагах можна даведацца, колькі аленю год. (В. В.) 8. Колькі разоў пасля таго прыходзіў я на гэты бераг? (Кір.)

150. Запішыце няпеўныя займеннікі. Вусна адкажыце, як яны ўтвораны.

151. Праскланяйце пісьмова займеннікі *хтосьці, некаторыя, чыесьці, абы-што*.

152. Праскланяйце пісьмова займеннікі *сам, самы, самі, самыя*. Адкажыце, што ў гэтых займенніках агульнае, а што — рознае.

§ 63. Ужыванне займеннікаў

Формы роднага склону займенніка 3-й асобы **яго, яе, іх** могуць абазначаць прыналежнасць 3-й асобе: *яго бацька, яе сёстры, іх планы*. З гэтым значэннем займеннік адказвае на пытанні чы й? чы я? чы е? і ў сказе выконвае ролю азначэння.

Адносныя займеннікі **хто, што, які, каторы, колькі** ў сказе могуць набываць значэнне няпэўных займеннікаў: *За якую хвіліну адміраюць тысячы хваінак і лістоў*. (Пташн.) *Плывуць баржы. Каторыя мы абганяем, каторыя ідуць насустрач нам. Ад лесу патыхае смалою-жывіцаю і борам, нашым беларускім палескім барам. Маім борам, тым, што ўсяго год колькі назад яшчэ стаяў, гаманіў з небам паблізу вёскі*. (Сач.)

Адмоўныя займеннікі **ніхто, нішто** звычайна ўжываюцца, калі ў сказе пры дзеяслове ёсць адмоўе **не**: *ніхто не сказаў, нікога не папярэдзілі, нішто не затрымава, нічога не знайшлі*.

Калі азначальныя ці прыналежныя займеннікі ўжываюцца без назоўнікаў, яны набываюць прадметнае значэнне і выконваюць у сказе сінтаксічную ролю назоўнікаў: *Кожны купляе гадзіннік, каб не спазніцца на сустрэчу з каханай, на службу, на працу*. (М. Т.) **Нашы** выйгралі матч.

Трэба адрозніваць зваротны займеннік у давальным склоне ад часціцы **сабе**: *Як ішлі дзяўчаты рана праз дубровы, праз паляны, маладыя кветкі рвалі і вянкі сабе спляталі*. (М. Т.) *А дуб сабе будзе на гэтым самым месцы расці, і кожны год жалуды з яго будуць падаць*. (К. Ч.) *Мужчыны смяюцца, а Паўлюк сабе толькі маўчыць, хоць бы што*. (Б.) У першым сказе *сабе* — займеннік, а ў другім і трэцім — часціца.

153. Прачытайце. Адкажыце, дзе выдзеленае слова займеннік 3-й асобы ў родным склоне, а дзе — займеннік са значэннем прыналежнасці.

1. Ёсць людзі з мудрай галавою, з нязгаслым сэрца аганьком, з магутнай сілай і красою — мы **іх** героямі за-

вём. На **ix** шляхах, калі разважыць, былі нягоды і імгла, да **ix** вядомасць не адразу, цяпер праслаўленых, прыйшла. (*Бр.*) 2. На полі ратным я **яе** спаткаў... Як пробліск дня ў цемнаце кутка мяне суровай ласкаю кранула **яе** шурпатая і мужная рука. (*Зв.*) 3. Спускаемся з сопкі. Туман застаўся на **яе** вяршыні. (*Грах.*) 4. Віхор лісток сарваў з таполі, узняў **яго** і закружыў... І ён бы літасці не знае, ці мо такі **яго** капрыз, сарваны той лісток кідае — угору — уніз, угору — уніз! (*Бр.*) 5. Упаў падбіты ў паднябессі жораў, а на зямлі **яго** не гасне след. (*Грах.*) 6. Пяюць вятры ў часіны лёту, далёкі **ix**, далёкі шлях... (*Бр.*) 7. Усе масты і пераправы цераз Бярэзіну і **яе** прытокі былі спалены і разбураны. (*В. В.*)

154. Прачытайце. Адкажыце, якое значэнне маюць выдзеленыя займеннікі.

1. Крынічане ведалі, што яшчэ **якія** два-тры гады назад Даніла Платонавіч выглядаў значна дужэйшым. (*Шам.*) 2. Вось плавём **якія** суткі, і ўсё прытокі і прытокі. (*Сач.*) 3. Нешта ж вы ніколі не заходзіце ў наш бок, **каторая** пара прайшла з тых часоў. (*К. Ч.*) 4. За **якую** хвіліну налавіў жменю конікаў. (*Кір.*) 5. Дзед Талаш **колькі** хвілін глядзіць на Мартына, маўчыць. (*К-с.*)

§ 64. Правапіс займеннікаў

Няпэўныя займеннікі з прыстаўкай **абы-** і суфісам **-небудзь** пішуцца праз злучок: *абы-хто, абы-што, абы-які, хто-небудзь*. Калі **абы** аддзяляецца ад займенніка прыназоўнікам, то пішацца асобна: *абы з кім, абы з чым, абы з'якім*.

Няпэўныя займеннікі з суфісам **-сьці (-сь)** пішуцца разам: *хтосьці (хтось), штосьці (штось), чыйсьці*.

Не, ні з займеннікамі пішуцца разам, калі з'яўляюцца прыстаўкамі, і асобна, калі аддзяляюцца ад іх прыназоўнікамі і з'яўляюцца часціцамі: *нешта, нехта, ніхто, нішто; не з кім, не з чым, ні з кім, ні з чым*.

Да адмоўных займеннікаў часам далучаецца часціца **а**, якая пішацца разам: *аніхто, анішто, аніякі*.

Складаныя няпэўныя займеннікі пішуцца праз злучок: *сёй-той, сёе-тое, сякі-такі, хто-хто*.

155. Спішыце сказы, падбіраючы патрэбны займеннік і ставячы яго ў патрэбнай граматычнай форме. Няпэўныя займеннікі падкрэсліце адной лініяй, а адмоўныя — дзвюма.

1. Тут (*нехта, ніхто*) мяне не пазнае. (А. К.) 2. Праз (*нейкі, ніякі*) час дымок пахучы паплыў угору, як туман. (К-с.) 3. Ні лекамі, ні зеллем прываротным (*нехта, ніхто*) сябе не зробіць бессмяротным. (Грах.) 4. А ўсё ж — чую — (*нехта, ніхто*) з маіх **субяседнікаў** нецярпліва просіць слова. (Кір.) 5. Чуліся шolahі, (*нечы, нічый*) ціхія крокі. (Сам.) 6. (*Нешта, нішто*) больш **рознакалёрнага**, як узмяцелены снег, я не знаю. (М. Т.) 7. Бадай, (*нехта, ніхто*) іншы, як Заранік, не зразумеў бы лепш у гэты час думкі і пачуцці Паходні. (Хадк.) 8. Было чуваць, як пад страхю зацята верашчаць, пра (*нешта, нішто*) спрачаюцца вераб'і. (І. М.) 9. За (*нейкі, ніякі*) хвіліну ўсталявалася цішыня. (Ш.) 10. Нявідны не цешыў сябе (*нейкі, ніякі*) ілюзіямі. (К-с.)

● Зрабіце словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

156. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс займеннікаў.

1. Такому чалавеку можна верыць, можна было б і даручыць што (*небудзь*) важнае, неабходнае. (Кул.) 2. Што (*сьці*) спявае пшчотна бор, пахне чабор, пахне чабор. (Бр.) 3. Па дарозе з Масквы Андрэй спыніўся на дзень у Мінску: заўсёды знаходзіцца якая (*небудзь*) справа. (М. Л.) 4. Цеплаход «Беларусь» па сваіх якасцях ні ў чым не саступіць свайму папярэдніку «Ракеце», а ў сім (*тым*) нават будзе лепшы. (Сач.) 5. (А) ніхто крыўды мець не будзе. (Панч.) 6. Выйшла ў круг і Волька з кім (*сьці*) з хлопцаў. (Бяд.) 7. Не спадзяваўся я ніколі, каб мне хто (*небудзь*) пасабляў. (Бр.) 8. Маці добра ведала: што (*што*), а гэта паведамленне адразу падыме мяне ў дарогу. (Кір.) 9. Ты шчодры будзь! Хто (*сь*) не забудзе і ўспамяне цябе калісь. (Бр.) 10. Быць блазнам, весяліць (*абы*) каго, якая невясёлая задача! (А. Л.) 11. Гаворку каля агню вялі пераважна старэйшыя, а сёй (*той*) ужо прыладзіўся на спачын. (Хадк.) 12. Чаго (*чаго*), а вады тут хапала ў любую пару года. (І. М.)

157. Прачытайце. Выпішыце з тэксту займеннікі і разбярыце іх па табліцы.

Форма займенніка ў тэксце	Пачатковая форма	Разрад	Род (калі ёсць)	Склон	Лік (калі ёсць)	Асоба (для асабовых)
у <i>кожнага</i>	<i>кожны</i>	азначальны	мужчынскі	Р.	адзіночны	—

Цяжкія былі ўспаміны людзей, спакутаваных ад варажай навалы. У *кожнага* засталася якая-небудзь болька, не даваў спакою ўспамін аб перажытым горы. Але найбольш хвалявалі згадкі пра трагедыю Іканаў. Гаварылі, і кожны з асаблівай сардэчнай жаласцю глядзеў на *Васіля*, выказваючы хоць чым-небудзь сваю спагаду. Больш за чатырыста чалавек, амаль усе жыхары вёскі Іканы, азалелі ў страшным пекле агню, што прынеслі ў Іканы гітлераўскія карнікі. Так навалач люта катавала народ за яго няскоранасць, за любоў да роднага краю. Шмат выпала выпрабаванняў на долю жыхароў надбярэзаўскай старонкі. Але не меў тут вораг ні спакою, ні літасці. Усенародную помсту сустракаў ён усюды. «Не, ніхто не можа адалець людзей, якія прагнуць волі і таму адным сэрцам дыхаюць!» — гарача прамовіў дзядзька Якуб. Сам ён быў партызанскім разведчыкам. Успамінае ён зараз сяброў па партызанскіх паходах, і ў кожным слове гучыць столькі душэўнай цеплыні, што аж зайздросна робіцца: вось каб быць адным з тых яго сяброў. (*К. Кірзенка.*)

● Назавіце іншыя беларускія вёскі, лёс якіх падобны да лёсу Хатыні, Іканаў.

ДЗЕЯСЛОУ

§ 65. Дзеяслоў як часціна мовы

Дзеяслоў — часціна мовы, якая абазначае дзеянне або стан прадмета як працэс. Напрыклад, *дзеясловы пісаць, будаваць, рамантаваць, узараць, прыходзіць* абазначаюць дзеянне, *дзеясловы сядзець, спаць, маўчаць, драмаць* абазначаюць стан прадмета.

Значэнне дзеяння ці стану могуць мець і іншыя часціны мовы, але толькі дзеяслоў паказвае іх як працэс;

параўн., напрыклад, назоўнікі *касьба, малацьба* і дзеясловы *касіць, малаціць*; прыметнікі *радасны, сонны* і дзеясловы *радавацца, спаць*.

Дзеясловы маюць граматычныя катэгорыі: трыванне, стан, лад, час, асобу, лік. Формы прошлага часу маюць яшчэ і катэгорыю роду. Дзеясловы могуць быць пераходнымі і непераходнымі, зваротнымі і незваротнымі.

Формы дзеяслова падзяляюцца на спрагальныя і неспрагальныя. Да спрагальных адносяцца формы, якія спрагаюцца, г. зн. змяняюцца па асобах, ліках (*спяваю, спяваеш, спявае; спяваем, спяваеце, спяваюць*), часах (*спяваю, спявай, буду спяваць*), ладах (*спяваю, спявай, спявай бы*); у форме прошлага часу змяняюцца і па родах (*спявай, спявала*). Да неспрагальных адносяцца формы, якія не спрагаюцца. Гэта неазначальная форма (інфінітыў): *расказаць, перапісаць, змалаціць*; дзеепрыметнік: *расказаны, перапісаны, змалочаны*; дзеепрыслоўе: *раскажашы, перапісаўшы, змалаціўшы*.

Спрагальныя формы дзеяслова ў сказе звычайна з'яўляюцца выказнікамі: *Песні змоўклі. І лес заціхае. Ля ракі дагарэлі кастры.* (Астр.) Неспрагальныя формы маюць розныя сінтаксічныя функцыі. Дзеепрыметнік бывае азначэннем або выказнікам, дзеепрыслоўе — акалічнасцю: *Кліча дом сцяжынкаю пра-топтанай.* (Ген.) *Неба зацягнута дымам.* (І. М.) *Выбрайшыся за горад, машына імчыць па асфальце.* (І. Н.) Неазначальная форма дзеяслова можа быць любым членам сказа (гл. § 66).

158. Прачытайце. Знайдзіце спрагальныя і неспрагальныя формы дзеясловаў, назавіце іх, пастаўце да іх пытанне.

Следам за несмяротнымі Купалам і Коласам выпала і нам называць гэту мясціну: Спадчына, Старонка родная, наш Родны кут, любіць яе, вялікую дзяржаву, шанаваць народ яе — вялікі народ свету са сваёй вялікай неўміручай моваю...

Як ні шкада, мы з вамі, сучаснасць, штодня робімся на дзень сталейшымі і праз нейкі часавы прамежак рызыкуем пачаць лічыцца мінулым. Гэта змяшчае

папярэджанне і наказ. Дзе б ні быў чалавек, што б з сябе ні ўяўляў, на якую б высокую прыступку культуры ні ўзняўся — дбай і дбай! Зберагаючы каштоўнасці, што дасталіся ў спадчыну самому, шануй і перахоўвай створанае табой і паплечнікамі, парупся ўкласці ў яго хоць драбок уласнаручна здабытай карысці і красы, словам, патурбуйся пра спадчыну для наступнікаў. Закладзі спадчыну ў мову — перш за ўсё! Бо выдзьмуць вятры гісторыі і напамінак пра тых, хто нядбала адмахваецца ад яе як ад нечага аджытага, або — горш! — усчынае дратаваць роднае з родных — сваё Слова! Адно яно будзе жыць, бо ў мове закладзена вялікая жыццетрываласць... (М. Лужанин.)

● Як вы разумееце словы *Спадчына, Старонка родная, Родны кут, Слова?* Які ў кожнага з нас абавязак пра спадчыну для наступнікаў?

§ 66. Неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў)

Неазначальная форма (інфінітыў) — нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дзеянне ці стан як працэс, але не абазначае адносін яго ні да асобы, ні да ліку, ні да часу. Яна з'яўляецца пачатковай формай дзеяслова, адказвае на пытанні што рабіць? што зрабіць?: *будаваць, збудаваць, маляціць, змаляціць.*

Неазначальная форма дзеяслова мае суфіксы *-ць, -ці, -чы*: *гаварыць, несці, памагчы*. З усіх граматычных катэгорый дзеяслоў у неазначальнай форме мае толькі трыванне: *чытаць — прачытаць, касіць — скасіць* і стан: *будаваць — будавацца, правяраць — правярацца*, з'яўляецца пераходным ці непераходным: *касіць* (траву), *гарэць, стукаць*, зваротным ці незваротным: *весяліць — весяліцца, купаць — купацца*.

Неазначальная форма дзеяслова можа быць любым членам сказа: *Жыццё пражыць — не поле перайсці*. (Прык.) *У Лабановіча было правіла — не пазніцца*. (К-с.) *Найбольш любіў Жорка корпацца ў каменні, у зямлі*. (І. М.) *Вечарам, закончыўшы заяткі, Лабановіч выходзіў часам прайсціся*. (К-с.)

159. Запішыце дзеясловы ў неазначальнай форме, абазначце суфіксы гэтай формы.

Глядзіць, выглядаем, пойдзем, паспрачаемся, зжалі, усміхаецца, возьмем, прабяжым, скосім, упрыгожваем, перавыканалі, пасябравалі, ссеклі, перанеслі, пакарыстаўся, супрацоўнічаюць.

160. Спішыце сказы. Падкрэсліце дзеясловы неазначальнай формы, вызначце, якім членам сказа яны з'яўляюцца.

1. Нельга абысці і **адмахнуцца** ад чужой трывогі і бяды. (*Граx.*) 2. Як толькі **павечарэла**, Туравец даў загад адыходзіць. (*І. М.*) 3. Абы-як жыць — неба капціць. (*Прык.*) 4. Навыбіралі буйнейшых каліваў чабору — заварыць чай. (*Кір.*) 5. А нам і ўвысь, і ўглыб, і ўдаль ісці. (*Панч.*) 6. Калі ты камусьці хоць крышку патрэбен, дык хочацца доўга і радасна жыць. (*Граx.*) 7. Даўня гэта мара — паглядзець на ўсё Палессе адразу. (*Сач.*) 8. Выйшаў бусел пагуляць. (*М. Т.*) 9. Малады настаўнік стараўся, наколькі мог, бліжэй падысці да дзіцячай душы, заслужыць давер вучняў. (*К-с.*) 10. Цяжэй за ўсё сябе перамагчы, стаць над сабой **бязлітасным** суддзёю. (*Граx.*)

● Вызначце склад выдзеленых слоў.

§ 67. Пераходныя і непераходныя дзеясловы

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана (пераходзіць) на прадмет (аб'ект). Назоўнік (або займеннік), які абазначае (ці замяняе) назву гэтага прадмета, стаіць у вінавальным склоне без прыназоўніка: *будаваць дом, упрыгожваць ёлку, садзіць дрэўцы, убачыць знаёмых, сустрэць нашых*. Назоўнік можа ўжывацца ў родным склоне, калі дзеянне накіравана не на ўвесь прадмет, а на яго частку: *прынёс вады, купілі брыкету*, а таксама калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўе **не**: *не ўбачылі карціны* (параўн.: *убачылі карціну*), *не выпісалі газет* (параўн.: *выпісалі газеты*).

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, што непасрэдна не накіравана (не пераходзіць) на прадмет. Пры гэтых дзеясловах не можа быць назоўніка ў вінавальным склоне без прыназоўніка: *спее жыта, ішлі полем, вецер дзьме, прысутнічаць на сходзе*.

Пераходныя дзеясловы, да якіх далучаецца *-ся*, становяцца непераходнымі: *купаць дзіця — хлопчык купаецца, сустрэлі сяброўку — сяброўкі сустрэліся*.

Некаторыя пераходныя дзеясловы адрозніваюцца ад непераходных суфіксамі: *сініць* (бялізну) — *сінець* (сінее лес), *бяліць* (хату) — *бялець* (бялее снег).

Некаторыя непераходныя дзеясловы пры далучэнні да іх прыстаўкі становяцца пераходнымі: *ісці — перайсці вуліцу, жыць — перажыць вайну, ваяваць — заваяваць давер'е, дыміць — задыміць кухню*.

161. Выпішыце спачатку пераходныя дзеясловы разам з назоўнікамі, на якія накіравана дзеянне, а потым — непераходныя дзеясловы.

1. Бывае, што хтосьці пакіне свой дом і дзесьці на-
век асядае... А я, дзе б ні быў, у старое гняздо, як бу-
сел, заўжды прылятаю. (Бр.) 2. Я помню франтавыя
гарады, я помню вас, паселішчы сляпыя. (Панч.)
3. Ёсць час — перажывеш такое, што за гады не пе-
ражыць! (Бр.) 4. Над зямлёй серабрыцца празрысты
туман. (М. Т.) 5. Збянтэжыўся Сымон. Пачырванеў.
(Бяд.) 6. Мы ехалі ад Карэліч туды, пад Нёман. (Янк.)
7. І свет, нібыта піянер, пачаў нам тайны адкрываць,
яшчэ й Галактыку цяпер шырока сталі пазнаваць.
(Бр.) 8. Прайшла навалніца. Зноў над парасонамі
бусліных крыл разгараецца сонца. (М. Т.) 9. Дай мне,
ранак, свае песні, перазвоны жаўруковы, калі я іду да-
рогай праз палі, лугі, дубровы. (М. Т.) 10. На досвітку
ўспыхнуў бой на Нёмане. (Б.)

§ 68. Зваротныя дзеясловы

Зваротныя дзеясловы — гэта дзеясловы з суфік-
сам *-ся (-ца, -цца)*. Суфікс *-ся* ўжываецца ў формах
1-й і 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку, а ў фор-
ме 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку і ў неазна-
чальнай форме — *-ца, -цца*: *вітаюся, вітаешся, вітаем-
ся, вітаецеся; раздасца, наесца, вітаецца, вітаюцца,
купаецца, купаюцца, вітацца, купацца*. Без гэтага су-
фікса дзеясловы незваротныя.

Зваротныя дзеясловы ўтвараюцца ад пераходных і
ад непераходных дзеясловаў: *апранаць — апрацаваць,
весаляць — веселіцца, будаваць — будавацца, сту-
каць — стукацца, цягнуць — цягнуцца, зелянець —
зелянецца*.

У беларускай мове ёсць такія зваротныя дзеясловы, якія не маюць адпаведных незваротных: *смяцца, усміхацца, баяцца, завіхацца, прачнуцца, ганарыцца, каяцца, гняздзіцца, лапушыцца* і інш. Ёсць і такія дзеясловы, да якіх не далучаецца *-ся*, яны заўсёды незваротныя: *грымець, шапацець, капрызіць, дзейнічаць, хадайнічаць, прысутнічаць, інтрыгаваць* і інш.

Зваротнасць дзеяслова абавязкова захоўваецца ва ўсіх формах (акрамя дзеепрыметніка): *апрануцца, апраўся, апраўнешся, апраўнемся, апраўнуўшыся*.

162. Прачытайце. Знайдзіце зваротныя дзеясловы і запішыце іх у неазначальнай форме (інфінітыве), а побач з імі запішыце (калі магчыма) адпаведныя незваротныя.

1. Дарога пачала паніжацца, і сыпкі пясок яе змяніўся мяккім, падатным забалочаным грунтам, на якім вырэзваліся дзве чорныя вільготныя каляіны. (І. М.)
2. Развучыліся мы коней запрагаць, не адрознім панарад ад біла. (Панч.)
3. Услала пажоўклае лісце дарогі, буслам ужо Афрыка цёплая сніцца. (Панч.)
4. На даляглядзе сінеўся лес. (К. Ч.)
5. Ганна раптам засмяялася. (І. М.)
6. Трэба было пераадзецца з дарогі. (І. М.)
7. Дзяўчына прыветна ўсміхнулася. (Хадк.)
8. Чырванеецца неба, чырвань з краю да краю. (Бр.)
9. Васіль варухнуўся, нібы адганяючы стому, пачуў, як ные натруджаная за дзень спіна, млосна падгінаюцца ногі. (І. М.)
10. Усё мне гэта прыгадалася на дальняй зямлі чужой, калі я з сябрамі дзяліўся дамашнім салам тым, якое паклала мне маці перад падарожжам маім. (М. Т.)

§ 69. Станы дзеясловаў

Стан — дзеяслоўная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяння да суб'екта — утваральніка дзеяння. Выдзяляюцца два станы — незалежны і залежны.

Каб лепш зразумець сутнасць катэгорыі стану, разгледзім два сказы: *Рабочыя будуць мост* і *Мост будзецца рабочымі*. Змест гэтых сказаў як быццам аднолькавы: гаворыцца пра тое самае дзеянне, ужываюцца і тыя самыя назоўнікі. Аднак аформлены абодва сказы па-рознаму: у першым сказе ўтваральнік дзеяння (суб'ект) — слова *рабочыя*, якое з'яўляецца тут дзейнікам, а слова *дом* — дапаўненнем. У другім сказе ўтваральнік дзеяння (суб'ект) той самы, але

ён тут выступае дапаўненнем у форме творнага склону, аб'ект — *мост* — з'яўляецца дзейнікам, а дзеяслоў стаў зваротным. У першым сказе дзеяслоў *будаваць* незалежнага стану, у другім *будавацца* — залежнага стану.

Дзеясловы незалежнага стану абазначаюць дзеянне, не накіраванае на суб'ект (на ўтваральніка дзеяння), які ў сказе з'яўляецца дзейнікам: *Настайнік правярае сшыткі. Завод выконвае план. Вада падмывае бераг. Лес шуміць*. Да незалежнага стану адносяцца ўсе дзеясловы, акрамя дзеясловаў залежнага стану.

Дзеясловы залежнага стану абазначаюць дзеянне, накіраванае на суб'ект, які ў сказе з'яўляецца дапаўненнем у форме творнага склону: *Сшыткі правяраюцца настайнікам. План выконваецца заводам. Бераг падмываецца вадой*. Дзеясловы залежнага стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў (пераважна незакончанага трывання) шляхам далучэння да іх суфікса *-ся*.

Дзеясловы залежнага стану ўжываюцца ў мове з назоўнікам у форме творнага склону (творным дзейнага прадмета) і без яго, калі ўтваральнік дзеяння вядомы: *Дзённікі падпісваюцца класным кіраўніком. Палац праектуецца архітэктарам Баравіком. Навіны перадаюцца ў шэсць гадзін раніцы* (зразумела, што дыктар перадае). *На сходзе абмяркоўваецца пытанне...* (зразумела, што абмяркоўваюць прысутныя).

Залежны стан маюць і дзеепрыметнікі (гл. § 77): *Сшыткі правяраны настайнікам. Дзённікі падпісаны класным кіраўніком. Палац спраектаваны архітэктарам Баравіком. Поле засеяна*.

163. Прачытайце, вызначце стан дзеясловаў.

Ідзе дождж. Поле ўкрылася снегам. Лес зелянее. Камбайн убірае жыта. Дарога сціскаецца лесам. Рукапіс рэдагуецца рэдактарам. Вучань піша сачыненне. Рыбак ловіць рыбу. Дзяўчына старанна прычэсваецца. Дом будуецца брыгадай Дзямідовіча. Вучні пайшлі на экскурсію. Поле акаймляецца лесам. На сходзе разглядалася пытанне пра сяўбу.

§ 70. Трыванні дзеяслова

Трыванне дзеяслова выражае адносіны дзеяння да яго мяжы, закончанасці. Існуе два трыванні: незакончанае і закончанае.

Дзеясловы незакончанага трывання абазначаюць незакончанае дзеянне і адказваюць на пытанне што рабіць? Яны ўжываюцца ў цяперашнім, прошлым ці будучым складаным часе: *засяваю, засявай, буду засяваць; працую, працавай, буду працаваць; пастукваю, пастуквай, буду пастукваць.*

Сярод дзеясловаў незакончанага трывання ёсць група дзеясловаў са значэннем руху, якія ўтвараюць своеасаблівыя пары: *бегчы — бегаць, везці — вазіць, ехаць — ездзіць, ісці — хадзіць, ляцець — лятаць, плыць — плаваць* і інш. Першыя дзеясловы ў парох (*бегчы, везці* і г. д.) абазначаюць рух у адным напрамку, другія (*бегаць, вазіць* і г. д.) — рух, накіраваны ў розныя бакі, або перарывісты рух у адным напрамку. Але ўсе гэтыя дзеясловы адказваюць на пытанне што рабіць? і маюць аднолькавае трыванне — незакончанае.

Дзеясловы закончанага трывання абазначаюць закончанасць дзеяння (могуць паказваць на пачатак, канец, аднаразовасць) і адказваюць на пытанне што зрабіць? Яны ўжываюцца толькі ў прошлым ці будучым простым часе: *заспявай, заспяваю; спей, спяю; крыкнуў, крыкну.*

У некаторых дзеясловах незакончанае трыванне супадае з закончаным: *адрасаваць, гарантаваць, ігнараваць, камандзіраваць* і інш.

Трэба адрозніваць дзеясловы незакончанага трывання з суфіксам **-ну-** (*сохнуць, кіснуць, мокнуць*) ад дзеясловаў закончанага трывання з суфіксам **-ну-** (*скокнуць, глянуць, бразнуць*). Дзеясловы незакончанага трывання з суфіксам **-ну-** абазначаюць працяглае дзеянне, у іх гэты суфікс знікае ў прошлым часе: *сох, кіс, мок*. Дзеясловы закончанага трывання з суфіксам **-ну-** абазначаюць аднаразовае імгненнае дзеянне, гэты суфікс захоўваецца і ў прошлым часе: *скокнуў, глянуў, бразнуў*.

164. Выпішыце дзеясловы, вызначце іх трыванне.

1. Мы доўга ходзім па шумных вуліцах. (*Грач.*)
2. У цемры ўспыхвае раптам мелодыя **самай прыгожай**

і **самай любімай** песні. (Б.) 3. **Веснавая** цёплая ноч толькі што апранула зямлю і раскідала свае таемныя чары, поўныя крыху смутнага характава. (К-с.) 4. Увосень у **Ельніцкую школу** прыехала новая настаўніца, гарадская, як адразу ж вызначылі ўсе, хто яе бачыў. (В.) 5. Для помніка Купалу шуміць зялёны клён. (Я. П.)

- Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

165. Прачытайце. Знайдзіце дзеясловы, назавіце іх трыванне.

Спачатку здалася, што ў **прыбярэжных** за ракою кустах лазнякоў і чаромхі гулка **абазваўся** салавей. Трэлі ліліся звонкія, адборныя, густыя. На такія здольны толькі сапраўдны сталы майстар, які не адну вясну радаваў сваім голасам закаханых. Але патроху сталі **ўлоўлівацца** ў гэтых трэлях нейкія несудаднасці, хібы, стала адчувацца, што гэта не салаўіны спеў, а нейкая падробка пад яго. Ну, так і ёсць. Вось у той нібыта салаўіны спеў уварвалася каленца са спева драздабелабровіка, а вось пачулася ў ім трэль івалгі, а вось і дрыготкае спяванне заранкі **прагучала**. Усё ясна. Гэта так паказвае свае штукарствы дзівосная спявачка нашых лугоў балотная чарацянка. Ох і любіць жа яна падмануць слых спевам любой птушкі, ох і майстар жа яна на дзівосныя перайманні. (К. Кірэенка.)

- Вызначце склад выдзеленых слоў.

- Вызначце стыль мовы. Вусна зрабіце апісанне балотнай чарацянкі ў іншым стылі. Чым адрозніваюцца гэтыя два апісанні — надрукаванае і ваша?

166. З «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы выпішыце 6 дзеясловаў на літару А. Вусна назавіце граматычныя формы гэтых дзеясловаў.

§ 71. Лады дзеяслова

Лады абазначае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да рэчаіснасці. Вылучаюцца тры лады дзеяслова: абвесны, загадны і ўмоўны.

Абвесны лад дзеясловаў паказвае, што рэальнае дзеянне адбываецца, адбылося, адбудзецца ці будзе адбывацца: *сустракаем, сустракалі, сустрэнем, будзем сустракаць*. Дзеясловы абвеснага ладу — гэта дзеясловы цяперашняга, прошлага і будучага часу. Яны змя-

няюцца па часах, асобах і ліках, а ў прошлым часе — па ліках і родах.

Загадны лад выражае пабуджэнне выканаць пэўнае дзеянне. Пабуджэнне можа быць загадам, заклікам, просьбай, парадай, прапановай, пажаданнем: *Ты ляці, маё слова, праз палі і лясы, прывітайся з краінай маёй дарагою.* (Панч.) *На адкрыцце дзіва, калі ласка, прязджайце ў Мінск да нас, сябры.* (Астр.) *Не сей пшаніцы, калі дзеці ідуць у суніцы.* (Прык.)

Асноўная форма загаднага ладу — 2-я асоба адзіночнага ліку з канчаткам **-і (-ы)** або без канчатка (*ідзі, сядзі, скажы, сядзь, глянь*) і множнага ліку, дзе да формы адзіночнага ліку далучаецца **-це**: *ідзіце, сядзіце, скажыце, сядзьце, гляньце.*

Дзеясловы загаднага ладу могуць ужывацца ў форме 1-й асобы множнага ліку (*хадзем, давай напішам, давайце працаваць*) і 3-й асобы адзіночнага і множнага ліку (*няхай скажа, хай прынясе, няхай спяваюць, хай памогуць*). Але гэтыя формы не так выразна выражаюць значэнне загаднага ладу, як формы 2-й асобы.

Умоўны лад абазначае дзеянне, якое можа адбыцца пры пэўнай умове: *Які дзівосны сад квітнеў бы тут, каб рука чалавека адвяла воды горных рэк.* (Сам.) Ён можа абазначаць і пажаданае дзеянне: *Так бы сядзець, майчаць і глядзець на зачараваны азёрны прастор.* (Грах.)

У мове форма аднаго ладу можа ўжывацца ў функцыі другога. Напрыклад, для змякчэння загаду, набліжэння яго да просьбы форма ўмоўнага ладу ўжываецца са значэннем загаднага: *Ты, Мікола, па Валю схадзіў бы.* (Б.) (Параўн.: *Схадзі, Мікола, па Валю.*) Загадны лад выступае са значэннем умоўнага: *Папрацуй да поту — паясі ў ахвоту.* (Прык.) (Параўн.: *Папрацавай бы да поту, дык паяў бы ў ахвоту.*)

Форма аднаго ладу са значэннем іншага ўжываецца толькі ў гутарковай мове і ў мастацкім творы.

167. Прачытайце. Выпішыце дзеясловы ў такім парадку: абвеснага ладу, загаднага, умоўнага. Асобна запішыце дзеясловы ўмоўнага ладу, якія ўжываюцца са значэннем загаднага, і дзеясловы загаднага ладу, якія ўжываюцца са значэннем умоўнага. Вызначце стыль ужывання такіх дзеясловаў.

І. Матчыных слоў не забуду ніколі, дружбу шаную, што з вамі ствараў, з вамі, сябрамі, якіх яшчэ ў школе

роднымі сэрцу навечна абраў. (*Кір.*) 2. Хай палае няяркі агеньчык кожнай кветкі ў халоднай траве. (*Панч.*) 3. Пакуль пагодзіць і годзіць, сена сабраць бы ў старі. (*М. Т.*) 4. Давай крыху патупаем па Мінску. (*Луж.*) 5. Рыхтуй летам сані, а зімой калёсы. (*Прык.*) 6. Я Чорнае мора зялёным назваў бы, як толькі заціхнуць і бура і шторм. (*Грах.*) 7. «Адпачылі б крыху», — параіў старэйшы партызан. (*Лыньк.*) 8. Шуміце, вёсны, буйна, гулка, гарыце, смолкі, на лугах. (*Грах.*) 9. Вось і лета сышло, адспявала калоссе, цяжка нам заўважаць, як з'яўляецца восень. (*Бр.*) 10. «Звазіў бы ты нас, старшыня, у сталіцу», — прасілі дзяўчаты. (*Хадк.*) 11. Расціце, малыя, радзіму любіце, сардэчна шануйце руплівых бацькоў. (*Хв.*) 12. Задумаўся Сцёпка. А добра было б яшчэ павучыцца! (*К-с.*) 13. Прайдзі гэты дождж раней — лепшая была б ярына. (*М. Г.*)

168. Утварыце формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу.

Бегчы, везці, несці, бяліць, сініць, мазаць, рэзаць, рамантаваць, кінуць, прыходзіць.

§ 72. Часы дзеяслова

Ч а с дзеяслова выражае адносіны дзеяння да моманту гутаркі. Цяперашні час абазначае дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі, а таксама дзеянне, што адбываецца заўсёды ці з'яўляецца ўласцівасцю прадмета. Напрыклад, у сказах *Агнём вясёлак ззяюць росы ў моры жытніх каласоў*. (*К-с.*) *Пахне свежым сенам на Пцічы, месяц за дуброваю знікае* (*Грах.*) дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі. У сказе *Праз Мінск працякае рака Свіслач* дзеяслоў абазначае пастаяннае дзеянне. У сказах *Шкло б'ецца. Салома гарыць. Крапіва п'ячэцца* дзеясловы паказваюць уласцівасць прадметаў.

Дзеясловы цяперашняга часу маюць толькі форму незакончанага трывання.

Будучы час абазначае дзеянне, якое будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі: *Будуць мовай дружных нацый горда гімны пець паэты*. (*Ал.*) *Заўсёды дальняя дарога развее смутак і бяду, і я сябрам*

на дапамогу заўсёды з радасцю **прыйду**. (Грах.)

Дзеясловы будучага часу маюць простую і складаную форму. Простая форма — дзеяслоў закончанага трывання (*напішу, прынясу, пабудуем, паедзеш*), а складаная — незакончанага трывання (*буду пісаць, буду несці, буду ехаць, будзем сеяць*).

Прошлы час абазначае дзеянне, якое адбывалася ці адбылося ў мінулым, да моманту гутаркі. Дзеянне, якое ў мінулым не закончана, выражаецца формай незакончанага трывання: *Ведай: роднае слова грымела ў крывавым агні барыкад*. (Гіл.) Дзеянне, якое адбывалася ў мінулым і закончана, выражаецца дзеясловамі закончанага трывання. *Неспадзявана ўпаў туман на мора: усё ахутала імгла*. (Грах.)

У беларускай мове ўжываецца і складаная форма прошлага часу. Яна складаецца з дапаможнага дзеяслова *быць* у прошлым часе і асноўнага дзеяслова прошлага часу: *быў прыйшоў, была расказала, былі прыехалі*. Складаная форма прошлага часу звычайна абазначае дзеянне, якое адбылося ці магло б адбыцца раней за іншае дзеянне ў мінулым: *Башлыкоў заўважыў, што Апейка намерыўся быў запырэчыць, але прамаўчай*. (І. М.) *Госць зноў надзеў паліто, якое быў скінуў, асцярожна адчыніў вароты і, агледзеўшыся, выйшаў на двор*. (Гал.)

У сказе форма аднаго часу можа ўжывацца са значэннем іншага. Напрыклад, цяперашні час і будучы час ужываюцца са значэннем прошлага. Гэта ажыўляе апавяданне, робіць яго больш наглядным, яскравым: *Я ляжаў у ямцы наводдаль, дык мяне ад выбуховай хвалі спачатку як падыме, а пасля як бразне аб зямлю!* (І. М.) *У сваіх рыбацкіх паходах па Свіслачы мы неаднойчы бывалі і ля вусця Балачанкі. Але ніколі не закідвалі тут сваіх вудаў. Бывала, спынішся, услухаешся ў голас зямлі, адчуеш у душы арганную музыку велічных коласайскіх строф, і захочацца пакланіцца ўсім чаройным куткам, што бачылі, чулі і натхнялі песняра...* (Кір.)

Цяперашні час можа ўжывацца са значэннем будучага: *Праз год канчаю школу. Зайтра едзем на экскурсію*.

Цяперашні і будучы час са значэннем прошлага, а таксама цяперашні час са значэннем будучага ўжываюцца ў мове мастацкіх твораў, у публіцыстыцы і ў гутарковай мове.

1. Я новых вандровак маршрут і кірунак на карце, прыехаўшы, зноў правяду, вясёлку табе прывязу ў падарунак і ў светлыя косы твае запляту. (*Граx.*)
2. І будуць мальвы пад акном з пчоламі дружбу ладзіць і пахнуць мёдам і віном мой агарод і садзік. (*Астр.*)
3. Расплятае восень залатыя косы. (*Я. П.*)
4. Успомніць герояў народ, як край свой яны баранілі, як іх у бессмяротны палёт насіла арлінае крылле. (*К-с.*)
5. Затрымаўся вецер шустры на шкляным азёрным люстры, а над полем тым шкляным плаваў тумановы дым. (*Астр.*)
6. Цемра і ціш напоўнілі маленькі пакойчык. (*К-с.*)
7. У край бацькоў, у кут свой родны Сцяпан прыехаў раніцой, калі сады і агароды яшчэ свяціліся расой. (*Гіл.*)
8. Абступілі бераг росны клёны, ясені і сосны, і дубы ў цяпле вады абмываюць жалуды. (*Астр.*)
9. Пазёмкай дымяцца сумёты, за вокнамі — ноч і зіма. (*Граx.*)
10. Цыбулі ссохлася пярэ. Аж да марозаў самых паўзе па дубчыках гарох, чапляецца вусамі. (*Астр.*)

170. Прачытайце. Адкажыце, значэнне якога часу маюць выдзеленыя дзеясловы. З якой стылёвай мэтай іх ужываюць аўтары?

1. Устае, глядзіць ён на «начаткі», глядзіць ды ў слёзы! **Як заплача!** (*К-с.*)
2. Каля Ягоркавае хаты ляжыць куча дзерава, дык вось Ягорка часам раніцаю **выйдзе** з хаты, **сядзе** на дзерава ды **заспявае** важна тую песню, якую часта спяваюць старыя. (*К. Ч.*)
3. Разам з усімі дзецьмі заўсёды гуляе і Юзік з Аленкаю — брат і сястра. Часам, перасыпаючыся ў пяску, Аленка **пакоціцца** ды, спалохаўшыся таго, што ўпала, **пачне** плакаць, а Юзік тады яе **паднімае** ды **ўгаворвае**, каб не плакала. (*К. Ч.*)
4. А колькі радасці, шчасця было, калі пасля доўгага чакання, пасля вострай і трывожнай напружанасці **забецца**, бывала, у руках срабрыстая плотка або **растапырыць** калючкі свае ёрш. (*М. З.*)

171. Прачытайце. Вызначце час дзеясловаў. Назавіце дзеясловы, якія маюць значэнне іншага часу, чым паказвае форма. Абгрунтуйце іх ужыванне ў тэксце.

Вось ужо другі год, як носіць Зоська пісьмы і газеты ў свой калгас. І хоць туга набітая сумка заўсёды за

плячыма, яна ніколі не скардзілася, што цяжка. Бо не адчувала цяжару. А ісці было нямала. Ажно сем кіламетраў. Але што маладой дзяўчыне такая далячынь. Выйдзеш з сяла, пройдзеш колькі гоняў каля рэчачкі ды на ўзгорак, а там ужо хаты першай брыгады, павітаешся з людзьмі, **пагамоніш** ды далей **цераз** лясок, у другую вёску. А там праз лугі і дамоў, у самы цэнтр да праўлення. Хто ні сустракаўся на шляху, толькі любаваліся дзяўчынай. Маленькая, але пруткая Зоська так **імкліва крочыла** па пратапанай сцяжынцы, што яе непакорныя бялявыя валасы выбіваліся з-пад берэта і развяваліся нават без ветру. Сустрэнецца дзяўчына з роўнымі сабе, пажартуе з імі, што ёсць для іх пісьмо, але быццам не хоча аддаць, і, засмяяўшыся, затупае чорнымі боцікамі далей. (П. Броўка.)

- Вусна падбярэце сінонімы да выдзеленых слоў.

§ 73. Спражэнне дзеясловаў

У цяперашнім і будучым часе асабовыя формы дзеясловаў маюць пэўныя канчаткі.

І СПРАЖЭННЕ

Цяперашні час

Адзіночны лік

1-я	сяк-у	вяз-у	піш-у	мы-ю	-у (-ю)
2-я	сяч-эш	вяз-еш	піш-аш	мы-еш	-эш (-еш), -аш
3-я	сяч-э	вяз-е	піш-а	мы-е	-э (-е), -а

Множны лік

1-я	сяч-ом	вяз-ём	піш-ам	мы-ем	-ом (-ём), -ам (-ем)
2-я	сеч-аце	вез-яце	піш-аце	мы-еце	-аце (-яце), -аце (-еце)
3-я	сяк-уць	вяз-уць	піш-уць	мы-юць	-уць (-юць)

Будучы час

Адзіночны лік

1-я	ссяк-у	завяз-у	напіш-у	памы-ю	-у (-ю)
2-я	ссяч-эш	завяз-еш	напіш-аш	памы-еш	-эш (-еш), -аш
3-я	ссяч-э	завяз-е	напіш-а	памы-е	-э (-е), -а

Множны лік

1-я	ссяч-ом	завяз-ём	напіш-ам	памы-ем	-ом (-ём), -ам (-ем)
2-я	ссеч-аце	завез-яце	напіш-аце	памы-еце	-аце (-яце), -аце (-еце)
3-я	ссяк-уць	завяз-уць	напіш-уць	памы-юць	-уць (-юць)

II СПРАЖЭННЕ

Цяперашні час

Адзіночны лік

Множны лік

1-я бач-у	лайл-ю	-у (-ю)	бач-ым	лов-ім	-ым (-ім)
2-я бач-ыш	лов-іш	-ыш (-іш)	бач-ыце	лов-іце	-ыце (-іце)
3-я бач-ыць	лов-іць	-ыць (-іць)	бач-аць	лов-яць	-аць (-яць)

У зваротных дзеясловах да асабовых канчаткаў далучаецца суфікс **-ся (-ца, -цца)**:

Адзіночны лік

Множны лік

1-я вуч-у-ся	прывіта-ю-ся	вуч-ым-ся	прывіта-ем-ся
2-я вуч-ыш-ся	прывіта-еш-ся	вуч-ыце-ся	прывіта-еце-ся
3-я вуч-ыц-ца	прывіта-е-цца	вуч-ац-ца	прывіта-юц-ца

У прошлым часе дзеясловы не маюць асабовых канчаткаў. Асоба ў гэтых дзеясловах абазначаецца асабовымі займеннікамі: *я будаваў, ты будаваў, ён будаваў; мы будавалі, вы будавалі, яны будавалі* або вызначаецца кантэкстам: *«Ты вывучыў верш?» — «Вывучыў».*

Форма 2-й асобы адзіночнага ліку можа абазначаць абагульненае дзеянне, якое адносіцца да ўсіх аднолькава: *Ідзеш і радуешся вясноваму сонцу.* (К. Ч.) *Праўдаю найдалей дойдзеш.* (Прык.) *Сілы не вырабіш, а выхвараш.* (Прык.) Форма 3-й асобы множнага ліку можа абазначаць дзеянне няпэўных асоб (*Праз тыдзень адрамантуюць дарогу*) або абагульненае дзеянне: *Па бацьку пазнаюць сыноў.* (Прык.)

172. Праспрагайце дзеяслоў *бегчы*. Падкрэсліце яго асабовыя канчаткі: I спражэння адной лініяй, асабовыя канчаткі II спражэння — дзвюма.

173. Знайдзіце ў сказах дзеясловы, вызначце іх асобу і спражэнне. Назавіце дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне няпэўнай асобы (асоб) ці дзеянне, што адносіцца да ўсіх.

1. Паблукаю каля ціхай Гайны ў сасновай сонечнай цішы. (Панч.) 2. На самай сярэдзіне ракі вада быстравейшая, і добра чую: шапоча лісце, бульбочка вада пад вярбою. (Янк.) 3. Бярозы сок мне наліваюць, пчала збірае мёд і воск. (Бр.) 4. Ад людскога вока не ўхваешся. (Прык.) 5. І рэчка коціцца марудна. (К-с.) 6. Белыя постаці жнеек-сялянак ныраюць у залатым моры даспелага жыта. (К-с.) 7. І печанае рэдзкі з'ясі, калі выгаладаешся. (Прык.) 8. З аднаго палена

агню не раскладаюць. (*Прык.*) 9. Воз павярнуў у той бок, дзе мая правая рука, потым ён раптам шухнуў уніз. (*Б.*) 10. Ты недзе блізка. Чую. Веру. Ты йдзеш ад тых далёкіх веж. (*Зв.*) 11. Заўсёды ў лесе добра мне: у ім так ціха, урачыста, калі прытоіцца ўсё чыста і ветрык нават не дыхне. (*К-с.*) 12. Як пра цябе чуюць, так пра цябе мяркуюць. (*Прык.*) 13. Лямпку зноў запалілі і павесілі. (*Б.*)

§ 74. Безасабовыя дзеясловы

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое адбываецца як бы само сабой, без дзеючай асобы ці прадмета: *вечарэе, світае, падмарожвае, нездаровіцца, пахаладала*.

Безасабовыя дзеясловы выступаюць выказнікамі ў безасабовых сказах; пры іх не можа быць дзейніка: *На дварэ світае. Мне нездаровіцца*. Гэтыя дзеясловы не змяняюцца ні па асобах, ні па ліках. Яны могуць змяняцца па часах: *вечарэе, вечарэла, будзе вечарэць*.

Безасабовыя дзеясловы звычайна маюць форму абвеснага ці ўмоўнага ладу 3-й асобы адзіночнага ліку, а ў прошлым часе — форму ніякага роду: *Тут вее водарам сасны*. (*М. К.*) *Запахла свежаю раллёю*. (*К-с.*) *Свігала б хутчэй*. (*Лыньк.*) Безасабовыя дзеясловы могуць мець форму інфінітыва, але пры ім тады ўжываецца дапаможны дзеяслоў, які з'яўляецца паказчыкам часу і ладу: *Пачынала світаць*. (*І. М.*)

Ад асабовых дзеясловаў 3-й асобы ўтвараюцца безасабовыя шляхам далучэння суфікса *-ся (-ца, -цца)*: *не ляжыць — не ляжыцца, не чытае — не чытаецца, жыве — жывецца*.

Многія дзеясловы могуць ужывацца і як асабовыя, і як безасабовыя. Параўн.: *Поле пахне айсьняным іржышчам і вялаю атаваю* (*К. Ч.*) і *Пахне грэчкаю на лядах* (*Панч.*); *Грукатала артылерыя* (*І. М.*) і *Воддаль час ад часу грукатала нібы ад выбухай гармат*. (*І. М.*)

174. Спішыце, падкрэсліце безасабовыя дзеясловы, вызначце іх форму. Назавіце, якія з іх ужываюцца і як безасабовыя, і як асабовыя.

1. Зноўку павеяла холадам, сцюжай. (*Бр.*) 2. Пахлі з гумна смалою стружкі, пахла з агародаў зямлёю. (*К. Ч.*) 3. Часамі цягне зноў прыйсці туды, дзе лету-

ценні дрэмлюць каля весніц. (Бур.) 4. Усе вунь грудзі залажыла. (К. Ч.) 5. Задажджылася раптам на цэлыя суткі. (Б.) 6. Было ціха. Распагодзілася. (К-с.) 7. Над галавою моцна трэснула, змрок будана працяло кідкім полымем. (І. М.) 8. Не сядзіцца ў хаце хлопчыку малому. (К-с.) 9. Дзень скончыўся, хутка сцямнелася. (Я. М.) 10. На дварэ днела. (Ц. Г.) 11. Толькі нам, падарожным, не спіцца, як не спіцца цяпер вартавым. (Гл.) 12. У твар дыхнула водарам вясны. (Бур.)

§ 75. Правапіс дзеясловаў

1. У неазначальнай форме і ў прошлым часе суфікс **-ава-** (**-ява-**) пішацца тады, калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеяслоў канчаецца на **-ую** (**-юю**): *жартую* — *жартаваць, жартаваў*; *кірую* — *кіраваць, кіраваў*; *зімую* — *зімаваць, зімаваў*; *малюю* — *маляваць, маляваў*.

Суфікс **-іва-** (**-ыва-**) ужываецца, калі ўтвараючая аснова канчаецца спалучэннем зычных з апошнімі **л, н, р**: *падхопліваць, зачэрніваць, адыгрываць, але: адказваць, адказваў, адказваю; перачытваць, перачытваў, перачытваю* (параўн. руск.: *перечитывать, перечитывал, перечитываю*).

Калі ў неазначальнай форме дзеяслоў закончанага трывання на **-іць** мае папярэдні галосны гук, то ў незакончаным трыванні ўжываецца суфікс **-ва-**: *загаіць, загаіў* — *загойваць*; *расклеіць, расклеіў* — *расклейваць*.

2. Калі дзеяслоў у 2-й асобе адзіночнага ліку загаднага ладу канчаецца на мяккі знак, то гэты мяккі знак захоўваецца і ў множным ліку: *лезь* — *лезьце*, *кінь* — *кіньце*, *сядзь* — *сядзьце*, *сустрэнь* — *сустрэньце*.

3. У прыставачных дзеясловах, калі націск прыпадае на склад перад суфіксам **-ва-**, пішацца (аднаўляецца) пад націскам **о**: *адмаро́жваць* (мароз), *адпро́швацца* (просьба), *адкрóйваць* (кроіць), *рассло́йваць* (слой).

4. Дзеясловы абвеснага ладу цяперашняга часу першага спражэння ў 1-й асобе множнага ліку пішуцца з канчаткам **-ем** (**-ам**) не пад націскам і **-ём** (**-ом**) пад націскам: *чыта́ем, будúем, мяркúем, выву́чаем, пі́шам, рэ́жам; нясём, ідзём, пльвём, расцём, бяро́м*.

У 2-й асобе множнага ліку, калі націск падае на апошні склад, пішуцца канчаткі **-яце** (**-аце**), а не пад

націскам **-еце (-аце)**: *ідзяцэ, несяцэ, берацэ, сцеражацэ; будўеце, сёеце, працўеце, пішаце.*

5. Неабходна адрозніваць канчаткі дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку абвеснага і загаднага ладу: *адпачняце* (абвесны лад) і *адпачніце* (загадны лад), *абгорнеце* (абвесны лад) і *абгарніце* (загадны лад), *падпішаце* (абвесны лад) і *падпішыце* (загадны лад).

175. З дапамогай суфіксаў **-ва-, -ава- (-ява-), -іва- (-ыва-)** утварыце формы цяперашняга і прошлага часу. Запішыце іх, вызначце трыманне.

Запаліць, затрымаць, зачарніць, успыхнуць, узначаліць, папярэдзіць, расказаць, абмяняць, пераказаць, падтрымаць, загаіць.

176. Запішыце дзеясловы ў форме 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку загаднага ладу.

Агледзець, прынесці, стаць, лезці, адрэзаць, надзець, малаціць, накрыць, зжаць, устаць.

177. З фразеалагічнага слоўніка выпішыце 6 фразеалагізмаў, у склад якіх уваходзяць дзеясловы. Вусна растлумачце напісанне гэтых фразеалагізмаў.

178. Вызначце, ад якіх часцін мовы і якім спосабам (прыставачным, суфіксальным ці прыставачна-суфіксальным) утварыліся выдзеленыя дзеясловы.

1. Выпаў першы снег. **Апушыў** стрэхі, выбеліў вуліцы. (*Маш.*) 2. Гэтыя тры дні **Лабановіч** жыў і **сталаваўся** ў пісара. (*К-с.*) 3. **Жанчына** спалатнела, збянтэжылася. (*К. Ч.*) 4. Расліннасць усё яшчэ **гусцілася** і ўпарта **зелянелася**. (*К. Ч.*) 5. Дзьмуў вецер і **халадзіў** зямлю. (*К. Ч.*) 6. Там высокая пшаніца пачала ўжо **каласіцца**. (*Р.*) 7. Апейка раптам адвёў вочы, **задумаўся**. (*І. М.*) 8. Люблю вясну, калі **дыміцца** праталіна, бушуе сок. (*Бял.*) 9. Апейку вельмі **ўсхвалявала** дзіцячая шчырасць. (*І. М.*) 10. Садовічу, Райскаму і Тукалу было даручана напісаць пратакол настаўніцкага сходу і **адрэдагаваць** яго настанову. (*К-с.*)

179. Прачытайце. Назавіце дзеясловы, вызначце іх спражэнне. Выдзеленыя дзеясловы разбярыце пісьмова на табліцы.

Дзеяслоў у тэксце	Неазначальная форма	Пераходны ці пераходны	Зваротны ці незваротны	Трыванне	Асабовы ці безасабовы	Спражэнне	Лад	Час	Лік	Асоба або род
водзіцца	вадзіцца	непераходны	зваротны	незакончанае	асабовы	II	абвесны	цяперашні	адзіночны	3-я асоба

У Нарачы, як і ў іншых азёрах і рэках Балтыйскага басейна, ад Брэста да Асвеі, водзіцца розная рыба. Але найбольш цікавая, вядома, вугор. Гэта не проста адна з самых смачных нашых рыб, але і самая незвычайная. Вугор можа **прапаўці** невялікую адлегласць ад вадаёма да вадаёма, а сяляне і рыбакі з тых мясцін, дзе ён водзіцца, дружна **расказваюць**, што ў дужа росныя месячныя ночы вугор **выпаўзае** на палі есці гарох. Калі **прыходзіць** час класці ікру, вугор плыве са свайго возера ці рэчкі ў вялікую раку, пасля ў Балтыку, адтуль у Атлантычны акіян і ўрэшце дасягае змрочных глыбінь Саргасава мора. Менавіта там з ікры **выводзяцца** лічынкi і плывуць назад, на радзіму. Некаторую частку дарогі яны робяць з Гальфстрымам. Шлях **цягнецца** многія месяцы, вугры сталаюць. І ўрэшце, ужо амаль дарослыя, з'яўляюцца ў той рацэ, у тым возеры, адкуль калісьці іхнія бацькі **накіраваліся** ў свой доўгі шлях. (У Караткевіч.)

● Дайце апісанне вугра ў навуковым стылі.

§ 76. Дзеепрыметнік

Дзеепрыметнік — форма дзеяслова, якая абзначае прымету прадмета паводле дзеяння, адказвае на пытанні *я к і? я к а я? я к о е?*: *скошаны луг, зжатая збажына, засеянае поле, засеяныя палі*.

Дзеепрыметнікі маюць уласцівасці дзеяслова і прыметніка. З дзеяслоўных граматычных катэгорый дзеепрыметнікі маюць **т р ы в а н н е**: *дагледжаны сад* — закончанае трыванне (сад, які дагледзелі), *пшаніца, сеяная ранняй вясной* — незакончанае трыванне (пшаніца, якую сеялі ранняй вясной); **ч а с**: *узаранае поле* — прашлы час (поле, якое ўзаралі), *кіруючы цэнтр* —

цяперашні час (цэнтр, які кіруе); стан: *парыжэлая трава* — незалежны стан, *сагрэтая зямля* — залежны стан.

Дзеепрыметнікі захоўваюць дзеяслоўнае кіраванне: *пабяліць вапнай дрэвы* — *пабеленыя вапнай дрэвы*, *скласці ў копы сена* — *складзенае ў копы сена*.

Да дзеепрыметнікаў, як і да дзеясловаў, прымыкаюць прыслоўі: *пасадзіць вясной дрэвы* — *пасаджаныя вясной дрэвы*.

Дзеепрыметнікі, як і прыметнікі, змяняюцца, дапасуючыся да назоўніка, па родах: *напісаны пераказ*, *напісаная дыктоўка*, *напісанае сачыненне*; склонах: *прышчэпленая яблынька*, *прышчэпленай яблынькі* і г. д. і ліках: *праверанае сачыненне* — *правераныя сачыненні*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану маюць поўную і кароткую форму: *адрамантаваная школа* — *школа адрамантавана*, *узаранае поле* — *поле ўзарана*.

Дзеепрыметнік разам з паясняючымі словамі ўтварае дзеепрыметны зварот: *Прывезенае аж з-пад Блоні, дало насенне добры плён*. (Е. Л.) *Да самай хаты прымыкае чысты двор, абсаджаны дрэвамі*. (Каратк.)

У сказе поўныя дзеепрыметнікі з'яўляюцца азначэннямі, зрэдку — выказнікамі, а кароткія толькі выказнікамі: *Сінела неба ў пасвятлелых шыбах*. (Грах.)

Хата была не новая, але дагледжаная. (К. Ч.) *Харужая арыштавана, асуджана пilsудчыкамі, кінута ў турму*. (Луж.)

180. Знайдзіце дзеепрыметнікі, вызначце іх форму і сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Тут кожнае сэрца вялікаю працай сагрэта. (Панч.) 2. О, як дагледжана дарога: слупкі, павесі, знакаў свет! (Е. Л.) 3. За прымаразкі на размоклых дарогах нарасла тоўстая кара голага лёду. (І. Н.) 4. Дрэвы, пасаджаныя рукою Багушэвіча, пышна разрасліся на прыволлі і цяпер шалясяць лісцем пад лёгкім подыхам ветру. (С. А.) 5. Прыбраная на лаве за сталом сядзіць шчаслівая Раіна з Януком. (М. Т.) 6. Усё неба зацягнута дымам. (І. М.) 7. Працяты марозам снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша. (К-с.) 8. Аканіцы зачынены, праз шчыліну **прабіваецца** палоска святла. (І. К.) 9. Перад дзедам

Талашом **расцілаецца** круглае поле, атуленае высокую сцяною лесу. (*К-с.*) 10. Вясны вецер радасна распростаў палотнішча, сатканае навек. (*Е. Л.*)

- Вызначце склад выдзеленых слоў.

§ 77. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва непераходных дзеясловаў пры дапамозе суфікса **-л-** (*пасіве-ць — пасі-ве-л-ая галава, пераспе-ць — пераспе-л-ыя ягады*) і ад асновы інфінітыва непераходных і пераходных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў **-ўш-**, **-ш-** (*прыеха-ць — прыеха-ўш-ыя сябры, зеляне-ць — зеляне-ўш-ыя лугі, несці — вятры, нёс-ш-ыя вільгаць*).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу пры дапамозе суфіксаў **-уч-**, **-юч-** (ад дзеясловаў I спражэння) і суфіксаў **-ач-**, **-яч-** (ад дзеясловаў II спражэння). Аднак у сучаснай беларускай мове ўжыванне гэтых дзеепрыметнікаў абмежавана. Яны сустракаюцца ў навуковых працах, у мове газет пераважна ў складзе тэрмінаў: *руха-юць — руха-юч-ая сіла гісторыі, мабілізу-юць — мабілізу-юч-ая роля партыі, плану-юць — плану-юч-ыя органы*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прошага часу ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-н-**, **-ен-**, **-ан-**, **-т-**. Суфікс **-н-** маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асноў інфінітыва на **а**, **я**: *падпіса-ць — падпіса-н-ы, ахута-ць — ахута-н-ы, пасея-ць — пасея-н-ы*. Суфіксы **-ен-**, **-ан-** маюць дзеепрыметнікі, утвораныя ад асноў інфінітыва на галосныя **і**, **ы** (зрэдку **е**), якія ў дзеепрыметніку выпадаюць, і на зычны: *вызвалі-ць — вызвал-ен-ы, заповолі-ць — заповол-ен-ы, прыручы-ць — прыруч-ан-ы, прынесці — прынес-ен-ы, дагледзе-ць — дагледж-ан-ы*. У дзеепрыметніках з суфіксамі **-ен-**, **-ан-** могуць чаргавацца галосныя ў корані, а таксама апошні зычны асновы: *загаіць — загоены, скасіць — скошаны, стрыгчы — стрыжаны*.

Заўвага. Некаторыя дзеепрыметнікі залежнага стану прошага часу маюць суфікс **-он-** (**-ён-**): *збрагчы — збраж-он-ы, замкнуць — замкн-ён-ы, зашкліць — зашкл-ён-ы, замгліць — замгл-ён-ы*.

Суфікс **-т-** ужываецца ў дзеепрыметніках, утвора-
ных ад аднаскладовых дзеясловаў, аснова інфінітыва
якіх канчаецца на **а, я, і, ы**, а таксама ад дзеясловаў,
аснова інфінітыва якіх канчаецца на **о, у, ну**: *зжа-ць* —
зжа-т-ы, узя-ць — *узя-т-ы, злі-ць* — *злі-т-ы, сшы-ць* —
сшы-т-ы; змало-ць — *змала-т-ы, абу-ць* — *абу-т-ы,*
сагну-ць — *сагну-т-ы.*

Дзеепрыметнікі залежнага стану цяпераш-
няга часу ўтвараюцца ад асноў цяперашняга часу
пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры
дапамозе суфіксаў **-ем-, -ім-**. Аднак такія дзеепрымет-
нікі ў сучаснай беларускай мове малаўжывальныя.
Яны сустракаюцца ў навуковай мове, у мове газет:
кіруемы, разглядаемы, ствараемы.

Значыць, у беларускай мове не ўсе дзеепрыметнікі
аднолькава ўжываюцца. Найбольш пашыраныя дзее-
прыметнікі прашлага часу залежнага стану з суфіксамі
-н-, -ен-, -ан-, -т-: *Промнямі ахрышчана, росамі*
абмытая, ветрам зачасаная, зелянее рунь. (Ген.)
Шмат беларускіх сялян выехала ў Сібір, калі была пра-
кладзена ў канцы XIX стагоддзя Сібірская чыгунка.
(«Полымя».) *На скошаных лугах слаўся сіняваты*
дымок ад вогнішча. (Грач.)

Непашыранасць дзеепрыметнікаў незалежнага ста-
ну цяперашняга часу з суфіксамі **-уч-, -юч-, -ач-, -яч-**
у значнай ступені тлумачыцца тым, што яны па форме
супадаюць з дзеепрыслоўямі і іх можна ўспрыняць
двухсэнсавы. Таму ў беларускай мове пазбягаюць
ужываць дзеепрыметнікі тыпу *пішучы, стукаючы, гаво-*
рачы, бачачы (параўн. у рускай мове: *пишущий, сту-*
чащий, говорящий, видящий).

Няма ў беларускай мове зваротных дзеепрымет-
нікаў.

У беларускай мове ёсць многа сродкаў замены
неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з
іншых моў. Найбольш ужывальныя пры перакладзе
з рускай мовы:

дзеяпрыметнікі з суфіксамі **-л-, -н-, -ен-, -ан-, -т-:**
пожелтевшая листва — *пажаўцелае лісце, склонив-*
шиеся к земле ветви — *схіленыя да зямлі (да долу)*
галіны, покрывшаяся инеем трава — *пакрытая інеем*
(шэранню) *трава;*

дзеясловы ці дзеепрыслоўі: *Идущие люди смотрели*
на флаги. — *Людзі ішлі і глядзелі на сцягі. Ідучы,*
людзі глядзелі на сцягі;

прыметнікі: *гаворыць плачуцым голасом — гаварыць плаксівым голасам (гаварыць праз плач, гаварыць плачучы);*

даданыя сказы: *Кажды, прыехавшы в наш горад, можа убедзецца... — Кожны, хто прыязджае ў наш горад, можа пераканацца... Юношы, несучыце знамена... — Юнакі, што нясуць сцягі...*

181. Ад наступных дзеясловаў утварыце дзеепрыметнікі прошлага часу і дапасуйце іх да назоўнікаў, што ў дужках. Вызначце стан утвораных дзеепрыметнікаў.

Вымыць (*падлога*), скасіць (*трава*), пасівецць (*вала-сы*), паружавецць (*неба*), растрэсці (*трава*), прынесці (*вада*), узараць (*поле*), падкаваць (*конь*), утравецць (*зямля*), расшчапіць (*дрэва*).

182. Утварыце дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Назавіце суфіксы гэтых дзеепрыметнікаў.

Прывезці, сказаць, змалоць, сплесці, збудаваць, стаўчы, пафарбаваць, пабаранаваць, запрэгчы, пашыць, звіць, склеіць.

183. Ад наступных дзеясловаў утварыце поўныя і кароткія дзеепрыметнікі, складзіце з імі сказы. Вызначце, якім членам сказа з'яўляюцца гэтыя дзеепрыметнікі ў вашых сказах.

Адрамантаваць, вымыць, забрукаваць, надрукаваць.

184. Прачытайце сказы, словазлучэнні на рускай мове і пераклад іх на беларускую. Адкажыце, якімі сродкамі перакладчыкі перадаюць значэнне рускіх дзеепрыметнікаў, неўласцівых беларускай мове.

1. 1. Паруючая земля пахла весной. (*В. Закруткин.*) Зямля злёгка дымілася і пахла вясной. (*Пераклад У. Шахайца.*) 2. На увядшых космах пырея, который обильно покрыл междурядье неполотой кукурузы, лежала утренняя роса. (*В. Закруткин.*) На завялых космах пырніку, які густа пакрыў міжрадкоўе няполатай кукурузы, ляжала ранішняя раса. (*Пераклад У. Шахайца.*) 3. Мне казалось, что эти полусонные люди не способны к работе, не спасут погибающий груз. (*М. Горький.*) Мне здавалася, што гэтыя напалавіну сонныя людзі не здольныя да працы, не выратуюць

ад пагібелі груз. (*Пераклад Я. Брыля.*) 4. По ночам Изот и Панков отвозили этих гостей в лодке на мимо идущий пароход. (*М. Горький.*) Начамі Ізот і Панкоў адвозілі гэтых гасцей у лодцы на параход, які праходзіў міма сяла. (*Пераклад Я. Брыля.*) 5. Далеко, в холодном потемневшем лесу, пел петух в сенцах караульщика. (*И. Бунин.*) Далёка, у халодным пацямнелым лесе, паяў певень у сенцах вартаўніка. (*Пераклад Я. Скрыгана.*) 6. ...только ветер метался, гоняя сухие листья, шурша отклеившейся афишей на столбе фонаря. (*М. Горький.*) ...толькі вецер кідаўся, ганяючы сухое лісце, шалпочучы адклеенай афішай на слупе ліхтара. (*Пераклад Я. Брыля.*) 7. Случилось, что с нею шел рядом тоже возвращавшийся из церкви один из ее соседей... (*А. Чехов.*) Здарылася, што з ёю ішоў побач, таксама вяртаючыся з царквы, адзін з яе суседзяў. (*Пераклад Я. Шарахойскага.*) 8. Они не будут знать ни угнетения, ни голода, ни унижающей человека нищеты. (*В. Закруткин.*) Яны не будуць ведаць ні прыгнёту, ні голаду, ні галечы, што прыніжае чалавека. (*Пераклад У. Шахайца.*)

II. Обращающиеся деньги — абарачальныя грошы, воинствующий национализм — ваяўнічы нацыяналізм, обслуживающий персонал — абслуговы персанал, определяющие факторы общественного развития — вызначальныя фактары грамадскага развіцця, развіваючыяся страны — краіны, якія сталі на шлях развіцця. (*Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии.*— Мн., 1970.)

185. Карыстаючыся руска-беларускім слоўнікам, перакладзіце тэкст на беларускую мову. Звярніце ўвагу на ўжыванне дзееспрыметнікаў у рускай і беларускай мовах.

Жаркий июльский полдень 1941 года. Лучи солнца заливают улицы Минска, вдоль которых дымятся пожарищами развалины зданий. В городе уже пятый день хозяйничают фашисты. Они везде — на улицах, во дворах, в скверах. А берег небольшой мелководной Свислочи буквально усеян ими — одни купаются и загорают, другие тут же развели костры и жарят награбленных у местных жителей кур и поросят. В парке, раскинувшемся на взгорке за Свислочью, под деревьями сгрудились автомашины, броневики, кухни. «Завоеватели» чувствуют себя в полной безопасности.

Внезапно в самом центре города раздается сильный грохот. Нарастающий шум мотора и орудийно-пулеметная стрельба заполняют все вокруг. И вот на главную улицу города — Советскую — врывается танк. На большой скорости он мчится вперед, неумолчно лязгая гусеницами по камням мостовой. Его орудие и пулеметы извергают огонь. На бортах пламенеют красные звезды.

— Рус панцер!..

Гитлеровцы в панике заметались...

В парке одна за другой запылали автомашины и цистерны, начали рваться боеприпасы, что еще больше усилило панику. Пытавшиеся спрятаться за деревьями фашисты падали, сраженные выстрелами из танка.

Грозная боевая машина мчалась дальше. (С. Исаченко.)

186. Спишыце, вызначце суфіксы ў дзеепрыметніках. Разбярыце выдзеленыя дзеепрыметнікі па табліцы.

Дзеепрыметнік	Пачатковая форма	Стан	Трыванне	Час	Поўная або кароткая форма	Лік	Склон	Род
<i>абветраным</i> (нівам)	<i>абветраныя</i> (нівы)	залжны	закончанае	прошлы	поўная	множны	Д.	—

1. Крывёй **набракляя** акопы ўспомняць і ў чужых краях тых, што прынеслі мір Еўропе, а самі згінулі ў баях. (*Грах.*) 2. А ў палях каласы ў ціхім звоне красы б'юць паклоны абветраным нівам. (*Тр.*) 3. Смяецца сонца з хмарных стром усмешкай прыхаванай. (*Р. Б.*) 4. У ціхай, **прагрэтай** сонцам вадзе плаваюць сярод зараснікаў каля берага залацістыя карасі. (*В. В.*) 5. У прамежку — **зарослы** муравой выган. (*І. Н.*) 6. А побач гмах на люднай плошчы **асветлен** сонцам веснавым. (*Зв.*) 7. Раніцай, калі яны з Поляй пачалі паліць у печы, да іх прыбегла суседка Аксана, **узрушаная**, трохі спалоханая, але ўзрадаваная. (*Шам.*) 8. Даспелым жытам пахне цёплы вечар. (*Грах.*) 9. **Зачараваны** я разьбою лістоў на дубе і вярбе. (*Грах.*) 10. Скацілася па небасхіле зорка, трымцела **замарожанае** шкло. (*Грах.*)

§ 78. Дзеепрыслоўе

Дзеепрыслоўе — нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне ў адносінах да дзеяслова-выказніка. Напрыклад: **Адшумейшы заваямі і сцюзамі, непрыкметна мінула зіма.** (Кр.) Тут дзеепрыслоўе **адшумейшы** абазначае дадатковае дзеянне і адносіцца да асноўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам **мінула**.

Дзеепрыслоўі маюць незакончанае і закончанае трыванне (яно залежыць ад трывання ўтваральнага дзеяслова): **косяць траву — косячы траву; пад'язджаюць да лесу — пад'язджаючы да лесу; пад'ехаў да лесу — пад'ехаўшы да лесу;** могуць быць зваротнымі (калі ўтвораны ад зваротных дзеясловаў): **спяшацца — спяшаючыся, хвалявацца — хваляючыся, напрацавацца — напрацаваўшыся.** Дзеепрыслоўі захоўваюць сінтаксічную сувязь дзеяслова, ад якога яны ўтвораны: кіраванне (**сустрэў сяброў — сустрэўшы сяброў, пагаварыў з братам — пагаварыўшы з братам**), прымыканне (**ціха спяваюць — ціха спяваючы, уважліва прыглядаўся — уважліва прыглядаўшыся**).

Дзеепрыслоўі маюць і прыметы прыслоўяў: яны нязменныя (не спрагаюцца і не скланяюцца), адносяцца да дзеяслова і ў сказе пераважна з'яўляюцца акалічнасцямі: **Мы застылі, чакаючы.** (Бр.) **Вакол, ападаючы, шамацела лісце.** (І. М.)

Дзеепрыслоўе часцей за ўсё ўжываецца разам з паясняючымі словамі і ўтварае з імі дзеепрыслоўны зварот, які з'яўляецца адным членам сказа: **Над поплавам, раскінуўшы магутнае веце, стаялі сям-там волаты-дубы** (Хадк.) — дзеепрыслоўны зварот выконвае ролю акалічнасці спосабу дзеяння.

Дзеепрыслоўі могуць выконваць у сказе сінтаксічную функцыю дадатковага выказніка: **Апрануўшыся і патушыўшы святло, Васько выйшаў на двор.** (Асіп.) У гэтым выпадку дзеепрыслоўе можна замяніць спрагальным дзеясловам (параўн.: **Апрануўся, патушыў святло і выйшаў**).

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць незакончанае дадатковае дзеянне, якое адбывалася ці адбываецца адначасова з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: **Над палямі свяціў поўны месяц, заліваючы жніўныя прасторы**

срабрыста-блакітным туманам. (Грах.) Гэта вецер там сваволіць, ліст **страсаючы** з галін. (Я. П.)

Гэтыя дзеепрыслоўі ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу з дапамогай суфікса **-учы (-ючы)** ад дзеясловаў I спражэння і **-ачы (-ячы)** ад дзеясловаў II спражэння: *ідуць — ідучы, рашаюць — рашаючы, гавораць — гаворачы, глядзяць — гледзячы.*

Дзеепрыслоўі закончанага трывання пераважна абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: **Выехаўшы** за мястэчка, **Май-барада дае поўны газ** (Скр.); значна радзей — як адначасовае: **Хлопчык стаяў, апусціўшы** галаву. (Я. М.) Яны ўтвараюцца ад асновы інфінітыва (або прошлага часу) пры дапамозе суфіксаў **-ўшы** (пасля галосных) і **-шы** (пасля зычных): *сказа-ць — сказа-ў — сказа-ўшы, збудава-ць — збудава-ў — збудава-ўшы, несці — нёс — нёс-шы, прывез-ці — прывёз — прывёз-шы.*

У сказе дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, да якога гэта дзеепрыслоўе адносіцца, абазначаюць дзеянні той самай асобы ці прадмета: *Пад лесам і воддаль ад дарогі вісеў туман, падняўшыся ад зямлі.* (Пташн.) У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *вісеў* і дзеепрыслоўе *падняўшыся* абазначаюць дзеянне таго самага прадмета — *туман*. Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, якія абазначаюць дзеянні розных асоб ці прадметаў. Няправільна, напрыклад, сказаць: *Пад'язджаючы да Мінска, у нас нечакана сапсавалася машына.* Дзеяслоў-выказнік *сапсавалася* адносіцца да дзейніка *машына*, а дзеепрыслоўе *пад'язджаючы* да гэтага дзейніка не адносіцца. Можна сказаць так: *Калі мы пад'язджалі да Мінска, у нас нечакана сапсавалася машына.*

187. Спішыце, падкрэсліце дзеепрыслоўі, выдзеліце іх суфіксы, у дужках запішыце дзеяслоў, ад якога ўтварылася дзеепрыслоўе. Вызначце трыванне гэтых дзеепрыслоўяў. Назавіце дзеепрыслоўныя звароты.

1. Вольхі, сплёўшыся карэннем, трымалі адна адну. (Шам.) 2. За Рудым мостам шлях крута сягае праз чыгунку ўправа, губляючыся ў лесе. (І. Н.) 3. Хуценька апынуўшыся каля былога грудка, Дзімка не вельмі думаючы і не вельмі асцерагаючыся, хапіў скрынку ў рукі і выскачыў з гушчэчы хмызняку. (П. К.) 4. Зімою, пасля школы, ледзь перахапіўшы чаго ў хаце, мы беглі

да Донькі на сажалку. (Бр.) 5. Не разматваючы ву-
даў, падыходзілі да гушчэчы берагавых зараснікаў над
Балачанкай. (Кір.) 6. Узброіўшыся доўгімі жардзінамі,
якія наш праваднік выцягваў з кустоў, абапіраючыся
на іх, мы ступалі ўслед за незнаёмым па схаваных у
багне слізкіх жэрдках. (А. А.) 7. Тры гарманісты, рас-
цягваючы мяхі гармонікаў ад пляча да пляча, рэзалі
бесперапынку. (Бр.) 8. Сады ў радасным чаканні ста-
яць, набракшы ад расы. (Панч.) 9. Мякка прытарма-
зіўшы, падкаціўся тралейбус. (Луж.)

188. Утварыце дзеепрыслоўі, выдзеліце суфіксы, вызначце тры-
ванне.

Ісці, думаць, мыць, касіць, баранаваць, малаціць,
хадзіць, ехаць, плыць, слаць, малоць, смяяцца, апра-
нацца, баяцца.

Сказаць, напісаць, запрасіць, прынесці, узараць,
прааналізаваць, завесці, перабегчы, сустрэцца, дамо-
віцца, начытацца.

189. Знайдзіце памылкі ва ўжыванні дзеепрыслоўяў. Пабудуйце
сказы правільна і запішыце іх.

1. Прыходзячы раніцай на заняткі, у класе заўсёды
было яшчэ цёмна. 2. Рыхтуючыся да экзамена, у нас
былі незразумелыя пытанні. 3. Падыходзячы да шко-
лы, у хлопцаў узнікла спрэчка. 4. Даведаўшыся пра вы-
зваленне Мінска, нас акрыліла надзея хутка вярнуцца
ў родныя мясціны.

ПРЫСЛОЎЕ

§ 79. Прыслоўе як часціна мовы

Прыслоўе — нязменная часціна мовы, якая абаз-
начае прымету дзеяння, прадмета або якасці.

Прымету дзеяння прыслоўе абазначае, калі адно-
сіцца да дзеяслова ці дзеепрыслоўя: *прыехалі **ноччу**,
гучна размаўляючы*.

Прымету прадмета прыслоўе абазначае, аднося-
чыся да назоўніка: *размова **па-нямецку**, прагулка **ўве-
чары***.

Прымету якасці прыслоўе абазначае, адносячыся
да прыметніка, дзеепрыметніка або другога прыслоўя:
*надта разумны, добра пабудаваны, **вельмі** гарача*.

Часцей за ўсё прыслоўе адносіцца да дзеяслова. Яно можа паказваць на час дзеяння (*сёння, увечары, улетку, вясной*), месца (*там, угары, навокал, дахаты*), прычыну (*згарача, спрасонку*), мэту (*знарок, назло, сумыслу*), спосаб дзеяння (*хутка, уголас, падбегам, пехатою*), меру ці ступень (*шмат, двойчы, дашчэнт, зусім*).

Прыслоўі не скланяюцца, не спрагаюцца, не змяняюцца па родах і ліках, а таму яны не маюць канчаткаў. Некаторыя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць ступені параўнання: *хутка — хутчэй, больш хутка, найхутчэй, надта хутка, хутчэй за ўсіх; моцна — мацней, больш моцна, наймацней, вельмі моцна, мацней за ўсіх*.

Паводле значэння прыслоўі падзяляюцца на два асноўныя разрады — акалічнасныя і азначальныя.

Акалічнасныя прыслоўі паказваюць на розныя акалічнасці, пры якіх адбываецца дзеянне. Сярод іх выдзяляюцца наступныя групы: месца (*тут, там, блізка, вакол, далёка, сюды, навокал, дадому, уверсе і інш.*); часу (*тады, даўно, увечары, увесну, узімку, зайсёды, змалку, спрадвеку і інш.*); прычыны (*таму, затое, згарача, спрасоння і інш.*); мэты (*назло, знарок, нарокам, назнарок, наймысна, сумыслу і інш.*).

Азначальныя прыслоўі паказваюць на якасць дзеяння, прыметы, прадмета. Яны падзяляюцца на групы: спосабу дзеяння (*асцярожна, балюча, весела, гарача, гучна, інакш, звонка, святочна, смела, урачыста, па-ранейшаму, цурком і інш.*); меры і ступені (*вельмі, амаль, больш-менш, крыху, занадта, прыблізна, дарэшты, удосталь, мала, многа, цалкам, ледзь-ледзь, утраіх, двойчы і інш.*).

Прыслоўі ўтварыліся і ўтвараюцца ад зменных часцін мовы. Найбольш прыслоўяў утварылася ад прыметнікаў (*ціха, павольна, прыгожа, па-людску*) і ад назоўнікаў (*унізе, удзень, бягом, бясконца*). Ёсць прыслоўі, утвораныя ад лічэбнікаў (*двойчы, утраіх, удвая, перш-наперш*), ад займеннікаў (*зайсёды, таму, па-мойму*), ад дзеяслоўных форм (*ісці крадучыся, гульма гуляць*), ад прыслоўяў (*завысока, недалёка, нікуды*). Ёсць і складаныя прыслоўі: *штовечар, ціха-ціха, сямтам, раз-пораз*.

У сказе прыслоўе з'яўляецца акалічнасцю: *Тут лёгка і радасна песня п'яецца.* (М. Т.) *Адгрымела ноччу*

навальніца. (Панч.) Налева адкрыўся шырокі плёс.
(Б.) Значна радзей — азначэннем: Злева пачулася гаворка па-нямецку. (А. А.)

190. Спішыце, падкрэсліце прыслоўі і словы, да якіх яны адносяцца. Вызначце, якім членам сказа яны выступаюць. У выдзеленых словах абазначце марфемы.

1. Быстранка пачала памалу заціхаць, нібы ўжо адчула ўсю важнасць моманту — сваё злучэнне з вялікай ракой. (Б.) 2. Зусім побач буяў густы зараснік дубняку, асінніку. (І. М.) 3. Звыкла паправіўшы аўтамат за плячом, Васіль **стомлена**, нявесела пацягнуўся ў бок узвода. (І. М.) 4. Далёка-далёка выплываюць са змроку два агеньчыкі, як вочы добрага прыцеля. (К-с.) 5. Двойчы ўжо ўздымалася над ракой, відаць, усё тая ж самая, хітрая чапля. (Б.) 6. Толя раз-поразу ўздымае ад каменя светлавалосую галаву, глядзіць на сябра, прыплюшчыўшы блакітныя вочы. (Б.) 7. А Люда ўсё глядзіць — неяк **незразумела** сумна і яшчэ больш незразумела ўпарта. (Б.) 8. Ваця Браніславец нічога не слухаў і лёг спаць страшна змораны. (К. Ч.) 9. Вакол ляжала маўклівае пустое поле. (К-с.)

191. Выпішыце прыслоўі ў такой паслядоўнасці: 1) утвораныя ад назоўнікаў, 2) ад прыметнікаў, 3) ад лічэбнікаў, 4) ад займеннікаў, 5) ад прыслоўяў.

Бясконца, па-твойму, нядобра, спярша, сарамліва, невысока, учатырох, добра, спрадвеку, свядома, па-вашаму, двойчы, цёмна, наперадзе, па-дзіцячы, уголас, па-іхняму, раніцай, зацемна, гуртам.

192. Запішыце ўсе вядомыя вам прыслоўі, у складзе якіх былі б карані наступных назоўнікаў. Назавіце карань у прыслоўях.

Узор. *Лета* — *летам, летась, улётку, налета, залетась, пазалетась, сёлета, сяголета, штолета.*

Вясна, кола, зіма, дом, вечар, раніца.

193. Запішыце прыслоўі, утвораныя ад наступных якасных прыметнікаў. Да гэтых прыслоўяў запішыце ўсе магчымыя формы ступеней параўнання.

Узор. *Далёкі* — *далёка, далей, больш далёка, найдалей, вельмі далёка, далей за ўсіх.*

Прыгожы, ціхі, светлы, высокі, вясёлы, звонкі.

§ 80. Напісанне прыслоўяў разам

Разам пішуцца:

1. Прыслоўі, утвораныя ад кароткіх і поўных прыметнікаў пры дапамозе прыназоўнікаў: *здайна, здалёк, насуха, зрэдку, улева, управа, злева, справа, паціху, зацемна, збольшага, упустую, ушчыльную* (але: *у адкрытую*).

2. Прыслоўі, утвораныя ад зборных і колькасных лічэбнікаў пры дапамозе прыназоўнікаў *у, на*: *удвух, утрох, учатырох, удваіх, утраіх, уцацвярых, удзвюх, надвае, натрае* (але: *у адно, па двое, па трое*).

3. Прыслоўі, утвораныя ад іншых прыслоўяў пры дапамозе прыназоўнікаў: *назаўсёды, назаўжды, навокал, напотым, назаўтра, назусім, настолькі, насупраць, удвайне, заўчора, залетась, паслязаўтра, замала, замнога і інш.*

Заўвага. Ад гэтых прыслоўяў трэба адрозніваць спалучэнні прыназоўнікаў з нязменнымі словамі, якія пішуцца з прыназоўнікамі асобна: *да цямна, да заўтра, на паслязаўтра, з цямна, да відна, ад малку*.

4. Прыслоўі, утвораныя ад займеннікаў пры дапамозе прыназоўнікаў: *нашто, навошта, нізашто, потым, затым, зусім*.

Заўвага. Неабходна адрозніваць прыслоўі *нашто, нізашто* ад займеннікаў з прыназоўнікамі *на што, ні за што*: *Нашто табе гэта? (нашто мае значэнне 'з якой мэтай') — На што паставіць лямпу? Нізашто не пайду (нізашто са значэннем 'ні ў якім разе', 'ніколі')* — *Ні за што пакрыўдзіў чалавека (ні за што — 'дарэмна', 'без прычыны')*.

5. Прыслоўі, утвораныя ад розных склонавых форм назоўнікаў пры дапамозе прыназоўнікаў: *удзень, узімку, увесну, увосень, дадому, дахаты, напалову, улетку, зверху, знізу* (але: *з верху да нізу, з нізу да верху*), *назад, наверх, збоку, унізе, уверсе, угары, уночы, зранку* (але: *з ранку да вечара*).

Заўвага. Калі ёсць паясняльныя словы, то гэта назоўнік з прыназоўнікам, яны пішуцца асобна: *у дзень адкрыцця спаборніцтваў, з боку лесу, у пачатку дарогі, з верху хвоі, з пачатку года, у высь завоблачную*.

6. Складаныя прыслоўі, якія маюць у сваім складзе займеннік *што*: *штодзень, штогод, штовечар, штораніцы, штомесяц, штотыдзень, штохвілінна*. Разам пішуцца прыслоўі *таксама, гэтаксама*.

§ 81. Правапіс спалучэнняў, блізкіх да прыслоўяў

У беларускай мове ёсць спалучэнні прыназоўнікаў з назоўнікамі, якія ў сказе выконваюць ролю акалічнасцей, і таму яны блізкія сваім значэннем да прыслоўяў. Такія спалучэнні пішучца асобна. Вось асноўныя з іх:

1. Спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі **з, без, да, на, у, пад, за, з-за** і інш.: *з разбегу, з налёту, з ходу, без разбору, без толку, без канца* (але: *бясконца*), *да зарэзу, да ўпаду, на хаду, на ляту, на бягу, на віду, на слых, на смех, у адзіночку, у розніцу, у меру, пад пахі, пад пахай, за мяжой, за граніцай, за мяжу, з-за мяжы, з-за граніцы.*

2. Спалучэнні адмоўяў **не, ні** з прыназоўнікавымі формамі назоўнікаў: *не ў пару, не ў меру, не пад сілу, не да смаку, не да твару, ні за грош.*

194. Спішыце, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце прыслоўі, растлумачце іх напісанне.

1. Ледзь не (*што*) дня гэта ў Мінску здараецца: «Дом засяляецца! Дом засяляецца!» (*Панч.*) 2. Сонца ўзнялося над хмарнай аблогай, і ўсё (*на*) вокал **урачыста** зіхацела. (*І. М.*) 3. Аляксей **спыніўся** як бы таму, што (*у*) ніз з узгорка вяла пясчаная дарога. (*Шам.*) 4. Чаго было чапляцца за тое, што (*на*) век адышло, сплыло ў нябыт. (*І. М.*) 5. (*Што*) дзень (*з*) ранку да вечара палыхалі горны ў кузні. (*Хадк.*) 6. (*З*) відна (*да*) цямна гамонка, гаворка. (*А. К.*) 7. (*З*) боку вёскі даляцелі стрэлы. (*Лыньк.*) 8. Тут ужо добра чуваць было, як (*у*) нізе журчыць **халаднаватая** вада. (*Б.*) 9. Алёша чытаў пастанову (*ў*) дзень яе апублікавання, (*што*) дзённа чуў гаворку пра яе ў сям'і. (*Шам.*) 10. Канчаўся спектакль ці самадзейны канцэрт, і Вера (*на*) заўтра садзілася за бібліятэчны стол. (*Луж.*)

● Вызначце склад выдзеленых слоў.

195. Складзіце ці выпішыце з мастацкіх твораў сказы з прыслоўямі і блізкімі да іх спалучэннямі прыназоўнікаў з назоўнікамі.

Дахаты — да хаты, уночы — у ночы, увосень — у восень, зверху — з верху, спачатку — з пачатку, удалечыні — у далечыні.

§ 82. Напісанне прыслоўяў праз злучок

Праз злучок пішуцца:

а) прыслоўі з прыстаўкай **па-**, якія канчаюцца на **-ому, -аму, -яму, -ску, -цку, -ы (-і)**: *па-веснавому, па-ранейшаму, па-летняму, па-беларуску, па-чалавечы, па-латыні*;

б) прыслоўі, утвораныя ад парадкавых лічэбнікаў (такія прыслоўі ў сказе выступаюць заўсёды пабочнымі словамі): *па-першае, па-другое, па-трэцяе*;

в) складаныя прыслоўі, у якіх паўтараецца тое самае слова: *ледзь-ледзь, ціха-ціха, даўно-даўно, высока-высока, далёка-далёка, дзе-нідзе, сам-насам, калі-нікалі, раз-пораз, як-ніяк*;

Заўвага. Устойлівыя спалучэнні, у якіх паўтараецца тое самае слова ў розных склонах з прыназоўнікам, пішуцца асобна: *адзін на адзін, след у след, дзень пры дні, дзень у дзень, раз у раз, час ад часу, рука ў руку*.

г) прыслоўі з прыстаўкай **абы-** і суфіксам **-небудзь**: *абы-дзе, абы-куды, абы-як, як-небудзь, дзе-небудзь, калі-небудзь, куды-небудзь*;

д) прыслоўі, утвораныя ад складаных прыметнікаў, якія пішуцца таксама праз злучок: *вогненна-ярка (вогненна-яркі)*.

Праз злучок пішацца тэхнічны тэрмін *на-гара*.

196. Спішыце, раскрываючы дужкі. Дапішыце ў словах прапушчаныя літары.

1. Кожнае пакаленне будзе свае гарады, і будзе іх (*па*) рознаму. (*Грах.*) 2. Палкоўнік Бяссонаў асабліва цаніў Быстрова: с..ржант біў з гарматы (*па*) снайп..рску. (*І. М.*) 3. Было ціха і (*па*) асенняму празрыста ў чыстым высокім небе. (*Грах.*) 4. Дождж ц..рушыць (*па*) ранейшаму. (*В. В.*) 5. Мне ця..ка робіцца, калі я цяпер вельмі (*па*) доўгу не бачу цябе. (*Скр.*) 6. Стары млын гаманіў спакайней, (*па*) старэчы. (*Б.*) 7. Эх, няма на свеце болей спрытнага злодзея, як гэта старасць: так ціха, так (*па*) зладзейску ціха падкрадаецца, нялюбая, што і не ўбачыш, як яна ас..длае цябе. (*К-с.*) 8. (*Па*) волі руха..цца фурманка ў бок лесу. (*К. Ч.*) 9. Зусім (*па*) франтавому выгл..далі артыл..рыйскія з..нітныя ўстаноўкі на плошчах і скверах. (*Лыньк.*) 10. А снег тым часам ноччу пайшоў і (*ў*) ранні мы глязелі на яго праз вокны аўтобуса не так сабе, а (*па*) св..точнаму прыўзнята. (*Б.*)

197. Спішыце. Словы ў дужках пішыце асобна ці праз злучок. Раствлумачце напісанне прыслоўяў.

1. Але на плошчы нечакана, (*ледзь, ледзь*) прабіўшыся з зямлі, барвовым полымем цюльпаны ў Дзень Перамогі расцвілі. (*Грах.*) 2. Мне трэба (*доўга, доўга*) раіцца пра сотні планаў і падзей. (*Бур.*) 3. Наводдаль, у баку пярэдняга краю, (*раз, по, раз*) чуваць кулямётная страляніна. (*І. М.*) 4. Пракідваюцца дрэвы (*сям, там*), нават і на полі, на лузе. (*Сач.*) 5. Эх, сябры, не блага ўспомніць (*час, ад, часу*) пра баі, адвагу, пра паходы нашы. (*М. Т.*) 6. Першую бодню солі падалі (*на, гара*). (*Кул.*) 7. (*Дзень, у, дзень*) ходзіць Тарэнта ў заробкі. (*Гал.*) 8. На лузе (*дзе, ні, дзе*) стаяць старыя, з сухімі вершалінамі дубы. (*Сач.*) 9. І хваробы і немачы следам за мной не хадзілі (*ніколі, ніколі*). (*А. З.*) 10. Непраглядны змрок і сыры туман спляліся (*густа, густа*) і як бы глынулі гэту закінутую між балот і лесу невялічку вёску. (*К-с.*) 11. Ізноў прайшла б са мною (*след, у, след*) і сцежкі, і шырокія дарогі, каб у жыцці ўсё было (*як, след*) — і смех, і боль, і шчасце, і трывогі. (*Грах.*)

198. Спішыце, раскрываючы дужкі. Раствлумачце напісанне прыслоўяў.

1. Цяжкія гарматы, што стаялі (*не*) далёка за сялом, зноў загрузкаталі. (*І. М.*) 2. Калі (*сьці*) людзі маліліся дубам. (*Бяд.*) 3. (*Не*) спадзявана ўпаў туман на мора, усё ахутала імгла. (*Грах.*) 4. Гэта толькі збоку здаецца, што палкі накіданы (*абы*) як. (*В. В.*) 5. (*Не*) як зімой, яшчэ пры панах, іхнюю вёску амаль дашчэнту выкаціў пажар. (*Б.*) 6. Ігнацюк хацеў бы звярнуць куды (*небудзь*) з дарогі, але абапал густою сцяною стаялі яліны. (*Хомч.*) 7. Дзе (*сьці*) ён [Лабановіч] бачыў такі твар, але дзе? (*К-с.*) 8. (*Не*) дзе на той бок гары затарахцелі па карэнні калёсы. (*Пташн.*)

199. Знайдзіце прыслоўі, вызначце іх разрад і ступень параўнання (калі ёсць).

1. Школа стаяла трохі наводшыбе, бліжэй да гасцінца. (*Б.*) 2. Усё часцей і часцей да ракі падыходзіць лес, малады, але стройны. (*Сач.*) 3. Трэба як найхутчэй дабегчы да лесу. (*Лыньк.*) 4. Час да абеду прай-

шоў надзвычай весела і цікава. (Чарн.) 5. Хлопца дзяўчаты праводзілі рана да адзінокага ў стэпе кургана, а найдалей правяла яго тая, што найзванчэй у станіцы спявае. (М. Т.) 6. Навучы мяне, родная мова мая, яшчэ больш адчуваць сваю сувязь з бацькоўскай зямлёй, гарачэй і мацней дарагую Радзіму любіць. (Кір.) 7. Адгукніся сэрца сэрцу весялей і гарачэй. (Ал.) 8. Вельмі марудна цягнецца ў хаце летні дзень.

§ 83. Прэдыкатыўныя прыслоўі

У беларускай мове ёсць група нязменных слоў, якія перадаюць стан чалавека ці прыроды і выступаюць выказнікамі ў безасабовых сказах. Гэтыя словы называюць прэдыкатыўнымі прыслоўямі¹. *Апейку было лёгка, радасна.* (І. М.) *У лузе было пуста і бязлюдна.* (К-с.) *Ціха, неспакойна вакол.* (М. Г.)

Прэдыкатыўныя прыслоўі абазначаюць:

а) стан прыроды: *днём цёпла, у лесе ціха, на лузе прыгожа, ноччу холадна;*

б) фізічны і псіхічны стан чалавека ці ўвогуле жывой істоты: *весела, сумна, страшна, смешна, трывожна, шкада;*

в) суб'ектыўную ацэнку: *брудна, чыста, утульна, накурана, сыра, цесна, прасторна, няўтульна;*

г) неабходнасць, магчымасць: *трэба, нельга, можна, неабходна.*

Прэдыкатыўныя прыслоўі могуць ужывацца са звязкай (*быць, стаць, станавіцца* і інш.), якая паказвае на час: *удзень душна, удзень было душна, удзень будзе душна.*

Многія прэдыкатыўныя прыслоўі маюць ступені параўнання: *нам весела, ім весялей, стала цяплей.*

Некаторыя словы ўжываюцца толькі як прэдыкатыўныя прыслоўі (*трэба, нельга, можна, неабходна* і інш.) і часцей за ўсё спалучаюцца ў сказе з інфінітывам: *І хіба можна ўжо ўстрымацца, у час касьбы не пакупацца?* (К-с.) *Зайтра мне трэба вяртацца дамоў.* (В. В.) Але большасць прэдыкатыўных прыслоўяў могуць ужывацца і як прыслоўі: *балюча, боязна, весела, глуха, горка, дзіка, добра, дрэнна, жудасна, кепска, крыўдна, лёгка, міла, нудна, позна, прыгожа,*

¹ Некаторыя лінгвісты такія словы выдзяляюць нават у асобную частціну мовы — безасабова-прэдыкатыўныя словы, або катэгорыю стану.

приємна, смешна, слаўна і інш. Для іх адрознення трэба кіравацца тым, што прыслоўі паясняюць дзеяслоў і ў сказе выконваюць ролю акалічнасці (зрэдку — азначэння), а прэдыкатыўныя прыслоўі ніякіх слоў у сказе не паясняюць і выконваюць ролю выказніка ў безасабовым сказе. Параўн.: **Слаўна глядзяць на мілую зямлю ціхія зоры.** (К. Ч.) (слаўна — прыслоўе) **А слаўна ў тым лесе, што за чыгункаю стаіць!** (К-с.) (слаўна — прэдыкатыўнае прыслоўе).

200. Знайдзіце прыслоўі і прэдыкатыўныя прыслоўі. Вызначце, якім членам сказа яны з'яўляюцца.

1. Молада, хораша, звонка спяваў гарманіст. (Б.)
2. Хораша, лагодна стала ў Веньяміна на душы. (І. Н.)
3. Агонь гарэў доўга і ціха. (Пташн.)
4. Ціха. Толькі стрыжы лётаюць ды млын безупынна грукоча. (Б.)
5. На сэрцы стала лёгка і прыемна. (Бяд.)
6. Ветрык прыемна казытаў твар, асвятляў вочы. (Бяд.)
7. Весела беглі коні. (Лыньк.)
8. Весела на полі, слаўна пад бярозкай. (К-с.)
9. Ад вялікага кажухка Даніку цяжка ў плечы і мокра за спіной. (Б.)
10. Цяжка ступалі па ўбітай зямлі ногі. (Пташн.)
11. Горача стала ў Пецярбургу. (К-с.)
12. Мікола горача спрачаўся, гаварыў адваротнае. (Бяд.)

201. Спішыце, падкрэсліце прэдыкатыўныя прыслоўі. Адкажыце, што яны абазначаюць (стан прыроды, фізічны і псіхалагічны стан чалавека і г. д.).

1. Ехалі. На душы было неяк святочна. (Янк.)
2. Як добра ранней вясной у сасновым лесе! (В. В.)
3. Як прыемна пахне збожжа! А вакол — спакойна! Эх, як слаўна, як прыгожа, хораша, прыстойна! (К-с.)
4. Ціха і маўкліва ў заснежаным лесе. (В. В.)
5. Шчыра кажучы, з Камсамольскам нам было шкада расставалца. (Грах.)
6. Было ўжо досыць позна. (К-с.)
7. Ад гэтага смеху старому лягчэй на душы. (Бяд.)
8. Нельга спяшацца з вывадамі. (Шам.)
9. Дрэвы, што абступалі з усіх бакоў, гулі неспакойна, нядобра. Ад іх гулу на сэрцы Ніны стала трывожней. (І. М.)
10. Ветрана з ранку да вечара. (Вярц.)
11. Ганне робіцца трохі лягчэй. (К-с.)
12. Па нізінах, як азёры, стаяць шырокія лужыны. Холадна, золка, пуста і глуха. (К-с.)

§ 84. Прыназоўнік як часціна мовы

Прыназоўнік — службовая часціна мовы, якая выражае адносіны паміж назоўнікамі (або займеннікамі) ва ўскосным склоне і іншымі словамі ў словазлучэнні ці сказе. У сказе *Весела квеціцца ў небе вясёлка* (Куп.) пры дапамозе прыназоўніка **у** выражаюцца адносіны паміж назоўнікамі *неба* ў месным склоне і дзеясловам *квеціцца*.

Значэнне прыназоўнікаў выразна выяўляецца толькі ў кантэксте, дзе яны могуць выражаць розныя адносіны: прасторавыя (абазначаюць месца): *пайсці ў лес*; часавыя: *закончыць да змяркання*; спосаб у дзеяння: *слухаць з цікавасцю*; аб'ектныя: *быць з народам* і інш.

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя. Да невытворных належаць прыназоўнікі **а, аб, ад, без, да, для, дзеля, з, за, к, ля, на, над, па, пад, пра, праз, пры, у, цераз**. Гэтыя прыназоўнікі існуюць у мове даўно.

Вытворныя прыназоўнікі больш позняя паходжаньня. Яны ўтварыліся ад самастойных часцін мовы: ад прыслоўяў (*вакол, навокал, напярэдадні, супроць, уздоўж, пасярод, паабал* і інш.); ад назоўнікаў ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі і без іх (*за выключэннем, пры дапамозе, на працягу, на чале, з прычыны, з выпадку, з мэтай, у галіне, у выніку, у ролі, перад, шляхам* і інш.); ад дзеепрыслоўяў (*нягледзячы на, дзякуючы* і інш.).

Паводле будовы прыназоўнікі падзяляюцца на простыя, складаныя і састаўныя.

Простыя прыназоўнікі складаюцца з аднаго слова: **ад, аб, без, да, у, на, па, пра** і інш.

Складаныя прыназоўнікі ўтварыліся з двух простых: **з-за, з-пад, па-над, па-за**.

Састаўныя прыназоўнікі складаюцца з двух або некалькіх слоў: **з выпадку, на чале, у адпаведнасці з** і інш.

202. Назавіце прыназоўнікі і словы, да якіх яны адносяцца. Адкажыце, з якім склонам ужыты кожны прыназоўнік.

1. Сцішна над возерам, воблачна ў небе. (Куп.)
2. За табой, як нітка за іголкай, я па свеце да канца

прайду! (М. К.) 3. Плывуць дамоў блакітнай хваляй над голым лесам жураўлі. (Грах.) 4. Неадступным стала жаданне расказаць пра беларускую маму, беларускую матку, беларускую маці. (Янк.) 5. З гэтага ўзгорка глянеш на даліну, у красе пабачыш родную краіну. (Гл.) 6. Каля бярозак беланогіх рабіны стройныя стаяць. (Бур.) 7. Хата гэта стаяла пры самай дарозе, старой і даўняй, ішла дарога з захаду на ўсход. (Янк.) 8. Грукнула зноў недзе зусім блізка, як усё роўна варотцы ля варыўні аб сцяну. (Пташн.) 9. Смуткам даль была спавіта, як мы ішлі з табою. (К-с.) 10. Дзеля тысяч знаёмстваў і соцень спатканняў я гатоў заплаціць хоць мільёны разлук. (Бур.) 11. Абапал гасцінца стаяць старыя бярозы, паміж бяроз адна, а потым і яшчэ адна нізкая груша, тоўстая дзічка, таксама старэнькая. (Б.)

203. Спішыце. Падкрэсліце невытворныя прыназоўнікі адной лініяй, а вытворныя — дзвюма. Вызначце, з якім склонам ужыты кожны прыназоўнік.

1. Ад Буга да Прымор'я ходзяць хваляй зажынкі і дажынкі з краю ў край, і кожным ранкам над жытнёвай даллю ўсходзіць сонца хрусткі каравай. (Грах.) 2. Алёша на працягу трох дзён знікаў з дому ў час абеда, сьнедання і вячэры, калі прыходзіў Лемяшэвіч. (Шам.) 3. З усходняга боку віецца паўз возера дарога, абапал якой высяцца сосны, расце ядловец. (В. В.) 4. У гэту ноч вясну ў нас гукалі задумнымі трывожнымі гудкамі. (Панч.) 5. Выбраўшыся з двара, рушылі ў напрамку старой школы. (І. Н.) 6. Пасярэдзіне двара стаяў вялікі калодзеж з доўгімі карытамі паіць жывёлу. (М. Л.) 7. Жураўлі паплылі на спякотныя стромы над пажоўклаю пожняй, над лесам густым. (Грах.) 8. Лемяшэвіч доўга глядзеў услед машыне. (Шам.) 9. Паабапал вуліцы новыя хаты, крытыя гонтамі ці чарапіцай, акуратныя плоцікі, у садзе жаўцеюць яблыкі. (С. А.) 10. Усе прытрымліваліся аднаго: фашыста біць не глядзячы ні на снягі, ні на марозы. (Лыньк.)

§ 85. Ужыванне некаторых прыназоўнікаў

Ужыванне некаторых прыназоўнікаў у беларускай мове мае шэраг асаблівасцей. Многія з іх з'яўляюцца адметнай рысай беларускай мовы.

1. Прыназоўнік **па** ўжываецца:

а) з вінавальным склонам назоўніка (займенніка) пры абазначэнні мэты дзеяння: *ісці па ваду, з'ездзіць па дровы, збегаць па бацьку*; у спалучэнні з назвамі ягад, грыбоў ужываецца прыназоўнік **у**: *схадзіць у грыбы, у ягады; пайсці ў суніцы, у чарніцы, у журавіны* (параўн. у рускай мове: *ходим за водой, пойти за грибами, за ягодами*).

Прыназоўнік **па** ўжываецца з вінавальным склонам лічэбнікаў (за выключэннем адзін): *узяць па сем кніжак, сабраць па 25 цэнтнераў жыта з гектара*;

б) з месным склонам: *блукаць па лесе, па палях; хадзіць па лёдзе, гуляць па садзе, размаўляць па тэлефоне, ступаць па пяску, сумаваць па родных* (параўн. у рускай мове: *бродить по лесу, по полям, по лугам*).

2. Прыназоўнікі **праз, цераз** ужываюцца з вінавальным склонам: *праехаць праз горад, прайсці праз выпрабаванні, паведаміць праз газету, пераскочыць цераз канаву*.

Прыназоўнік **праз** ужываецца ва ўстойлівых выразах: *гаварыць праз смех, сказаць праз слёзы, гаварыць праз сон*.

Прыназоўнік **праз** ужываецца і для выражэння прычыны: *Студэнтка прыезджала на выхадны дзень і затрымалася праз завіруху*. (Шам.)

3. Часам ужыванне прыназоўніка вызначаецца дзеясловам, да якога адносіцца прыназоўнік з назоўнікам. Напрыклад, пры дзеясловах са значэннем эмоцый, перажыванняў (*смяцца, насміхацца, жартаваць, здзекавацца, кпіць, дзівіцца* і падобн.) ужываецца прыназоўнік **з** з родным склонам назоўніка ці займенніка: *смяцца з яго, жартаваць з Мікалая, дзівіцца з усяго* (параўн. у рускай мове: *смеяться над ним, шутить над Николаем*).

Некаторыя вытворныя прыназоўнікі і адпаведныя самастойныя словы, ад якіх гэтыя прыназоўнікі ўтвораны, выступаюць амонімамі. Іх можна вызначыць толькі ў кантэксте. Неабходна кіравацца тым, што прыслоўі, назоўнікі і дзеепрыслоўі з'яўляюцца членамі сказа, а прыназоўнікі не члены сказа. Параўн.: **Абапал** — *рэкі і азёры*. (Куп.) У гэтым сказе *абапал* — прыслоўе, выступае акалічнасцю. **Абапал** *гасцінца стаяць старыя бярозы*. (Б.) Тут *абапал* — прыназоўнік, членам сказа не з'яўляецца.

204. Спішыце. Словы, што ў дужках, запішыце ў патрэбным склоне.

1. Плывуць насустрач (*сонечная вясна*) па (*рэкі*) крыгі з (*шоргат і трэск*). (*Грах.*) 2. Побач з (*дзядзька Антось*) на (*грэбля*) стаяў Аржанец з (*веласіпед*) і Люда. (*Б.*) 3. Я шукаў пасля (*штурм*) бурштыну, а знайшоў на (*ўзбярэжжа*) цябе. (*Грах.*) 4. Не раз я ў (*муры астрожныя*) па (*роднае поле*) сумаваў, па (*тыя бярозы прыдарожныя*), што на этапах сустракаў. (*М. Т.*) 5. Дзякуючы (*усё гэта*) хлопцы адчувалі блізкасць паміж сабой, якой раней і не ведалі. (*Я. М.*) 6. Па (*возера*), далёка ад нас, плывуць дзве качкі. (*В. В.*) 7. Гучны пляск вясла па (*вада*) павялічвае шум і гулка разносіцца па (*рэчка*) між (*травяністыя берагі*). (*К-с.*) 8. Чарот абапал (*рака*) густы і высокі, з залацістымі ад (*апошнія промні*) сонца мяцёлкамі. (*Б.*)

205. Прачытайце ўрыўкі з працы Ф. Янкоўскага «Беларуская мова» пра ўжыванне прыназоўнікаў *пра* і *аб*. Перакажыце змест урыўкаў, зрабіце вывады. Дайце свае прыклады ўжывання гэтых прыназоўнікаў.

...У жывых народных гаворках Беларусі сустракаем: *думалі пра сына, гаварылі пра салдата, пыталіся пра дзеда*. «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» сведчыць, што канструкцыя тыпу *забылася пра яго* ў жывых беларускіх гаворках пераважае над канструкцыямі тыпу *забылася аб ім*.

Звяртае на сябе ўвагу ўжыванне канструкцыі «*пра*+вінавальны» і «*аб*+месны» ў мастацкіх творах К. Крапівы.

...У першым акце п'есы «Хто смяецца апошнім» 32 канструкцыі з *пра* і 4 з *аб*: *пра мяне* (не забудзеш), *пра гэта* (ні слова), *пра зямлю* (расказаць), *пра сябе* (турбуюся) і інш. і *аб часе* (паведамляю), (напамінаем) *аб неабходнасці*.

Як ужо было заўважана, у беларускай літаратурнай мове ўжываюцца абедзве канструкцыі: «*пра*+вінавальны» і «*аб*+месны». Пішам, гаворым: *закон аб школе, дэкрэт аб зямлі, навука аб мове* і г. д.; *клопаты пра моладзь, верш пра шчасце, песня пра паходы, думаем пра змену, клапоцімся пра дабрабыт* і г. д.

Ужываючы ў канкрэтным выпадку тое ці іншае спалучэнне, трэба ўслухоўвацца ў яго гучанне. Са-

праўды, недапушчальныя ні ў мастацкіх, ні ў публіцыстычных творах спалучэнні «аб абавязках», «аб аб'ёме (нашай радасці)»...

206. Вызначце, якія з выдзеленых слоў прыслоўі, а якія прыназоўнікі.

1. Збоку пацягнуўся луг **паабапал** Нёмана. (*К-с.*)
2. **Паабапал** стаялі будынкi ўстаноў і сярод іх камянічка райкома. (*Луж.*)
3. Бабры пакідаюць свае паселішчы, калі **вакол** няма чаго есці. (*В. В.*)
4. **Вакол** гэтай думы дудар-званара казак дзіўных злажылась няма-ла. (*Кул.*)
5. **Абапал** пацягнуліся сады, агароды, ягаднікі. (*І. М.*)
6. **Абапал** дарогі — нешырокай асфальтавай паласы — дзвюма сценамі ўздываўся лес. (*Б.*)
7. **Упоперак** прыпяці лягла дарога, тканая з промяў. (*У. Д.*)
8. Ціха выходзьце з хаты ў лес. **Упоперак** праз дарогу. (*К. Ч.*)
9. Грузна выбраўшыся на бераг, бабёр перакусіць спачатку, чым багаты куст і чарот, **пасля** бярэцца за працу. (*Б.*)
10. Цела прыемна ныла, адпачываючы **пасля** чатырохгадзіннага сядзення за рулём. (*Б.*)

207. Прачытайце. Назавіце ў сказах прыназоўнікавыя канструкцыі, якім у рускай мове адпавядаюць іншыя.

1. Наталька павярнулася да бацькі, азарыла яго светлай усмешкай. (*Кул.*)
2. У той час нават у багатым на сады Прыдняпроўі пры **кожнай** сялянскай хаце было не больш як тры-чатыры дрэвы. (*Каратк.*)
3. Паехаў я на возера Нарач дзеля чаек. (*В. В.*)
4. Праўда даражэй за золата. (*Прык.*)
5. Ганна раптам забылася пра грыбы, стала дзіўна бяздумная, няцямная. (*І. М.*)
6. Сын **яго** да вайны вучыўся на інжынера. (*К. Ч.*)
7. Выбраўся ў грыбы, а кошыка з сабой не ўзяў. (*І. Н.*)
8. Бліжэй **пасябравалі** мы з ім праз рыбалку. (*Б.*)
9. Па радзіме сум нахлынуў востра. (*Панч.*)
10. Не вельмі смешна з хлопца, а шкада яго. (*Б.*)
11. І татку забралі ў войска паны, а дзеці — іх трое — пры матцы адны. (*К-с.*)
12. За сталом сядзяць Таня і хлопчык, вельмі падобны да самога Лясніцкага. (*Шам.*)
13. Два фікусы **расстаўлены** па кутках, дзеля сіметрыі. (*Е. Л.*)
14. Напярэдадні таго малады доктар Ман-Гэн першы раз у жыцці рабіў сталую і вялікую аперацыю старому чалавеку, хвораму на горла. (*К. Ч.*)

● Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

§ 86. Правапіс прыназоўнікаў

1. Складаныя прыназоўнікі *з-за, з-над, па-за, па-над* пішуцца праз злучок: *з-за ракі, з-над Барысава, па-за школай, па-над лесам*.

2. Перад словамі, што пачынаюцца са спалучэння зычных, у якіх першы *з, с, ж, ш*, замест прыназоўніка *з* ужываецца яго варыянт *са*: *са змроку, са склепа, са жменю, са штаба*.

3. Некаторыя прыназоўнікі, якія канчаюцца на зычны, перад займеннікам *мне* — *мною* пішуцца з дадатковым *а*: *са мною, ка мне, нада мною, пада мною, перада мною*.

4. Замест прыназоўніка *у* ўжываецца яго варыянт *ва* перад словамі, якія пачынаюцца з *у*: *ва ўсіх, ва ўзросце, ва ўзводзе, ва ўніверсітэце*.

5. Прыназоўнікі, утвораныя ад назоўніка з прыназоўнікам, дзеепрыслоўя з прыназоўнікам, пішуцца як два словы: *на працягу навучальнага года, у галіне сельскай гаспадаркі, нягледзячы на непагадзь*.

208. Падбярэце да запісаных у практыкаванні сінанімічныя канструкцыі з іншымі прыназоўнікамі або без прыназоўнікаў.

Спыніліся ля ручая; усе працуюць, акрамя малых; падобны на маці; дасягненні ў галіне філасофіі; на працягу месяца; вучыцца на агранома, стаяць пры акне; за грукатам нічога не чуваць; паспрачаліся за кнігу; вакол вёскі быў лес.

209. Спішыце, раскрываючы дужкі.

1. **Па (над)** рэчкай у лузе квяцістым мы хадзілі, бывала, не раз. (К-с.) 2. Прыходзілі сяляне з навакольных вёсак (з) сваімі неадкладнымі справамі. (Лыньк.) 3. І раптам адчуў сябе Ігнась адрэзаным, адасобленым ад усяго, як бы ў другім свеце, на другой зямлі; усё стала як бы **па (за)** яго істотаю. (К. Ч.) 4. Марудна з (за) кустоў маліны выходзіць буры малады мядзведзь. (Багд.) 5. (З) змроку выступіла высокая постаць. (К-с.) 6. **З (над)** самага носа лодкі з рэдкім краканнем узнялася ў паветра чарада маладых качак. (В. В.) 7. Свежае сена (над) мною ап'яняла сваім вострым пахам. (Лыньк.) 8. (На) працягу тыдня сагнала снег з палёў. (К-с.)

● Выдзеленыя прыназоўнікі разбярэце па табліцы.

Прыназоўнік з назоўнікам	Невытворны ці вытворны	Просты, складаны ці састаўны	З якім склонам ужыты
<i>вакол возера</i>	вытворны	просты	з Р.

ЗЛУЧНИК

§ 87. Злучнік як часціна мовы

Злучнік — службовая часціна мовы, якая ўжываецца для сувязі слоў, частак складанага сказа і самастойных сказаў.

Найбольш часта злучнікі звязваюць аднародныя члены і простыя сказы ў складаным. Так, у сказе *Нават страціўшы зрок, абыду я паўсвету, а да родных мясцін шлях заўсёды знайду* (Бр.) злучнік **а** звязвае аднародныя члены. У сказе *Адыходзілі вёсны і зімы, і гады за гадамі плылі* (К-с.) першы злучнік **і** звязвае аднародныя члены, а другі злучнік **і** звязвае два простыя сказы складанага.

Паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя. Невытворныя злучнікі больш старажытнага паходжання: **а, але, ды, і, бо** і інш. Вытворныя злучнікі ўтварыліся ад іншых часцін мовы: **што, калі, як, быццам, затое, затым, хоць, таму што, тым часам як** і інш.

Паводле будовы злучнікі падзяляюцца на простыя і састаўныя. Простыя злучнікі складаюцца з аднаго слова: **і, ды, а, ці, каб, бо, калі, пакуль, хіба** і інш. Састаўныя злучнікі складаюцца з двух і больш слоў: **таму што, тым часам як, для таго каб** і інш.

Паводле значэння злучнікі падзяляюцца на злучальныя і падпарадкавальныя. Злучальныя злучнікі звязваюць раўнапраўныя сінтаксічныя адзінкі — члены сказа і простыя сказы складанага сказа: *Яшчэ цвіце і дзяцельнік, і мята, а плечы зводзіць першым халадком*. (Грах.) У гэтым сказе злучнік **і** звязвае аднародныя члены, злучнік **а** — два простыя сказы ў складаным. *Амерыка! Я ў твой народ і ў сэрца тваё веру, ды многа дзьме сцюдзёных тут вятроў*. (Панч.) Злучнік **і** звязвае аднародныя члены, а злучнік **ды** — простыя сказы ў складаным.

Падпарадкавальныя злучнікі служаць для сувязі нераўнапраўных сінтаксічных адзінак. Яны звы-

чайна ў складаным сказе звязваюць простыя сказы, з якіх адзін падпарадкоўваецца другому: **Каб** самому блізка ўбачыць неба, **каб** запомніць родную зямлю, навучыцца самастойна трэба маладому лётаць жураўлю. (Вярц.) Злучнік **каб** звязвае два даданыя сказы з галоўным.

Паводле ўжывання злучнікі падзяляюцца на адзіночныя, паўторныя і парныя.

Адзіночныя злучнікі ўжываюцца ў сказе адзін раз для сувязі аднатыпных аднародных членаў і частак складанага сказа. Да іх адносяцца злучнікі **і, а, але, ды** і інш.

Паўторныя злучнікі паўтараюцца пры кожным аднародным члене ці простым сказе ў складаным. Злучнікі **то—то, ці то—ці то, ні—ні, не то—не то** ўжываюцца толькі як паўторныя: **Ні** лясоў, **ні** гор абапал, толькі снег ды снег бясконца. (Зв.) **То** глыбіня, **то** раптам мель, **то** сівер люты, **то** агонь... (Бр.) Злучнікі **і, або, ці, ды, каб, што, як** і інш. ужываюцца як адзіночныя і як паўторныя.

Парныя злучнікі—гэта спалучэнні з двух ці больш слоў: **не толькі—але і, калі—то, як—так і, хоць і—але** і інш.

210. Спішыце. Злучальныя злучнікі падкрэсліце адной лініяй, а падпарадкавальныя — дзвюма.

1. Хоць мора стогне і грукоча, галосіць вецер і раве, чакаю, каб зірнуць у вочы тым, хто на бераг прыплыве. (Грах.) 2. Як хвалі шырокага мора, плывуць нашай славы гады. (К-с.) 3. Неба то пабялее, то раптам пацямнее — яно чыстае, нідзе ні хмурынкі. (Сач.) 4. Вельмі ж марудна ідзе час, калі даводзіцца чакаць. (М. Л.) 5. Сонца свеціць так, нібы на гэтым белым свеце ўсё **спакойна** і нават радасна. (Б.) 6. Забыта чакаў, пакуль наблізяцца немцы. (Чыгр.) 7. Сям-там скрыпеў журавель або тарахцела круцёлка над студняй. (Б.) 8. Згодна ў полі ўздоўж дарогі каляінкі ўюцца, ды ніколі між сабою яны не сальюцца. (К-с.) 9. Чым далей **адыходзіўся** Сцёпка ад сяла, тым больш мілым яно станавілася яму. (К-с.) 10. А самае цікавае, што гэта былі не **бярозавікі**, жоўценькія, як яечня, а **чорнагаловыя**, самыя лепшыя баравікі, якія растуць толькі ў сасонніках. (К-с.)

● Вызначце склад выдзеленых слоў.

§ 88. Адрозненне злучнікаў ад іншых часцін мовы

Злучнікі **што**, **чым** трэба адрозніваць ад аманімічнага адноснага займенніка **што** (у творным склоне **чым**), які не толькі звязвае даданы сказ з галоўным, але з'яўляецца членам сказа. Параўн.: *Вось так яно часам бывае, што мы ў сумятлівым жыцці мінаем і не заўважаем красы сваіх родных мясцін.* (Хв.) *Я ўспамінаю сыраежкі, што мы на вогнішчы пяклі.* (Бр.) У першым сказе **што** — злучнік, у другім **што** — адносны займеннік, дапаўненне. **Чым** дакучліва бурчаць, лепей памаўчаць. (Прык.) **Чым** хата багата, тым і рада. (Прык.) У першым сказе **чым** — злучнік, у другім сказе **чым** — адносны займеннік, дапаўненне.

Злучнік **затое** трэба адрозніваць ад указальнага займенніка **тое** і прыназоўніка **за** (**за тое**). Параўн.: *Удзень свяціла сонца і нават было гарача, затое ноччу дацінаў холад.* (Лыньк.) *Чаго было чапляцца за тое, што навек адышло, сплыло ў нябыт.* (І. М.) У першым сказе **затое** — злучнік, у другім **за тое** — займеннік з прыназоўнікам, у сказе выступае дапаўненнем.

211. Спішыце, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце прыназоўнікі з займеннікамі адной лініяй, а злучнікі — дзвюма. Вызначце сінтаксічную ролю прыназоўнікаў і злучнікаў. Адкажыце, дзе словы **што**, **чым** — злучнікі, а дзе — займеннікі.

1. Людзі тут, у Лонве, не захавалі легендаў пра лес, не перадалі з пакаленняў у пакаленні; (**за, тое**) лес недзе помніць усё. (*Пташн.*) 2. Чым цяжэй, тым даражэй. (*Прык.*) 3. Давай пашукаем, чым завастрыць кій. (*Я. М.*) 4. Бралася рыба тут горш, (**за, тое**) як хораша было! (*Шам.*) 5. Здаецца, што ніколі яшчэ Наталля Пятроўна не адчувала такой радасці, такога шчасця (**ад, таго**), што не пусціла гора ў людскую хату. (*Шам.*) 6. Люблю я бульбу маладую, што ўлетку выбераш з зямлі. (*Бр.*) 7. Не бяда, што дожджык і гразка, (**за, тое**) прырода ажывае. (*Сам.*) 8. Праваднікі адказваюць (**за, тое**), каб бабры-перасяленцы закончылі сваё падарожжа паспяхова. (*В. В.*) 9. Тое дорага, што нялёгка даецца. (*Прык.*) 10. Вось цяпер ніхто не скажа, што спазнілася вясна. (*Луж.*)

212. Прачытайце. Разбярыце злучнікі па табліцы: з першых шасці сказаў пісьмова, а з астатніх — вусна.

Злучнік, нумар сказа	Невытворны ці вытворны	Просты ці састаўны	Адзіночны, паўторны ці парны	Злучальны ці падпарад- кавальны
ці — ці (2-і)	невытворны	просты	паўторны	злучальны

1. Абапал зноў мяняліся зараснікі шызаватых лазнякоў ды бліскучага алешніку. (І. М.) 2. Ці плачу я, ці пяю, ці размаўляю з матуляю — песню сваю, мову сваю я да грудзей прытульваю. (Панч.) 3. Бабёр выбраўся, як на ватных ножках, на пясок і адразу пачаў есці. (Янк.) 4. Моцна кахаў я цябе, дарагая, але расстацца нам час. (Багд.) 5. Няма ні агнёў, ні ярскых колераў, ні гулкіх зыкаў. (К. Ч.) 6. Па меры таго як спадалі шастанне крокаў, рыпенне, сам сабой цішэў і гул. (І. М.) 7. Гулкая ні то цішыня шырокіх размахаў, ні то песня веснавой вясёлай журбы плыла над зямлёй. (К. Ч.) 8. І чым далей, тым бачу болей я камбайнераў маладых, і тых дзяўчат, што з хлебам-соллю ад сэрца сустракаюць іх. (Бр.) 9. Горад, нібы падкова, агінае бухту, вуліцы то ўздываюцца на горы, то збягаюць к самаму мору, то губляюцца за сопкамі. (Грач.) 10. Ляснік у будцы сваёй гнуўся, хоць да агню ён больш гарнуўся. (К-с.) 11. Усё жыццё тлумачыў сам сабе і дзецям, што не можа быць ніякай свабоды ў гультая. (Шам.)

ЧАСЦІЦЫ

§ 89. Часціцы як часціна мовы

Часціцы — службовыя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя адценні слоў, словазлучэнняў і сказаў або служаць для ўтварэння форм слоў.

Паводле значэння часціцы падзяляюцца на чатыры разрады: сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя.

Сэнсавыя часціцы выражаюць сэнсавыя адценні. Сярод іх выдзяляюцца: указальныя (**вось, вунь, гэта**); выдзяляльна-абмежавальныя (**толькі, абы толькі, ледзь, хоць, хоць бы, выключна**);

удакладняльныя (*амаль, іменна, сапраўды, якраз*).

Мадальныя часціцы надаюць выказванню розныя мадальныя адценні: сцвярджэнне, адмаўленне, пытанне, пабуджэнне. Таму сярод іх выдзяляюцца такія групы: сцвярджальныя (*так, ага, але*); адмоўныя (*не, ні*); пыталыныя (*ці, хіба, няўжо*); пабуджальныя (*ну, ану, на, дай, давай*).

Эмацыянальныя часціцы выражаюць эмацыянальную ацэнку выказвання або ўзмацняюць яго выразнасць. Да іх адносяцца: клічныя (*што за, як, няхай*); узмацняльныя (*нават, вось — дык, аж, ж, ні, і, ну*).

Формаўтваральныя часціцы служаць для ўтварэння форм слоў: *бы (б)* — для ўтварэння ўмоўнага ладу; *няхай (хай), давай (давайце)* — для ўтварэння загаднага ладу.

Некаторыя часціцы мнагазначныя, таму адносяцца да двух ці некалькіх разрадаў: *вось, жа, ну* і інш.

213. Знайдзіце часціцы, вызначце іх разрад і групу.

1. Ці тое я раблю, што людзям трэба? Магчыма, нешта робіцца не так. (*Грах.*) 2. Час! Пачакай! Куды табе спяшацца? Хіба ў цябе не вечнасць пра запас? Пазыч жа нам хвілін якіх пятнаццаць. (*Бач.*) 3. Хацелася хоць на адзін дзень завітаць у сваё юнацтва, пазнаць кожную сцяжынку, кожную прысаду, сустрэць даўніх сяброў. (*Грах.*) 4. Хай жа хмары мінаюць твае далягляды, хай ніколі не ціхнуць і песні ў гаях. (*Бур.*) 5. «Эх, брат Алесь! — гаворыць дзядзька. — Вось быў шчупак — усім ім бацька!» (*К-с.*) 6. Можа, таму нават лютай зімой не **замярзаюць** крыніцы. (*Бач.*) 7. Толькі хвалі не маюць спачыну ў адвечнай нястомнай журбе. (*Грах.*) 8. Ніколі б я ў **жыцці** не стаў магнатам — не па нутру мне сытых цішыня. (*Бач.*) 9. У невялікім **кустоўі**, ля фермы, аж заходзяцца салаўі. (*Сін.*) 10. Не ўсё ж на бацькавай шыі сядзець, пара і свой розум мець. (*Прык.*)

● Зрабіце фанетычны разбор выдзеленых слоў.

§ 90. Правапіс часціц

Часціцы *бы (б), жа (ж)* пішуцца асобна. Пасля слова, якое канчаецца на зычны, ужываюцца часціцы *бы, жа*, а пасля слоў, якія канчаюцца на галосны,—

б, ж: будаваў бы, пісаў бы, гаварыла б, чытаў жа, працавалі ж, гэта ж.

Часціца **-такі** пішацца праз злучок, калі стаіць пасля дзеясловаў: *узараў-такі, спісала-такі, вярнула-ся-такі*, а таксама ў словах *усё-такі, так-такі, зноў-такі, даволі-такі*. У астатніх выпадках часціца **такі** пішацца асобна: *Яна такі прыйшла. Мы ўсё ж такі спяшаліся.*

Часціца **-абы** пішацца праз злучок з займеннікамі і прыслоўямі (тут яна выконвае ролю прыстаўкі): *абы-што, абы-хто, абы-які, абы-як, абы-дзе*. Калі ад займеннікаў гэтая часціца аддзяляецца прыназоўнікамі, то яна пішацца асобна: *абы з чым, абы з кім*. З іншымі словамі часціца **абы** пішацца асобна: *абы гаварыць, абы цяплей, абы вада*.

Часціца **што** пішацца асобна ў спалучэннях *пакуль што, амаль што, толькі што, сама што, хіба што*.

214. Спішыце. Часціцы, што ў дужках, пішыце са словамі разам, асобна ці праз злучок.

1. Салаўю ўсё роўна — (абы) песня, (абы) сонца ды кавалак ценю. (Зв.) 2. Сёння (ж) унукі і ўнучкі герояў коласаўскіх твораў вучацца ў Мінску, Маскве, Ленінградзе. (С. А.) 3. Толькі (што) Алесь захапляўся высокім абрывістым берагам, як раптам дарожка, што белая ручаінка, пакацілася з узгорка ўніз. (Бр.) 4. І ўсё (такі) трэба было ехаць. (Хадк.) 5. Даніла Няўжо (такі) нашы не ўтрымаюцца? (Кр.) 6. Прыходзілі рыфмы і тут (жа) бяследна знікалі. (Асін.) 7. І ўсё (ж) (такі) Андрэй сабраўся ў дарогу. (Грах.)

§ 91. Ужыванне часціц **не, ні**

Адмоўныя часціцы **не, ні** — асноўны сродак выражэння адмаўлення ў беларускай мове.

Часціца **не** найбольш часта знаходзіцца пры выказніку, але можа быць і пры любым іншым члене сказа: *Не скруціць ніякай чорнай скрусе маладосць крылатую маю*. (Бур.) *Калі не сёння, дык цераз гады ты мусіш з дальняй далечы з'явіцца*. (Грах.)

Часціца **не** ўжываецца як адмоўны адказ на пытанне: *«Максім яшчэ не вярнуўся?» — «Не»*. (К-с.) Для ўзмацнення адмоўя часціца **не** можа паўтарацца: *«Ты, мусіць, злуешся на мяне, што я папужала табе качак?» — «Не, не злуюся»*. (К-с.)

Сказ набывае сцвярджальны сэнс, калі адна часціца **не** стаіць перад дапаможным дзеясловам (звычайна гэта дзеяслоў *магчы*), а другая — перад інфінітывам: *Тон быў такі, што Лясніцкі не мог не пайсці.* (М. З.) Часціца **не** мае сцвярджальны сэнс у рытарычных пыталых або рытарычных клічных сказах: *І хіба можна ўжо ўстрымацца, у час касьбы не пакупацца?* (К-с.) *Таемны вы, зямлі скрыжалі! Чаго ў сябе вы не ўпісалі!* (К-с.)

Часціца **ні** надае адмоўнае значэнне сказу без дзейніка: *У лесе ні гуку. Ні хмурынкі на небе.* (К-с.) *На полі не было ні душы.* (Хадк.)

У адмоўным сказе **ні** часта ўжываецца са значэннем злучніка і можа быць заменена злучнікам **і**: *Я ні ў жыцці, ні ў людзях не зняверыўся, людскую ласку дбайна берагу.* (Панч.)

Часціца **ні** можа ўжывацца перад выказнікам данага сказа для ўзмацнення сцвярджэння, утвараючы з займеннікам ці прыслоўем устойлівыя спалучэнні (*хто ні, хто б ні, што ні, што б ні, які б ні, як ні, дзе ні, дзе б ні, куды б ні* і інш.): *Прыпяць не спяшаецца выносіць свае воды, беражэ, ашчаджае, размяркоўвае так, каб ханіла на ўсё лета, якое б засушлівае яно ні было.* (Сач.)

215. Прачытайце. Адкажыце, якое значэнне маюць часціцы **не**, **ні** ў сказах.

1. Каго не краталі, каго не хвалявалі **стракатасць** і гамонка перапраў? (Панч.) 2. Берагу, берагу дарагую юнацтва тугу, і ні дням, ні гадам патушыць яе ў песні не дам. (Кір.) 3. Калі нарадзіўся волат, не знаў ён ні хвіліны спакою: **варожых** дзяржаў чатырнаццаць ішлі на яго вайною. (А. К.) 4. Не, не махай **расчаравана** на ўсё рукою. (Бур.) 5. Ні цары, ні іхні слугі, ні паны, ні каты не маглі забраць, украсці гэты скарб багаты. (Куп.) 6. «Другіх пытанняў не будзе?» — «Не!» (К-с.) 7. Пра верасень той я не магу тут не думаць. (Б.) 8. І не спіцца, і не сніцца Тарасу на свеце, дзе ні гляне, — скрозь няволя, плача маці, дзеці. (Куп.) 9. Янчэўскі, вядома ж, не мог не прызнацца, што ён таксама камбайнер, толькі падземны. (Кул.)

● Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

§ 92. Правапіс *не* (ня), *ні*

Не (*ня*) як прыстаўка пішацца разам:

калі без **не** слова не ўжываецца: *непагадзь, недахоп, неабходны, неабсяжны, нездаровіцца, ненавідзець, неабходна*;

з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, у якіх яна з'яўляецца прыстаўкай і надае слову супрацьлеглае значэнне: *удача — няўдача, лёгкі — нялёгкі, густы — негусты, весела — нявесела, ласкава — неласкава*;

у поўных дзеепрыметніках, калі яны не маюць паясняльных слоў: *незасеянае поле, неадрамантаваная школа*;

з няпэўнымі (неазначальнымі) займеннікамі і прыслоўямі: *нехта, нешта, нейкі, некаторы, некалі, недзе, неяк, некуды*;

у дзеяслоўнай прыстаўцы **неда-**, якая абазначае неадпаведнасць патрэбнай норме: *недаглядзець* (недастаткова, дрэнна глядзець), *недаацэньваць* (ацэньваць ніжэй, чым належыць), *недапісаць* (не пісаць да канца радок, старонку), *недавыканаць* (выканаць менш за патрэбную норму).

Заўвага. Дзеясловы з прыстаўкай **неда-** трэба адрозніваць ад дзеясловаў з прыстаўкай **да-**, якія маюць адмоўе **не** і абазначаюць не даведзенае да канца дзеянне: *не даглядзець фільм, не дапісаць пісьма*.

Часціца **не** пішацца асобна:

з дзеясловамі (у тым ліку з дзеепрыслоўямі і кароткімі дзеепрыметнікамі): *не засеялі, не адрамантавалі; не засеяўшы поля, не адрамантаваўшы школы; поле не засеяна, школа не адрамантавана*;

з поўнымі дзеепрыметнікамі, калі пры іх ёсць паясняльнае слова або супрацьпастаўленне: *не ўзаранае вясною поле; не звезенае, а толькі зжатае жыта*;

з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі ёсць або падразумяваецца супрацьпастаўленне: *не сябра, а вораг; не рослы, а малы; не ціха, а гучна*;

са словамі *не трэба, не варта, не супраць, не шкада*.

Ні як прыстаўка пішацца разам у адмоўных займенніках і прыслоўях *ніхто, нішто, ніякі, нічый, нідзе, нікуды*. Часціца **ні** пішацца са словамі асобна.

1. Раскаваў балота з пут, з дрыгвы (*не*) праходнай гераічны вольны люд працаю свабоднай. (*Куп.*)
 2. Так мы і засталі дзеда на касьбе ў калгасным садзе. Станавіты, з белай барадою, (*ні*) як (*не*) прыгнуты гадамі. (*Луж.*) 3. Далёка (*не*) дзе грукатала грамамі неба. (*Бур.*) 4. Крылаты сейбіт ляціць (*не*) высока. (*Б.*) 5. Нас амаль адразу запынілі чатыры калоны. Таўшчэзныя, але (*не*) цяжкія, (*не*) масіўныя, наадварот, — лёгкія, стромыя. (*В. К.*) 6. Яно [зерне] пахне (*не*) ўбраным яшчэ полем, тым (*не*) чаканым пахам, калі расліна яшчэ (*не*) салома, але ўжо і (*не*) сцябло. (*Сін.*) 7. У сваіх рыбацкіх паходах па Свіслачы мы (*не*) аднойчы бывалі і ля вусця Балачанкі. (*Кір.*) 8. (*Не*) як дзіўна было верыць, што гэта твораць тут свой (*не*) верагодны танец самыя звычайныя птахі. (*Кір.*) 9. (*Ні*) дзе (*не*) чуваць было, каб хлопчук такі загінуў. (*К. Ч.*) 10. Панскі лад я пачаў (*не*) навідзецц з калыскі, хоць (*ні*) колі яго і (*не*) бачыў блізка. (*Панч.*) 11. Я ведаю, (*ні*) чога *не* вяртаецца з калодзежа, імя якому час, ды боязна, што ўнукі запытаюцца: «А памяць (*не*) асушана ў вас?» (*Панч.*)

§ 93. Адрозненне часціц *не, ні*

У некаторых выпадках ненаціскныя часціцы *не, ні* ў вымаўленні цяжка адрозніць паміж сабой, а гэта выклікае блытаніну ў іх напісанні. Найбольшую цяжкасць выклікае адрозненне спалучэнняў *як не* і *як ні*, *хто не* і *хто ні*, *чаго не* і *чаго ні*, *чаго толькі не* і *чаго толькі ні*, *дзе не* і *дзе ні*, *дзе толькі не* і *дзе толькі ні* і інш. Часціца *не* ўжываецца ў незалежных пыталых і клічных сказах: *Хто не вучыў толькі яго! Дзе ён не ездзіў! Чым не артыстка? Чаго толькі не пабачыла яна!* Часціца *ні* ўжываецца ў складаназалежных сказах, у якіх спалучэнні тыпу *хто ні*, *дзе ні*, *куды ні* падпарадкоўваюць адзін сказ другому і ўзмацняюць сцвярдзальнае значэнне: *Хто ні ўваходзіў, усе звярталі ўвагу на воўчую скуру.* (*К-с.*) *Вакол сінее лес, куды ні глянь.* (*К. Ч.*)

Трэба адрозніваць напісанні спалучэнняў *не раз* (а шмат разоў) ад *ні разу* (ніколі), *не адзін* (а многа, некалькі) ад *ні адзін* (ніхто, ніводны): *Не раз мне даводзілася быць у гэтых лясах, але ні разу не бачыў*

мядзвездзя, хоць ён тут, ведаю, водзіцца. (В. В.) «Ты — адзін?» — запытайся асцярожны незнаёмы чалавек. — «Адзін і не адзін: са мной стрэльба». (К-с.)

Ва ўстойлівых зваротах ужываецца толькі **ні**: *ні ўзад ні ўперад, ні жывы ні мёртвы, ні села, ні пала, ні складу ні ладу, ні праехаць ні прайсці, ні рыба ні мяса і інш.*

217. Спішыце сказы, выбіраючы з дужак патрэбную часціцу.

1. І па якіх дарогах (*не, ні*) паеду, і па якіх марах (*не, ні*) паплыву, і дзе (*не, ні*) прыпынюся, — маці, ведай: тваім жыццём, табой адной жыву. (Панч.)
2. І як бы мы (*не, ні*) пастарэлі, няхай і летам і зімой юнацтва сінія арэлі ляцяць між небам і зямлёй. (Бур.)
3. Колькі святанняў сустрэў Андрэй пад гэтымі вербамі ў пару свайго юнацтва, колькі зорак над ім праляцела, пра што ён толькі тут (*не, ні*) марыў! (Грач.)
4. Ніхто гэтакіх паходаў (*не, ні*) чуў і (*не, ні*) бачыў, — гэта ў казках знойдзеш толькі або ў снах дзіцячых. (Куп.)
5. Навокал было ціха, пустэльна, ніводзін чалавек (*не, ні*) абзываўся (*не, ні*) голасам, (*не, ні*) стогнам. (Лыньк.)
6. Тут (*не, ні*) следу, (*не, ні*) падковы, а ігліца, як цвікі. (Панч.)
7. А на сэрцы, як (*не, ні*) дзіўна, (*не, ні*) хмурынкі шкадавання. (Бур.)
8. Гаворка за сталом (*не, ні*) ладзілася, як (*не, ні*) стараўся Раман Дзянісавіч ажывіць яе. (Хадк.)

ВЫКЛІЧНІК

§ 94. Выклічнік як часціна мовы. Разрады выклічнікаў

Выклічнік — нязменная часціна мовы, якая выражае розныя пачуцці, эмоцыі і пабуджэнні, але не называе іх: *Вясна, вясна! О, колькі ў табе шчасця!* (Куп.) *Эх, і пагодка ж стаіць на Палессі!* (К-с.) *Го! Я сеў бы на каня і паказаў бы яшчэ, чаго варты стары Талаш!* (К-с.) Выклічнікі не адносяцца ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы.

Паводле значэння выклічнікі падзяляюцца на два разрады: эмацыянальныя і волевыяўленчыя.

Найбольш ужывальныя ў мове эмацыянальныя выклічнікі. Яны выражаюць:

прыемныя пачуцці і станоўчую ацэнку фактаў (ра-

дасць, захапленне, здзіўленне, задавальненне і інш.): **а, о, эх, ого, ой, ух, ура** і інш.;

непрыемныя пачуцці і адмоўную ацэнку фактаў (злосць, гора, туга, смутак, непакой, жах, папрок, знявага, абурэнне і інш.): **эх, ой, э, а-ё-ёй, ай-яй** і інш.

Менш ужывальныя выклічнікі волевыя ўленчыя. Яны дапамагаюць выразіць валявыя імкненні асобы — загад, пабуджэнне да дзеяння: **гэй, ну, алё, марш, но, цсс, ша** і інш.

Да гэтай групы адносяцца і выклічнікі прывітання, ветлівасці, падзякі: **дабранач, калі ласка, здароў** і інш.

Часам той самы выклічнік у розным кантэксте можа выражаць розныя эмоцыі: **Эх, як пахне свежай хвойй і жывіцаю-смалой!** (Бяд.) **Эх, недарэка.** (Кр.) У першым сказе выклічнік **эх** выражае радасць, захапленне, а ў другім — знявагу, абурэнне. І наадварот, розныя выклічнікі пры аднолькавай сітуацыі могуць выражаць аднолькавыя эмоцыі: **Ах, якая над Гайнай купальская ноч!** (Гіл.) **Эх, што за мясіна!** (К-с.) **У-ух! Слаўна!** (А. С.)

У беларускай мове ўжываюцца гукапераймальныя словы, якія не выражаюць ні пачуццяў, ні валявых пабуджэнняў, а ўжываюцца для перадачы розных гукаў жывой і нежывой прыроды (**ку-ку, ку-ка-рэ-ку, буль-буль-буль**), а таксама словы, якімі падзваюць ці адганяюць свойскіх жывёл, птушак (**кось-кось, ціп-ціп-ціп, псік, кыш**).

218. Прачытайце, знайдзіце выклічнікі і адкажыце, якія пачуцці ці волевыя ўленне яны выражаюць.

1. О, колькі ў тых у літарах значэння! (Бяд.) 2. Гэй, збірайцеся ўсе! Падыходзьце сюды! (Бяд.) 3. Эх, каб у яго ды былі грошы: кніжак, кніжак накупляў бы ён сабе! (К-с.) 4. Ой, пачатку няма, ой, канца не відаць шчыр-красе агняцветаў і фарбаў. (Бяд.) 5. Э, ды ўсе ўжо роўна! (К-с.) 6. Здароў, марозны, звонкі вечар! Здароў, скрыпучы, мяккі снег! (Багд.) 7. Ай-яй, застудзішся яшчэ. (Хадк.) 8. Ой, няшчасна Бандароўна, адпачні часіну. (Куп.)

§ 95. Пpавaпіс вьклічнiкaў і гукaпepaймaльныx слoў

1. Вьклічнiкi і гукaпepaймaльныя слoвы, якiя пaўтapaюццa, пiшуццa пpаз злyчoк: *э-эx, ай-ай, ox-ox, a-a, ку-ку, мяў-мяў*.

2. Вьклічнiкi аддзьяляюццa ад ськaзa кoскaй: *Ой, ды ўюццa ў лyзe сцeжкi ў жaўтaлісцi!* (Тp.) *Эx, як пpыгoжы вы, рaніцы мiлья, сьвeтлья мapы вьсны!* (К-с.)

Вьклічнiк мoжa вьмaўляццa з пaвышэннeм гoлaсy. У тaкiм вьпaдкy пaсля вьклічнiкa стaвiццa клiчнiк: *«Эx!» — вьрывaeццa з гpyдзeй мaйгo сyбьсeднiкa.* (Хaдк.) *Гэ-гэй! Іду-у-у...* (Птaшн.)

Кaлі пpы вьклічнiкy стaіць aсaбoвы зaймeннiк *ты* aбo *вы*, тo знaк пpыпынкy пaсля вьклічнiкa нe стaвiццa: *Эx ты, лeтa гaрaчae, бypнae!* (Куп.) *Ой вы, гyci! пaняслi вы зa сaбoю лeтa!* (К-с.)

Вьклічнiкi і гукaпepaймaльныя слoвы мoгyць чaсaм вьстyпaць сa знaчэннeм iншых чaсцiн мoвы. У тaкiм вьпaдкy яны з'яўляюццa члeнaм ськaзa і нa пiсьмe зьвьчaйнa бьрyццa ў дьвукoсe: *У кaнцы вyліцы пpагpымeлa дpужнae «ўpa».* (Льньк.) *Чaсaм мepнa, пaвaжнa адбiвaлi ў гньздзe нa зьлёнaй Зaйчькaвaй стpacе свae «клё-клё-клё» бyсeл цi бyслiхa.* (І. М.)

Гукaпepaймaльныя слoвы нa пiсьмe чaстa aфaрмляюццa як пpocтaя мoвa: *«Ку-у-у-ур-р-р!» — зноў зaгpымeлa сьрэбpaнaя жуpaўліная тpyбa.* (Кip.)

219. Знaйдзiцe вьклічнiкi і гукaпepaймaльныя слoвы, рaстлyмaцe iх пpавaпіс.

1. «Ку-ку! Ку-ку!» — aбyдзiлa мoй ycпaмiн сaпpаўднaя зьзюля. (Кip.) 2. Спeў iвaлгi ськлaдaeццa з дьвух цi тpox тaктaў: «фi-у», «фi-лi-у». (В. В.) 3. Ну, ну! Пaкiнь, Андpэй! (М. Ч.) 4. «Я тyт! Я тyт! Э-гэ-й!.. Гэй!» — кpьчaў я, і рэxa пpьнoсiлa хyткi і вьсeлы адкaз. (Кip.) 5. У пaвeтpы пaчулaся чaстae і тoнкae: «Клi-клi-клi-клi-клi». (В. В.) 6. Іду. У квeцeнi лyгi і вepбы нaд рaкoю... «Кi-гi!.. Кi-гi!..» — зa мнoю, нaдa мнoю. (А. Л.) 7. Рaптaм y гэтaй сiнeчы пaчулaся тaкoe ўрaчыстae, зaклiкaльнa-вьсoкae, штo aжнo стpэлы хaлaдoчку стpальнyлi пa спiнe: «Ку-у-у-ур-р-р... у-у-р-р». (Кip.) 8. Гэй, дзeцi, клaнaйцeся гэтым бapам, азeрaм і лyгaм... (Кip.)

* * *

220. Спішыце сказы. Вызначце, да якой часціны мовы належаць выдзеленыя словы. Зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. Песня ляцела, то лунаючы ў **вышыні**, то ападаючы ў знямозе, як ветрык **перад** навальніцай, каб набраць новую сілу, і цемра **нібыта** рабілася ад яе **больш** празрыстай, рассоўваўся далягляд, і думалася пра **запаветнае**, светлае і прыгожае. (*Хадк.*) 2. Красу прыроды хлебароб адчувае **інакш**, **паўней**, чым **яе** старонні назіральнік, **няхай сабе нават** найлепш эстэтычна падрыхтаваны ці па натуры **вельмі** чулы. (*Б.*) 3. Ёсць нешта **прыемнае**, калі пазнаеш **забытыя** мясціны. (*Скр.*) 4. Не той **наперадзе**, што абагнаў, а той, што за **сабою** цягне. (*Прык.*) 5. Ступаючы **ледзь** не на пальчыках, я накіраваўся ў **бок** пачутага крыку. (*Кір.*) 6. Вецер уздымае **сотні** сухіх **пажоўклых** лісточкаў і доўга круціць іх у паветры. (*Хадк.*) 7. *Шастом студэнт час ад часу папіхаецца, дапамагаючы плыні, а потым* кладзе яго ўздоўж лодкі і з **таямніча-ўрачыстым** выглядам бярэцца за стрэльбу. (*Б.*) 8. Алёша развітаўся з хлопцамі і, ускінуўшы клунак на плячо, шпарка пайшоў **насустрэч** Раі. (*Шам.*) 9. Смех і жарты не сціхалі хвілін пяць, **нягледзячы на самыя** энергічныя захады Ніны Іванаўны супакоіць дзяцей. (*Краўч.*)

221. Прачытайце. Адкажыце, да якіх часцін мовы можна аднесці словы з наступнымі граматычнымі прыметамі. Запішыце па некалькі прыкладаў на кожную лічбу.

1. Абазначае канкрэтны прадмет, агульны, неадусаўлёны, мужчынскага роду, 2-га скланення, ужываецца ў форме адзіночнага ліку назоўнага склону.

2. Абазначае фізічнае дзеянне, спрагальны, пераходны, незваротны, закончанага трывання, I спражэння, ужываецца ў форме абвеснага ладу, прошлага часу, адзіночнага ліку, мужчынскага роду.

3. Абазначае абстрактнае паняцце, агульны, неадусаўлёны, мужчынскага роду, 2-га скланення, ужываецца ў форме адзіночнага ліку, роднага склону.

4. Абазначае прыналежнасць, дапасуецца да назоўніка ў форме адзіночнага ліку, мужчынскага роду, давальнага склону.

5. Выражае адносіны паміж словамі, невытворны, просты, ужываецца з родным склонам.

6. Парадкавы, састаўны, ужываецца ў форме назоўнага склону, адзіночнага ліку, мужчынскага роду.

§ 96. Сінтаксіс як раздзел граматыкі

Сінтаксіс (грэч. *sýntaxis* — пабудова, спалучэнне, парадак) — раздзел граматыкі, які вывучае законы і правілы будовы звязнай мовы.

Зыходнай адзінкай сінтаксісу, як і марфалогіі, з'яўляецца слова, якое, аднак, яны вывучаюць па-рознаму. Марфалогія вывучае формы слоў, а сінтаксіс разглядае словы і іх формы як матэрыял для пабудовы словазлучэнняў і сказаў.

Словазлучэнне і сказ — асноўныя адзінкі сінтаксісу. Гэта сінтаксічныя структуры, або канструкцыі, утвораныя са слоў на аснове пэўнай граматычнай сувязі. У мове сказы звязаны паміж сабой. Групы сказаў, аб'яднаных тэматычна і лагічна, утвараюць больш складаныя формы звязнай мовы.

Сінтаксіс устанаўлівае законы і правілы злучэння слоў і іх функцыю ў сказе, характар адносін паміж членамі словазлучэння і сказа, вызначае структуру і тыпы словазлучэнняў і сказаў, а таксама складаных формаў звязнай мовы.

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

§ 97. Словазлучэнне. Тыпы словазлучэнняў

Словазлучэнне — гэта сэнсава-граматычнае адзінства двух або некалькіх самастойных слоў, звязаных паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю. Словазлучэнні выдзяляюцца са сказаў пры вызначэнні сэнсавай і граматычнай сувязі паміж словамі. Напрыклад, у сказе *Ноч абсыпала срэбным бляскам галіны стромкае сасны.* (Зв.) можна выдзеліць наступныя словазлучэнні: *абсыпала галіны; галіны сасны; сасны стромкае; абсыпала бляскам; бляскам срэбным.*

Заўвага. Спалучэнне дзейніка з выказнікам — граматычная аснова сказа — называецца прэдыкатыўным спалучэннем (*ноч абсыпала*) і да словазлучэння не адносіцца. Не з'яўляюцца словазлучэннямі і складаныя граматычныя формы: вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання (*больш высокі, самы высокі*), будучага часу дзеяслова (*буду касіць*), састаўныя лічэбнікі (*пяцьдзсят шосты*).

Словазлучэнні адрозніваюцца ад сказа (яны — толькі частка сказа і не могуць быць адзінкай зносін) і ад слова (яны больш дакладна называюць прадметы, дзеянні, прыметы).

У словазлучэнні словы звязваюцца падпарадкавальнай сувяззю, таму ў іх вылучаецца галоўнае слова (галоўны кампанент) і залежнае слова (залежны кампанент). Адпаведна таму, якой часцінай мовы з'яўляецца галоўнае слова, словазлучэнні падзяляюцца на іменныя (назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя): *асновы лес, сцюдзёнай ноччу, першы ад дарогі, нешта знаёмае*; дзеяслоўныя (у тым ліку дзеепрыметныя і дзеепрыслоўныя): *паехаць у горад, спыніцца каля ракі, засеяны жытам, любуючыся краявідам*; прыслоўныя: *блізка ад вёскі, далёка ў лесе*.

У словазлучэнні паміж словамі выражаюцца розныя сэнсава-граматычныя адносіны: прадмет і яго прымета: *прыгожая вёска, зжатае поле*; дзеянне і яго прымета: *ісці пехатою, чытаць не спяшаючыся*; дзеянне і прадмет, на які яно пераходзіць: *касіць траву, будаваць дом*; дзеянне і акалічнасць, пры якой адбываецца дзеянне: *працаваць у школе, прыехаць заўтра, спыніцца з-за дажджу*.

Паводле сэнсавай ролі залежнага слова словазлучэнні падзяляюцца на азначальныя (залежнае слова ў сказе — азначэнне): *пульхны снег, вясковае жыццё*; аб'ектныя (залежнае слова ў сказе — дапаўненне): *узараць трактарам, прыбіць дошку, сустрэць сябра*; акалічнасныя (залежнае слова ў сказе — акалічнасць месца, часу, мэты, прычыны і інш.): *жыць у горадзе, сустрэцца ўвечары, прыехаць працаваць, скакаць ад радасці*.

Словазлучэнні бываюць простыя (з двух самастойных слоў): *шырокае поле, вялікі горад, дванаццацігадовая дзяўчынка* і складаныя (з трох і больш самастойных слоў): *прыемны подых ветрыку, артыстка драматычнага тэатра, новы школьны будынак*.

Сярод усіх словазлучэнняў выдзяляюцца сінтаксічна

непадзельныя, якія выступаюць як адзін член сказа: *Дзесяць вучняў з класа — выдатнікі. Стары паромшык яшчэ некалькі разоў забягаў у хату і выносіў адтуль сёе-тое з рэчаў.* (Кул.) *Паліто цёмнага колеру.*

222. Выпішыце словазлучэнні, абазначце галоўны кампанент.

Лес тут быў зусім іншы. Росляя, з чорнымі камлямі, з дзіўна паточанай карой, старыя алешыны танулі знізу ў густым балотным разнатраўі, у маладой параслі алешын, у гнілым ламаччы. Алешнік вельмі часта мяшаўся з лазняком, што рос дружнымі купамі, уздымаючы ў лясны прыцемак шызыя кучары пераплеценага галля. (І. Мележ.)

223. Прачытайце. Выпішыце словазлучэнні ў такім парадку: іменныя, дзеяслоўныя, прыслоўныя. Вусна назавіце, якія ў іх выражаюцца сэнсава-граматычныя адносіны.

1. Кудлатая хмара над Мінскам навісла, счарнела ў змроку асення Свіслач, пакрылася лісцем. (Панч.)
2. Касманаўт заўжды пасля палёту прывыкае да зямлі ізноў. (Панч.)
3. Недалёка ад моста пачуўся стрэл. (Лыньк.)
4. Сотні тысяч зорак пераспелых сыплюцца на мокрыя імхі. (Панч.)
5. Дзесьці на балоце клубіўся дым. (Хадк.)
6. Стаіць ля Карэлічаў жыта сцяной, шыпшына цвіце каля Мірскага замка. (Панч.)

§ 98. Віды сувязі слоў

Існуюць два асноўныя тыпы сувязі слоў — злучальная (злучэнне) і падпарадкавальная (падпарадкаванне).

Злучэнне — гэта сувязь раўнапраўных, граматычна незалежных слоў. Злучальная сувязь звязвае аднародныя члены: *Абяцаў я калісьці табе падарыць усе мары і сны, усе скарбы і кветкі зямлі, салаўіныя ночы вясны.* (М. Т.)

Падпарадкаванне — гэта сувязь граматычна нераўнапраўных слоў (галоўнага з залежным). На падпарадкавальнай сувязі грунтуецца словазлучэнне. Выдзяляюцца тры віды падпарадкавальнай сувязі: дапасаванне, кіраванне, прымыканне.

Дапасаванне — такі від сувязі, пры якім залежнае слова набывае форму роду, ліку, склону, уласцівыя галоўнаму слову. Дапасуюцца прыметнікі, парад-

кавыя лічэбнікі, некаторыя займеннікі, дзеепрыметнікі да назоўнікаў, ад якіх яны залежаць: *новая школа, у новым будынку, у першым радзе, нашых вучняў, скошаная трава*. Дапасуецца таксама выказнік да дзейніка: *Прышла вясна. Прышоў Новы год. Прышло свята*.

Кіраванне — такі від сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе ад залежнага формы пэўнага ўскоснага склону: *напісаць пісьмо, узараць поле, сустрэць сябра, сустрэцца з сябрам*. Кіраванне бывае прыназоўнікавае (залежнае слова ўжываецца з прыназоўнікам): *напісаць на дошцы, убачыцца з братам і беспрыназоўнікавае (залежнае слова ўжываецца без прыназоўніка): сустрэча вясны, прачытаць даклад, агляд самадзейнасці*.

Прымыканне — такі від сувязі, пры якім залежнае слова звязваецца з галоўным не граматычнай формай, а сэнсам. Прымыкаюць звычайна нязменныя словы — прыслоўі, неазначальная форма дзеяслова (інфінітыў), дзеепрыслоўі: *добра адначыць, старанна вучыцца, уменне слухаць, ісці не спяшаючыся*.

224. У словазлучэннях вусна вызначце віды падпарадкавальнай сувязі слоў.

Першая стыпендыя, ціхі вечар, загад спыніцца, дарога ў лес, малюнак на паперы, стары дуб, змешаны лес, разгалістае дрэва, рух наперад, жаданне працаваць, старэйшы за сястру, будоўля моста, заўтра ўранку, весяліць сяброў, весяліцца з сябрамі, поспехі ў вучобе, здольнасць прадказваць, здольны да навукі, гатоўнасць дапамагчы, бегчы не прыпыняючыся, прылёт птушак.

§ 99. Некаторыя асаблівасці кіравання ў беларускай мове

У беларускай мове ўжываецца вялікая колькасць уласцівых ёй спецыфічных словазлучэнняў. Адзначым некаторыя з іх.

1. Дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аддзячыць, прабачыць, выбачыць, дараваць* кіруюць назоўнікам ці займеннікам у форме давальнага склону: *дзякаваць настаўнікам, прабачыць брату, аддзячыць*

землякам, дараваць яму. Параўн. у рускай мове: *благодарить учителей, извинить брата*.

2. Дзеясловы *смяяцца, жартаваць, насміхацца, кпіць, цешыцца, дзівіцца, глуміцца, здэкавацца* кіруюць назоўнікам ці займеннікам у форме роднага склону з прыназоўнікам **з**: *смяяцца з яго, жартаваць з сябра, кпіць з суседа, дзівіцца з птушкі*. Параўн. у рускай мове: *смеяться над ним, шутить над соседом*.

3. Дзеясловы *хварэць, захварэць* і прыметнік *хворы* кіруюць вінавальным склонам з прыназоўнікам **на**: *хварэць на грып, захварэць на ляготу, хворы на сэрца*.

4. Дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, казаць, шаптаць, думаць, марыць, жвалявацца, непакіцца, клапаціцца* і інш.) і ўтвораныя ад іх назоўнікі кіруюць часцей за ўсё назоўнікамі ці займеннікамі ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам **пра**: *гаварыць пра падзеі, думаць пра дзяўчыну, марыць пра сустрэчу, непакіцца пра яго*. Параўн. у рускай мове: *говорить о нём, думать о девушке*.

5. Прыметнікі і прыслоўі ў форме вышэйшай ступені параўнання патрабуюць залежнага слова ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам **за**: *старэйшы за сястру, вышэйшы за яго, мацнейшы за дрэва, далей за ўсіх*.

Вось яшчэ некалькі асобных спецыфічных беларускіх словазлучэнняў (без каментарыяў): *ісці ў грыбы (ідти за грибами), ажаніцца з ёй (жениться на ней), гаварыць па тэлефоне (говорить по телефону), загадчык кінатэатра (заведующий кинотеатром), дом на дзевяць паверхай (дом в девять этажей), на карысць Беларусі (в пользу Беларуси)*¹.

225. Запішыце словазлучэнні, паставіўшы залежныя словы, што ў дужках, у патрэбным склоне з прыназоўнікам ці без прыназоўніка.

Марыць (вучоба), дзівіцца (яе смеласць), дзякаваць (прысутныя), думаць (зайтрашні дзень), аддзячыць (чалавек), захварэць (тыф), гаварыць (сябра), прыгажэйшы (старэйшы брат), цішэй (усё), клапаціцца (дзеці), лепшы (той), памяць (тыя гады), кпіць (ён), дараваць (яна), загадчыца (яслі), кватэра (тры пакоі), ісці (ягады), ажаніцца (Зося).

¹ Пра такія словазлучэнні больш падрабязна можна прачытаць у кнізе Ф. М. Янкоўскага «Сучасная беларуская мова» (Мн., 1984. С. 19—30).

226. Спішыце. Падкрэсліце ўласцівыя беларускай мове словазлучэнні. Вусна вызначце від сувязі і назавіце адпаведнае словазлучэнне ў рускай мове.

1. Выбачай мне за спазненне. (*Кір.*) 2. Пры лесе, пад горкай, бруіца крыніца. (*Бр.*) 3. Губанава маладзіца ішла па ваду. (*К-с.*) 4. Не вельмі смешна з хлопца, а шкада яго. (*Б.*) 5. Ганна сказала пра свой неспакой Яўхіму. (*І. М.*) 6. Ад гэтага будзе людзям лёгка жыць, і ніхто не будзе з чалавека здэкавацца. (*К. Ч.*) 7. Любе здалося, што сястра насміхаецца з яе няўдачы. (*Шам.*) 8. Бацька здаўна хварэе на сэрца. (*І. М.*) 9. Тут рунь гусцейшая за тую, што на пярэчках. (*Хадк.*) 10. Людзі кпілі з яго, што ён баіцца жонкі, як агню. (*Бяд.*) 11. Студэнтка прыязджала на выхадны дзень і затрымалася праз завіруху. (*Шам.*)

СКАЗ

§ 100. Сказ як сінтаксічная адзінка. Тыпы сказаў (агульныя звесткі)

Сказ — гэта мінімальнае адзінка моўных зносін, якая складаецца з аднаго або некалькіх слоў, граматычна і сінтаксічна аформленая. Характэрнымі адзнакамі сказа з'яўляюцца выражэнне ў ім значэнняў часу, асобы (або значэнне безасабовасці) і пэўнае суадноснасць зместу сказа з рэчаіснасцю. Гэтыя значэнні выражаюцца пэўнымі граматычнымі сродкамі. Пры афармленні сказа вельмі важную ролю адыгрывае інтанацыя паведамлення. Напрыклад, проста сказанае слова *вечар* з'яўляецца толькі назвай, а не сказам. Аднак, вымаўленае з інтанацыяй паведамлення, яно выражае думку і ўтварае сказ, які з'яўляецца адзінкай паведамлення пры моўных зносінах. Сэнс яго зразумелы ў кантэксце, у спалучэнні з наступнымі сказамі: *Вечар. Ахінаюць прыцемкі прастор. Паліліся з вёскі дзіўнай песні гукі і ляцяць высока, аж да ясных зор.* (*К. Б.*) Інтанацыя выконвае не толькі граматычную функцыю (выражаецца закончанасць сказа, ажыццяўляецца падзел яго на сінтаксічныя адзінкі), але і стылістычную (выражаецца эмацыянальнасць мовы, валявыя пабуджэнні і інш.).

Інтанацыя сказаў можа быць апавядальнай (інтанацыя паведамлення), пытальянай, пабуджальнай, клічнай.

У беларускай мове існуюць разнастайныя тыпы сказаў.

Паводле характару адносін да рэчаіснасці сказы падзяляюцца на сцвярджальныя і адмоўныя.

Паводле мэты выказвання сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя.

Паводле структуры сказы могуць быць простыя і складаныя, аднастаўныя і двухстаўныя, развітыя і неразвітыя, поўныя і няпоўныя.

§ 101. Падзел сказаў паводле мэты выказвання

Паводле мэты выказвання і залежнай ад гэтай мэты інтанацыі сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя.

Апавядальныя сказы паведамляюць пра які-небудзь факт рэчаіснасці, з'яву, падзею і г. д., якія сцвярджаюцца ці адмаўляюцца. Апавядальныя сказы найбольш пашыраныя ў мове. Яны разнастайныя па зместу і структуры і вызначаюцца закончанасцю думкі, якая перадаецца спецыфічнай апавядальнай інтанацыяй: голас павышаецца на лагічна выдзеленым слове (словах) і спакойна паніжаецца ў канцы сказа: *У лесе было зусім ціха. Скрозь галінкі выносных хвоек прабіваліся цёплыя косы вераснёўскага сонца. Пажоўклыя калюшкі без шуму ападалі на дол, ледзь зачэпіш галінку.* (К-с.) У канцы апавядальнага сказа ставіцца кропка.

Пыталныя сказы выражаюць пытанне. Ім уласціва пыталная інтанацыя — павышэнне голасу на слове, з якім звязаны сэнс пытання: *Мы сёння пойдзем на экскурсію? Мы сёння пойдзем на экскурсію? Мы сёння пойдзем на экскурсію?* Пры афармленні пыталнага сказа часта выкарыстоўваюцца пыталныя часціцы, займеннікі, прыслоўі. Пасля пыталнага сказа ставіцца пыталнік: *«Чыя гэта пасада? Хто жыве тут?» — запытай настаўнік.* (К-с.) *Ці даўно вы тут жывяце?* (К-с.) *Дзе тут у вас раненыя?* (І. М.)

Есць пыталныя сказы, якія не патрабуюць адказу, бо адказ змяшчаецца ў самім пытанні. Гэта — пытална-рытарычныя сказы: *Што прыемней даляў гэтых, апавітых у туман, і лясоў, смугой адзетых, горак сіні караван?* (К-с.)

Пабуджальныя сказы выражаюць волю таго, хто гаворыць. Яны могуць выражаць загад, просьбу,

пажаданне, параду, прапанову, заклік і інш.: *Чарняхоўскі загадай: «У штаб фронту!»* (І. М.) *«Стой, старына, прысядзем, дружа!»* — *«Давай прысядзем».* (К-с.) *Лепш бы ты, Андрэй, усё ж пабыў пры маці.* (І. М.)

Пры выражэнні розных эмоцый апавядальныя, пыталныя і пабуджальныя сказы вымаўляюцца з клічнай інтанацыяй, для якой уласціва рэзкае павышэнне голасу. Напрыклад, апавядальна-клічныя сказы — *Хораша ў чэрвеньскім лесе!* (І. М.) *Ох, слаўна з дзядзькам ім жылося!* (К-с.); пытална-клічныя — *Абуўся дзядзька, штось шукае і раптам голасна пытае: «А во! хто ж кнігі так раскідай?!»* (К-с.) *Як гэткае магло здарыцца?!* (І. М.); пабуджальна-клічныя — *Ды дружна, борзда кананаціць, каб час не зводзіць і не траціць!* (К-с.) *Заняць абарону!* (І. М.)

227. Спішыце. Вызначце, да якога тыпу па мэце выказвання і па інтанацыі адносяцца сказы. Раствлумачце знакі прыпынку.

1. Займіся ты разведкаю, Нічыпар Паўлавіч», — папрасіў мякчэй камбрыг. (І. М.) 2. Ты паглядзі, які прыгожы свет! (М. С.) 3. Ты, можа, паклічаш маму? (К-с.) 4. Камбрыг параіў Тураўцу: «Гнаць з камандзіраў! Зняць зараз жа!» — «Я ўжо зняў», — адказаў Туравец. (І. М.) 5. Ды хіба ж я проціў медыцыны кажу? (К-с.) 6. На Мінск, на захад! (І. М.) 7. Так добра было вакол! (І. М.) 8. «Стой! Хто ідзе?!» — крыкнуў партызан. (Лыньк.) 9. Калі ж вы думаеце пачынаць работу ў школе? (К-с.) 10. Ці надта выслужышся ў пана? (К-с.) 11. Санітары! Хадзіце сюды, санітары!» — крыкнуў я раптам голасна і ўзняў галаву. (М. Г.) 12. «А дзе твая маці?» — запытаў дзяўчынку Лабановіч. (К-с.)

228. Складзіце і запішыце дыялог «З класам на экскурсіі ў запарку», выкарыстоўваючы розныя па інтанацыі сказы.

§ 102. Тыпы сказаў паводле структуры

Паводле структуры (будовы) сказы могуць быць простымі і складанымі. Просты сказ мае адзін ці два граматычныя саставы, якія складаюцца з дзейніка і выказніка або толькі аднаго з іх. Дзейнік і выказнік могуць мець паясняючыя словы — даданыя члены сказа. Просты сказ, у які ўваходзяць дзейнік і выказнік

(састаў дзейніка і састаў выказніка), называецца двухсастаўным: У маладой журбе мой новы дзень імжыць. (Ян.) Дзе-нідзе на небе блішчэлі зоркі.

(М. Г.) Аднасастаўны сказ мае толькі адзін галоўны член сказа (састаў дзейніка або састаў выказніка) з паясняючымі словамі або без іх: Вялікія, бязмежныя жытнія прасторы. (Кул.) У лесе было ціха і спакойна. (К-с.)

Простыя сказы бываюць неразвітыя і развітыя.

Неразвіты сказ складаецца толькі з дзейніка і выказніка або толькі з аднаго галоўнага члена: Цвітуць сады. (Бр.) Восень. Світае.

Развіты сказ побач з галоўнымі мае і даданыя члены сказа. Развітымі могуць быць як двухсастаўныя, так і аднасастаўныя сказы: Загарэліся зоры агнямі на палотнах нябеленых хмар. (Н. А.) Не шукаю гаманлівай славы і вучуся сціпласці ў кабет. (Ян.)

Як двухсастаўныя, так і аднасастаўныя сказы лічацца поўнымі, калі ў наяўнасці ўсе неабходныя члены гэтай структуры: Голасам моцы, ціха і важна гром пракаціўся ўгары. (К-с.) Пад поўнач захаладала. (К. Ч.) Няпоўным лічыцца сказ, калі ў ім апушчаны адзін ці некалькі неабходных членаў сказа па ўмовах кантэксту ці абставін: «Блакады яшчэ ідуць?» — «Дзе-нідзе ідуць...» — «Значыцца, карнікі не зусім прыціхлі?» — «Крыху прыціхлі. Непакояцца пра фронт.» (І. М.)

229. Прачытайце тэкст. Вызначце сказы паводле мэты выказвання і паводле структуры.

Пачатак лістапада.

Вечар.

Лабановіч сядзіць у сваім аблюбаваным пакойчыку. На школьным ганку з боку выгана чуюцца нейчыя крокі, а потым — асцярожны стук у дзверы.

— Хто? — пытае Лабановіч.

— Вучыцельніца, — чуецца з-за дзвярэй малады дзявочы голас.

— Заходзьце, будзьце ласкавы.

— Вы мне выбачайце. Еду ў сваю школу, у Купяцічы, і па дарозе да вас заехала.

— І вельмі добра зрабілі. Раздзеньцеся ды трохі пасядзіце. У мяне якраз і самавар зараз будзе гатоў. Вы яшчэ не былі ў сваёй школе?

— Не, не была. І не ведаю, якая яна там. А вы ўжо даўно тут?

— А ўжо зараз два месяцы будзе.

— І работу распачалі ў школе?

— Пачаў. (*Якуб Колас.*)

ПРОСТЫ СКАЗ

§ 103. Двухсастаўныя сказы. Галоўныя і даданыя члены сказа

Двухсастаўны сказ заўсёды мае два саставы — састаў дзейніка і састаў выказніка. Галоўныя члены сказа — дзейнік і выказнік, яны выражаюць асноўны сэнс сказа, з'яўляюцца яго граматычнай асновай, прэдыкатыўным цэнтрам: *Яна не спала.* (Ян.) *Цёплыя туманы стаялі над зямлёю.* (К. Ч.) У другім сказе састаў дзейніка — *цёплыя туманы*, састаў выказніка — *стаялі над зямлёю*. Даданыя члены сказа — азначэнне, дапаўненне, акалічнасць, яны паясняюць галоўныя члены сказа, пашыраюць іх змест, уваходзяць у састаў дзейніка або ў састаў выказніка:

Лёгкі вечер злёгка хістае галіны, узнімае лісця-

ны шолах. (Лыньк.)

230. Прачытайце. Вызначце тыпы сказаў паводле структуры, назавіце галоўныя і даданыя члены сказа, а таксама састаў дзейніка і састаў выказніка.

Ранняя вясна.

Канстанціну Міхайлавічу [Якубу Коласу] не сядзіца ў пакоі.

— Як там, прыбыла вада ў Свіслачы?

І ўспамінае, як бушаваў Нёман, больш чым на вярсту заліваючы сенажаці.

— Для гэтага трэба раптоўная вясна. Некалькі цёплых хмарных дзён. І каб дожджык церусіў. Тады снег з'ядаецца ў момант, і перавалы равуць, быццам ім хто пяты падпякае. Была адна такая вясна, калі я вучыўся ў Нясвіжы. Нічога не мог рабіць,— вось,

думаю, вазьму пад вечар ды ўцяку дадому. Гляну на Нёман і ноччу ж назад. Ого, каб зрабіў так! Моцна нас трымалі ў шорах. (Максім Лужанін.)

231. Складзіце тэкст «Знакамітыя людзі нашай мясцовасці (раёна, горада, мястэчка) у мінулым і сёння», выкарыстоўваючы розныя тыпы сказаў паводле структуры. Вызначце тып вашага тэксту.

§ 104. Дзейнік і яго выражэнне

Дзейнік — галоўны, граматычна незалежны член сказа, які абазначае прадмет, што ўтварае дзеянне. Дзейнік можа быць выражаны словам з шырокім граматычным значэннем прадметнасці: можа абазначыць асобу, жывёлу, канкрэтны прадмет, з'яву, адцягнанае паняцце і г. д.: *Раніцай танкісты падышлі да Мінскай магістралі.* (І. М.) *Высока ў небе звінелі жаваранкі.* (К-с.) *Гадзіннік на сцяне рабіў сваю работу.* (К-с.) *Гора навучае людзей быць мудрымі.* (І. Н.)

Самая ўжывальная форма выражэння дзейніка — назоўны склон назоўніка: *Першую палескую вясну сустракаў тут Лабановіч.* (К-с.) *Па-над цёплай лугавінай ноч запальвае кастры.* (Ян.)

Для выражэння дзейніка таксама шырока ўжываюцца займеннікі: *Вішнёвым садам мы ішлі, пялёсткі вецер атрасаў.* (Я. П.) *Ніколі нішто так не ўсцешыць, як песня прастораў тваіх.* (Кір.)

Дзейнікам можа быць любая часціна мовы, ужытая ў значэнні назоўніка: *Засыналі ад стомы малыя ўначы ля бяроз.* (А. К.) *Далёкае, перажытае прыгадваецца ўсё часцей.* (Хадк.) *Сямёра аднаго не чакаюць.* (Прык.) *За сённым будзе заўтра, пасля заўтра.* (Сач.) *І — злучальны злучнік. Гэта «куды» ўстала перад Пракопам з усёй вострасцю.* (К-с.) *Здалёк пачулася «ўра».* (І. М.)

У ролі дзейніка можа выступаць інфінітыў: *Чытаць — гэта і праца, і свята.* (Б.)

Дзейнікам могуць быць сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні. Сюды адносяцца:

1. Спалучэнне колькасных лічэбнікаў з назоўнікамі або займеннікамі: *Дзве дзясочыя постаці мільгалі на фоне лугавой зеляніны.* (Хадк.) *Абедзве яны з нецярпеннем чакалі жніва.* (Хадк.)

2. Спалучэнне прыслоўяў і займеннікаў з няпэўна-

колькасным значэннем (*многа, шмат, мала, некалькі і інш.*), а таксама зборных назоўнікаў з колькасным значэннем (*большасць, шэраг, частка і інш.*) з назоўнікамі ў форме роднага склону множнага ліку: **Шмат адбылося падзей.** (К-с.) *Да вайны ў нашым мястэчку працавала некалькі бібліятэк.* (І. Н.)

3. Спалучэнне прыметніка, або лічэбніка, або займенніка ў назоўным склоне і назоўніка (ці займенніка) у родным склоне з прыназоўнікам **з**: *Вуліцу, дзе мы жывём, Палярнаю нехта з вас, таварышы, назвай.* (Панч.) **Лепшыя з харыстаў** былі ўзнагароджаны граматамі.

4. Спалучэнне няпэўнага займенніка з прыметнікам: **Штосьці роднае** чулася ў гэтай песні пра лета. (Хадк.) **Нешта прыемнае** разлілося на целе пры ўспаміне пра дом. (І. М.)

5. Спалучэнне назоўніка ў назоўным склоне з назоўнікам у творным склоне і прыназоўнікам **з**: **Дзед з унукам ішлі мяжою.** (Б.) Калі пры такім спалучэнні дзеяслоў-выказнік мае форму адзіночнага ліку, то дзейнікам з'яўляецца толькі назоўнік у назоўным склоне: **Васіліна** з дзяўчатамі палола лён. (Хадк.)

232. Прачытайце сказы, знайдзіце ў іх дзейнік, вызначце спосаб яго выражэння.

1. Ты кажаш, я не ведаю вайны, што мне было тады гадоў замала. Чаму ж яна мае забрала сны? (Гіл.) 2. Усе гэтыя дні няшчадна паліла сонца. (І. М.) 3. Цяпер і Каранёўка і Алексічы адбудаваліся, але сляды вайны відны мне, пякуць сэрца і цяпер — за новымі платамі і хатамі, што стаяць цяпер, я бачу старыя, векавечныя, тыя, што памерлі ў адзін дзень. (І. М.) 4. Праз ваўнянае неба позняй восені працэдзваецца сонца. (Бяд.) 5. Заснулі дрэвы ў пухавых аснежаных уборах. (Гл.) 6. Час ішоў, набліжаўся поўдзень. (Сам.) 7. Сцёпка пазіраў у той бок, куды імчаўся поезд. (К-с.) 8. Яны шумна ўваліліся ў хату. Высокі паздароўкаўся з Марынай. (Хадк.) 9. Ляжаць Аляксею было няёмка. (Хадк.) 10. У адну хату сабралася ажно трое з вышэйшай асветай. (Бр.) 11. І вось «чаму» — балючае, як адкрытая рана, «чаму» вярнулася да Толі зноў. (Б.) 12. Вясёлы настрой пакінуў Ядвісію. (К-с.)

233. Спішыце сказы, падкрэсліце словазлучэнні ў ролі дзейніка. Растлумачце, якія часціны мовы і ў якой форме ўваходзяць у гэтыя словазлучэнні.

1. **Ялова-сасновы** гушчар. Многа снегу трымаецца ў цяньку на елках і елачках. (Б.) 2. Прайшло некалькі дзён. Гулі завірухі, круціўся снег. (Л. Д.) 3. Саўка і два яго канвойнікі застаюцца ззаду. (К-с.) 4. Гурт людзей ішоў **спакойна**, як далёкая хмара. (К-с.) 5. Перад імі ляжала нешта вялізнае, увагнутае, блакітнае і пустое, недзе далёка па акаёму акрэсленае цёмнымі, невысокімі, здавалася, валамі. (Каратк.) 6. З Васілінай працавала восем яе сябровак. (Хадк.) 7. Падышло некалькі хлопцаў, дзяўчат. (Лыньк.) 8. То той, то другі з гасцей стараліся памагчы настаўніцы. (К-с.) 9. Працавала там, толькі на адной нашай лесапільні № 3, разам з **лесарубамі** і вазакамі, чалавек восемсот, калі не болей. (М. Г.) 10. Гераізм наш быў вялікі, **усенародны**. Многа герояў займае належнае месца, многіх народ яшчэ не ведае, пра многіх не даведаецца ніколі. (Б.) 11. У пачатку зімы сабралася ў мяне вучняў чалавек дзесяць, і адчыніў я сваю школку. (М. Г.)

- Зрабіце словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

§ 105. Выказнік і яго тыпы

Выказнік — галоўны, граматычна залежны ад дзейніка член сказа, які абазначае дзеянне, стан або прымету, уласцівыя дзейніку.

Выказнік выражаецца дзеясловам і іменнымі часцінамі мовы. У залежнасці ад гэтага выдзяляюцца два тыпы выказніка: дзеяслоўны і іменны.

Структура выказніка вызначаецца колькасцю кампанентаў, якія яго ўтвараюць. Выдзяляюцца два асноўныя структурныя тыпы выказніка: просты і састаўны. Акрамя гэтага, выдзяляецца яшчэ асобны тып выказніка — складаны. У простым выказніку лексічнае і граматычнае значэнні звычайна выражаюцца ў адным слове. У састаўным выказніку лексічнае і граматычнае значэнні выражаюцца асобна. Лексічнае значэнне выражаецца ў асноўным слове (яго яшчэ называюць выказальным словам), а граматычнае — у дапаможным слове. Дапаможнае слова звычайна выражаецца дзеясловам з аслабленым лек-

січним значэннем. Яго яшчэ называюць звязкай, бо яно граматычна звязвае выказнік з дзейнікам, паказваючы на час, лад, асобу, лік.

Дзеяслоўны выказнік можа быць простым і састаўным, іменны — толькі састаўным. Складаны выказнік шматкампанентны.

§ 106. Просты дзеяслоўны выказнік

Просты дзеяслоўны выказнік найбольш часта выражаецца формай дзеяслова любога ладу, часу і асобы: *Затрымайся вецер шустры на шклянным азёрным люстры.* (Астр.) *Мы прымошчваемся каля грубка, грэемся і маўчым.* (І. Н.) *Народзяцца ішчаслівыя паэты, па-свойму ўславяць краскі і святло.* (Св.) *Не прагні славы. Лепш аддана працуў, як ранне настае.* (Бр.)

Просты дзеяслоўны выказнік можа выражацца інфінітывам у двухсастаўным сказе, у якім звычайна дзейнік таксама выражаны інфінітывам. *Пракос весці — не вуліцу месці.* (Прык.) *Сёння нам адступіць — гэта легчы ў магілу.* (М. Т.) Толькі інфінітывам выражаецца просты дзеяслоўны выказнік у аднасастаўных інфінітыўных сказах: *Век жыць вам у сэрцы народа, героі.* (М. Т.) *Кветцы засохшай ізноў не цвісці.* (Куп.)

У ролі простага дзеяслоўнага выказніка могуць ужывацца інфінітывы *відаць, чуваць, чуць* (замест іх могуць ужывацца кароткія прыметнікі *відзён, чуцён*): *З гэтага ўзгорка далёка відаць наваколле.* (Лыньк.) *Стрэлы ў лесе чуваць, блізкі гоман салдат.* (А. К.)

Просты дзеяслоўны выказнік звычайна выражаецца адным словам, г. зн. ён няўскладнены. Няўскладненым лічыцца і выказнік, выражаны складанымі формамі дзеяслова будучага і прошлага часу, загаднага ладу: *Будзем сеяць, беларусы, на ўсход сонца чыстым зернем...* (Бр.) *Алёша падумаў быў, што гарыць лес.* (Пташн.) *Давайце прагаласуем за прапанову агранома.* (Хадк.)

Просты дзеяслоўны выказнік можа быць ускладнены. Ён ускладняецца ў выніку паўтарэння таго самага дзеяслова, ужывання дзеясловаў-сінонімаў з мэтай узмацнення, падкрэслівання дзеяння, а таксама спалучэння дзеяслова-выказніка з дзеясловамі *ўзяць, схадзіць, пайсці*: *Цэлы дзень залівае нас дождж, а мы*

едзем, едзем і едзем. (М. Г.) *Угары мірна шумяць-гамоняць вяршыні сосен.* (І. М.) *Зайздросны мароз узяў ды пазакрываў лёдам і хрыбусткім снегам шыбы на вокнах.* (К-с.)

Выказнік з'яўляецца простым і ў тым выпадку, калі выражаецца ўстойлівым дзеяслоўным зваротам (фразаэалагізмам): *Лабановіч акінуў вачамі ваколіцы Цельшына: цесна, цёмна і пуста.* (К-с.) *Ён не здавайся, ламаў галаву, шукаючы новых аргументаў.* (К-с.)

234. Спішыце, падкрэсліце галоўныя члены сказа. Раствлумачце спосабы выражэння простых дзеяслоўных выказнікаў.

1. Сцежка ў маленства віруе, вяртаецца між курганоў і шчымлівых бяроз. Усё, што забылася,— успамінаецца і адгукаецца ў сэрцы да слёз. (Ян.) 2. І бягуць, бягуць малюнкi поля, лесу і лугоў. (К-с.) 3. Ніхто не хукае ў далоні, не апранае кажушкоў. (Е. Л.) 4. Слухаць добрай рады не шкодзіць. (Прык.) 5. Вясёлы настрой пакінуў Ядвісію. (К-с.) 6. Чалавек гэты ўзяў ды скінуў буслінае гняздо. (Кул.) 7. Льюцца гукі гучна, бурна, віхрам кружацца-плывуць. (К-с.) 8. Хату зрабіць — не скрынку збіць. (Прык.) 9. Далягляд жаўцее пожняй. (У. Н.) 10. Давайце лепш насцеж расчынім дзверы давер'ю, цяплу чалавечых грудзей. (М. А.)

§ 107. Састаўны дзеяслоўны выказнік

Састаўны дзеяслоўны выказнік выражаецца інфінітывам і дапаможным дзеясловам (звязкай) у пэўнай спрагальнай форме. Дапаможныя дзеясловы могуць паказваць на пачатак, працяг або канец дзеяння, названага інфінітывам (*пачаць, працягваць, канчаць, перастаць, кінуць і інш.*); *Жанчына пачала расказваць пра дачку.* (К. Ч.) *Дзяўчаты працягвалі паліць лён.* (Хадк.) *Жыта скончылі сеяць да пайдня.* (К. Ч.)

У састаўным дзеяслоўным выказніку дапаможныя дзеясловы могуць выражаць розныя мадальныя значэнні: магчымасць ці немагчымасць дзеяння, пажадана-насць або непажадана-насць дзеяння (*магчы, умець, спрабаваць, старацца, адмаўляцца, хацець, спадзявацца, баяцца і інш.*); *Наталля Пятроўна ні на адзін дзень не магла пакінуць дачкі.* (Шам.) *Тут Васіль*

спадзявайся ўбачыць Ганну. (І. М.) Хацелася ўбачыць сапраўдны крыгаход. (Краўч.)

У ролі першага кампанента састаўнога дзеяслоўнага выказніка могуць ужывацца асобя кароткія прыметнікі (іх называюць прэдыкатывамі), якія ўжываюцца са значэннем унутранага стану, схільнасці, здольнасці да чаго-небудзь (*рад, павінен, гатоў, схільны, здольны*): *Сястра, я рад з табой сустрэцца. (Я. П.) Мы здатны ўсе пра шчасце паразважаць парой. (Гіл.)*

§ 108. Састаўны іменны выказнік

Састаўны іменны выказнік складаецца з дапаможнага дзеяслова-звязкі і іменнай часткі. У ролі звязкі найчасцей ужываюцца дзеясловы *быць, з'яўляцца*, калі яны страчваюць асноўнае лексічнае значэнне і паказваюць толькі граматычныя формы (лад, час, асобу, лік) выказніка: *Мост быў разбураны. (І. М.) Брэст з'яўляецца варотамі нашай дзяржавы. Параўн.: Быў сакавік месяц. (К. Ч.) На небе з'явіліся першыя зоркі. (Шам.)* У гэтых двух сказах дзеясловы *быць, з'явіцца* — простыя дзеяслоўныя выказнікі.

У ролі звязкі ўжываюцца і дзеясловы *здавацца, заставацца, рабіцца, станавіцца, называцца, лічыцца* і інш., якія, паказваючы граматычныя формы выказніка, не страчваюць поўнасю свайго лексічнага значэння: *Мне свет тады здавайся вузкім, цесным. (К-с.) Хмары рабіліся шырэйшымі, цямнейшымі і хутка завалаклі ўсё неба. (К. Ч.) Хлопцы завуцца Уладзік і Шура. (Б.)*

Звязка *быць* ужываецца толькі ў форме прошлага і будучага часу. У форме цяперашняга часу яна звычайна не ўжываецца, такі выказнік разглядаецца як выказнік з нулявой звязкай: *Слаўны ён хлопец. (К-с.) Наша вёска песенная здаўна. (Б.)* Аднак зрэдку ў састаўным іменным выказніку цяперашняга часу ўжываецца звязка *быць (ёсць)*: *Дагадваецца воіт, што Панас і ёсць той ключ, якім можна адмакнуць месца туляння дзеда Талаша. (К-с.) Адказнасць ёсць адказнасць. (В.)*

Іменная частка састаўнога выказніка можа выражацца:

назоўнікам: *Хлопцы былі аднагодкі і мелі або два разам гадоў трыццаць пяць. (Я. М.) Ты, ранак, будзь за сведку. (А. К.);*

прыметнікам: *Вясна ў лесе найпрыгажэйшая.* (Б.) *Тваё пакаленне будзе шчаслівым, яно не будзе ведаць вайны.* (Шам.);

дзеепрыметнікам: *З боку Дняпра парк не быў абгароджаны.* (М. З.);

лічэбнікам: *Нупрэва хата будзе трэця ад лесу.* (К. Ч.);

займеннікам: *Поле за некалькі дзён стала іншае.* (К. Ч.)

Часам назва прыметы, абазначанай у выказніку, далучаецца да дзейніка пры дапамозе слоў *чалавек, мужчына, жанчына, хлопец, людзі, рэч* і інш., ужытых з аслабленым лексічным значэннем: *Нямко быў чалавек працавіты.* (Кул.) *Бацькі твае людзі добрыя.* (Хадк.) *Садовіч быў хлопец гарачы, борзда захапляўся новымі мыслямі і планами.* (К-с.)

Іменная частка можа выражацца фразеалагізмам: *Будоўля гэтка ідзе — зусім я збіўся з ног.* (Панч.) *Дзям'ян у старшыні рукою правай быў.* (У. К.), а таксама сінтаксічна непадзельным словазлучэннем: *Дзяўчына была сярэдняга росту і прыгожая.* (І. М.)

Да іменных традыцыйна адносяць выказнікі, выражаныя прыслоўямі і прэдыкатыўнымі прыслоўямі (безасабова-прэдыкатыўнымі словамі): *Старэйшая дачка была замужам у суседняй вёсцы.* (К. Ч.) *У лесе было ціха.* (К-с.)

235. Спішыце, падкрэсліце састаўны іменны выказнік. Вызначце, якой часцінай мовы і ў якой форме ён выражаны.

1. Вершы мае — часовыя прыстанішчы, якія будуць ўсё жыццё. (М. Т.) 2. Дарога была шырокая і роўная. (І. М.) 3. І раптам цяпер адчуў, што ніякі ён не гаспадар тут. (Шам.) 4. Яму цяпер было так, быццам ён — гэта не ён. (М. Г.) 5. Дзяўчынка пачала раскаваць, што апошнія дні Маня і так сама не свая. (Сач.) 6. Ноч стала светлая, сухая і ветраная. (Пташн.) 7. Гіго аказаўся майстрам на ўсе рукі. (Сам.) 8. Хата агледжана, прасторная — на тры ці чатыры пакоі. (І. Н.) 9. Вясна сёлета не позняя. (М. Г.) 10. Такі стаў за гэтую раніцу Кастусь Прыбыткоўскі. (К. Ч.) 11. Чалавек быў вельмі дзейны і «гарачая галава», як казалі пра яго рабочыя. (М. Г.) 12. Мост быў разбураны. (І. М.)

§ 109. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Паміж дзейнікам і выказнікам ставіцца працяжнік:

калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі або колькаснымі лічэбнікамі ў назоўным склоне без звязкі: Маладосць — самая бесклапотная і шчаслівая пара ў жыцці чалавека. (М. Г.) Цяпер Марынка — гаспадыня, і весялей жыць стала ёй. (К-с.) Пяць і тры — восем;

калі выказнік, выражаны назоўнікам, звязваецца з дзейнікам пры дапамозе слоў **гэта, вось**: Буслынка — гэта школа выхавання: як жыць, дружыць і ў вырай адлятаць. (Панч.) Няволя, крыўда — вось іх маці. (М. Ч.);

калі абодва галоўныя члены сказа або адзін з іх выражаны інфінітывам; пры выказніку ў гэтым выпадку могуць ужывацца словы **значыць, гэта значыць, гэта**: Жыць — гэта значыць як след працаваць: зжынаць, малаціць і веяць, дочак галубіць, сыноў гадаваць, нашчадкаў сваіх надзейных. (Ген.) Купіць касу — о, гэта штука! (К-с.)

Калі адзін з галоўных членаў выражаны займеннікам, звычайна не ставіцца працяжнік паміж імі, але калі яны лагічна выдзяляюцца, то працяжнік ставіцца: Ён вучань нашага класа. Мы — людзі простыя, непатрабавальныя. (К. Ч.) Другое купэ — наша.

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам не ставіцца:

калі пры выказніку, выражаным назоўнікам у форме назоўнага склону, ёсць адмоўе **не**: Хоць нашая праца на верфях не мёд,— хай будзе сумленным рабочым. (Панч.);

калі выказнік выражаны параўнальным зваротам са злучнікамі **што, як, быццам, як быццам, нібы**: Конь як лялька. Жыта як сцяна. Сінія вочкі што васілёчкі.

(Бр.) Аднак калі робіцца паўза паміж галоўнымі членамі сказа, то працяжнік ставіцца: *Матчына любоў — што крыніца: колькі ні пі з яе — у ёй менш не становіцца.* (Шам.)

236. Спішыце сказы, падкрэсліце дзейнік і выказнік. Вызначце, якой часцінай мовы і ў якой форме яны выражаны. Расчлуніце, чаму ставіцца або не ставіцца працяжнік паміж галоўнымі членамі сказа.

1. Піна — рака нешырокая і ў вусці даволі **паўнаводная**. (*Сач.*) 2. У гэтай красуні зубы як стада белых авец. (*Бяд.*) 3. Дзень быў халодны, пануры, брудная, памерзлая трава на **ўзбочынах** дарогі была ўжо быццам пасыпана соллю. (*І. М.*) 4. Нітка як павуцінка. 5. Хіба жадаць мірнага жыцця — гэта злачынства? (*Я. М.*) 6. Шчасце не тое, што шчасцем завуць, а тое, што душу трывожыць. (*Ген.*) 7. Яна — вельмі сімпатычная і, нягледзячы на маладосць і хараство, разумная і сур'ёзная жанчына. (*М. Г.*) 8. Мікіта Мінавіч — мой сусед, добры чалавек. (*Кул.*) 9. Агонь — найстрашнейшы злодзей. (*Прык.*) 10. Станцыя ў нашым краі — маленькае акенца з нейкага другога, святлейшага і багацейшага жыцця. (*М. Г.*)

● Зрабіце словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

§ 110. Складаны выказнік

Складаным з'яўляецца выказнік, у які ўваходзяць тры і больш частак. Адрозніваюць наступныя разнавіднасці:

дзеяслоўныя, у якія ўваходзяць толькі дзеясловы і якія суадносяцца з састаўнымі дзеяслоўнымі выказнікамі: *На праўленні **вырашылі пачаць жаць жыта на гэтым тыдні.*** (Хадк.);

іменныя, у якія ўваходзіць кароткі прыметнік, звязка і іменная частка і якія суадносяцца з састаўнымі іменнымі выказнікамі: *Амаль усе вучні класа **гатовы былі стаць удзельнікамі** святочнага канцэрта;*

змешаныя, якія спалучаюць у сабе прыметы састаўнога дзеяслоўнага і састаўнога іменнага выказнікаў: *Максім **не лічыў сябе абавязаным прысутнічаць на гэтым сходзе.*** (Шам.) *«Ты павінна **старацца быць спакойнай,**» — параіла Люда.* (Хадк.)

237. Прачытайце тэкст. Назавіце выказнікі, вызначце іх тыпы і спосабы выражэння.

«Мужыцкая праўда» — адно з першых у гісторыі народаў нашай краіны рэвалюцыйнае перыядычнае выданне для працоўных — для аратых і майстравых. Шмат каму сама думка выдаваць такую газету ў тыя гады здавалася, пэўна, шаленствам: народ жа быў амаль зусім непісьменны. У гэтых надзвычай складаных умовах Каліноўскі лічыў магчымым, стварыў для сябе магчымасці гаварыць і на працягу доўгага часу гаварыў пры дапамозе друкаванага слова са сваім народам. Аб гэтым марылі многія рэвалюцыянеры. (Успомнім Герцэна: «...О, калі б словы мае маглі дайсці да цябе, працаўнік і пакутнік зямлі рускай...»)

Выпуск «Мужыцкай праўды» з'яўляецца заслугой Каліноўскага і яго бліжэйшых сяброў. Палымянае жаданне мець друкаваны орган для прапаганды рэвалюцыйных ідэй спадарожнічала беларускаму рэвалюцыянеру на ўсіх этапах яго дзейнасці. (Г. Кісялёў.)

● Раскажыце, што вы ведаеце пра «Мужыцкую праўду». Пры неабходнасці прачытайце артыкул у БелСЭ (т. 7, с. 302).

§ 111. Размежаванне галоўных членаў сказа

Пры сінтаксічным аналізе звычайна без цяжкасцей вызначаюцца галоўныя члены сказа. Аднак у асобных выпадках не так проста выявіць, які з галоўных членаў з'яўляецца дзейнікам, а які — выказнікам. Цяжкасці ў вызначэнні галоўных членаў сказа бываюць пераважна ў наступных выпадках:

калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікам у форме назоўнага склону: *Сягоння Купала — любая, вясёлая, бязбожная свята.* (М. З.) *Мая даўняя мара — журналістыка.* (Хадк.);

калі адзін з галоўных членаў выражаны назоўнікам, а другі — інфінітывам: *Якая асалода — жыць, знаць вартасць кожнае гадзіны...* (В.)

У такіх выпадках практычна можна карыстацца наступным прыёмам: форму назоўнага склону выказніка можна замяніць творным склонам: Сягоння Купала з'яўляецца любым, вясёлым бязбожным святам.
Журналістыка з'яўляецца (была) маёй даўняй марай.

Жыць, знаць вартасць кожнае гадзіны з'яўляецца асалодай.

Калі адзін з галоўных членаў выражаны асабовым займеннікам, а другі назоўнікам, то дзейнікам заўсёды выступае займеннік незалежна ад яго месца ў сказе: Чалавек ён вясёлы. (Бял.) З усяго відно было, што ён гаспадар каня і воза. (К. Ч.)

238. Прачытайце сказы, вызначце ў іх галоўныя члены. Абгрунтуйце свой выбар.

1. І палякі, і яўрэі, і цыганы былі тут свае людзі. (І. М.) 2. Тонкая гэта і складаная мудрасць — разумець законы прыроды, яе норавы і нечаканыя загадкі. (В.) 3. Ён [Скарына] — доктар лекарскіх навук. (Н. А.) 4. Ваш абавязак — ізаляваць паліцэйскую ахову гарнізона. (Лыньк.) 5. Якая радасць назіраць за гульнёй вавёрак! (Б.) 6. Дзядзька наш — пажылы, рабацяшчы, часамі нават вясёлы мужчынка. (Б.) 7. А якое шчасце ехаць назад, чуць, як тонка пяюць палазы на выслізганых жоўтых каляінах... (І. М.) 8. А неба ўсцяж — блакітнае акно. (К-с.) 9. Мінск — сталіца Беларусі. 10. Вучыцца ў народа — задача кожнага пісьменніка. (К. Ч.)

§ 112. Некаторыя выпадкі дапасавання выказніка да дзейніка

Калі дзейнікам выступае пыталны, няпэўны або адмоўны займеннік (*хто, хтосьці, нехта, ніхто*), выказнік ужываецца ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку незалежна ад таго, абазначаюць яны асобу мужчынскага або жаночага полу, адну ці многа асоб: Хто на лугу пакінуў след, з духмяных траў абіўшы росы? (М. Т.) Тыя, хто не паспеў пераправіцца праз раку, трапілі пад бамбёжку. (Лыньк.) Ніхто не прыпомніў такога халоднага лета: ні мы, ні нашы бацькі, ні бабуля. (Вас.)

Калі дзейнік выражаны нескланяльным складанаскарочаным словам, то выказнік дапасуецца з асноў-

ным словам спалучэння: Гарана арганізаваў нараду дырэктараў школ (гарадскі аддзел народнай адукацыі); ААН разгледзела пытанне... (Арганізацыя Аб'яднаных Нацый).

Пры дзейніку, выражаным колькасна-іменным словазлучэннем, выказнік ужываецца ў адзіночным ліку звычайна ў наступных выпадках:

калі ў склад дзейніка ўваходзяць няпэўна-колькасныя словы (*многа, шмат, мала, нямнога, нямала, некалькі*), а таксама словы тыпу *частка, большасць, грамада, сотня*: Нямала сватоў прыезджала здалёк, але іх адмова чакала. (М. Т.) Каля школы стаяла некалькі мужчын. (І. М.) Большасць рабочых пасля збору лісця разышлася па хатах. (Я. М.);

калі спалучэнне лічэбніка з назоўнікам абазначае прыблізную колькасць: З лесу выскачыла чалавек з дзесяць. (Лыньк.) Сабралася чалавек каля дваццаці. (Гал.);

калі выказнік стаіць перад дзейнікам: Назаўтра прыйшло яшчэ пяць чалавек. (Лыньк.)

Пры дзейніку, выражаным колькасна-іменным словазлучэннем, выказнік ужываецца ў множным ліку ў такіх выпадках:

калі дзейнік выражаны спалучэннем колькаснага лічэбніка з назоўнікам са значэннем асобы: Пяць чалавек сядзелі каля агню. (Я. М.);

калі дзейнік выражаецца спалучэннем колькаснага лічэбніка з неадушаўлёным назоўнікам і знаходзіцца перад выказнікам: Пяць дубоў шырока раскінулі свае кроны. (К-с.);

калі ўвесь дзейнік або толькі назоўнік у ім мае пры сабе азначэнне: Дванаццаць пакутлівых гадоў на чужыне назаўсёды пакінулі след у памяці. (Асіп.)

За ўвага. Пры дзейніку, выражаным колькасна-іменным словазлучэннем, у мове мастацкіх твораў сустракаюцца адхіленні ад пералічаных правілаў ужывання адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў-выказнікаў.

Выказнік мае форму множнага ліку, калі дзейнік выражаецца спалучэннем назоўніка ці займенніка

ў назоўным склоне з назоўнікамі у творным склоне: Антось з Міхалам на сняданні даюць адказы на пытанні... (К-с.) Песняй вясны лебядзінаю, скінуўшы зімнія чары, шэпчуцца явар з калінаю ў сумнай даліне над ярам. (Куп.) Ужыванне выказніка ў адзіночным ліку пры такім спалучэнні паказвае, што дзейнікам выступае толькі назоўнік у назоўным склоне, а назоўнік у творным склоне — дапаўненнем: Васіліна з сяброўкамі шпарка дайшла да свайго ўчастка. (Хадк.)

239. Спішыце, падкрэсліце галоўныя члены сказа. Растворачце ўжыванне выказніка ў адзіночным ці множным ліку.

1. У двары, дзе колісь была хата, цяпер работа ішла заўзята, і цесляры ўжо зруб канчалі, Гірш з Моўшам дошкі пілавалі. (К-с.) 2. Да поўначы раіўся Міколка з дзедам, як лепш справу зрабіць. (Лыньк.) 3. Хто раскажа пра Антарктыду — Марына ці Віктар? 4. Часам, і вельмі часта, прыязджала сюды некалькі сот фурманак. (К. Ч.) 5. Некалькі жанчын завіхаліся ў дзедавай хаце. (Лыньк.) 6. У сталовай за доўгім сталом сядзела чалавек з дваццаць незнаёмых людзей. (К-с.) 7. На пуцях стаяла нямала эшалонаў. (І. М.) 8. Многа аднавяскоўцаў прыходзіла адведаць Дзямяна. (П.) 9. Група коннікаў аддзялілася і накіравалася ў напрамку станцыі. (Лыньк.) 10. Дзве жанчыны жалі жыта. (К. Ч.) 11. Ніхто не даваў яму дапамогі, і рэдактару прыходзілася вельмі цяжка. (К-с.) 12. Глушак разглядаў усіх, хто прыходзіў на сход. (І. М.)

§ 113. Дапаўненне

Дапаўненне — даданы член сказа, які абазначае прадмет, што залежыць ад дзеяння, прадмета ці прыметы і адказвае на пытанні ўскосных склонаў.

Дапаўненні звычайна выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах, колькаснымі лічэбнікамі, займеннікамі: Цёплы вецер нясе павуцінне над полем, асядае яно мне на скроні крадком. (С. З.) Неўзабаве абодвух убачылі здалёк. (Лыньк.)

Дапаўненні могуць выражацца іншымі часцінамі

мовы (прыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, формамі дзеяслова, прыслоўямі, службовымі словамі, выклічнікамі, гукапераймальнымі словамі), калі яны ў сказе ўжываюцца са значэннем назоўніка: *Трэба ў паэму жыццё нанізаць — зважыць **былое**, у заўтра паверыць.* (Ген.) *Блытана і востра памяць лейтэнанта стала нагадваць **перажытае, бачанае.*** (І. М.) *Маці папрасіла госьця **пачакаць.*** (Н.) *У спалучэнні з **не** часціца **дык** узмацняе катэгарычнасць адмоўя. Аlesь стаяў і лічыў зязюліна **«ку-ку».*** (Каратк.) Дапаўненні могуць выражацца і сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі і фразеалагізмамі: ***Шмат каго з моладзі Павел не пазнаваў.*** (І. М.) *У цемры Ніна ўбачыла **дзве постаці.*** (І. М.) *Ведаем мы **вашага брата!*** (Шам.)

Адрозніваюць дапаўненне прамое і ўскоснае.

Прамае — такое дапаўненне, якое адносіцца да члена сказа, выражанага пераходным дзеясловам і абазначае прадмет, на які прама, непасрэдна накіроўваецца дзеянне. Прамае дапаўненне звычайна выражаецца назоўнікам або іншай часцінай мовы са значэннем назоўніка ў форме вінавальнага склону без прыназоўніка: *У марозным акіяне замятае снег **сляды.*** (С. З.) *Вятры пажоўклы **ліст** нясуць ажно на неба ад зямлі.* (Бр.) *Вельмі **многае хочам мы адкрыць і стварыць.*** (С. З.)

Прамае дапаўненне мае форму роднага склону без прыназоўніка, калі адносіцца да дзеяслова з адмоўем **не**: *Не цурайцесь роднай **песні** ў шчасці і ў жалобе.* (Куп.) або калі дзеянне ахоплівае не ўвесь прадмет, а толькі яго частку: *Дзяўчынка папрасіла **малака.*** (К. Ч.)

Ускосным называецца дапаўненне, якое адносіцца да пераходных і непераходных дзеясловаў, а таксама назоўнікаў, прыметнікаў і абазначае прадмет, на які дзеянне або прымета накіраваны ўскосна. Ускоснае дапаўненне выражаецца назоўнікам або іншымі часцінамі мовы са значэннем назоўніка ў форме ўскосных склonaў, акрамя вінавальнага без прыназоўніка.

Ускоснае дапаўненне найчасцей адносіцца да дзеяслова і яго формаў. Такое дапаўненне называюць прыдзеяслоўным: *За **намі** ўслед другія ішлі.* (Бр.) *Цэлы тыдзень, забываючы **пра абед і вячэру**, мы **важдаліся з прыёмнікам.*** (І. Н.)

Дапаўненне, якое адносіцца да назоўніка ці прыметніка, называюць прыёмным: *Яўхім тады і сам не верыў у сур'ёзнасць сваёй прыхільнасці да Ганны.* (І. М.) *Канстанцін Міхайлавіч таксама смяецца, нібы яшчэ і даюць шчаслівы той дзіцячай рыбацкай удачай.* (Луж.)

Дапаўненне можа адносіцца таксама да прыслоўя ці прэдыкатыўнага прыслоўя (безасабова-прэдыкатыўнага слова): *З гэтага часу Глушакова гумно было поўна гулу, ляскату, пылу.* (І. М.) *Мне стала маркотна і сцішана.* (К-с.)

240. Спішыце. Падкрэсліце прамое дапаўненне адной лініяй, а ўскоснае — дзвюма. Вызначце, якімі часцінамі мовы выражаны ў сказах дапаўненні і ад якіх слоў яны залежаць.

І. Ён [лётчык] «мы» гаварыў.
«Я» гучала не часта.
Успомніў усіх,
Абавязан каму,
Як быццам належала
Зорка спачатку
Згарэўшым і збітым,
А потым — яму. (П. Панчанка.)

II. 1. Чыстае, свежае ранішняе паветра разносіла па невядомых струнах песні жаваранкаў, шчэбет сумятлівых вераб'ёў, гагатанне гусей і гарластае ку-ка-рэ-ку верханскіх пеўняў. (К-с.) 2. Палахліваму ўсе пні здаюцца ваўкамі ці разбойнікамі. (Прык.) 3. Жаданае, добрае хмарыла няпрошаная, непрыемная прыкрасць. (І. М.) 4. Жыву сярод чужых. (М. С.) 5. Будуць зоры маленькаму ззяць, будуць светлыя сны пасылаць. (Н. А.) 6. Пачуўшы Лукашова «выганяй», гаспадыні борздзенька выбягалі з хат, расчынялі хлявы і выпускалі кароў. (К-с.) 7. Сапраўдны настаўнік уваходзіць у душу і ўжо не расстаецца з табою. (Луж.) 8. Я быў міжвольным сведкам бацькавай размовы з Антосем. (Луж.) 9. Гарэлы клён схіліўся да паркану. (К-с.) 10. І здаецца, добрыя карыя вочы дапытліва пазіраюць на ўвайшоўшага, нягучны ўсмешлівы голас пакрысе запаўняе пакой. (Луж.) 11. Тут Колас любавяўся воблакамі, размаўляў з сябрамі. (Луж.) 12. Лес аддае для кожнай хаты кавалачак душы святой. Ці не таму яны багаты гасціннасцю і дабрастой? (С. З.)

241. Спішыце, уживаючы з дужак словы ў форме вінавальнага або роднага склону.

1. Свет не заўважыў (*гэтая страта*), не азірнуўся на бягу. (С. З.) 2. (*Сляпы*) за павадыра не пашлеш. (*Прык.*) 3. Назарэўскі папрасіў (*вада*). (К. Ч.) 4. (*Хворы*) наведайце ў палаце, (*добрае*) нядобраму парайце, (*бюракрат*) чэрствага палайце, што завёўся ў вашым апарате. (*Панч.*) 5. Люба не заўважала (*хада часу*). (К. Ч.) 6. Турсевіч стараўся не выявіць (*сапраўдная прычына*) ад'езду. (К-с.) 7. Чыясь руплівая рука ўкрыла (*Панас*) цёплым футрам. (К-с.)

§ 114. Азначэнне

Азначэнне — даданы член сказа, які абазначае прымету прадмета і паясняе словы з прадметным значэннем.

Паводле характару сінтаксічнай сувязі азначэння з паясняемым словам усе азначэнні падзяляюцца на дапасаваныя і недапасаваныя.

Дапасаваныя азначэнні выражаюцца такімі часцінамі мовы (прыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, займеннікамі, дзеепрыметнікамі), якія могуць дапасавацца да паясняемага слова ў ліку і склоне, а пры форме адз. ліку і ў родзе. *Густы туман прыкрыў зялёны лог, і першай песняй празвінела птушка.* (Панч.); *Бор ззелянелым крысом заслоніць сонцаву ўсмешку.* (С. З.); *Мой новы дзень — віток у гулкі будзень, і намаганню кожнаму — хвала!* (С. З.)

Заўвага. Нельга лічыць азначэннем прыметнік, які ўваходзіць ва ўласную назву або ўстойлівае спалучэнне: *Чорнае мора, Млечны Шлях, Новая Зямля, каменны вугаль.*

Недапасаваныя азначэнні звязваюцца з паяняемым словам спосабам кіравання або прымыкання. Яны могуць выражацца:

назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі ці без іх: *Шлях бацькі працягвае сын.* (С. З.); *Хлопец у цяльняшцы* звалок да металічнага чойна пераносны матор. (Картк.);

нязменнымі словамі — інфінітывам і прыслоўем: *Аксён моцна паціснуў руку настаўніку і пайшоў дадому, дайшы абяцанне вучыцца.* (К-с.); *Напісанае па-бела-*

руску лепш успрымалася маімі слухачамі. (Луж.);
У доме насупраць мыла жанчына акно. (У. Н.)

Недапасаваныя азначэнні таксама могуць выражацца рознымі сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі:

спалучэннем назоўніка з дапасаваным да яго колькасным лічэбнікам: *Дзяўчынка гадоў дзесяці сядзела на прызбе.* (К. Ч.); *Цагляная аграмадзіна ў чатыры паверхі высілася насупраць гарадскога парку.* (Бяд.);

спалучэннем назоўніка з прыметнікам ці дзеепрыметнікам у творным склоне: *У дзвярах пакажайся невысокі дзядок з блакітнымі выцвілымі вачамі.* (Лыньк.);

спалучэннем прыметніка і назоўніка ў родным склоне: *У купэ сядзеў мужчына сярэдняга росту, трымаючы ў руках газету.* (М. Г.);

спалучэннем інфінітыва з колькасным прыслоўем: *Суседка мела прывычку многа гаварыць.* (Бяд.)

Радзей сустракаюцца азначэнні, выражаныя сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі іншага тыпу: *палоска зямлі дваццаць—дваццаць пяць метраў шырыні; кажух поўсю наверх; паліто табачнага колеру і інш.*

242. Спішыце. Падкрэсліце недапасаваныя азначэнні, вызначце, чым яны выражаюцца.

1. Надыходзіў час адпачынку. (М. З.) 2. Аднастайна і нудна гулі вечарамі тэлеграфныя ступы з абарванымі правадамі. (І. Н.) 3. Прыйшла пара вучыцца прастай мове лясоў і птушак, ветру і травы. (С. З.) 4. Жыццё ў Альбуці ўзбагаціла мяне веданнем людзей. (Луж.) 5. Дарогу праз лес праехалі непрыкметна. (К-с.) 6. Парайліся мужчыны. Стомленасць хіліла іх да думкі **занаचाваць** тут. (К-с.) 7. Прага хоць раз яшчэ ў жыцці ўбачыць маці была цяпер самым большым яго пачуццём. (К. Ч.) 8. Праз дзень з'явіўся новы начальнік і з ім атрад у дваццаць чалавек. (Я. М.) 9. На стале гарыць лямпка пад светлым абажурам. (К-с.) 10. Чалавек з **перавязанай** рукой звярнуўся да яго. (Лыньк.)

● Зрабіце словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

§ 115. Прыдатак

Прыдатак — гэта асобы від азначэння, выражанага назоўнікам, які дапасуецца да іншага назоўніка, даючы яму дадатковую назву, характарыстыку: *Мароз-мастак* рукой старэчай на шыбах піша свой узор. (К-с.); *На пустой вуліцы ішоў, размахвай доўгай верайчанай пугай яшчэ санлівы хлопец-пастух*. (І. М.); *Як бы плачучы, у кропельках слёз прыгажуні-бярозы стаялі*. (Н. А.)

З а ў в а г а. Ад парных спалучэнняў прыдаткаў з паясняемымі назоўнікамі неабходна адрозніваць знешне падобныя да іх парныя спалучэнні сінанімічных назоўнікаў, якія раўнапраўныя, незалежныя адзін ад аднаго, утвараюць адно цэльнае паняцце і выступаюць як адзін член сказа: *шляхі-дарогі, сцежкі-дарожкі, вятры-буры, думкі-мары, шчасце-багацце* і г. д., а таксама складаныя тэрміны тыпу *хата-чытальня, музей-кватэра, раман-газета*.

Паводле структуры прыдаткі бываюць неразвітымі, калі складаюцца з аднаго слова (назоўніка), або развітымі, калі яны маюць паясняючыя словы. Прыдаткі таксама могуць быць адасобленымі і неадасобленымі: *Хлопец-вясляр застаўся ля чоўна*. (Л. Д.); *З зямлянкі выйшла Валя, медсястра*. (І. М.); *Слова папрасіў Нічыпар, калгасны каваль*. (Хадк.)

Прыдаткі могуць характарызаваць прадмет, паказваючы:

1) прафесію, спецыяльнасць, род заняткаў, нацыянальнасць, сацыяльную прыналежнасць, месца жыхарства і інш.: *жанчына-брыгадзір, студэнт-археалаг, хлопец-грузін, селянін-слуга, Васіль-сусед, дзед-паляшук, дзяўчына-мінчанка*;

2) якасць, уласцівасць: *рака-працаўніца, горад-герой, нахаба-войк, волат-дуб, лес-гусляр, плечы-крылы, хлопчык-гарэза, доктар-чараўнік*;

3) уласнае імя: *горад Полацк, рака Нёман, часопіс «Полымя», паэма «Курган», раман «Людзі на баโลце»*.

У спалучэннях агульнай назвы і ўласнага імя пры абазначэнні асобы прыдаткам з'яўляецца агульная назва: *архітэктар Бембель, студэнт Лукашэвіч, Міхал-каваль*, а пры абазначэнні неадушаўленага прадмета прыдаткам выступае ўласная назва: *планета Венера, горад Магілёў, часопіс «Беларусь»*.

Прыдатак звычайна дапасуецца да паясняемага слова ў склоне і ліку: *на дубе-волаце, на дубах-волатах*;

вечер-гуляка, вятры-гулякі. Калі прыдаткам выступае ўласны назоўнік пры неадушаўлёным прадмеце, то ён не дапасуецца да паясняемага назоўніка ў скло-не: *у кінатэатры «Беларусь», каля стадыёна «Ды-нама».*

Адзіночны прыдатак з паясняемым словам пішацца праз злучок, калі абодва яны з'яўляюцца агуль-нымі назоўнікамі: *лётчык-герой, шапачка-аладка, хлапчук-украінец.* Калі ж адзін з іх імя ўласнае, а дру-гі — агульнае, то злучок пішацца тады, калі агульны назоўнік стаіць пасля ўласнага: *Грыша-трактарыст, Дняпро-прыгажун.*

Прыдаткі, якія абазначаюць назвы газет, часопі-саў, твораў, таварыстваў, прадпрыемстваў і г. д., бяруцца ў двукоссе: *газета «Наша' слова», часопіс «Спадчына», раман «Птушкі і гнёзды».* Не бярэцца ў двукоссе прыдатак са словам імя: *універсітэт імя Ф. Скарыны, школа імя Якуба Коласа.*

243. Спішыце сказы, падкрэсліце прыдаткі. Назавіце значэнні, якія яны выражаюць, і растлумачце пастаноўку злучка або адсут-насць яго.

1. Магутна раскідвалі ў бакі крывое голле асілкі-дубы і вязы. (І. М.) 2. Раз бяседа вялікая ў князя была: на пасад дачку-княжну садзілі. (Куп.) 3. Воўпа. Няма ўжо вулак прывычных. Цэркаўка-свечка растала, як з воску. (Ген.) 4. Здалёк відаць гара Казбек. (Бр.) 5. Нішчымны колас-сіраціна ў зацішку лёгенька гай-даўся. (К-с.) 6. Прыпяць — рака-казка, легенда! (І. М.) 7. Плыве ў свет рака Бяроза. (Куп.) 8. Для іх жа гэта было першае лета, лета-песня, лета-свята. (І. М.) 9. Эх, гэта толькі мары-кралі! О, каб яны ды праўдай сталі. (К-с.) 10. Ішоў зранку дзень пануры, ахінуўшыся ў імглу, вочы шэрыя прыжмурыць і міргне вятру-арлу. (К-с.)

244. Запішыце сказы, апускаючы дужкі і ставячы, дзе трэба, злучок. Абгрунтуйце пастаноўку яго або адсутнасць.

1. Славен, грозен і ты, і твой хорам (астрог), б'е ад сцен цэгел лёдам зімовым. (Куп.) 2. Васіль (сусед) з вядром хутчэй парыпаў лапцямі да хлява. (І. М.) 3. Дураслівае пытанне гэта абазвалася смешкамі, асабліва сярод моладзі, дзе Зайчык (штукар) быў

у не абы-якой пашане. (І. М.) 4. Дзяўчаты (*вязальшчыцы*) спрытна вязалі снапы. (*Шам.*) 5. (*Дзед*) Міхалка і (*ўнук*) Грыша — прыклад дружбы ў хаце. (*К-с.*) 6. Клубястыя хмары паціснулі далей, зганяе іх гром (*чарадзеі*). (*К-с.*) 7. І мы ўжо думалі, што знаем зямлю цудоўную братоў, пакуль не ўстаў за небакраем з высокім імем горад (*Львоў*)... (*Панч.*) 8. Зашумеў буйны лес (*маладняк*). (*Тр.*) 9. З-пад хвой (*красунь*), як на далоні, відаць і хаты, і двары. (*К-с.*) 10. Сцюдзёныя вятры люта білі ў замерзлыя (*вочки*) шыбы завеямі. (І. М.) 11. І ціхутка, бы ў магіле, звіс нязрушана туман і свае валокны (*крылле*) абапёр на той курган. (*К-с.*)

§ 116. Акалічнасць

Акалічнасць — даданы член сказа, які паказвае характар дзеяння або прыметы, а таксама розныя абставіны, пры якіх адбываецца дзеянне.

У сказе акалічнасці найчасцей адносяцца да дзеяслова і яго форм, радзей — да прыметнікаў, прыслоўяў, прэдыкатыўных прыслоўяў (безасабова-прэдыкатыўных слоў): *Сіратліва ўзіраецца топаль у асенніх дарог каламуць*. (Ген.); *Гаварыў Дзынгала смешна шапялявячы*. (Луж.); *Прыгожая вясной і ўлетку, грушка цяпер выглядала сіратліва*. (К. Ч.); *Вакол было ціха і пуста*. (К-с.)

Акалічнасці шырока выражаюцца прыслоўямі: *Архіп спаў доўга і смачна*. (М. Г.); *Лес маўчыць глуха, зацята, зямела*. (К-с.) Акалічнасці таксама могуць выражацца назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі і без іх, інфінітывам, дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі спалучэннямі, а таксама сінтаксічна непадзельнымі спалучэннямі: *У гумне на сене значую, цэлы месяц буду у гасцях*. (Панч.); *Песня клікала сваіх сыноў, дачок, клікала абараняць маці-Радзіму*. (Л. А.); *Скончыўшы Акадэмію, Чарняхойскі некалькі год служыў у Беларусі*. (І. М.)

У залежнасці ад значэння выдзяляецца некалькі разнавіднасцей акалічнасцей.

Акалічнасць месца паказвае месца дзеяння, яго напрамак, зыходны або канечны пункт руху і адказвае на пытанні *дзе?* *куды?* *адкуль?* *дакуль?*: *Дайно*

агні патухлі ў вокнах. (М. С.); **На станцыю, запыхайшыся, прыходзіць таварны цягнік.** (М. Л.); **З двара ў акно пазірала чорная ноч.** (К-с.)

Акалічнасць часу паказвае час працякання дзеяння, яго пачатак, канец, працягласць і адказвае на пытанні калі? з якога часу? да якога часу? як доўга?: **Учора ўвечары і сёння ўранні быў густы сцюдзёны туман.** (М. Г.); **З вясны да позняй восені раслі пад вокнамі кветкі.** (К. Ч.); **За суткі вада спала на сем сантыметраў.** (Шам.)

Акалічнасць прычыны паказвае прычыну або падставу дзеяння, выражанага выказнікам, і адказвае на пытанні чаму? з-за чаго? ад чаго?: **Трава на абочынах была шэрая ад пылу.** (К. Ч.); **З-за дажджу на полі не працаваў камбайн.** (Шам.)

Акалічнасць спосабу дзеяння паказвае спосаб ажыццяўлення дзеяння або якасць дзеяння ці стану, адказвае на пытанні як? якім чынам?: **Тысячы зямных дарог і сцежак праз мяне прабеглі навывёт.** (Панч.); **За ляском зноў ціха, задуменна шумелі бясконцыя рады бяроз, тужліва, загадкава гаманілі правяды.** (І. М.); **Адлятаюць гады журавамі, бы ў сне.** (М. Т.)

Акалічнасць мэты паказвае мэту дзеяння і адказвае на пытанні для чаго? з якой мэтай?: **Па дарозе я зайшоў адпачыць у адну хату на канцы сяла.** (Кул.); **Буду верыць: для шчасця жыве чалавек.** (Грач.)

Акалічнасць меры і ступені паказвае меру часу, прасторы, колькасць прадметаў або абазначае ступень дзеяння ці якасці, адказвае на пытанні колькі? як многа? у якой ступені?: **Калёсы спыняліся яшчэ разы тры.** (І. М.); **Улетку дужа доўга ў Горках у Лявона практыка была.** (М. Г.); **Мы збіраемся ўпяцых у хаце Цішкі Дразда.** (І. Н.)

Могуць быць і іншыя разнавіднасці акалічнасцей, але яны сустракаюцца вельмі рэдка.

245. Запішыце як найбольш магчымых акалічнасцей да прапанаваных слоў.

Ісці хутка, пехатоў, не спяшаючыся, праз лес...; ехаць, гаварыць, спяваць, пісаць, чытаць, вучыцца, жыць, працаваць.

246. Спішыце сказы. Падкрэсліце акалічнасці, вызначце іх разнавіднасці. Назавіце, чым яны выражаны і да якога слова ў сказе адносяцца.

1. Стаяла хмара нерухома ў жыце спелым. (Панч.)
2. Плошча з краю да краю была пустая. (Чыгр.)
3. Апельсін рассыпаецца долькамі. (Панч.)
4. Увечары ў Нью-Йорку вогненна, пазней увесь ён спіць. (Панч.)
5. З кожнай хвілінай Курані ўсё больш поўніліся людскімі галасамі, людскім рухам. (Чыгр.)
6. У поўдзень ад вёскі вясёлай гурбой выбеглі дзеўкі на рэчку купацца. (К. Б.)
7. Скрозь галінкі выносных хвоек прабіваліся цёплыя косы вераснёўскага сонца. (К-с.)
8. Чубар ажно замёр на месцы, адчуўшы ў момант, што пацяжэлі ногі. (Чыгр.)
9. Сёння, прыпаўшы да грудзей Зямлі, я пачуў яе глыбокую трывогу. (М. Т.)
10. З-за непагадзі хлопцы вырашылі спыніцца ў вёсцы. (Лыньк.)
11. Сабяру сюды сягоння хлопцаў, тых, з кім бульбу пёк асеннім днём. (Панч.)
12. Сягоння з апошнім вайсковым білетам дадому, дахаты са службы я еду. (Панч.)
13. У розных баках раз-пораз бухалі гарматы. (І. М.)
14. Ісці цяпер талакой не выпадала. (І. Н.)

§ 117. Аднародныя члены сказа

Два або некалькі членаў сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго і таго ж слова ці словазлучэння і характарызуюцца інтанацыяй пералічэння, называюцца аднароднымі. Аднароднымі бываюць як галоўныя, так і даданыя члены сказа. Аднародныя члены сказа могуць быць неразвітымі і развітымі, г. зн. могуць мець пры сабе паясняючыя словы: *Смуга ахінае вёскі, узгоркі, палі, пералескі.* (І. М.); *З былых гадоў, з далёкіх станцый я зноў і зноў вяртацца рад у наша даўняе юнацтва, у наш студэнцкі інтэрнат.* (Бур.) У першым сказе аднародныя дапаўненні неразвітыя, у другім сказе аднародныя акалічнасці маюць паясняючыя словы, г. зн. яны развітыя.

У сказе аднародныя члены звычайна выражаюцца аднолькавымі часцінамі мовы, але часам могуць выражацца і рознымі часцінамі мовы, што не перашкаджае ім выконваць аднолькавую сінтаксічную функцыю: *Пеша, конна, на возе прывыклі з вясны да вясны вандраваць па дарозе ад дзеда да ўнука яны.* (А. К.)

Заўвага. Не лічацца аднароднымі членамі сказа выпадкі паўтарэння таго самага слова, якое ўжываецца ў мове з мэтай падкрэсліць працягласць дзеяння, мноства асоб ні прадметаў, узмоцненае праяўленне прыметы: *А жорны часу мелюць, мелюць, няма прыпынку ні на міг.* (Бр.); *О, якое цёплае, цёплае, цёплае мора.* (Каратк.)

Аднародныя члены сказа звязваюцца паміж сабою злучнікамі або без злучнікаў. Сярод злучнікаў пры аднародных членах найбольш пашыраны злучальныя злучнікі: *Гатоў ізноў ісці на мукі, і замярзаць, і галадаць, каб нашым дзецям і унукам не бомбы ў спадчыну аддаць.* (Панч.) Пры бяззлучнікавай сувязі аднародныя члены звязваюцца толькі пералічальнай інтанацыяй: *І здаецца знойку еду я дадому пераведаць родных, блізкіх, дарагіх.* (Тр.)

У сказе можа быць некалькі груп аднародных членаў: *Жывое слова часам робіць цуд, з сумлення і душы змывае бруд.* (Вярц.) У гэтым сказе групы аднародных членаў: выказнікі (*робіць, змывае*) і дапаўненні (*з сумлення і душы*).

247. Прачытайце. Назавіце ў сказах аднародныя члены, вызначце, якую сінтаксічную ролю яны выконваюць і чым выражаны. Адзначце сказы, у якіх словы знешне падобныя да аднародных членаў, але імі не з'яўляюцца.

1. Кусты бэзу і акацыі пояць паветра **мляўкім**, п'яным **водарам**. (М. Г.) 2. Лабановічу ўспомнілася Палессе, Цельшына. (К-с.) 3. У небе рухаецца зорны карагод, пераліваецца, дрыжыць мігценне. (М. С.) 4. Буслянты спрабавалі лётаць. Яны нязграбна плавалі ў вячэрнім аранжавым ззянні, дыбалі нагамі ў паветры, плылі над ракой, над светам. (Каратк.) 5. Стары быў высокага росту, тонкі. (К. Ч.) 6. На бронзе адбітак агню залаты. Вецер пяе і пяе. (Каратк.) 7. Гаварыў ён роўна, не спяшаючыся, іншы раз па слову, іншы раз перадыхаючы пасля некалькіх слоў. (Кул.) 8. І вось паплыла, паплыла, паплыла каменная сетка кварталаў. (Панч.) 9. Чысты блакіт і **барвовы** пурпур, цёмная сінь і жоўтыя агнявыя ўспышкі на грэбнях хваль, безліч колераў і адценняў іх расцякаліся, мяняліся, трапяталі. (Сам.) 10. Тыя гады прымусілі нас змалку прывучацца да плуга і касы, да пілы і сякеры, да **гэбля** і **долата**, да молата і **кавадла**. (К. Ч.)

● Вызначце па слоўніку лексічнае значэнне выдзеленых слоў.

§ 118. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа

Аднародныя члены сказа, звязаныя паміж сабой без злучнікаў, раздзяляюцца коскамі: *Імчыцца машына, мінае дубровы.* (А. К.); *Згінулі сюжы, марозы, мяцеліцы.* (Куп.) Паміж аднароднымі членамі сказа пры бяззлучнікавай сувязі можа ставіцца працяжнік для выражэння рэзкага проціпастаўлення або процілегласці: *Ёсць тут сем хвой. Не хвой — казка.* (К-с.)

Калі ў сказе некалькі аднародных членаў і яны маюць паясняючыя словы, то паміж аднароднымі членамі можа ставіцца кропка з коскай: *І вось надарыцца часамі мароз над ўсімі маразамі; ідзе сярдыта, пагражае, па даху гонтамі страляе; у завітушках дым бялявы нясе, як воблак кучаравы.* (К-с.)

Два аднародныя члены, звязаныя адзіночнымі злучнікамі *і, ды* (у значэнні *і*), *ці, або*, коскамі не раздзяляюцца: *Вакол лятуць бары і гоні.* (Багд.); *Шуміць сасняк ды бярэзнік голы.* (Бял.); *Зайсці яму дадому ці лепей на вочы бацьку не паказвацца?* (К-с.)

Два аднародныя члены сказа, звязаныя адзіночнымі супраціўнымі злучнікамі *а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак, затое* або ўступальным злучнікам *хоць*, раздзяляюцца коскамі: *Нават страціўшы зрок, абыду я пайсвету, а да родных мясцін шлях заўсёды знайду.* (Бр.); *Праз прагаліны прабівалася яркае, але ўжо халоднае сонца.* (Скр.); *Цячэ вада ў сіняе мора, ды не выцякае.* (Куп.); *Раса на траве была прыемная, хоць і халаднаватая.* (Хадк.)

Калі аднародныя члены сказа звязаны паўторнымі злучнікамі (*і-і, ні-ні, або-або, ці-ці, то-то* і інш.), коска ставіцца перад другім з іх: *На латках і вінаград, і яблыкі, і слівы.* (Панч.); *Над ракой Ангарой навісае тайга, над тайгою плыве ці то дым, ці смуга.* (К. Б.); *Зямлі той кавалак заўсёды прысніцца то кужалем белым, то спелай суніцай, то поясам слуцкім, то нясвіжскім замкам, то маладой на ўпрыгожаных санках.* (Панч.)

Калі аднародны член з паўторным злучнікам працягвае пералічэнне, то коска ставіцца і перад першым злучнікам: *Лістападу радуйся, і снежню, і вятрам асеннім, і снягам.* (Панч.); *А цяпер цярусіцца, то на сіта сеецца, то слупамі круціцца сыпкая мяцеліца.* (Луж.)

Заўвага. Коскамі не раздзяляюцца два аднародныя члены сказа, якія ўтвараюць цэласны выраз: *і днём і ноччу, і смех і гора, і скокам і бокам, і сяк і так, ні сёе ні тое, ні ўзад ні ўперад, ні жывы ні мёртвы, ні складу ні ладу, то ўзад то ўперад* і інш.

Злучнік *і* можа злучаць аднародныя члены парамі. Коска ставіцца паміж парамі аднародных членаў: ***Полацк і Віцебск, Тураў і Пінск, Гародня і Заслаўе — неацэнныя гістарычныя помнікі, наша гісторыя.*** (Панч.)

Калі аднародныя члены звязаны падвойнымі злучнікамі *як — так і, не так — як, не толькі — але, хоць і — але* і інш., то коска ставіцца толькі перад другой часткай злучніка: *Лабановіч як сядзеў на канапцы, так і застаўся сядзець.* (К-с.) *Ён [грукат] ужо не толькі непадзельна панаваў у наветры, заглушыўшы ўсе іншыя гукі, але, здавалася, пранік у глыб зямлі.* (В. Б.)

248. Прачытайце, знайдзіце аднародныя члены сказа, вызначце іх сінтаксічную ролю. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку паміж імі.

Вось яшчэ круг адзін
  абышоў сарцавіну,
Лёг адбіткам мінулых надзей і трывог.
Чалавекам жыву
  і аддзячыць павінен
Сонцу,
                                    небу,
  зямлі
  я за ўсё,
  што збярог.
Не чырвонцы збіраў,
  а світальныя росы,
Квецень майскіх садоў,
  плёскаць хваляў рачных,
Салаўінага спеву сярэбраны росып,—
Хопіць скарбу майго да наступнай вясны!
  (С. Законнікаў.)

● Знайдзіце словы, ужытыя ў тэксце з пераносным значэннем, растлумачце іх сэнс.

249. Спішыце, ставячы, дзе трэба, коскі паміж аднароднымі членамі сказа. Аднародныя члены сказа падкрэсліце.

1. У кожным атэстаце выстаўляюцца адзнакі па розных дысцыплінах, і толькі няма адзнак за чалавеч-

насць за руплівасць за паводзіны ў сям'і за сталом, бо і па ядзе меркавалі калісьці, на што хто здатны. (М. Т.) 2. Дарожныя гутаркі — самыя разнастайныя і круцяцца каля палітычных і грамадскіх навін дня каля сямейнага быту каля здароўя і хвароб каханьня і заляцання. (М. Г.) 3. Мой скарб і ў шуме веснавым дажджу і ў голасе галля, умаенага маем, і ў колерах, якімі дагарае дзень, і ў сініх ценях на зімовых сцежках... (Н. А.) 4. Расказаў дзед Талаш пра падзеі апошняга часу пра Букрэўскі паход пра стычку з палякамі пад Ганусамі пра свае прыгоды пра захват польскай контрразведкі. (К-с.) 5. Шаша была пустая, над ёю нізка плылі не то хмары не то туман. (Н.) 6. Вось як жывога дзядзьку бачу, я тут партрэт яго зазначу. Ён невысок — не надта ёмак ды карчавіты і няўломак. (К-с.) 7. Праплылі праз сэрца Дон і Волга Сена і Дняпро Дунай і Цібр. (Панч.) 8. Жанчына паглядзела на пачарнеўшую печ на абгарэлыя яблыкі і вішні і адварнулася. (Шам.)

250. У паэме Якуба Коласа «Новая зямля» знайдзіце такі ўрывак з аднароднымі членамі сказа, каб сярод знакаў, якімі яны аддзяляюцца, былі і кропка з коскай. Запішыце гэты ўрывак, падкрэсліце аднародныя члены сказа і растлумачце пастаўку знакаў прыпынку.

§ 119. Аднародныя і неаднародныя азначэнні

Два або некалькі дапасаваных азначэнняў у сказе могуць быць аднародныя ці неаднародныя.

Аднародныя азначэнні могуць звязвацца паміж сабой пры дапамозе злучнікаў і без злучнікаў: *Усю восень каля хаты цвілі белыя і барвовыя вярціні.* (Шам.); *У небе з'явіліся белыя, зялёныя, чырвоныя парашуты.* («Беларусь».) Паміж аднароднымі азначэннямі, звязанымі без злучнікаў, можна ўставіць злучнік **і**. Параўн.: *У небе з'явіліся і белыя, і зялёныя, і чырвоныя парашуты.* Неаднародныя азначэнні не могуць звязвацца злучнікамі: **Першыя мокрыя сняжынкі ўпалі на асфальт.** (Кратк.)

Азначэнні лічацца аднароднымі, калі:

а) абазначаюць прыметы, якія служаць для адрознення розных прадметаў, указваюць на разнавіднасць прадметаў таго самага роду: *Дарожны рэпертуар складаецца з польскіх, беларускіх, рускіх, украінскіх песень.* (Б.);

б) абазначаюць розныя прыметы аднаго прадмета, характарызуючы яго з аднаго боку (знешні выгляд, форма, якасць і інш.): *Чубаты, невысокі, зграбны, моцны Андрэй падабаўся ёй [Аксінні] даўно.* (Асіп.); *Пачалася таропкая, мітуслівая страляніна.* (Лыньк.)

Азначэнні, якія стаяць пасля паясняемага слова, як правіла, аднародныя: *Раскатам мнагаструнным, узнімным, дружным, юным грыміць з ім песень хор.* (К-с.)

Адасобленыя азначэнні выступаюць як аднародныя: *На свеце быў снежань, сумны, бяснежны.* (І. Н.); *Даніла Платонавіч смяяўся шчыра і весела, гэтак жа як і яны, маладыя, бадзёрыя.* (Шам.)

Аднароднымі звычайна з'яўляюцца адзіночнае азначэнне і наступнае азначэнне, выражанае дзеепрыметным зваротам: *Настылья, струнка выцягнутыя сосны нібыта ўслухоўваліся ў высокае неба.* (А. Ж.)

Заўвага. Аднародныя азначэнні неабходна адрозніваць ад аднародных састаўных або складаных выказнікаў, у склад якіх уваходзяць прыметнікі: *Раніца была ціхая, сонечная, росная.* (К-с.)

Азначэнні, выражаныя прыметнікамі, неаднародныя, калі першае азначэнне адносіцца не непасрэдна да назоўніка, а да спалучэння назоўніка з папярэднім азначэннем (папярэднімі азначэннямі): *Абуджалася ясная летняя раніца.* (К-с.); *Хацелася паглядзець сапраўднае сухое палескае лета.* (Сач.)

Неаднародныя азначэнні характарызуюць прадмет з розных бакоў, у розных адносінах: *Чуецца малады звонкі дзявочы голас.* (К-с.) — узрост, якасць і прыналежнасць; *Малыя шэранькія вочкі яшчэ больш звужваюць куточки.* (К-с.) — памер і колер; *Вельмі ўжо не хацелася вылазіць на макрэдзь з-пад гэтай сухой разложыстай сасны.* (В. Б.) — якасць і форма і г. д.

Дваякае тлумачэнне і дваякую пунктуацыю дапускаюць спалучэнні тыпу: *другі пісьмовы стол* (да гэтага ўжо быў пісьмовы стол) і *другі, пісьмовы стол* (да гэтага быў нейкі іншы стол); *новы цікавы чалавек* (да гэтага ўжо быў цікавы чалавек) і *новы, цікавы чалавек* (да гэтага не было цікавага чалавека). У апошнім выпадку азначэнні раздзяляюцца коскамі, другое азначэнне выступае як паясняючае, перад ім можна ўставіць паясняючыя злучнікі *а імен-*

на, гэта значыць: Другі, найбольш яркі ўспамін пра дзеда падае на час вайны. (Сач.); Звычайны прыліў Астапавага красамоўства, калі даводзілася яму гаварыць з новымі, цікавымі людзьмі, спаў, знік. (Лыньк.)

251. Спішыце, ставячы апушчаныя коскі. Падкрэсліце азначэнні, растлумачце іх аднароднасць ці неаднароднасць.

1. Андрэй натрапіў на глухую лясную рачулку. (Картк.) 2. З гэтага лета застаўся ў іх на ўсё жыццё ўспамін неабсяжнай бязмежнай бясконцай радасці. (І. М.) 3. На лугу касцы сышліся летняй роснай раніцою. (Бр.) 4. Ногі ў церпкай халоднай расе. (Б.) 5. І на дымнай чэрвеньскай расе толькі засталіся нашы сцежкі. (Грах.) 6. Толькі адна дарога і ведае, колькі перавезена ў вёску стромкіх гладкастволых бярозак цяжкіх дубовых камлёў мяккіх крохкіх асін старых звонкіх елак ды сосен. (Асін.) 7. Сонечныя промні прабіваліся праз густую зеляніну лісця рознымі адценнямі залацістага бронзавага сіняга зялёнага і фіялетавага колеру. (В. В.) 8. Рыгор выйшаў на шырокія пратораны калгаснымі паўтаратонкамі шлях. (Краўч.) 9. Калі праз некалькі год Васіліна прыехала ў сваю вёску і пайшла на вечарынку, дык убачыла там другую новую моладзь. (Хадк.) 10. Я паўсвету прайшоў па далёкіх суровых краях. (Зв.)

252. Спішыце, ставячы знакі прыпынку. Падкрэсліце прыметнікі-азначэнні адной рыскай, а прыметнікі-выказнікі — дзвюма.

1. Дзень выдаўся ясны сонечны. (В. В.) 2. Над квадратамі дамоў разгортваецца марозная гулкая ноч. (Бяд.) 3. Мініч даваў дакладныя і грунтоўныя адказы. (К-с.) 4. Пушыстыя рэдкія сняжынкі садзіліся на гарачы твар на рукі прыемна асвятлялі скуру. (Шам.) 5. Птушка гэтая дзікая і вельмі асцярожная. (В. В.) 6. Шырокі твар яго спакойны а погляд смелы ўпэўнены. (К-с.) 7. Голас яго чысты звонкі. (К-с.) 8. Зямля шырокая бяскрайняя здольная будзіць вялікія імкненні пачуццяў і думак. (К. Ч.)

§ 120. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа з абагульняючымі словамі

Пры аднародных членах сказа могуць ужывацца абагульняючыя словы, якія з'яўляюцца тым самым членам сказа, што і аднародныя члены, але маюць больш шырокае, абагульненае значэнне.

Пасля абагульняючага слова перад аднароднымі членамі сказа ставіцца двукроп'е: *Вясна, кажучь, прыгожая ўсюды: і ў полі, і ў лесе, і ў горадзе.* (Б.); *З гэтага часу на страсе завіхаліся ўжо ўтраіх: Хоня, Міканор і Алёша.* (І. М.)

Пасля аднародных членаў сказа перад абагульняючым словам ставіцца працяжнік: *І двор, і дарога, і лес — усё было занесена снегам.* (Пташн.)

З а ў ва га. Калі пасля аднародных членаў перад абагульняючым словам стаіць пабочнае слова (*адным словам, карацей кажучы і г. д.*), то перад ім ставіцца працяжнік, а пасля яго — коска: *Гэты луг, і рэчка, і вольхі над ёй — адным словам, усё выглядала як бы абноўленым.* (Лыньк.)

Калі аднародныя члены сказа стаяць пасля абагульняючага слова ў сярэдзіне сказа, то перад імі ставіцца двукроп'е, а пасля іх — працяжнік: *Усё на лузе: кусты, лужы, копы, пракосы — таксама ружавела.* (І. М.)

Калі аднародныя члены маюць характар дадатковага тлумачэння, то пасля абагульняючага слова ставіцца працяжнік: *Тады ўсе — і дарослыя і дзеці — уважліва сачылі за далёкімі іспанскімі падзеямі.* (Лыньк.); *Мы ідзём — і падзёншчык, і токар, і шахцёр, і марак, і гарбар, і студэнт, малады і высокі, і пануры сівы качагар.* (Гл.)

253. Спішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены і абагульняючыя словы пры іх. Растворачце пастановаўку знакаў прыпынку, вызначце, якім членам сказа з'яўляюцца аднародныя члены і абагульняючыя словы.

1. Валодзька, здаецца, нічога не хацеў слухацца ні матчыных добрых слоў ні дзедавай строгасці ні братавай пагрозы пугай. (І. М.) 2. Свавольнай была маладая суседка то чуб асмье то характар мой зганіць то шапку закіне ў крапіўнік ці кветкі то кіне антонаўкай неспадзявана. (М. Т.) 3. Знаць, мала сярод астраномаў было закаханых, што панадавалі сузор'ям імёны Мядзведзіца Рак Змяя Казярог Леў Дракон Скарпіён...

(М. Т.) 4. Ніхто так не ўмеє слухаць, як Бабіч уважна спагадна працула. (К-с.) 5. Боты ўсюды спатрэбяцца мне і ў баях і на маршы. (К.) 6. І ўсё мілагучна для слыху майго і звонкае «дзе» і густое «чаго». (Панч.) 7. Мне на світанні часта сняцца рэкі Струмень і Стыр Стаход і Лань і Цна. (Грач.) 8. Апейка павярнуўся і ўбачыў звыклае залу людзей, што чакалі яго слоў. (І. М.) 9. І заўжды абавязкова ёсць знаёмыя ў нас ці то лекар ці то повар ці то ротны старшыня ці валдайскае край туманны ці разбіты нейкі дот. (Панч.) 10. Усюды на зямлі на бярозках на кустах вербалозу адчуваўся прыход вясны. (Хадк.)

254. Наведайце выстаўку (карцін, тэхнікі і г. д.) з блакнотам у руках. Вазьміце інтэрв'ю ў арганізатара выстаўкі або мастака. Ужываючы аднародныя члены сказа, напішыце пра выстаўку ў вашу любімую газету, выкарыстайце інтэрв'ю.

§ 121. Адасобленыя даданыя члены сказа

Інтанацыйнае і сэнсавое выдзяленне даданых членаў у сказе называецца адасобленнем, а самі члены — адасобленымі даданымі членамі.

Адасобленыя члены сказа ў параўнанні з неадасобленымі менш цесна звязваюцца з паясняемым словам і набываюць пэўную сэнсавую самастойнасць у сказе. З дапамогай адасоблення можна сэнсава выдзеліць пэўныя прыметы прадмета, акалічнасці, прадметы і інш.: *Добра было ў лесе, поўным птушыных галасоў.* (І. М.) (Адасобленае азначэнне выражана дзеепрыметным зваротам.); *Мы, лясныя людзі, вельмі рана пачынаем адчуваць вясну.* (Кул.) (Адасоблены развіты прыдатак.); *Лес, ахінуўшы свае плечы белаю накідкаю, урачыста захоўвае цішыню і спакой.* (К-с.) (Адасобленая акалічнасць спосабу дзеяння, выражаная дзеепрыслоўным зваротам.)

Адасобленне абумоўлена наяўнасцю паясняючых слоў, якія надаюць адасобленым членам большую сэнсавую самастойнасць, а таксама парадкам слоў, сэнсавай нагруквай даданага члена. Адасобленне можа мець і характар удакладнення пэўнага члена сказа.

Адасабляюцца толькі даданыя члены сказа.

§ 122. Адасоблєныя дапасаваныя азначєннї

Дапасаваныя азначєннї могуць стаяць пасля паясняемага слова і перад ім.

Пасля паясняемага слова адасабляюцца:

1. Дапасаваныя азначєннї, выражаныя дзеепрыметнікамі і прыметнікамі разам з паясняючымі словамі: *О, колькі яшчэ не адкрыта адценняў у ёй [мове] і блакіту, патрэбных народу, пазтам, каштоўнай руды, самацвєтаў!* (М. Т.); *І пайшлі дні, поўныя толькі Алєнкай, сонцам, вершамі і вадой.* (Каратк.)

2. Два адзіночныя дапасаваныя азначєннї і больш: *Уначы прайшоў дождж, і зямля, вільготная і мяккая, здавалася, дыхала на поўныя грудзі.* (Шам.) Такія адзіночныя азначєннї абавязкова адасабляюцца тады, калі перад паясняемым назоўнікам ёсць яшчэ адно ці некалькі азначєнняў: *Па другі бок узгорка стаіць мешаны лес, густы і пануры.* (К-с.); *Праходзяць цєп-ляя дажджы, сляпыя, цїхія, грыбныя.* (Грач.) Пры адсутнасці папярэдніх азначєнняў перад назоўнікам два адзіночныя азначєннї могуць не адасабляцца, калі яны не выдзяляюцца інтанацыйна, г. зн. больш цесна зліваюцца з назоўнікамі: *Ідзе несцїханая праца над словам гарачым, жывым.* (М. Т.)

3. Дапасаванае адзіночнае азначєнне, калі яно мае дадатковае акалічнаснае значєнне: *А Волька, напалоханая, праслязілася.* (Ц. Г.)

4. Азначєнне, якое адносіцца да асабовага займенніка, адасабляецца незалежна ад месца ў сказе: *Росная зялёная Айчына! На цябе, пайнюткую святла, пазіраюць круглымі вачыма птушаняты з цєплага дупла.* (Панч.); *Хворы, я ля той крынічкі быў.* (Зв.)

Заўвага. Азначєннї трэба адрозніваць ад іменнай часткі састаўнога выказніка, у які ўваходзяць прыметнікі ці дзеепрыметнікі і якія не адасабляюцца: *Неба гэтымі днямі сінела чыстае і глыбокае.* (І. М.); *Лес стаяў заінены, пусты і халодны, як парожняя пуня.* (Пташн.)

Перад паясняемым словам адасабляюцца:

1. Дапасаваныя азначєннї, якія стаяць непасрэдна перад назоўнікам і маюць дадатковае акалічнаснае значєнне (прычыны, умовы, часу, уступкі): *Абвітыя хмелем, галінкі і лісце спляліся над галавою так густа, што праз іх не магло прабіцца сонца.* (Сач.)

2. Азначэнне, якое аддзяляецца ад паясняемага слова дзеясловам-выказнікам ці іншымі членамі сказа: **Промнямі ахрышчана, росамі абмытая, ветрам зача-саная, зелянее рунь.** (Ген.)

255. Знайдзіце ў сказах адасобленыя і неадасобленыя дапа-саваныя азначэнні, вызначце, чым яны выражаны. Растлумачце пастаноўку ці адсутнасць знакаў прыпынку.

1. Дождж усё шамацеў над самай галавою, спор-ны, роўны. (*Каратк.*) 2. А лес, апавіты цемраю, чутка ловіць кожны насцярожаны гук, кожны шолах. (*К-с.*) 3. Спалоханае хмарай, над гумном кружылася, кры-чала вараннё. (*М. Т.*) 4. Прасмалены сталлю, пракоп-чаны дымам, я зноў на знаёмыя ехаў палі. (*А. К.*) 5. На былым гумнішчы стаіць яшчэ бацькам паса-джаны дуб. (*М. Т.*) 6. Асуджаны дэфензівай на блу-канне ў межах аднаго Навагрудскага ваяводства, ён меў права затрымлівацца ў адным месцы не больш чым на суткі. (*Б.*) 7. Мой беларускі, мой адзіны край, ад калыскі дарагі. (*Бур.*) 8. Дождж ідзе, праменісты і дробны, пахнуць мятай мокрыя лугі. (*Панч.*) 9. Утом-ленае бяссоннымі начама і вандраваннем па полі, аслабеўшае ад раны, цела прасіла сну і цяпла. (*К. Ч.*) 10. Пад згорбленым дубам, што шырока раскінуў кручкаватае галлё, стаяў нізкі, падобны на капю сена будан, накрыты брызентам і прывялаю травой. (*І. М.*)

256. Спішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Растлу-мачце адасабленне дапасаваных азначэнняў.

1. Вынырнула дзялянка абгароджаная альховымі жэрдкамі. (*Сач.*) 2. Забытая людзьмі ўжо нямала год смалярня пуставала між балот. (*М. Т.*) 3. Мы пры-вычныя да ціхіх задуменных рэчак Палесся і Міншчыны зачараваны веліччу хараством і буйнаю сілаю славу-тай ракі. (*Грах.*) 4. Пакрытая мохам яна [зямля] усюды ўзарана пластамі. (*В. В.*) 5. Мільгануўся воб-раз Ганны такі родны і жаданы. (*К-с.*) 6. Кірыла шумны з раніцы вясёлы і лагодны пасля заканчэння свайго артыкула пачаў хмурнець і злавацца. (*Шам.*) 7. Бачыш, хлопчык ідзе па вайне абарваны галодны босы. (*С. З.*) 8. А за кустамі залітая першымі промнямі сонца блішчэла водная гладзь возера. (*Шам.*) 9. Тоўс-тым пластам лёг на саламяных стрэхах снег і, здаецца,

яшчэ ніжэй прыгінае да зямлі старасвецкія будынкi шэрыя нізкія аднастайныя. (К-с.) 10. З парваных ветрам хмар усё яшчэ сыпаўся снег лёгкі іскрысты. (Шам.)

§ 123. Адасобленыя недапасаваныя азначэнні

Недапасаваныя азначэнні адасабляюцца:

а) калі адносяцца да асабовага займенніка: *Незнаёмы спыніўся. У чорным доўгім кашуху, з высокай лахматай шапкай на галаве, з сукаватым кіем у руках, ён выглядаў даволі незвычайна.* (Бяд.);

б) калі стаяць у адным радзе з адасобленым дапасаваным азначэннем: *На шчасце, дапытваючыся універсітэта, Апейка натрапіў на студэнтку, ветлівую бялявую дзяўчыну, у кашушку і ў хустцы, вельмі падобную на сваіх юравіцкіх равесніц.* (І. М.);

в) калі адносяцца да ўласнага імя, дапаўняючы характарыстыку асобы: *Кастусь павінен быў добра ўгледзецца, каб пазнаць у ранішняй шэрані невысокую постаць Трахіма Пятровіча, у брызентавіку, з вострым верхам капюшона на галаве.* (Кр.);

г) калі выражаны інфінітывам, перад якім можна ўставіць словы *а іменна*. У такіх выпадках звычайна ставіцца працяжнік: *У канцы трэцяга ваеннага лета Сцяпан Фёдаравіч атрымлівае назначэнне — камандаваць гвардзейскай танкавай брыгадай.* (І. М.)

257. Спішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку, і растлумачце іх пастаноўку.

1. Вёсачка нам спадабалася з першага позірку. Маленькая ўсяго ў адну вуліцу яна была па самыя парканы засыпана снегам. (І. Н.) 2. Нечакана перад імі з'явілася дзяўчына год семнаццаці босая расчырванелая з мокрымі валасамі. (Шам.) 3. Але Кастусь перамог тое сваё імгненнае жаданне адразу заваліцца спаць. (Кр.) 4. Дома малады музыка звычайна іграў на сваім старым з заклеенымі мяхамі і самаробнымі ладамі гармоніку. (Шам.) 5. Іван Кузьміч з неразлучнай люлькай у зубах глядзіць на мяне. (Б.) 6. На гэтым вале, пахіліўшыся над балотам, стаяў старэнькі-старэнькі дуб тоўсты і нізкі з сухім верхам. (К-с.) 7. Светлага воласу з абветраным тварам і з рэдкімі вяснушкамі на пераносі ён здаваўся ціхманым і не вельмі рухавым. (К. Ч.) 8. У ім усё тлеў невыразны так

і не праяснены смутак аб забітым узводным, у якога, бы эстафету, падхапіў ён чарговы клопат павярнуць узвод фронтам да кірхі. (В. Б.)

§ 124. Адасобленыя прыдаткі

Адасобленыя прыдаткі могуць быць развітыя і неразвітыя, на пісьме яны выдзяляюцца коскамі і працяжнікамі.

1. Развіты прыдатак адасабляецца, калі стаіць пасля назоўніка, да якога адносіцца: *Не хацеў алень палону, вольнай тундры выхаванец.* (Зв.); *Спіць сном ужо вечным Усяслаў Чарадзеі, зямлі сваёй слава і стража.* (Ген.)

Перад назоўнікам прыдатак адасабляецца толькі тады, калі мае дадатковае акалічнаснае значэнне: *І раней не вялікі весялун, Васіль цяпер ледзь не цэлымі днямі хмурна майчаў.* (І. М.); *Зямлі і працы гаспадар, у поле ідзі, араты!* (М. Ч.)

2. Заўсёды адасабляюцца развітыя і неразвітыя (адзіночныя) прыдаткі, якія адносяцца да асабовага займенніка: *Прайшоў я шмат па сушы і вадзе, дапытлівы шукальнік і геалаг.* (Зв.); *У той зімовы дзень нас, дэлегатаў, многа сышлося з гарадоў, аулаў, вёсак, сёл.* (А. К.)

3. Адасабляецца адзіночны прыдатак, які адносіцца да ўласнага назоўніка і стаіць пасля яго: *Адтуль відаць на ўсходзе Нёман, а за надрэчнымі лугамі Налібокi, пушча, у нетрах якой яшчэ на памяці нашых дзядоў вяліся ласі і мядзведзі.* (Б.); *Прыход Зарубы, фельчара, памог падняцца Януку.* (М. Т.)

4. Уласнае імя асобы выступае адасобленым прыдаткам, калі тлумачыць ці ўдакладняе агульны назоўнік (перад такімі прыдаткамі можна ўставіць без змены сэнсу словы *гэта значыць, а завуць яго*): *А яшчэ ў іх дзяўчынка была, Лідачка.* (Б.); *Бацька яе, Раман Дзянісавіч, маці і малодшы брат, Міша, напэўна, вячэралі.* (Хадк.)

5. Прыдаткі са злучнікамі *як* адасабляюцца тады, калі маюць дадатковае акалічнаснае значэнне: *Бабёр, як звер вельмі рэдкі і каштоўны, быў узяты дзяржавай пад ахову і спецыяльны нагляд.* (В. В.); *Лабановіч быў пакрыўджан, як мужыцкі сын.* (К-с.)

Калі злучнік *як* мае значэнне «ў якасці», то зварот з ім не з'яўляецца прыдаткам і не адасабляецца: *Увесь*

час на ваенкаматаўскім уліку я лічыўся як ваенны журналіст. (Саб.)

6. Адасобленыя прыдаткі выдзяляюцца працяжнікамі:

калі прыдатак стаіць у канцы сказа і неабходна падкрэсліць самастойнасць або даць тлумачэнне такога прыдатка: *Хай лягуць у мур твой і гэтыя вершы, мой Мінск дарагі — беларусаў сталіца!* (Панч.);

калі перад прыдаткам можна без змены сэнсу ўставіць словы **а іменна**: *не раз Бабейка сядзеў на гэтым грудку, прынёшы бацьку полудзень — гарнушак ма-лака і шырокі, на ўсю патэльню, пачарнелы дражнік.* (Хадк.);

калі маюць паясняючы характар: *Саўгас — вялікае сяло — патанаў у зеляніне.* (Асіп.)

258. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Раству-мачце адасобленне прыдаткаў.

1. Захарэвіч любіў дачку ціхую задумлівую прыгожую дзяўчыну, якая, здаецца, увабрала ў сябе ўсе найлепшыя рысы і ад маці, і ад бацькі. (*Шам.*) 2. Петрык сын калгаснага млынара быў бліжнім прыцелем Антося і Міколкі. (*Кул.*) 3. Думаў я малы калісь з трывогай, як да рэк славурых мне дайсці. (*Панч.*) 4. Праўда, мне прышэльцу з краю пушчаў дрымучых гэтакі лес прыеўся б хутка і дакучыў. (*М. Т.*) 5. Чыгуначны праваднік ён быў вечна ў дарозе. (*Б.*) 6. Нава-сад успомніў жонку Валянціну сяброўку яго дзяцінства вясёлую светлавалосую дзяўчыну ўспомніў дачку Маечку. (*Кр.*) 7. Ля самай вады і ў вадзе расце ма-лады лазняк і асінік любімы корм баброў. (*В. В.*) 8. Памятаю, у тую хвіліну я прыгадаў бацьку роднага блізкага мне чалавека. (*Сач.*) 9. Бывалы разведчык-шукальнік ён ведаў цану вандраванняў высокую ра-дасць знаходак тайгі неабдымны прастор. (*Зв.*) 10. Улетку сорок трэцяга года фашысты спалілі нашу вёс-ку а ўсіх нас яе насельнікаў пагналі ў Нямеччыну. (*Сач.*)

§ 125. Адасобленыя акалічнасці

Адасобленыя акалічнасці падзяляюцца на дзве групы: 1) адасобленыя акалічнасці, выража-ныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі

зваротамі, і 2) адасобленыя акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі або прыслоўямі.

І. Акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі (дзеепрыслоўем разам з паясняючымі словамі) заўсёды адасабляюцца незалежна ад іх месца ў сказе: *Разышоўшыся з Панасам, дзед Талаш павольна пасунуўся балотамі, прыслухоўваючыся да шолахай і галасоў палескай ночы.* (К-с.); *На дарозе, хутка мацнеючы, узнік шум.* (І. М.)

Дзве аднародныя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі і звязаныя злучнікам *і*, паміж сабой коскамі не раздзяляюцца: *Пагаварыўшы з вучнямі і крыху разagnaўшы іх страх, Лабановіч прынёс журнал і пачаў рабіць запіс.* (К-с.)

Два і больш аднародныя адзіночныя дзеепрыслоўі адасабляюцца: *Жартуючы, смеючыся, прайшла па вуліцы моладзь.* (К-с.)

Акалічнасць, выражаная адзіночным дзеепрыслоўем, адасабляецца, калі дзеепрыслоўе захоўвае дзеяслоўнае значэнне (часцей за ўсё такое дзеепрыслоўе стаіць перад выказнікам): *Жнучы, яна [маці] стамлялася з кожным днём усё больш.* (Б.); *Па палатцы, не сціхаючы, сек дождж.* (І. М.); *Ядвіся і Габрыня пераглынуліся, усміхнуўшыся.* (К-с.)

Калі акалічнасць, выражаная дзеепрыслоўным зваротам або дзеепрыслоўем, стаіць пасля злучнікаў *і*, *ды* (у значэнні *і*), якія звязваюць іншыя члены сказа, то коска ставіцца пасля злучніка (такія акалічнасці можна апусціць або перанесці ў іншае месца): *Якуб Колас падзякаваў за ўвагу, падышоў да кніжнай шафы, дастаў «Новую зямлю» і, зрабіўшы надпіс, перадаў мне.* (Хв.); *Крыгі напайзалі на пясок і, крышачыся, з лёгкасцю падміналі пад сябе прыбярэжны ланяк.* (Краўч.)

Дзеепрыслоўны зварот або дзеепрыслоўе, якія стаўць пасля злучніка *а*, зліваюцца з ім і не аддзяляюцца ад яго коскай: *Сонца садзілася на хвалі велізарным чырвоным кругам, а сутыкнуўшыся з вадою, увачавідкі змяніла форму.* (Кул.); *Мы прыходзім да сябра па адным, а сабраўшыся, настанавляем запаліць у грубцы.* (І. Н.) Калі ж супрацьпастаўляюцца выказнікі, коска пасля злучніка *а* ставіцца: *Заранік не проста гаварыў, а, усхваляваўшыся, горача даказваў сваё.* (Хадк.)

Не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя адзіночным дзеепрыслоўем са значэннем спосабу дзеяння. Яны набліжаюцца сэнсам да прыслоўя і звычайна стаць пасля выказніка ў канцы сказа: *Дзед Талаш і Мартын Рыль прыляглі не раздзяваючыся.* (К-с.); *Добрае тое дзіця, што пойдзе плачучы, а вернецца скачучы.* (Прык.); *Вецер дзьме не сціхаючы.* (Шам.)

Не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўным зваротам, які з'яўляецца фразеалагізмам: *Бяжыш як жару ўхаліўшы.* (К-с.)

II. Акалічнасць, выражаная назоўнікам з прыназоўнікам або прыслоўем, адасабляецца звычайна тады, калі аўтар спецыяльна выдзяляе яе ў сказе: *Траніў ён, з першых дзён падарожжа свайго, на варожы за-слон.* (А. К.); *Ішоў і ўсміхайся — прыветна, ласкава.* (М. З.)

Заўсёды адасабляецца акалічнасць уступкі, выражаная назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы на:* *Але, нягледзячы на перажытае, усе былі ў прыўзня-тым настроі.* (Бр.)

259. Спішыце, адасабляючы, дзе трэба, акалічнасці. Падкрэсліце іх і растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

1. Уваткнуўшы канец кася ў мяккую зямлю трымаючы моцна рукою тупы край касы Васіль стаў мянташыць. (І. М.) 2. Дворнікі пазяхаючы і жагнаючыся адчынялі брамы і аканіцы ўпускаючы ў пакоі новы дзень. (Шам.) 3. Увесь вечар нягледзячы на холад дзверы не зачыняліся. (К. Ч.) 4. Выпускаючы кнігу ў свет я хацеў выканаць свой сыноўні абавязак перад бацькоўскай зямлёй, перад роднымі людзьмі. (І. М.) 5. Хлапчук не даслухаўшы сарваўся з месца і, як віхор, паімчаў па вуліцы падскокваючы і махаючы рукамі. (Асін.) 6. Некалі юнаком Мікола па двое сутак не адыходзячы пільнаваў урачыстую хвіліну, калі кранецца і пачне ісці лёд. (Краўч.) 7. Злева ад нас святлела шырокая гладзь Дзвіны то хаваючыся за абрывамі то выступаючы зноў кавалкамі абернутага на зямлю зорнага неба. (Хадк.) 8. Усё гэта гаспадыня расказвала стоячы. (К. Ч.) 9. У Хойніках і цяпер жывуць людзі, якія рызыкуючы сваім жыццём зрабілі ўсё, каб славакі не памагалі немцам, а ваявалі разам з партызанамі. (Сач.)

● Зрабіце словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

1260. Спішыце, ставячы апушчаныя знакі прыпынку. Адкажыце, у якіх сказах злучнік і звязвае аднародныя акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, а ў якіх — іншыя члены сказа. Растлумачце адасабленне акалічнасцей.

1. Пакінуўшы горад далёка ззаду машына паволі сцішала ход зварочвала з шасэ і гайдаючыся з боку на бок падкідваючы пасажыраў ішла між дрэваў. (І. М.) 2. Пайшоў град. Белыя, як гарошыны, градзіны загрузалі ў шкло і адскокваючы падалі на зямлю. (Бр.) 3. Паказаўся лясок; машына ўскочыла ў яго, і ён нібы пакланіўся расступаючыся і кладучы перад машынаю бясконцую стужку дарогі. (Скр.) 4. Дачка нахмурыўшыся сядзела за сталом і прысунуўшы бліжэй да сябе стаячую лямпу чытала кніжку. (Кул.) 5. Госці ўздыхнулі лягчэй і няспрытна топчучыся і аказваючы знакі ўвагі адзін аднаму рушылі ў пакой. (К-с.) 6. Камандуючы быў поруч з шафёрам і амаль заплюшчыўшы вочы аб нечым думаў. (І. М.)

§ 126. Адасабленыя дапаўненні

Дапаўненні, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі **акрамя, апроча, замест, за выключэннем, уключаючы** і інш., адасабляюцца. Такія дапаўненні маюць абмежавальнае ці пашыральнае значэнне: *Яшчэ ніхто, акрамя франтавікоў, не ведаў, што падыходзіць вялікая, заповітная хвіліна.* (І. М.); *На голых дрэвах, замест лісця, паклалі шэрань маразы.* (К-с.); *Увесь гэты дзень, за выключэннем перапынку на снеданне і абед, быў прызначан агляду калгаснай гаспадаркі.* (К-с.)

Калі прыназоўнік **замест** мае значэнне 'за', то дапаўненне не адасабляецца: **Замест бацькі паехаў у дарогу Сярожа, старэйшы брат, студэнт.** (Б.)

§ 127. Адасабленне ўдакладняючых, паясняючых і далучальных членаў сказа

У сказе могуць быць словы, якія ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс папярэдніх слоў, звужаючы, абмяжоўваючы іх. Іх называюць удакладняючымі, на пісьме яны адасабляюцца. Удакладняючыя члены сказа адказваюць на тое самае пытанне і выконваюць

аднолькавую сінтаксічную функцыю, што і словы, якія яны ўдакладняюць, але не з'яўляюцца аднароднымі. Часцей за ўсё ўдакладняючымі бываюць акалічнасці часу і месца: *Быць можа там, на новым месцы, ім павядзецца шчаслівей.* (К-с.); *З краю, каля капліцы, расла тады высокая разгалістая таполя.* (Кул.); *Дождж лінуў ноччу, гадзіны ў тры.* (Каратк.)

Удакладняючыя члены сказа могуць размяшчацца адзін за адным, кожны з якіх удакладняе папярэдняе слова: *У цяньку, пад павеціцу, ля дрывоўні, яшчэ не растаў халадок ліпнёвага рання.* (М. Г.)

Іншыя акалічнасці, а таксама іншыя члены сказа бываюць удакладняючымі значна радзей: *Ціха, пазмоўнічку, сястра расказала пра візіт партызан.* (Лыньк.) — удакладняючая акалічнасць спосабу дзеяння; *Каля гарматы стаяў высокі салдат у кароткім, да каляняў, шынялі.* (М. Г.) — удакладняючае азначэнне.

Блізкімі да ўдакладняючых з'яўляюцца паясняючыя члены сказа. Розніца паміж імі ў тым, што ўдакладненне — гэта абмежаванне паняцця, пераход ад больш шырокага, агульнага да больш вузкага, прыватнага, а паясненне — абзначэнне ў пэўным кантэксце таго самага паняцця іншым словам (словамі). Перад паясняючым членам сказа можна ўставіць словы *а іменна, гэта значыць: Усе жанчыны былі свае, вясковыя.* (Чыгр.); *Зайтра, 7 верасня, ідзем на экскурсію.*

Паясняючы член сказа можа звязвацца са словам, якое ён паясняе, злучнікамі *ці, або: Цэлыя лапіны на лузе адваявалі сабе братаўка, ці званец, і чорнагалоў.* (Асіп.)

Адасабляюцца, выдзяляюцца коскамі і далучальныя члены сказа, якія выражаюць дадатковае паведамленне да сказанага з мэтай дапоўніць яго ці ўзмацніць. Яны далучаюцца пры дапамозе слоў і спалучэнняў *асабліва, нават, напрыклад, наогул, пераважна, у прыватнасці, у тым ліку, у першую чаргу* і інш.: *Затое тут жыло сваё рэха — дзень і ноч, зіму і лета, асабліва ўвосень.* (Пташн.); *Размаўляючы, жартуючы, настаўнікі, у тым ліку і дырэктар, мімаволі пазіралі на Данілу Платонавіча: як рэагуе ён, стары і мудры чалавек?* (Шам.)

261. Выпішыце, ставячы знакі прыпынку, спачатку сказы з удакладняючымі членамі, потым — з паясняючымі, пасля — з далучальнымі.

1. Мядзведзь частуецца ягадамі асабліва малінай, да якой ён вельмі прывык. (В. В.) 2. Там дзесьці далёка на ўсходзе застаўся яго сын. (Шам.) 3. На дварэ негр-кухар або «кок», як усюды завуць кухараў, зварыў ужо вялізны казан чорнага варыва з бобу. (Я. М.) 4. Людскія патокі пераважна моладзь у спячоўках кепках берэтах касынках з усіх канцоў кіруюцца да аўтобусных прыпынкаў. (Хадк.) 5. Глуха непрытульна ў лесе зімой асабліва ў снежную замець. (Лыньк.) 6. Там за акном бясконцым гмахам ідзе прастор ва ўсе краі. (К-с.) 7. Вось тут у руінах аднаго мураванага будынка знайшоўся лакамабіль. (Шам.) 8. У нашых лясах шматлікае сямейства дзятлоў прадстаўлена некалькімі відамі. Самы буйны з іх — чорны дзяцел ці, як яго яшчэ называюць, жаўна. (В. В.) 9. Адтуль з-за лесу ў кожную ясную раніцу сонца заглядала ў акно напаўняючы пакой радасным святлом новага дня. (Хадк.)

● Зрабіце марфалагічны разбор слоў у першым сказе.

§ 128. Параўнальныя звароты

У простым сказе могуць ужывацца словы і словазлучэнні, якія шляхам параўнання раскрываюць ці ўдакладняюць змест іншых слоў ці словазлучэнняў. Гэта — параўнанні. Параўнальныя звароты — адзін са сродкаў граматычнага афармлення параўнанняў, іх разнавіднасць. Параўнальныя звароты дапамагаюць больш дакладна ахарактарызаваць прадмет, з'яву, дзеянне. Часта яны маюць вобразны характар, а таму вельмі пашыраныя ў жывой народнай мове і ў мове мастацкай літаратуры.

Параўнальныя звароты ўводзяцца ў структуру сказа пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў **як, нібы, што, быццам, як бы, як быццам** і інш. і выдзяляюцца коскамі. У іх склад можа ўваходзіць адно самастойнае слова, а таксама спалучэнне слоў: *На лісці кустоў, нібы брыльянты, буйніліся багатыя росы.* (К-с.); *Ніколі ў лесе не было такой дружнай, бурнай, як усплёск полымя, яркасці фарбаў, такой кідкай красы.* (І. М.)

Параўнальныя звароты могуць размяшчацца ў пачатку, сярэдзіне ці ў канцы сказа: **Як назойлівыя авадні, адна за адной круціліся, лезлі думкі.** (І. М.); **Па нізінах, як азёры, стаяць шырокія лужыны.** (К-с.); **Дзед Талаш быў зацяты і горды, як дзікі арол.** (К-с.)

Параўнальныя звароты могуць паясняць розныя члены сказа, але найбольш часта яны паясняюць дзеяслоў-выказнік. Сваёй сінтаксічнай функцыяй яны набліжаюцца да акалічнасцей. Аднак параўнальныя звароты — гэта своеасаблівыя адасобленыя канструкцыі, якія большасць мовазнаўцаў не лічаць членамі сказа.

Не лічацца параўнальнымі зваротамі і не выдзяляюцца коскамі параўнанні, якія з'яўляюцца выказнікам або ўваходзяць у склад выказніка: **Васіліна для Люды як сястра.** (Хадк.); **Хлапчукі сталі як бы сведкамі.** (І. Н.), а таксама словы і словазлучэнні, якія ўтвараюць устойлівыя выразы: **Усё, што ляжала каля рэчкі і за ёю, было відно як на далоні.** (Шам.)

Часам блытаюць параўнальныя звароты і блізкія да іх параўнальныя даданія сказы з апушчаным выказнікам (няпоўныя сказы). Трэба помніць, што ў такіх даданых сказах, акрамя членаў сказа з саставу дзейніка, ёсць даданія члены сказа з саставу выказніка (акалічнасці, дапаўненні): **Ляцяць крупінкі ледзяныя, бы ўлетку пырскі дажджавыя.** (К-с.) Тут акалічнасць *улетку* адносіцца да саставу выказніка.

Не з'яўляюцца параўнальнымі зваротамі канструкцыі са злучнікам **як**, якія не змяшчаюць у сабе параўнання, а служаць для выдзялення асобнага прадмета ці прыметы: **Такія натуры, як Чубар, звычайна добра адчуваюць сябе ў калектыве.** (Чыгр.)

262. Прачытайце ўрывкі з артыкула А. М. Базыленкі «Параўнальныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (па матэрыялах творчасці Я. Коласа)». (Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР. Вып. III. Мн., 1957.) Адкажыце, якая ацэнка даецца Коласавым параўнанням у артыкуле, у чым іх адметнасць. Выпішыце 10—15 параўнальных зваротаў з «Новай зямлі» Я. Коласа, раскрыйце іх вобразанасць.

У творах Я. Коласа параўнальныя словазлучэнні высокай мастацкай вартасці, яны з'яўляюцца адным з выразных сродкаў народнасці мовы пісьменніка...

Характэрнай рысай параўнанняў Якуба Коласа з'яўляецца тое, што амаль усе яны маюць мэтай знай-

сці ў навакольным жыцці канкрэтныя прыклады, якія служаць трапнай і вобразнай аналогіяй, нагляднай формай выражэння чалавечых імкненняў, перажыванняў альбо асаблівасцей яго характару, паводзін.

Істотная асаблівасць параўнанняў са злучнікамі (параўнальных зваротаў) заключаецца ў тым, што два прадметы (альбо дзве з'явы), якія параўноўваюцца, даюцца паасобку, побач адзін з другім. Такая сінтаксічная будова іх спрыяе ўзмацненню нагляднасці і канкрэтнасці вобраза... Гэтае значэнне параўнальных зваротаў яшчэ больш павялічваецца тады, калі пры адным прадмеце параўнання ўжываюцца па два, а то і па тры параўнальныя звароты, якія ідуць адзін за адным у нарастаючым парадку: *Стайць, бы куль, бы лялька нейка; Агоньчык весела шуміць, нібы жывы, нібы жар-птушка...*

Супастаўленне двух дзеянняў па ўласцівых ім адзнаках: галоўнага дзеяння з такім другім дзеяннем прадмета, без якога ў сказе галоўнае дзеянне не выступае паўназначным: *Маўчала, як лес на змярканні, бывалых байцоў грамада; Застыў ён, бы ўкопаны слуп...*

Падобныя параўнанні ў вялікай колькасці ўжываюцца Коласам пры апісанні бытавых сцэн, штодзённых заняткаў. Яны дапамагаюць простаму, рэалістычнаму апісанню агарнуцца ў прыгожую, вобразную форму: *У небе хмарачкі дзянныя плылі, як гускі маладыя; Ідуць касцы, ідуць, як хмары, і льецца смех іх разудалы, як веснавыя перавалы.*

263. Спішыце сказы, ставячы апушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце параўнальныя звароты і словы, да якіх яны адносяцца.

“ 1. Неба злёгка агорнутае танюсенькаю белаватаю павалокаю як бы шоўкаваю кудзелькаю, здавалася, ніжэй нахілілася над гэтымі паземамі, каб папесціць іх пацалункамі сонечнага цяпла. (К-с.) 2. Цяпер Васіль стаў услухоўвацца ў гул як у добрую блізкую душы музыку. (І. М.) 3. Правей ад Мікуціч за Нёмнам далёка на небасхіле сіняя палоска лесу нібы піла паложаная на зямлі зубамі ўгору выплывае з празрыстай вераснёўскай сінечы. (К-с.) 4. А струмені звоняць нібы струны, прагна п'е іх смаглая зямля. (Панч.) 5. Снег блішчыць як халодная сталь. (Багд.) 6. Вочы свецяцца як зоры. (М. Ч.) 7. Дзявочыя вочы ўзляцелі

што крылы. (Бр.) 8. Міколка сцяўся ў халодны камяк нібы ўліп у зямлю. (Лыньк.) 9. Лёд бы камень самацветны блішчыць праменнаю ігрой. (Зв.) 10. Звініць яе голас быццам ветрык гарэзлівы. (М. Т.) 11. Стара-свецкія дубы магутныя нібы каменныя горы стаялі над мураваным скляпом. (К. Ч.) 12. На гэтым балотным прасторы пападаюцца вузкія чорныя як растопленая смала палосы вады страшныя сваёй маўклівацю і глыбінёй. (К-с.)

- Раскрыўце вобразнасць параўнальных зваротаў.

§ 129. Зваротак

Зваротак абазначае асобу ці прадмет, да якіх звернута выказванне, выражанае ўсім сказам. Зваротак не мае сінтаксічнай сувязі са сказам і членам сказа не з'яўляецца, ён звязваецца сэнсам з усім сказам або з асобнымі яго членамі: *Іграй, музыка, гулка, громка! Дзяўчына, песні нам спявай!* (Куп.) *Стань, Мінск мой, такім, як хачу я, наvekі.* (Панч.)

Зваротак звычайна выражаецца назоўнікам у форме назоўнага склону, а таксама іншымі словамі, калі яны ўжываюцца са значэннем назоўніка: *Згадаю, тайга, пра твае дываны, пра колеры, барвы, узоры.* (У. Д.) *То з Алма-Аты, а то з Дуброўніка я табе, любімая, пішу.* (Панч.)

Акрамя таго, у беларускай мове зваротак выражаецца і клічнай формай назоўніка (са старажытнага клічнага склону): *За праўду, за шчасце, за лепшую долю вазьміся, мой дружа, пастой!* (Куп.) *Гусям, княжа, не пішучь законаў.* (Куп.)

Па структуры звароткі бываюць неразвітыя, калі яны выражаюцца адным словам, і развітыя, калі маюць паясняючыя словы, у тым ліку і прыдаткі: *Расціце, малыя, радзіму любіце, сардэчна шануйце руплівых бацькоў.* (Хв.) *Занімай, Беларусь маладая мая, свой пачэсны пасад між народамі!* (Куп.) *Месяц, мой сябра самотнасці, ці ж ніколі ў жыцці ты, як людзі, не плакаў?* (М. С.)

Акрамя асноўнай функцыі, звароткі выконваюць у мове і важную стылістычную ролю: яны паказваюць адносіны гаворачага да асобы ці прадмета, каму адрасуецца выказванне (выражаюць ласку, замілаванасць ці, наадварот, насмешку, знявагу, нянавісць).

З мэтай дасягнення эмацыянальнасці пры зваротку ўжываюцца выклічнікі, формы суб'ектыўнай ацэнкі, эмацыянальна афарбаваныя словы, паўтарэнні слоў, сустракаюцца два або некалькі звароткаў, якія звернуты да адной асобы ці прадмета. У ролі экспрэсіўнага зваротка выступаюць і словы **брат, браце, дружа** і інш.: **Сястрыца любая, сястрыца дарагая, пішу сягоння ліст і шлю табе паклон.** (Тр.) **Мой мілы птах, мой жаўранак, ты што так рана ўзвіўся?** (Гіл.) **А дзядзька, дзядзечка, саколiк! Насып мне ягад у прыполiк!** (К-с.) **Вось і сустрэліся, браце, з табою.** (М. Т.)

Неразвітыя або развітыя звароткі ў вуснай мове выдзяляюцца інтанацыяй, а на пісьме — коскамі (гл. прыклады). Калі зваротак у пачатку сказа вымаўляецца з клічнай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца клічнік: **Мой родны край! Усім сэрцам я з табою.** (К. Б.)

Выклічнік, які стаіць перад звароткам, аддзяляецца ад яго коскай: **Эй, хлопцы, хлопчыкі! Уставайце! Кароў на пашу выганяйце!** (К-с.) Пасля выклічніка не ставіцца коска, калі ён стаіць перад асабовым займеннікам, за якім знаходзіцца зваротак: **Ах ты, ясень, ясень! Над азёрнай стромай зноў мяне вітаеш, як стары знаёмы.** (У. Д.)

Часціца **о** не аддзяляецца коскай ад зваротка: **О ўтрапёны агонь, як ты хутка згараеш!** (Каратк.)

264. Прачытайце сказы. Знайдзіце звароткі, вызначце іх стылістычную ролю. Адкажыце, якім спосабам перадаецца эмацыянальнасць пры зваротку. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках.

1. Мой край ясназоры! Прайшоў ты нямала шырокіх і вузкіх дарог. (К-с.) 2. Лесе, мой пількаўскі лесе! Што расшумеўся ты сёння, быццам паведаміць нешта мне надзвычайнае хочаш. (М. Т.) 3. Насаджу каля вёсак сады маладыя, каб ты вечна цвіла і ў шчасці расла, дарагая мая Беларусь! (Панч.) 4. О вецер! О ветрык мой ціхі! Ну хіба ж ты зычыш мне ліха? (Бял.) 5. Дружа повар, кансерваў годзе! (Панч.) 6. Нічога, сынку, перажывецца. (К. Ч.) 7. Ах, сны, летуценні мае залатыя, які ж вы саткалі ўзор! (Гл.) 8. А што чуваць у цябе, кумачка-любачка? (Бяд.) 9. Дык дзе ты? Дзе, любімы мой? (К. Б.) 10. Даруйце, любыя! Даруй, матуля! (Гл.) 11. А ты, падшыванец, куды забраўся? Злазь зараз жа! (Лыньк.)

265. Перапішыце, ставячы апушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце звароткі, вызначце, чым яны выражаны.

1. Қалі, бывае, лёс закіне за дзевяць земляў, на чужыну, — якім жа мілым родны край здаешся ты за акіянам! (*Бач.*) 2. Засні маленькая твой страх... ад страху. (*М. С.*) 3. Красуй неаглядны таежны прастор на радасць для роднага краю! (*У. Д.*) 4. А ты кармазынам убраны кіпрэй таежная сціплая кветка не толькі красою здзіўляеш людзей, здзіўляеш ты сілаю рэдкай. (*У. Д.*) 5. Қланийся гrome роднаму полю родны вітай ты мой кут! (*К-с.*) 6. Вясна вясна дачка лятункаў нясі ж святло нясі жыццё нясі атруту пацалункаў красуй вясна кахай усё! (*Н. А.*) 7. О край мілы ўсёй душою хачу злучыцца я з табою. (*К-с.*) 8. Хай будзе так, як хочаш ты таго маёй душы пявучая вяснянка! (*Зв.*) 9. Гэй ты сонца гары ад зары да зары ланцугі распалі па ўсёй чыста зямлі! (*Куп.*) 10. Уставай Міхале адзявайся! (*К-с.*)

§ 130. Пабочныя словы і сказы. Устаўныя канструкцыі

Пабочнымі называюцца словы і сказы, якія выражаюць пэўныя адносіны асобы да зместу выказвання. Той, хто гаворыць (піша), пры дапамозе пабочных слоў і сказаў можа выразіць:

эмацыянальныя адносіны да выказвання: *на жаль, на шчасце, на здзіўленне, як на бяду* і інш. *Там, на жаль, яшчэ не ўсе экспанаты вярнуліся на месца пасля эвакуацыі.* (*Кр.*) **На шчасце, пачалі збягацца людзі, падняўся крык, лямант.** (*К-с.*);

ступень верагоднасці выказвання (упэўненасць, няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць і г. д.): *безумойна, бяспрэчна, відаць, канечне, несумненна, магчыма, можа, здаецца, напэўна, па сутнасці* і інш. **Відаць, без працы Колас не мог жыць. І, бяспрэчна, часта быў перагружаны.** (*Бр.*);

крыніцу паведамлення: *кажуць, па звестках...*, *на маю думку, па-твойму, паводле чутак* і інш. *Гэта, памойму, і ёсць сапраўдная сувязь з жыццём.* (*К. Ч.*) *Ад Жалезнаводска да Кіславодска, як кажуць, кіламетраў шэсцьдзсят.* (*М. Г.*);

адносіны да спосабу выражэння думкі: *адным словам, карацей кажучы, уласна кажучы, дарэчы сказаць, можна сказаць* і інш. **Адным словам, падрыхтоўка мая была саматужная.** (*Луж.*);

зварот да суб'єседніка з мэтай прыцягнуць яго ўвагу або выклікаць пэўную рэакцыю да паведамлення: *бачыш (бач), ведаеце, разумеете, ці паверыце, згадзіцеся, уявіце сабе і інш. Цяжка, бачыце, да чаго-небудзь прызвычайца, але яшчэ цяжэй ад чаго-небудзь адзвычайца.* (М. Г.);

паслядоўнасць выкладу думкі і адносіны паміж часткамі выказвання: *па-першае, па-другое, з аднаго боку, з другога боку, паўтараю, наадварот, нарэшце, між іншым і інш. Улетку гэтага, 1918, года голод у Вільні зрабіўся меншы. Па-першае, немцы забралі Украіну і вывозілі адтуль прадукты. А па-другое, пачалося маральнае разлажэнне нямецкай арміі.* (М. Г.)

Пабочныя словы і сказы сінтаксічна не звязваюцца са сказам (не з'яўляюцца членамі сказа), а звязваюцца толькі сэнсам з асобным словам у сказе ці з усім сказам. Так, у сказе *Упершыню Аляксей падумаў, што ісці яны будуць, мабыць, доўга* (І. М.) пабочнае слова *мабыць* адносіцца да аднаго слова ў сказе — акалічнасці *доўга*. Пабочнае слова ў такім выпадку размяшчаецца блізка з членам сказа, да якога адносіцца, часцей — перад ім. Калі пабочнае слова адносіцца да ўсяго сказа, яно звычайна знаходзіцца ў пачатку сказа або яго сюды можна паставіць: *Словам, узгорак гэты — часовы штаб дзеда Талаша.* (К-с.) *Хацелася мне, вядома, пачуць ад Коласа нешта незвычайнае, важнае.* (Б.)

Некаторыя словы і спалучэнні заўсёды ў сказе з'яўляюцца пабочнымі: *мабыць, маўляў, канешне, прынамсі, уласна кажучы, па-першае, па-другое і інш.* Шэраг слоў і спалучэнняў у залежнасці ад кантэксту і інтанацыі ў сказе могуць выступаць то як пабочныя, то як члены сказа. Параўн.: *Відаць, ужо ўзышло сонца, але яно не магло прабіцца праз хмары, што аблажылі небасхіл.* (І. М.) Слова *відаць* пабочнае, яно не з'яўляецца членам сказа. *У акно свяціла халаднаватае сонца. Відаць былі прыгожыя зялёналесныя лугі.* (М. Г.) Тут слова *відаць* — выказнік. Можна праверыць сінтаксічную ролю такіх слоў, калі выключыць іх са сказа: у адным выпадку (без пабочнага слова) структура сказа захоўваецца, а ў другім (без члена сказа) не захоўваецца.

Слова *напэўна* выступае як пабочнае, калі абазначае меркаванне, няўпэўненасць: *Гэта была прасторная хата на два пакоі з вялікімі, раней, напэўна, светлымі*

вокнамі. (І. М.) *Напэўна з'яўляецца членам сказа, калі мае значэнне 'абавязкова': А пойдзеш у Лінава лясамі, напэўна стрэнешся з лясамі.* (К-с.)

Слова *нарэшце (урэшце)* пабочнае, калі ўжываецца для сувязі думак, для перадачы парадку выказвання (у значэнні 'і яшчэ') або дае ацэнку факта з пункту погляду таго, хто гаворыць: *Трэба ж, нарэшце, пачаць і болей сур'ёзную справу.* (К-с.) *Курыў на полі дожджык і, урэшце, паліў як з вядра.* (М. Г.) Слова *нарэшце (урэшце)* не пабочнае, калі мае значэнне 'пад канец', 'пасля ўсяго', 'у выніку ўсяго': *Нарэшце настаўнік зрабіў выгляд, што хоча яшчэ нешта сказаць, і ўсе паціхлі, бо чакалі самага важнага.* (М. З.)

Слова *аднак* пабочнае, калі стаіць у сярэдзіне або ў канцы сказа. У пачатку сказа яно выступае злучнікам: *Лявон, змораны, з замлелым целам, рухава, аднак, выскачыў з калёс, увесь у пыле, і пабег адчыняць вароты.* (М. Г.) *Хоць самому Чубару дасюль і не даводзілася сустракаць у ваколіцах Верамеек вайка, аднак ён не раз чуў пра яго ад вяскоўцаў.* (Чыгр.)

Пабочныя словы выдзяляюцца коскамі. Злучнік *а* не аддзяляецца коскай ад наступнага пабочнага слова, калі ўтварае з ім адно цэлае: *а можа, а значыць, а вядома і інш.* Каб праверыць гэта, трэба пабочнае слова выключыць ці пераставіць у другое месца: калі такая перастаноўка не парушае структуры сказа, то злучнік не звязваецца з пабочным словам і пасля яго трэба ставіць коску, у адваротным выпадку — не трэба. Параўн.: *Тады спрэчкі не разлучалі іх, а, наадварот, яшчэ болей умацоўвалі дружбу.* (К-с.) *Прайшло з гадзіну, а можа, і больш — Лясніцкаму прамігнуў гэты час адной вясёлкавай хвілінай.* (М. З.)

Пабочныя сказы таксама выдзяляюцца коскамі: [Лясніцкі] *Я першы раз у гэтым цудоўным куточку і, шчыра скажу вам, шкадую, што не знаў яго раней.* (М. З.) *Падуя, як адзначаюць даследчыкі, знаходзілася на скрыжаванні вялікіх міжнародных шляхоў.* (А. Кл.) Вельмі рэдка пабочныя кампаненты выдзяляюцца працяжнікамі ці дужкамі: *Гэты прарыў — гаварылі — пагражае ўсяму фронту.* (І. М.) *Быў узгорак так як бубен, але Ціт пасяў лубін, дык (ці веры вы дасце?), як чарот, жытцо расце.* (Кр.)

Ад пабочных слоў і сказаў трэба адрозніваць устаўныя канструкцыі — словы, словазлучэнні, сказы, якія таксама не з'яўляюцца членамі сказа, але

выконваюць функцыю дадатковых заўваг, тлумачэнняў, удакладненняў да зместу выказвання. Чытаюцца ўстаўныя канструкцыі паніжаным голасам і больш хуткім тэмпам, чым увесь сказ, выдзяляюцца на пісьме дужкамі або працяжнікамі: *Я азіраюся на тыя, ужо бясконца далёкія гады свайго (і маіх аднагодкаў) галоднага і халоднага маленства і юнацтва: якія захапляючыя, якія найшчаслівейшыя дні зведала яно!* (Вас.) *Бачыў я тады — пакуль што адзін раз у жыцці, — як самы проты, ледзь пісьменны чалавек плакаў над кнігай паэзіі.* (Б.) *Макрына пастаяла хвілінку ў парозе, перакінула словам-другім з маткай (тая парадчыла ў печы) і потым падышла да яго.* (М. З.)

Устаўныя канструкцыі могуць быць розныя па інтанацыі. У канцы пыталых і клічных канструкцый (перад дужкай або працяжнікам) ставіцца адпаведны знак: *Мост не знае таксама — адкуль яму знаць? — што не будзе Пятлянка пад ім булькатаць.* (А. К.) *І можна толькі здзіўляцца, як — не ў сябе на радзіме, а ў чужым горадзе! — Францыск паспеў усё гэта наладзіць так, каб пасля за выключна кароткі час выдаць больш за два дзесяткі кніг.* (А. Кл.)

266. Спішыце. Падрэсліце пабочныя словы і сказы, назавіце іх значэнне (ступень верагоднасці, крыніца паведамлення і г. д.).

1. Я прыгадаю тут, дарэчы, далёкі час мае вясны, сваё маленства, ціхі вечар і свой касцёр каля сасны. (К-с.) 2. Да мяне раптоўна, бачу, падыходзіць паштавік. (Гл.) 3. Між тым у паветры зрабілася гарача. (Чыгр.) 4. Прынамсі, я так зразумеў яго [Коласа]: ад жывога стварэння пры доме цягнуліся невідочныя ніцінкі да сям'і Міхала Міцкевіча, да маці і братоў, нарэшце, да самога сябе — малога Кастуся. (Луж.) 5. Дзяўчынка яшчэ хліпала, размазвала кулачком па твары слёзы, але, было відаць, паспакайнала. Хліпала, мусіць, больш таму, што не магла яшчэ суняцца. (І. М.) 6. Хлопчык у вялікай шапцы, аказалася, быў сынам камандзіра ўзвода ў атрадзе імя Кутузава. (І. М.) 7. Лабановічу хацелася перадаць кнігі самому, і панна Ядвіся, як дагадваўся настаўнік, напэўна хацела, каб ён сам прынёс іх. (К-с.) 8. Коні, ведаеце, такой старажытнай пароды, якую зараз з агнём не знойдзеш. (Каратк.) 9. Разумеецца, я з вялікаю ахвотаю згадзіўся занесці дзядзьку полудзень. (К-с.) 10. Мне да-

вялося, напрыклад, сустрэцца ў лагерах з Леанідам Андрэевым, Кацюбінскім, Серашэўскім. (Б.) 11. Хутка ноч, а ноччу, чуў Васька, наступленне, пераход за Буг. (Лыньк.)

267. Спішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Калі выдзеленае слова пабочнае, падкрэсліце адной лініяй, не пабочнае — дзвюма.

1. Хмары паўзлі так нізка, што **здавалася** чапляліся за вяршыні дрэваў. (І. М.) 2. Заміраў тады хлапчынка, і **здавалася** яму, што ён знае, як травінка сваю думае думу. (К-с.) 3. Аляксей **здавалася** забыўся на ўсё. **Напэўна** не магло быць больш жаданай музыкі, чым гэта. (І. М.) 4. Саўка **напэўна** ўцёк бы, калі б за ім не пагналіся разам з гаспадарамі сабакі. (К-с.) 5. Куды ні глянь, на кожным кроку самой сядзібы і двара **відаць** уважлівае вока стараннасць густ гаспадара. (К-с.) 6. **Відаць** гэта была самая старажытная частка дома, «замчышча», вакол якога пасля ўзнік сам палац. (Каратк.) 7. Пагода **нарэшце** разгулялася: каб ціха, дык на сонцы **пэўна** градусаў 25—30. (М. Г.) 8. Спаць у вагоне было мулка, я варочаўся **нарэшце** пачаў глядзець у акно і залюбаваўся на панурую вадзяную веліч Байкала. (М. Г.) 9. Сашы было не да гэтага характара, **аднак** і яна звярнула ўвагу на такі цуд прыроды. (Шам.) 10. Мар'ян **аднак** не быў настроены так лагодна. (Каратк.)

268. Спачатку выпішыце сказы з пабочнымі сказамі, а потым з устаўнымі. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку і абгрунтуйце іх пастаноўку.

1. Каля ручая што ўпадае ў раку яна завешча таксама Старыца ў маладым бярэзніку стаяла невялікая драўляная царква. (Хадк.) 2. Памятаю аднойчы ў час наведвання майго кутка а жыў я тады з сям'ёю ў гасцініцы «Еўропа» на Няглінай вуліцы Якуб Колас прыйшоў асабліва прыўзняты. (Бр.) 3. Дзеці было відаць бянтэжыліся перад незнаёмымі людзьмі. (І. М.) 4. У адным месцы ў агароджы не было прэнта гэта была таямніца Надзеі Яноўскай якую яна мне выкрыла і можна было пралезці. (Каратк.) 5. Полацкая Сафія казалі трэцяя сястра Кіеўскай і Наўгародскай. (А. Кл.) 6. Дубатоўк прайшоў праз натоўп Варона спыніўся ля нейкай паненкі і наблізіўся да Надзеі

Яноўскай. (*Каратк.*) 7. Тады Якуб Колас распытваў а часцей сам гаварыў пра нейкія свае назіранні за птушкамі за лесам за надвор'ем ён яго прадказваў не памыляючыся. (*Вас.*) 8. Лясніцкі зайшоў у самы канец лукі лёг у траву трава там у рост чалавека і даў поўную волю сваім летуценням. (*М. З.*) 9. У Пергаме як сведчаць іншыя пісьмовыя помнікі некалі выраблялі вельмі добры пергамен. (*А. Кл.*) 10. Ніна раптам спыніла сваю работу яна нешта шыла і сур'ёзна запытала: «Колькі ў вас зямлі?» (*М. З.*)

§ 131. Аднасастаўныя сказы

Аднасастаўнымі называюць такія сказы, якія маюць толькі адзін галоўны член, адзін граматычны састаў — састаў дзейніка або састаў выказніка. Адсутнасць другога галоўнага члена з'яўляецца структурнай асаблівасцю такіх сказаў.

Аднасастаўныя сказы могуць быць неразвітыя (*Марозіць. Світае. Лета. Сенакос.*) і развітыя (*Пад раницу стала марозіць. Цёплае лета.*). Аднасастаўныя сказы нярэдка ўжываюцца ў саставе складаных сказаў: *Дождж імжыць ужо некалькі дзён, і на свеце так нудна і шэра.* (*Н. А.*); *Усход чырваней, павеяла прохаладдзю.* (*К-с.*)

У аднасастаўных сказах выдзяляецца некалькі тыпаў: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя і намінатыўныя (назыўныя).

Пэўна-асабовыя — такія аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне ўтварае пэўная асоба, галоўны член выражаецца дзеясловам у форме 1-й ці 2-й асобы адзіночнага або множнага ліку цяперашняга ці будучага часу абвеснага ці загаднага ладу: *Прачынаюся. Навальніца ўсё бушуе і слепіць свет.* (*Панч.*); *Плывём па Амуры. Гляджу на зялёную сопку.* (*Б.*); *«Не спяшайся», — параіў Валатовіч.* (*Хадк.*)

Не з'яўляюцца пэўна-асабовымі сказы, у якіх галоўны член выражаны дзеясловам прошлага часу, бо формы прошлага часу не паказваюць на пэўную асобу: *Надзеў кажуюш і накіравайся ў лес.* (*Лыньк.*) Тут толькі кантэкст можа выявіць асобу, якой належыць дзеянне. Такія сказы адносяцца да двухсастаўных няпоўных.

Няпэўна-асабовыя — такія аднасастаўныя

сказы, у якіх дзеянне ўтвараюць няпэўныя, г. зн. не-названыя асобы. Галоўны член такіх сказаў выражаецца дзеясловам у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу або ў форме множнага ліку прошлага часу. У такіх сказах увага сканцэнтравана на дзеянні, а не на яго ўтваральніку: *Спяць у вагоне, імчыцца цягнік.* (У. Д.); *Дубадзела ўвесь час перабівалі, перапыталі, здзіўляліся, тлумачылі...* (І. М.); *Батальён зноў перакідалі на новае месца.* (М. З.)

Абагульненна-асабовыя — такія аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне, абазначанае дзеясловам, аднолькава адносіцца да любой асобы, да кожнага, г. зн. утваральнік дзеяння ўяўляецца абагульнена. Галоўны член такіх сказаў выражаецца дзеясловам у форме 2-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу, 1-й і 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу, 2-й асобы загаднага ладу: *А каханне прыйшло — не ўтрымаеш у жмені.* (Луж.); *Пераначуем — болей пачуем.* (Прык.); *У лес дроў не возяць.* (Прык.); *Меней гавары, болей пачуеш.* (Прык.)

Безасабовыя — такія аднасастаўныя сказы, у якіх галоўны член абазначае дзеянне, што ўтвараецца як бы само сабой (без асобы), у іх няма дзейніка, і ён не падразумяецца.

У безасабовых сказах абазначаюцца з'явы прыроды, псіхічны або фізічны стан чалавека або жывой істоты, дзеянні ці працэсы, якія адбываюцца незалежна ад дзеяча. Галоўны член безасабовых сказаў выражаецца:

безасабовымі дзеясловамі: *Ледзь развіднела, Лясавіч быў ужо на полі.* (Хадк.); *А на дварэ ўжо вечарэе, і ночка блізка...* (К-с.); *Надыходзіў вечар, змяркалася.* (К-с.); *Світала б хутчэй;*

асабовымі дзеясловамі, ужытымі ў безасабовым значэнні: *Грымела ўсю ноч.* (М. Г.); *Зноўку павеяла холадам, сцюжай.* (Бр.); *Цягнула да цёплай печы.* (Гал.); *Пахла мукою, і было гарача.* (К. Ч.) Такія дзеясловы могуць ужывацца і ў асабовым значэнні (параўн.: *грымела жалеза, павеяла сцюжа, цягнула дрот, пахла ружа*);

безасабовымі дзеясловамі, утворанымі ад асабовых пры дапамозе суфікса *-ся*: *Толькі нам, падарожным, не спіцца.* (Гл.); *Дыхалася вельмі лёгка.* (Н.);

Памятаю, як лёгка ўздыхнулася, калі паставіў апошнюю кропку. (Скр.); Ці табе спяваецца, ці табе сумуецца? (Луж.);

безасабовымі дзеясловамі-звязкамі ў спалучэнні з інфінітывам: *Давялося пайсці праз балота.* (Лыньк.); *Хацелася паверыць гэтаму чалавеку.* (М. Г.); *Тут меркавалася пасеяць жыта.* (Хадк.);

прэдыкатыўнымі прыслоўямі (безасабова-прэдыкатыўнымі словамі) у спалучэнні з інфінітывам і без яго: *Чакае ля берага човен мяне, вяртацца мне трэба дадому.* (У. Д.); *Было ўжо светла, па-ранішняму золка і холадна.* (Асіп.); *Архіпу было сумна і неяк трывожна.* (М. Г.);

кароткім дзеепрыметнікам залежнага стану: *У гумне ўжо дагледжана, прыбрана.* (І. М.); *Яны нічога не казалі — пра ўсё было сказана, дамоўлена.* (Шам.);

адмоўнымі словамі ці канструкцыямі: *Было хмарна, але дажджу не было.* (К. Ч.); *Сцюдзёным агнём рабіны гараць, ні цішыні, ні грому.* (Панч.); *Ні жывое душы не сустрэлася ля чужых хат.* (М. Г.)

Інфінітыўныя — такія аднастаўныя сказы, у якіх галоўны член выражаны незалежным інфінітывам: *Пакуль будуць гуслі звінец на Нёмане сінім, на чыстай Дзвіне, — руні нашай вясной зелянець, дочкам нашым жаніхоў мець, хлеба духмянаму быць на стале, роднаму слову з намі сталець.* (С. З.)

Намінатыўныя (назыўныя) — такія аднастаўныя сказы, у якіх сцвярджаецца наяўнасць, існаванне з'явы ці прадмета, а галоўны член выражаны назоўнікам ці словазлучэннем у форме назоўнага склону. Хоць намінатыўныя сказы і з'яўляюцца самастойнымі, але іх ужыванне абумоўлена наяўнасцю іншых сказаў. Значэнне намінатыўнасці яны звычайна выражаюць у кантэксце: *Космас, галактыка, міжпланетныя сувязі... А на зямлі яшчэ столькі вялікай работы!* (Б.); *Раніца. Сонца над борам устае, светам зямлю ахапіла.* (Ген.); *Пачатак лістапада. Вечар. Лабановіч сядзіць у сваім аблюбаваным пакойчыку.* (К-с.); *Сіні ранак. Дзяўчына збіраецца жаць.* (Панч.)

Трэба адрозніваць развітыя намінатыўныя сказы, у якіх прыметнік стаіць перад галоўным членам і з'яўляецца азначэннем, ад двухстаўных сказаў, у якіх прыметнік стаіць пасля дзейніка і выконвае ролю выказніка. Параўн.: *Ноч зорная, цёплая.* (К. Ч.) —

Зорная цёплая ноч.

269. Спішыце. Падкрэсліце галоўны член у сказах, адкажыце, чым ён выражаны. Вызначце тып аднастаўных сказаў.

1. Восень. **Уранні** дзеткам не так смачна і доўга спіцца, як **увесну** ці **ўлетку**. (М. Г.) 2. Позняя ноч. Пад нагамі паскрыпвае свежы, марозны снег. (Б.) 3. Іду. Лагодна пад нагамі шуршыць асенняя трава. (Бач.) 4. Веснавое неба было чыстым, і лёгка было дыхаць **пахаладалым** паветрам. (К. Ч.) 5. З нашай бульбы тысячу, не меней, смажаць і гатуюць розных страў. (Панч.) 6. Гаспадар выязджае. Цямнее. Вечар. Ноч. Неспакойнае чаканне. (М. Г.) 7. У сенцах стукнулі ў дзверы. (К. Ч.) 8. Век хадзі і любуйся, а стомішся — ля агню на ўзлеску прысядзь. (Панч.) 9. Хмурна. Глуха. Цьма пануе. (К-с.) 10. Чаго толькі не пабачыш на паляванні з фотаапаратам! (М. Т.) 11. У хаце гарбатага краўца Лапінкі снедалі пры агні. (Б.) 12. Не паніжай сам духа вольнага, і ў паніжэнне іншым не давай. (Куп.) 13. Цяпер у нас малоцяць. (К. Ч.)

● Зрабіце разбор выдзеленых слоў паводле складу.

270. Спачатку выпішыце безасабовыя сказы, потым — інфінітыўныя. Вызначце, чым выражаецца галоўны член.

1. Жыць пралескам адвечна, і нам вечна жыць, і са шчасцем заўсёды дружыць. (С. Ш.) 2. Сцішна. Пуста. Адзінока... Свет закрыла цьма густая. (К-с.) 3. Калі грыбна, дык і хлебна. (Прык.) 4. Лёгка нам ісці і мінаць пні, кусты ды палянкі. (А. К.) 5. Не ўтрымаць Агаткі дома. (К-с.) 6. Глуха, пусто, і зацята, і нікога не відно. (К-с.) 7. Усюды ляжаў снег, але ў паветры патыхала чымся новым, і чулася скорая вясна. (К-с.) 8. Дрэннаму — не пакарыцца, добрае — не праяваць. (Панч.) 9. Нельга абысці і адмахнуцца ад чужой трывогі і бяды. (Грах.) 10. Ганне ніяк не ўдавалася пабачыцца з Васілём. (І. М.)

§ 132. Няпоўныя сказы

Няпоўныя сказы вызначаюцца непаўнотай граматычнай структуры, бо ў іх фармальна адсутнічае адзін або некалькі членаў сказа, якія зразумелыя з кантэксту або абставін размовы. Няпоўнымі могуць быць не толькі двухстаўныя, але і аднастаўныя

сказы. Няпоўныя сказы асабліва пашыраны ў гутарковым стылі і ў мове мастацкай літаратуры. Найбольш ужывальныя наступныя групы:

а) Няпоўныя сказы, якія з'яўляюцца ўзаемазвязанымі часткамі дыялога (рэплікамі):

— *Дом мініраваны?* — *коратка кінуў старшына-сапёр больш тонам загаду, чым запытання.*

— *Мініраваны.*

— *Чым?*

— *Авіябомбы. Тол. (І. М.)*

б) Няпоўныя сказы як частка складанага сказа з неназваным членам, які ёсць у другой частцы сказа. Калі ў такіх сказах не названы выказнік, то на яго месцы звычайна ставіцца працяжнік: *Смалою пахне рэдкі вугал зруба і мальвамі — суседская мяжа. (Ян.); Ураднік апусціў вочы, зірнуў на стражніка, стражнік — на соцкага. (К-с.)*

в) Асобны тып складаюць самастойныя двухсастаўныя няпоўныя сказы з адсутным дзеясловам-выказнікам, аднаўленне якога не патрэбна, ён зразумелы са структуры самога сказа. Функцыю выказніка выконвае яго састаў: словы, што паясняюць яго (дапаўненні, акалічнасці). Гэтыя сказы часам называюць эліптычнымі. Яны звычайна абазначаюць існаванне, наяўнасць, праяўленне, успрыняцце чаго-небудзь, а таксама рух, працэсы мовы, думкі: *Над возерам ранняя раніца. У лодцы цішыня. (Б.); У маўклівым цёплым лесе толькі дзятла перастук. (Бур.)* Пры наяўнасці значнай паўзы ў такіх сказах ставіцца працяжнік: *На былым полі бітвы — залатыя званы жытніх бабак. (М. Т.)*

Няпоўныя сказы гэтай групы (эліптычныя) трэба адрозніваць ад развітых намінацыйных (назыўных) сказаў. Неабходна памятаць, што ў намінацыйных сказах толькі адзін састаў, усе паясняючыя словы адносяцца толькі да дзейніка, а ў няпоўных эліптычных сказах, акрамя састава дзейніка, ёсць словы, якія адносяцца да састава выказніка, хоць сам ён не названы: *Па арэшніку звонкі смех. (Ян.); У паветры ціхая восеньская задума. (М. Г.)* У першым сказе акалічнасць *па арэшніку*, у другім — *у паветры* адносяцца да састава выказніка.

Заўвага. Аднасастаўныя сказы, калі ў іх не апушчаны які-небудзь член, адносяцца да поўных сказаў.

271. Прачытайце. Назавіце няпоўныя сказы, вызначце неназваныя ў іх члены.

1. У небе вясёлкавыя па краях рэдкія хмаркі. (*Картк.*) 2. «Яны тут... І дачушка твая жывая!» — «Жываяя?!» — перапытаў Аляксей, быццам не верыў. (*І. М.*) 3. «Андрэй Якаўлевіч, я нічога не прапусціла, яно [прозвішча] выкраслена». — «Як выкраслена?!» (*М. Л.*) 4. «А чаго ён да цябе заходзіў?» — «Наконт брата». (*К. Ч.*) 5. У чоўне двое. (*Зв.*) 6. Над ракой зялёны дуб. (*М. Т.*) 7. «А ці далёка да Яшуковай гары?» — «Вярсты яшчэ тры засталася» (*К-с.*) 8. Каля школы — прасторная хата з бурштыновых бявенняў. (*Панч.*) 9. У адным месцы стаялі вазы з цэбрамі, ражкамі, паўсасьмінамі; у другім — з дрывамі; дошкамі; у трэцім — з лёнам; у чацвёртым — са збожжам. (*К-с.*)

272. Прачытайце. Вызначце тып кожнага сказа, абгрунтуйце.

Сцяжынка лугавая. Лес і поле.
Празрыстасць Сожа. Хваля на пяску.
І халадок сыпучы пад ступою.
След пад вадой. Маляўка ў тым слядку.
Малая рыбка.

Вось яна ў далонях
З вадою, не сагрэтаю яшчэ.

(*А. Пысін.*)

273. Напішыце рэпартаж «Свята на плошчы...», ужываючы розныя віды аднастаўных і няпоўных сказаў.

§ 133. Непадзельныя сказы

Непадзельныя сказы (іх яшчэ называюць словы-сказы) з'яўляюцца своеасаблівымі сінтаксічнымі адзінкамі, у якіх няма ні галоўных, ні даданных членаў сказа. Таму яны не адносяцца ні да двухсастаўных, ні да аднастаўных. Яны ўжываюцца ў асноўным у дыялогах для сцверджання або адмаўлення, пытаньня або пабуджэння і інш. У ролі непадзельных сказаў ужываюцца часціцы, іншыя нязменныя словы ці спалучэнні такіх слоў: **так, але, ага, не, праўда, няпраўда, канешне, зразумела, добра, няўжо?** і інш. У залежнасці ад зместу выказвання непадзельныя сказы бываюць:

сцвярджалыя: «*Гэта вы сур'ёзна?*» — *зара-*

давайся дырэктар.— «**Канешне**». (Панч.); «Спадабалася табе наша школа?» — «**Але**». (Б.);

адмоўныя: «**Можа, вы есці хочаце?**» — «**Не**». (Лыньк.);

пабуджальныя: «**Кідай! Ну!**» — спакойна загадай той жа голас, што крыкнуў «**Стой!**». Ігнат паслухмяна кінуў вінтоўку. (А. Ж.);

пытальныя: «**Мо агонь большы ў лямпе зрабіць?**» — «**Нашто? Я і так бачу**». (А. Ж.);

эмацыянальна-ацэначныя: «**Ого! Вось гэта шчупак!**» (Лыньк.)

Да непадзельных сказаў адносяцца і такія, што выражаюць правілы этыкету: *добры дзень, прабачце, выбачайце, добры вечар, калі ласка, дзякуй, бывай і інш.*

Непадзельныя сказы самастойна не ўжываюцца, яны абавязкова звязаны з іншым сказам (сказамі), зыходзяць з яго зместу.

274. Прачытайце ўрыўкі з дыялогаў. Знайдзіце непадзельныя сказы, вызначце, што яны выражаюць.

1. «А можа, падвязу на матацыкле на паўстанак?» — «Не, не. Дзякуй». (А. Ж.) 2. Не, выбачайце! Разам працавалі, разам і адказваць будзем. (Кр.) 3. «Хіба па справе якой, чалавеча?» — гукнуў Сілівон. Той абярнуўся, натапырыўся: «Вядома». (Лыньк.) 4. «Мы вас яшчэ на буксір возьмем!» — «Калі ласка». (Шам.) 5. «Заснуў ён толькі. Не трэба будзіць яго». — «Добра. Я заўтра заеду». (А. Ж.) 6. «Думаеш пасядзець яшчэ?» — «Пасяджу». — «Бывай здраоў!» (М. Л.) 7. «Што я для вас значу?» — «Усё!» — адказаў настаўнік. — «Праўда?» — ціха спытала Ядвіся. (К-с.)

§ 134. Парцэляцыя

Інтанацыйны падзел паміж асобнымі кампанентамі ў сказе можа супадаць з інтанацыйным падзелам паміж асобнымі сказамі. З гэтага вынікае, што сказ можна падзяліць з пэўнай стылістычнай мэтай на некалькі паведамленняў. Такая сінтаксічна-стылістычная з'ява называецца парцэляцыяй (ад франц. *parceller* — падзяляць на дробныя часткі): *Тут мы стаялі, сем чалавек брыгаднай разведкі. Перад двума гарнізонамі.* (Б.) *Унукаўскі аэрапорт — далёка за*

Масквою, за бярозавымі гаямі і пералескамі. **Але заўсёды людны, гулкі і гаманлівы.** (Грах.) Мэта парцэляцыі — надаць асобным членам выказвання большую сэнсавую і эмацыянальную нагрузку.

Парцэлявацца (выдзяляцца са сказа) могуць словы, спалучэнні слоў, радзей — сказы. Яны заўсёды змяшчаюцца пасля асноўнага выказвання (сказа) і звязваюцца з ім злучнікамі ці без іх. Перад парцэляванымі канструкцыямі робіцца працяглая паўза. *Самалёты зніклі ўдалечы, аднак нейзабаве паказаліся зноў. **Вярталіся.*** (І. М.) *Мы спявалі. **То хорам, то на змену, з гідавым мікрафонам. Песні рускія, украінскія, малдаўскія, армянскія — кожны сваю.*** (Б.) *Цяпер, убацьшы тое, што я ўбачыў за гэтыя два дні, можна прыплюсаваць і Добруджу. **Каб гаварыць, што і я, нарэшце, быў у Балгарыі.*** (Б.) Парцэляваныя канструкцыі сэнсава звязваюцца з асноўным выказваннем па-рознаму: выдзяляюць штосьці важнае, дадаткова паведамляюць што-небудзь, удакладняюць, паясняюць ці развіваюць асноўнае выказванне.

У адных выпадках са сказа могуць выдзяляцца канструкцыі без парушэння сувязей і адносін паміж членамі сказа: *Ззаду наводдалек яшчэ чуліся стрэлы, але тут было ціха. **Спакойна, мірна.*** (І. М.) *Праз боль, які поўніў усю яе [Ніну], адчувала толькі трывогу за дачку, за маці. **Страх за іх. Асабліва за малую.*** (І. М.) Параўнаем без парцэляцыі: *Ззаду наводдалек яшчэ чуліся стрэлы, але тут было ціха, спакойна, мірна. Праз боль, які поўніў усю яе [Ніну], адчувала толькі трывогу за дачку, за маці, страх за іх, асабліва за малую.* У другіх выпадках пры парцэляцыі перастаўляюцца часткі зыходнага сказа: *Атрад чакаў у бярэзніку каля паходных кухняў. **Конны.*** (Шам.) Параўнаем без парцэляцыі: *Конны атрад чакаў у бярэзніку каля паходных кухняў.*

Парцэлявацца могуць усе члены сказа, але часцей — даданыя. Дзейнік: *Дзеда, трэба сказаць, паважала ўся вёска. **Хто за гады, хто за былую спраўнасць у гаспадарцы, а хто па-сваяцку.*** (Б.) Выказнік: *Мама кажа, што бацька, калі наша армія гнала панюў на захад, толькі «вады напіцца» забег. **Пайшоў, а назад не вярнуўся.*** (Б.) Каля бярозак трохі верасу. ***Расцвіў у сонцы.*** (Б.) Азначэнне: *Заходзіла сонца. **Вялікае, барвовае, спакойнае.*** (Б.) Пытанне, безумоўна, жыццёва важнае. ***Але зусім не дыскусійнае.*** (Шам.)

Да паўненне: Потым гаварыў Пастушэнка, доўга і вельмі ўсхвалявана. **Аб становішчы ў палку. Аб клопатах** маладога камандзіра ўмацаваць баяздольнасць. **Аб хітрасці і каварстве** ворага — якраз пра тое, што часта думаў Багуновіч. (Шам.) Акалічнасць: А скрыпка спявае. **Сардэчна і сумна.** (Б.) Госця, блізкага чалавека, напрасілі заспяваць. І ён спявае. **Нягучна, але прыемна і шчыра.** (Б.)

Парцэляваня канструкцыі, выдзеленыя са сказа, набываюць большую сэнсавую нагрузку, чым у тым выпадку, калі б яны з'яўляліся членамі аднаго выказвання. Парцэлятыўныя канструкцыі набываюць форму сказа, але разам з асноўным выказваннем (сказам) яны ўтвараюць сінтаксічнае цэлае, у якім другая частка (часткі) граматычна і сэнсава звязана з першай.

275. Прачытайце. Знайдзіце выпадкі парцэляцыі. Ахарактарызуіце парцэляваныя канструкцыі паводле структуры (слова, спалучэнне слоў, сказ). Вызначце, якім членам яны выступаюць у адносінах да асноўнага выказвання (сказа), як звязваюцца з ім (злучнікам, без злучніка).

1. Усе чакалі стрэлаў, але з Дома ўрада не стралялі. Дом дзіўна маўчаў. Нібы вымер. (І. М.) 2. Унізе, пад нашай гарою, на вялікай паляне, ад мяне завешанай сеткаю лістоты, чуваць — спяваюць дзеці. Пад акардэон. (Б.) 3. Над рэчкай на лясной паляне — вогнішча. Рыбацкае, у летнім прыцемку. (Б.) 4. Слухаючы «Ой, не кукуй, зязюленька» ў цудоўным выкананні Шырмавай капэлы, мне шчасліва захацелася заплюшчыць вочы, працягнуць рукі і абмачыць свае пальцы ў свежасць вясновай раніцы... Як у раку. Як у крынічную ваду. Каб пасвяжэла на душы. (Б.) 5. Заглянем да сястры. Пагрэемся. (Б.) 6. Калісьці нехта выдумаў сякеру, песню, казку... Сам застаўшыся безыменным. (Б.) 7. Вострым слыхам Туравец лавіў за сабою ледзь прыкметны шум вялікага руху. Руху мноства людзей. (І. М.) 8. Малая стаяла ўжо ў новай сукеначцы. І прычасаная. З усмешкай, за якую ім даруецца ўсё. (Б.) 9. Зося хадзіла ў зажон. Жала чужое, думала пра сваё... А пад восень зрабіла тое, пра што думала, — купіла свайму хлопцу боцікі. Першыя ад роду. (Б.) 10. А ў зеляніне гэтай — голенькія, стракатыя бярозкі. Нібы ў чарзе па таксама зялёнае, толькі святлейшае. (Б.)

276. Спішыце. Падкрэсліце парцэляваныя канструкцыі. Вусна ахарактарызуйце іх, адкажыце, з якой мэтай аўтар выдзяляе іх у асобнае выказванне.

I. 1. Растуць дубы... Шумяць, як жывы помнік людзям, іх справам. (*Шам.*) 2. Гром пракаціўся па небе. Як заўсёды, з нейкім трывожным палахліва-радасным абяцаннем чагосьці лепшага. (*Б.*) 3. У дарозе ён [Максім] прастудзіўся. Біў кашаль. Балела ў грудзях. Таму не ездзіў на працу. (*Шам.*) 4. На ігліцы сёння кропелькі. А памацаў адну — ільдзінка. Гатовая і замерзнуць, і капнуць на снег. (*Б.*) 5. Немцы стаялі і сядзелі на зямлі, згрудзіўшыся і заняўшы ўсю дарогу і пасеку, — мусіць, ішлі былі на Тартак. На-сустрач. (*Пташн.*) 6. Увесь народ нялёгка скарыць. Пад чужым ярмом ніхто доўга не захоча жыць. Асабліва цяпер. (*Чыгр.*) 7. А людзі гэтыя спяваюць! Так шчыра, хораша, на два галасы. (*Б.*) 8. Вельмі ўразлілі мяне словы пра дзядзьку. Ашаламілі. (*Шам.*)

II. 1. Асфальтаваная істужка бяжыць удалеч. Спачатку ўздываецца, выпінаючыся, на ўзгорак, потым прападае недзе і выходзіць зноў на від далёка ў смуге спякотнага лета. (*I. М.*) 2. У Камене немцы аж два разы выганялі з вёскі людзей і перлі перад сабой на лог да Віліі, дзе на другім беразе былі партызанскія акопы. І старых, і малых... (*Пташн.*) 3. Буланы спыняўся на пясках, адпачываў. Каня не падганялі. Шкадавалі. (*Шам.*) 4. Рака над гэтым плыткім блакітам нагадвала чароўную сонную красуню: здарожылася і спіць сабе салодкім сном, паклаўшы галаву на шырокае лісце дуба, якое ён, нізка нахіліўшыся, працягнуў ёй у дужых руках... Як у казцы... Няйначай, як у казцы... (*Кір.*) 5. Ад удару Сяргей страціў прытомнасць. І, выходзіць, аглух. (*Шам.*) 6. Прышоў ліст. Просты і непаўторны, цёплы і жыццядайны. (*Янк.*) 7. Не было канца рэчу — яно ўрачыста і велічна пакацілася паміж сценамі лесу, пад блакітам неба, па рачных берагах. То аддалялася і гучала аднекуль адгалоссем, то магутна вярталася зноў... (*Кір.*)

277. З рамана Янкі Брыля «Птушкі і гнёзды» (аповесць другая, раздзел «Было гэта ці не?», ч. 1) выпішыце 5 парцэляваных канструкцый. Абгрунтуйце аўтарскае выдзяленне іх.

278. Прачытайце. Раствлумачце пастаноўку ўсіх знакаў прыпынку. Вусна зрабіце сінтаксічны разбор простых сказаў.

Калі ў вясновым ці асеннім блакіце мы чуем і бачым журавоў, у каго не зашчыміць у сэрцы і разам з тым не ажыве радасць, якую можна, па-мойму, перадаць толькі двума словамі: зноў жураўлі.

Але якое балючае відовішча — жураўлі ў ваенным небе!

Была гарматная і мінамётная перастрэлка, кананада і грывоты разрываў, здавалася, засланілі ўсе гукі на зямлі. І ўсё ж жураўлінае «курлы» пачулі амаль усе... І ўсе, мабыць, узнялі вочы ў неба, шукаючы птахавы клін. Бо агонь пачаў сціхаць, нават з нямецкага боку грывела ўсё менш. Там таксама, мусіць, былі і людзі...

Жураўлі ляцелі чамусьці не на поўдзень, як заўсёды ўвосень, а з захаду на ўсход. Клін жураўліны, то збіваючыся, то настроіўшыся зноў, хутчэй-хутчэй прагнуў пакінуць грывлівую зону... Мусіць, птахі таму і кіраваліся на ўсход, што там было ціха, каб там ужо ўзяць патрэбны кірунак. А я глядзеў на іх (і, напэўна, не адзін я) і думаў, што гэта жураўлі з Беларусі і што яны, нібы выгнаннікі, таксама, як і людзі, шукаюць паратунку ад чужаніц на вольнай зямлі, у вольным небе...

Чуючы іхняе «курлы», я не мог стрымаць слёз і зразумеў, што можа азначаць адно імгненне. Яно можа асвятляць святасцю ўсё жыццё... (К. Кірзенка.)

СКЛАДАНЫ СКАЗ

§ 135. Агульная характарыстыка складаных сказаў

Складаным называецца сказ, у якім аб'яднаны сінтаксічна і сэнсава дзве ці некалькі частак, кожная з якіх мае сваю граматычную аснову і будовай нагадвае просты сказ: *Хоць тысячы цудоўных небасхілаў я перасек і ўбачу шмат другіх, пра небасхілы бацькайшчыны мілай не мог нідзе я думаць без тугі.* (Панч.) У гэтым складаным сказе дзве часткі, якія нагадваюць простыя сказы.

Часткі складанага сказа, у адрозненне ад простых сказаў, не маюць інтанацыйнай закончанасці, яны зліваюцца ў адно цэлае сэнсам і інтанацыяй. Далей для

зручнасці часткі складанага сказа будуць разглядацца як простыя сказы.

Паводле структуры і значэння складання сказы неаднолькавыя: у іх выдзяляецца некалькі груп. Асноўныя групы складаных сказаў можна паказаць на схеме.

У кожнай з гэтых груп ёсць свае падгрупы, свае правілы расстаноўкі знакаў прыпынку.

У складаным сказе простыя сказы аб'ядноўваюцца ў адно цэлае пры дапамозе разнастайных моўных сродкаў. Асноўныя з іх — злучнікі, злучальныя словы, інтанацыя. Простыя сказы звязваюцца або пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў, або без іх. Аднаводна з гэтым выдзяляюцца дзве групы складаных сказаў — злучнікавыя і бяззлучнікавыя.

У злучнікавых сказах простыя сказы звязваюцца пры дапамозе злучнікаў — злучальных ці падпарадкавальных. Ролю падпарадкавальных злучнікаў могуць выконваць некаторыя займеннікі і прыслоўі, якія называюць у сінтаксісе злучальнымі словамі.

Паводле характару злучнікаў, якімі звязваюцца простыя сказы, злучнікавыя сказы ў сваю чаргу падзяляюцца на дзве групы — складаназлучаныя і складаназалежныя.

Складаназлучаныя — такія складаны сказ, у якім простыя сказы сінтаксічна раўнапраўныя і звязваюцца паміж сабою злучальнымі злучнікамі: *Вузенькая кладка на палявой рачульцы, і нам на гэтай кладцы ніяк не размінуцца.* (М. Т.)

Складаназалежныя — такія складаны сказ, у якім простыя сказы знаходзяцца ў залежнай сувязі і звязваюцца пры дапамозе падпарадкавальных

злучнікаў ці злучальных слоў: *Лепей за ўсё мне на свеце мясіна тая, дзе я нарадзіўся і ўзрос.* (Кір.)

Часам сустракаюцца злучнікавыя складаныя сказы, якія нельга аднесці ні да складаназлучаных, ні да складаназалежных. Пераважна яны афармляюцца як складаназалежныя сказы, але простыя сказы ў іх не залежаць адзін ад аднаго: *Калі сярод хлопцаў вылучаўся сваімі здольнасцямі Мініч, дык між дзяўчатак такою была Ліда Мураўская.* (К-с.)

Бяззлучнікавыя — складаныя сказы, у якіх простыя сказы звязваюцца без злучнікаў, а толькі пры дапамозе інтанацыі: *Вецер носіць белыя сняжынкі, ходзіць восень ціхай белай павай.* (Зв.)

Даволі часта ў складаных сказах з трыма і больш простымі сказамі ўжываюцца, камбінуюцца розныя сродкі сувязі. Такія сказы называюць складанымі сказами з рознымі відамі сувязі: *Зазвінеў званок, і ўсе сталі кіраваць да дзвярэй, каля якіх сабраліся чародкі людзей, што весела і заклапочана даставалі з кішэняў пасведчанні.* (І. М.)

279. Прачытайце. Назавіце складаныя сказы. Вызначце, колькі простых сказаў уваходзіць у склад кожнага з іх, як яны звязваюцца паміж сабою — злучнікамі і злучальнымі словамі ці без злучнікаў.

Была такая пара лета, калі не ўбачыш маўклівай птушкі. Усё спявала навакол. Ляшчыннік над ручаём ажно калаціўся без ветру — неўгамонныя птахі спявалі і варушылі яго голле не толькі крыламі, а, здавалася, галасамі... Радавалася і душа Алесь. ...Вось ён мінае ручай і ступае на літоўскую зямлю. Вунь, на ўзгорку, відаць гонтавыя і чарапічныя дахі хат. І раптам прыйшла думка: усяго гэтага магло не быць. Крыху больш за дзесяць год назад тут была дзяржаўная мяжа панскай Польшчы і Літвы, і яму нечага было думаць, каб тады перайсці гэты мосцік. Малы быў Алесь Іванюта, але памятае, што падысці сюды было нельга. А яшчэ помніць ён, што калі прыходзілі жаўнеры ў вёску, дык насміхаліся з усіх, абзываючы «мужыкамі». Алесь уважліва прыглядаецца. Ніякай розніцы ў краявідзе: з аднаго боку звісала над вадою дуплаватая задумлівая вярба, а з другога — хілілася да яе старая алешына. Абедзве як бы гаманілі з ручаём. І трава, і кветкі,

і матылі, і конікі — усё тое ж самае, усё жыло разам.

«Як добра, што ўсё змянілася», — падумаў Алесь і закрочыў далей. (П. Броўка.)

- Вызначце стыль тэксту.

СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ

§ 136. Агульная характарыстыка складаназлучаных сказаў

У складаназлучаных сказах простыя сказы звязваюцца пры дапамозе злучальных злучнікаў. Сярод іх выдзяляюцца:

1. Спалучальныя: **і, ды** (у значэнні **і**), **ні — ні**. З'явы рэчаіснасці, пра якія паведамляецца ў сказе з гэтымі злучнікамі, могуць быць адначасовыя ці паслядоўныя: *Шуміць лес, і шамаціць пад нагамі лісце.* (Шам.) *Ціха ноччу. Ні чалавека на вуліцы, ні агенчыка ў вокнах.* У гэтых сказах гаворыцца пра адначасовыя з'явы. *Надвечар усхадзіўся вецер, і пад поўнач захаладала.* (К. Ч.) Тут гаворыцца пра паслядоўныя з'явы.

Простыя сказы складаназлучаных сказаў са злучнікам **і** могуць выражаць прычынна-выніковыя адносіны (у першым — прычына, у другім — вынік): *Дыхнула вясна, і зямля стала вясёлая.* (К. Ч.)

Злучнік **і** можа паўтарацца, у гэтым выпадку ён надае сказу асаблівы рытм і інтанацыю, ён падкрэслівае аднароднасць простых сказаў у складаным: *І хмары хадзілі, і сонца свяціла, і пад золатам халоднай ясныты ціха ляжала зямля.* (К. Ч.) *І грукваюць голлем дубы, і ветры пайднёвыя веюць, і ўзгоркі крутыя гарбы пад сонечнай сеткаю грэюць.* (Гл.)

2. Супраціўныя: **а, але, ды** (у значэнні **але**), **аднак, затое, дык**. У складаназлучаным сказе з гэтымі злучнікамі з'явы супастаўляюцца або супрацьпастаўляюцца. Больш часта ўжываюцца **а, але, ды**: *Між дзяўчат-бярозак чырванее ясень, а пахмуры ельнік вабіць сонца ў засень.* (К-с.) *Налятай вихор з навальніцаю, ды не гнуўся ты перад бураю.* (К-с.) Злучнікі **аднак, затое, дык** ужываюцца значна радзей: *Люда не вельмі радавалася жніву, затое Васіліна была на ўзлёце.* (Хадк.)

Ролю супраціўных злучнікаў часам у складаназлу-

чаным сказе могуць выконваць часціцы **толькі, ж(жа), аж**: *Возера было спакойнае, толькі ля самага берага з'яўляліся хвалькі.* (Каратк.) *Іншы каваль з ёй [скрыпкай], напэўна, гамоніць, мы ж уздыхаем і толькі зайздросцім.* (Бр.) *Думаў улетку завітаць на колькі дзён да бацькоў, аж не выйшла.* (К. Ч.)

3. Размеркавальныя: **ці, або, то — то, не то — не то, ці то — ці то**. Яны могуць паказваць на чаргаванне з'яў, на магчымасць адной з'явы з дзвюх ці некалькіх: *Ці ветры прамчацца з шумам, ці снягі цярусяць.* (Бр.) *То дождж вадаспадам сцякае, то снег да асфальту прымёрз.* (Панч.) *Ці то сонца свеціць, ці то месяцысны вам смяецца з неба весела і шчасна.* (Куп.)

У складаназлучаным сказе з трыма ці больш простымі сказамі могуць ужывацца рознатыповыя злучальныя злучнікі: *Пара б і вучыцца, дык школы няма, і панскія школы не вучаць дарма.* (К-с.) У гэтым сказе супраціўны злучнік **дык** і спалучальны **і**.

280. У складаназлучаных сказах назавіце простыя сказы, а таксама злучнікі, якія іх звязваюць. Вызначце разрад злучнікаў.

1. Жураўлі праляталі над полем, забіраючы лета з сабой, ды **пагульваў** вецер на волі з неакрэсленай ціхай журбой. (К-с.) 2. Плывуць дні, ночы ў хвалях часу, і восень сунецца пад тын. (К-с.) 3. Паплавы прытаіліся слухаць гэту бурную мелодыю зыкаў, а поле адгукнулася роўнымі песнямі. (К. Ч.) 4. Ці перад імі [продкамі] мне трымаць адказ за кожны крок і сказ не надта гладкі, ці з думаю адзінаю пра вас на свеце жыць, далёкія нашчадкі? (Грач.) 5. Не надта вялікі калгас «Слабада», ды дружна працуе яго грамада. (К-с.) 6. На Мядзелі не так прыгожа, як на Нарачы, затое чаек тут больш. (В. В.) 7. Васіліна цяпер штодня бывала ў полі, але яго выгляд не лашчыў яе позірку. (Хадк.) 8. То салавей зальецца ўдала, то шпак пасобіць ценарком. (Бр.) 9. **Вечарэла**, а ў нас на радзіме была трэцяя гадзіна дня. (Грач.) 10. У мора **апускаўся** шар чырвоны, і хвалі закіпалі і раўлі, ды раптам побач, ледзь вышэй балкона, на поўдзень праляцелі жураўлі. (Грач.)

● Вызначце склад выдзеленых слоў.

§ 137. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах

У складаназлучаным сказе паміж простымі сказамі ставіцца коска: *Дзе і як ні жыў бы чалавек, а памяць першых сцэжак назаўсёды застаецца ў яго сэрцы.* (Грах.) *Абложанае бялявымі хмарамі неба, здавалася, ніжэй навісла над зямлёй, і пухайныя сняжынкі спакойна падалі на гэты высокі лес і дарогу.* (К-с.)

Калі простыя сказы ў складаназлучаным даволі развітыя або маюць свае знакі прыпынку, то паміж імі ставіцца кропка з коскай (перад злучнікамі *і, ды* ў значэнні *і* — толькі ў тым выпадку, калі яны звязваюць сказы, якія пры адсутнасці злучнікаў маглі б раздзяляцца кропкамі): *А глянь на луг пад вечар, браце! Увесь, як ёсць, ва ўсім ахваце, па ўсіх грудях аж за дарогу ўстаўлен копамі мурогу; і так свяжуткі копкі тыя, і так выразны, бы жывыя, і выгляд кожнае адметны, але ўсе разам так прыветны!* (К-с.)

Калі ў складаназлучаным сказе другі просты сказ паказвае вынік або нечаканае дзеянне, перад злучнікам *і* можа ставіцца працяжнік: *Апошні перавал — і ўнізе вялізнаю дугою рассыпаліся тысячы агнёў.* (Грах.) *Вось дзьмухне вецер — і вяршаліны асін паціху закіпяць.* (Панч.)

Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе не ставяцца перад злучальнымі злучнікамі, якія звязваюць простыя сказы, у наступных выпадках:

а) калі гэтыя простыя сказы маюць агульны даданы член, часціцу ці пабочнае слова: *На досвітку сінім ярчэ мароз і свеціцца іней на голлі бяроз.* (Гіл.) *Цішыня. Толькі жайўранак заспявае ў вышыні ды ветрык зашастае каласамі.* (Лыньк.) Агульным можа быць і супраціўны злучнік: *Як трыццаць год таму назад, ідзём знаёмаю аляей, ды пасталеў намнога сад і мы намнога пасталелі.* (Зв.);

б) калі простыя сказы — назывныя: *Сакавітая зеляніна травы і блакітная бель ракі.* (Асіп.)

281. Прачытайце. Растлумачце правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ці іх адсутнасць паміж простымі сказамі ў складаназлучаным сказе. Зрабіце сінтаксічны разбор першага сказа.

1. У гэтым будынку ў свой час змяшчалася полацкая брацкая школа і ў ёй вучыў шкаляроў выдатны палачанін, вучоны і паэт XVII стагоддзя Сімяон По-

лацкі. (*Хадк.*) 2. У Мінску цяпер сем гадзін вечара мінулага дня, а тут хутка пачне світаць. (*Грах.*) 3. Дождж ідзе, і на сэрцы маркотна, і душы не хапае спакою. (*Зв.*) 4. Глядзіш на іх [баравікі] — і сэрцу міла. (*К-с.*) 5. Адна работа за другою ідзе-плыве сваёй чаргою то ў агародзе, то на полі і не спыняецца ніколі; і так у клопаце, у рабоце, і то ў няволі, ці ў ахвоце вясна мінецца. (*К-с.*) 6. Настане ноч — і ўсюды ціха. (*К-с.*) 7. У глыбі кватэры зараз жа грукнула крэсла і пачуліся крокі. (*К-с.*) 8. Пацягне ад комінаў ветрыкам слабым — і ў сажалцы ўжо захлынаюцца жабы. (*Грах.*) 9. Гуляй, зіма, твая часіна! Ды скоро будзе палавіна, а там цяплом табе павее; а ўдзень і сонейка прыгрэе! (*К-с.*) 10. І сонца, і блакіт, і рэчкі бег імклівы, а дома — шум ракіт і ціхі спеў каліны. (*Я. П.*)

282. Спішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Вызначце, дзе злучнік *і* звязвае простыя сказы, якія ўваходзяць у складазлучаны, а дзе — аднародныя члены. У складаназлучаных сказах назавіце суадносіны паміж простымі сказамі (абазначаюць адначасовасць ці паслядоўнасць дзеяння, прычынна-выніковыя адносіны).

1. Спяшаліся на працу ленінградцы і помнікі іскрыліся расой. (*Панч.*) 2. Цьмянеюць дальнія планеты і толькі месяц малады кідае срэбныя манеты ў шкло люстранае вады. (*Зв.*) 3. Верасень на плечы ўскінуў плашч барвовы і пад сонцам крочыць праз гаі, дубровы. (*Я. П.*) 4. На беразе гадоў шчэ сонца не зайшло і клічуць светлыя шляхі-дарогі. (*Я. П.*) 5. Пяць год вайна і мы стаміліся. (*Гл.*) 6. У гэты момант дзверы з кухні адчыніліся і ў пакой увайшла бабка. (*К-с.*) 7. Губляе верасень залочанае пер'е і ў пераддзвер'е восені вядзе. (*Зв.*) 8. Возера невялікае і мы даволі хутка закончылі яго агляд. (*В. В.*) 9. Сляды расталі капытоў і санак на зgone доўгай снежнае зімы і я лаўлю зялёны след маланак, спеў салаўя і першыя грамы. (*Грах.*)

283. Спішыце, ставячы знакі прыпынку. Растлумачце пастапоўку знакаў прыпынку ў складаназлучаных сказах.

1. Адзенуць новую адзежу дубы сталёвыя камлі а хмаркі неба замярэжаць **усплыўшы** ціха з-за зямлі. (*К-с.*) 2. Канец верасня а па-ранейшаму цёпла як летам. (*І. Н.*) 3. Мне рукі азяблыя полымя грэла а роднае слова сагрэла душу. (*Грах.*) 4. І зноў па завейнай дарозе шалёна я мчаўся назад і стукала сэрца ў тры-

возе і даль засцілаў **снегапад**. (Зв.) 5. То праскочыць конік лугам-далінаю то прасвішча вецер у полі нада мною. (К-с.) 6. Адна міна ўцэліла ў ствол сасны. Кортка бліснула полымя і дрэва пераламалася. (І. М.) 7. За квасам елі верашчаку а потым блінчыкі на маку а там ламанцы праснакі з пшанічнай добрае мукі а макау сок такі салодкі! (К-с.) 8. Недзе далёка-далёка паблісквала мокрае вясло і чарнела хісткая рысачка чоўна. (Грах.)

- Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ

§ 138. Агульная характарыстыка складаназалежных сказаў

Складаназалежны сказ мае дзве суадносныя часткі — галоўны сказ і даданы. Сказ, які граматычна падпарадкоўвае сабе другі сказ, называецца галоўным. Сказ, які падпарадкоўваецца галоўнаму, называецца даданым.

Даданы сказ можа адносіцца да якога-небудзь слова ў галоўным або да ўсяго сказа ў цэлым. Ад галоўнага сказа ці ад слова ў ім можна паставіць пытанне да даданага. Так, у сказе *Паабапал дарогі пацягнуўся бор з высокімі старымі соснамі, галіны якіх павіслі над шашой* (Шам.) галоўны сказ — *Паабапал дарогі пацягнуўся бор з высокімі старымі соснамі*, даданы — *галіны якіх павіслі над шашой*. Даданы сказ адносіцца да слова *соснамі* ў галоўным сказе, ад гэтага слова можна паставіць пытанне якімі? да даданага сказа.

У галоўным сказе можа быць указальнае слова — займеннік ці прыслоўе. У такім выпадку даданы сказ адносіцца да ўказальнага слова і, паясняючы, канкрэтызуючы яго, выконвае ролю таго самага члена сказа, якім з'яўляецца ўказальнае слова. Напрыклад, у сказе *Сена з атавы не дае таго водару, які звычайна напаўняе луг у чэрвені* (Шам.) указальнае слова **таго** — азначэнне, а даданы сказ з'яўляецца разгорнутым азначэннем да гэтага слова. У сказе *Цягнік стаў там, дзе па адзін бок чыгункі быў малады бярозавы гай* (К. Ч.) указальнае слова **там** — акалічнасць месца, а даданы сказ — разгорнутая акалічнасць месца да ўказальнага слова.

Паводле значэння даданага сказы падзяляюцца на азначальныя, дапаўняльныя, дзейніковыя, выказніковыя і акалічнасныя (месца, часу, прычыны, умовы, уступальныя, мэты, спосабу дзеяння і ступені, параўнальныя).

У складаназалежных сказах даданы сказ звязваецца з галоўным пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў *што, як, калі, бо, таму што, як толькі, хоць, каб, нібы, быццам* і інш., а таксама злучальных слоў — адносных займеннікаў *які, чый, хто, што*, прыслоўяў *дзе, куды, адкуль* і інш.

Злучнікі не з'яўляюцца членамі сказа, яны толькі злучаюць простыя сказы ў складаныя. Злучальныя ж словы звязваюць даданы сказ з галоўным і адначасова выступаюць членам сказа: *Пасадзілі ля дома бярозку, пажадалі ёй добрага росту, каб на радасць і ўнукам была.* (А. П.) Тут *каб* — злучнік. *Каля агню ў бары смалістым, дзе поўнач білася крылом, не раз сапёра-гарманіста салдаты слухалі палком.* (М. К.) У гэтым сказе *дзе* — злучальнае слова (акалічнасць месца).

Злучнікі ў складаназалежным сказе могуць быць парнымі: *калі — то, чым — тым, хоць — але*. Другую частку некаторых парных злучнікаў нельга блытаць з указальным словам, якое таксама змяшчаецца ў галоўным сказе: *Чым далей плылі па рацэ, тым болей было прытокаў.* (Сач.) Тут парны злучнік *чым — тым*. *Не хачу між калосся быць коласам тым, што часамі ўзрастае без зерня.* (М. А.) У гэтым сказе *тым* — указальнае слова.

Словы *што, як* могуць быць у сказе злучнікамі або злучальнымі словамі. Трэба памятаць: злучальнае слова *што* (займеннік) часта замяняе пэўнае слова з галоўнага сказа, і гэтыя слова можна паставіць замест *што*. У многіх выпадках злучальнае слова *што* можна замяніць злучальным словам *які*: *Тады я вырашыў адзін плысці да той хваіны, што працягнула да мяне праз акіян галіну.* (М. Т.) У гэтым сказе *што* — злучальнае слова; замест яго можна ўставіць слова *хваіна*, якое яно замяняе; таксама замест *што* можна ўставіць злучальнае слова *якая*. *Лемяшэвіч так вывучыў дзесяты клас, што адразу пазнаваў настрой вучняў.* (Шам.) Тут *што* — злучнік.

Злучальнае слова *як* (прыслоўе) у сказе акалічнасць, адказвае на пытанні якім чынам? якім

спосабам?: Дзеці ўважліва глядзелі і запаміналі, **як** пускае майстар станок. Тут **як** — злучальнае слова, яно адказвае на пытанне якім чынам? і з'яўляецца акалічнасцю.

Злучнік **як** у многіх выпадках можна замяніць злучнікамі **што, чым, калі** або зусім апусціць: *Адсюль відаць, як дужы экскаватар настойліва ўгрызаецца ў руіны.* (Аўр.) У гэтым сказе злучнік **як** можна замяніць злучнікам **што**: *Адсюль відаць, што дужы экскаватар...* або апусціць: *Адсюль відаць: дужы экскаватар...*

284. Прачытайце. Адкажыце, якімі злучнікамі ці злучальнымі словамі звязваюцца даданыя сказы з галоўнымі. Назавіце ўказальныя словы, калі яны ёсць у сказе.

1. Пачынаюць ныць былыя раны, быццам зноў метал мяне апёк. (А. П.) 2. Ніхто з нас у бітвах не гнуўся, хоць лівень свінцовы вакол. (Астр.) 3. Трывожны час блакады, калі ўсё наваколле гарэла агнём, прайшоў. (Р. Н.) 4. Цяпер я праплываю міма таго месца, дзе ў Піну ўліваецца Прыпяць. (В. В.) 5. Мы трапілі на Палессе якраз у той час, калі рэкі ўвайшлі ў свае берагі. (Сач.) 6. Шасэйная дарога, якая праходзіла праз горад, была захоплена фашыстамі. (Лыньк.) 7. У Сібір паехаў хлопец, дзе тайга ды гущары, гідрастанцыю будзе на шырокай Ангары. (Р.) 8. Гэта была рослая, пераспелая сасна, якіх ужо вельмі мала асталося ў тутэйшым лесе. (Сач.) 9. Лемяшэвіч стрымаўся, каб не пахваліць вучня. (Шам.) 10. Толькі на лодцы можна дабрацца туды, куды не трапіць ні фурманка, ні машына, ні пешаход. (В. В.) 11. За пасёлкам поле падымалася ўгору, туды, дзе сінеў лес. (Асін.)

285. Спачатку выпішыце сказы, у якіх даданыя звязваюцца з галоўнымі злучнікамі **што, як**, а пасля — сказы са злучальнымі словамі **што, як**.

1. Сярод тых, што закладвалі першыя падваліны Камсамольска, шмат нашых землякоў. (Грач.) 2. Хвала зямлі і высям зорным па простае той прычыне, што мы не лішнія шасцёрні ў дарагой Айчыне. (Панч.) 3. Нам хочацца шчырай гарачай працы, што свету дае прыгажосць. (Кір.) 4. Бычок. Гэтак называлася невялічкая затока, што адыходзіла ад Прыпяці пад Петрыкаў. (Янк.) 5. Заўжды мы тут любім спыніцца,

паслухаць, як шум гэтых дрэў зліваецца з гулам сталіцы ў адзін непаўторны напеў. (М. Т.) 6. Прайшла трэць стагоддзя, як зранена тут зямля. (Янк.) 7. Вокны, што выходзілі на вуліцу, насцярожана маўчалі. (Р. Н.) 8. Не звярталі ўвагі на тое, як хто адзьяваўся. (Шам.) 9. І як мне сэрцу не паверыць, што зноў вярнулася юнацтва. (С. Ш.) 10. Так і я аддам, як спадчыну, дазвання, барацьбы агонь, што ў сэрцы берагу. (А. К.)

§ 139. Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі

Даданы азначальны сказ адносіцца да назоўніка (ці слова, якое замяняе назоўнік) у галоўным сказе і паясняе яго. Даданы азначальны сказ адказвае на пытанне які? (якая? якое? якія?), звязваецца з галоўным злучальнымі словамі **які, што, чый, каторы, дзе, куды, адкуль, калі** і злучнікамі **што, каб, як, нібы, быццам**. Найбольш ужывальныя для сувязі даданых азначальных сказаў злучальныя словы **які, што**: *Нарач адносіцца да азёр, якія не зарастаюць раслінамі.* (В. В.) *На пайднёвым усходзе з возера выцякае рэчка Нарач, якую мясцовыя жыхары называюць Нарачанкай.* (В. В.) *Злева паказалася дарога, што вяла ў леснічоўку.* (Лыньк.)

Злучальныя словы **які, што** могуць стаяць не адразу пасля галоўнага сказа, а ў сярэдзіне даданага: *На захадзе за вёскай віднеўся стары парадзелы парк, сухаверхія ясакары якога Лемяшэвіч бачыў з шашы.* (Шам.) *У дзень пагодны і ў навалу зямлі, цябе што ўздавала, будзь верны!* (Бр.)

Пры слове ў галоўным сказе, якое паясняецца даданым, можа ўжывацца ўказальны займеннік, што выступае азначэннем: *Дзе ж тая скрыпка, што нас паланіла і ўсхвалявала нашыя сэрцы?* (Бр.) *Была тая пара дня, калі сюды прыходзіў поезд — чатыры класныя вагоны з хвостом таварняку.* (М. Л.)

Даданы азначальны сказ можа быць не толькі пасля галоўнага, але і ў сярэдзіне яго: *Сорак сем хлопцаў і дзяўчат, якім бы жыць ды жыць, трапілі ў рукі ворагаў, і ўсе да аднаго загінулі.* (Сач.) *З таго дня, калі прыйшлі немцы, у горадзе пагасла электрычнасць.* (Р. Н.) *Да лясной рачулки, што бяжыць з крыніцы, сцежкаю хаджалай зубр ідзе з зубрыцай.* (Я. П.)

Прыслоўі, якія выконваюць ролю злучальных слоў, надаюць даданым азначальным сказам адценне месца або часу, а злучнікі **нібы, быццам, як бы** — адценне параўнання: *Да той далёкай вёскі, куды мы часамі ездзілі ў госці, лічылася ажно семнаццаць вёрст.* (Б.) *Быў той час, калі хочацца майчаць, нічога не думаючы і нікуды не спяшаючыся, глядзець у далеч.* (Грач.) *Турсевіч хадзіў на пакоіку і меў такі выгляд, як бы ён сам сабе пераказваў лекцыю.* (К-с.)

286. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку. Падкрэсліце злучальныя словы, якія звязваюць даданы сказ з галоўным, адной лініяй, а злучнікі — дзвюма. Назавіце месца даданага сказа.

1. Сцежкай ад вёскі агароды дрэвы хаты якой відаць з **вышэйшага** берага апоўдні прыйшоў сюды хлопец. (Б.) 2. А сёння я ў вачах тваіх што сто год мяне хвалявалі хачу пасяліцца і ні пра што ні пра што не пытаць. (Панч.) 3. Настала ў нас цяпер пара такая што ў полі ад зары і да зары камбайнаў гул і песні не змаўкаюць. (Панч.) 4. Думаецца пра жыццё якога ў лесе не злічыць не ўгледзець усяго. (Пташн.) 5. З тых дзён як помню я **сябе** помню і свайго дзеда. (Сач.) 6. Васіль што не хацеў ні з кім бачыцца менш за ўсё хацеў сустрэцца з Яўхімам. (І. М.) 7. Клава хавала лістоўкі ў такім месцы каб лёгка было дастаць праз плот. (Р. Н.) 8. У Ганны вырастала пачуццё нянавісці і помсты за спалены фашысцкай авіяцыяй Мінск за свой цудоўны палескі горад дзе яна жыла да вайны і спазнала столькі радасці. (Р. Н.)

● Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

287. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку. Падкрэсліце злучальныя словы, вызначце, да якой часткі мовы яны адносяцца, якім членам сказа з'яўляюцца. Назавіце, якое адценне надаюць даданаму сказу некаторыя з іх. Падкрэсліце ў галоўным сказе слова, да якога адносіцца даданы і паясняе яго.

1. Чацвёрты чалавек перадаваў прывітанне старому настаўніку імя якога ён [Лемяшэвіч] упершыню пачуў ад Жураўскага! (Шам.) 2. Ганна Сяргееўна папрасіла Меднага скласці план горада дзе былі б дакладна адзначаны ваенныя аб'екты акупантаў. (Р. Н.) 3. Кожную вясну адскоквае на пасеках малады сасняк што сам насеяўся за вайну. (Пташн.) 4. Завішнюк спыніўся якраз на тым месцы дзе павінен

стаяць капец. (*Пташн.*) 5. Ізноў плыву па той вадзе люстранай што я з далоняў колісь прагна піў. (*Хв.*) 6. Васіль Іванавіч усё глядзеў у той бок куды пайшлі людзі потым маўкліва прайшоўся па лесе ўважліва аглядаючы кожны закутак кожнае дрэўца. (*Лыньк.*) 7. Гэта звычайны шалаш якіх шмат можна ўбачыць на лугах у сенакос. (*Луж.*) 8. Паміж тым месцам дзе я стаю на ўзгорку і будынкамі станцыі — шырокая паласа пляжа. (*В. В.*) 9. Ганна ўжо цяпер уяўляла гэты радасны момант калі не нашы а немцы забігаюць у трывозе шукаючы ратунку. (*Р. Н.*)

288. Дапішыце даданыя азначальныя сказы.

1. На тым месцы, ..., стаяў млын. 2. У канцы вёскі, ..., вячэрнюю цішыню парушыла дзявочая песня. 3. Школа, ..., знаходзіцца на вуліцы Якуба Коласа. 4. Гарадок, ..., быў за тры кіламетры ад чыгункі. 5. Сярод непраходных балот, на востраве, ..., знаходзілася база партызанскай брыгады. 6. Мы пад'язджалі да вёскі, ...

§ 140. Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі

Даданы дапаўняльны сказ выступае разгорнутым дапаўненнем да слова ў галоўным сказе, якое ён паясняе. Даданыя дапаўняльныя сказы адказваюць на пытанні ўскосных склонаў і звязваюцца з галоўным злучнікамі **што, як, каб, быццам, ці** і інш., а таксама злучальнымі словамі **хто, што, які, калі** і інш. Найбольш ужывальны — злучнік **што**. У галоўным сказе можа быць указальны займеннік **той** (ён выступае дапаўненнем) пры слове, якое паясняе даданы сказ: *Мы помнім, што кройю здабыта на працу вялікае права.* (Гл.) *І стала прасіць маладое насенне, каб вецер узяў яго з сабою і панёс у аблюбаваную даль.* (К-с.) *Толькі на далёкай адлегласці можна адчуць, якая вялікая любоў да родных мясцін жыве ў чалавечым сэрцы.* (Пальч.) *Падпольшчыкі павінны былі давяршыць тое, што не ўдаецца разбіць авіяцыяй.* (Р. Н.)

Даданыя дапаўняльныя сказы адносяцца пераважна да дзеяслова, радзей — да назоўніка ў галоўным сказе. Звычайна гэта словы са значэннем маўлення.

думкі, паведамлення, успрымання, пачуцця, загаду, пажадання: *сказаць, падумаць, думка, паведаміць, растлумачыць, пачуць, пераканацца, спытаць, загадаць, загад, адчуваць, хацець, жаданне* і інш.

Калі даданы дапаўняльны сказ адносіцца да назоўніка, то ён набывае дадатковае азначальнае адценне: *Вестка* (пра што?), *што ўжо вызвалена ўся Беларусь, вельмі ўзрадавала Якуба Коласа*. (Луж.) (Да назоўніка *вестка* можна паставіць і дадатковае пытанне — *якая вестка?*)

Злучнік *што* звязвае даданы дапаўняльны сказ, у якім гаворыцца пра рэальныя факты. Аднак некаторыя злучнікі ці злучальныя словы надаюць даданаму дапаўняльнаму сказу пэўнае сэнсавое адценне. Напрыклад, злучнік *каб* надае адценне пажадання, прапановы; злучнік *нібы* — адценне меркавання, няўпэўненасці; злучальныя словы *дзе, куды, адкуль* — адценне месца: *Не злуй, што я сярод зімы табе тых красак не прыносіў*. (Астр.) *Ды хіба ж загадаеш каму, каб гады над табою і мною ўлады не мелі*. (Грач.) *Хадзілі чуткі, нібы Скуратовічавага сына ў лесе бачылі*. (К. Ч.) *Аленка з-за веснічак сачыла, куды паверне Сцёпка*. (К-с.)

Даданы дапаўняльны сказ звычайна знаходзіцца пасля галоўнага ці ў сярэдзіне яго. Калі даданы дапаўняльны сказ звязваецца з галоўным пры дапамозе злучальнага слова, то ён можа стаяць і перад галоўным: *Хто першы клаў грэблі на балотах, ніводзін чалавек у Лонве ўжо не скажа*. (Пташн.)

289. Прачытайце, знайдзіце даданыя дапаўняльныя сказы. Назавіце злучнікі ці злучальныя словы, якія звязваюць даданы сказ з галоўным, і слова ў галоўным сказе, да якога адносіцца даданы.

1. Стаю і слухаю, як у цішы зрываецца з галінкі спелы яблык. (Гіл.) 2. Тамаш раскажаў пра наша падполле, пра тое, што нам даручана наладзіць сувязь з партызанамі. (Сач.) 3. А салдат ніяк не ўцяміць, з кім ён гутарку вядзе. (Грач.) 4. Што пабачу, табе першаму скажу! (Бр.) 5. Маці не вытрымала, каб лішні раз не палюбавацца на дачку. (Шам.) 6. Галя разумела, якую аперацыю меў на ўвазе Арэхаў. (Р. Н.) 7. Заклапочаны гэтымі пошукамі, ён [Міхал Тварыцкі] мала прыслухоўваўся да таго, што рабілася на свеце. (К. Ч.) 8. Павінен жа нехта паслухаць, як сумна-

тужліва зязюля кукуе на познім змярканні ў бары. (Гіл.) 9. У прасторным кабінеце салдат каля стала. І пра ўсё, што ёсць на свеце, лёгка гутарка пайшла. (Грах.)

290. Спішыце, ставячы знакі прыпынку. Злучнікі, якія звязваюць даданыя дапаўняльныя сказы з галоўнымі, падкрэсліце адной лініяй, а злучальнае слова — дзвюма. Слова, да якога адносіцца даданы сказ,— хвалістай.

1. Праз штормы плывучы не раз заўсёды разам з тымі быў хто быў на вахце ў грозны час. (Бр.) 2. Салавей лічыў што мяцежнікі яшчэ тут і загадаў салдатам падрыхтавацца да бою. (Грах.) 3. Прыемна ехаць па старой даўно вядомай дарозе і наглядаць якія змены адбыліся на ёй за гэтыя гады. (А. Ч.) 4. Крыху шкада таго што засталася на скрыжаваннях дзён вятроў і рэк. (Панч.) 5. Анісім узабраўся на палатно і нейкі час стаяў і зачаравана глядзеў як роўныя стрэлы рэк рассякаюць і палавіняць далеч на дзве часткі. (Сач.) 6. Тарыел ніколі дагэтуль не быў тут і не ведаў ці ёсць тут сцежкі. (Сам.) 7. Я адчуваю колькі радаснай сілы бадзёрасці і ўпэўненасці далі мне вандроўкі па гэтых лясістых узгорках балотах і рэчках. (В. В.) 8. Дык ведай жа што свой парог і ў горы дапаможа. (Бр.)

● Знайдзіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Якое іх значэнне ў сказе?

§ 141. Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі

Даданыя дзейнікавыя сказы канкрэтызуюць, удакладняюць дзейнік галоўнага сказа, выражаны займеннікам, або выступаюць дзейнікам да выказніка галоўнага сказа. Яны адказваюць на пытанні хто? што? і звязваюцца з галоўным сказам пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў **хто, што, які, дзе, як, куды, быццам, каб** і інш.

Даданыя дзейнікавыя сказы падзяляюцца на дзве групы. Да першай адносяцца такія даданыя сказы, якія раскрываюць, дапаўняюць дзейнік галоўнага сказа, выражаны займеннікамі **той, усё, увесь, кожны, усякі**: *Той яснасць вока і думкі зберажэ, каму ў жыцці зазнаць прыпала многа.* (Зв.) *Толю vyrатавала тое, што ён, дабегишы да першага на ўзлеску хутара, па-*

стукай у акно. (Б.) *Усе, каму свабода дорага, падмайцеся на ворагаў, на катаў!* (М. Т.)

Другую групу складаюць даданыя дзейнікавыя сказы, якія выступаюць дзейнікам да выказніка галоўнага сказа. У галоўным сказе дзейніка няма, таму яго ролю выконвае даданы. Выказнік галоўнага сказа — пераважна зваротны дзеяслоў са значэннем успрымання (*успамінацца, зайважцца, адчувацца, здавацца*), незваротны дзеяслоў са значэннем уздзеяння на каго-небудзь (*акрыляць, весяліць, абнадзейваць, турбаваць*), прэдыкатыўнае прыслоўе (*добра, цікава, прыемна*): *З гары здаецца, што горад ляжыць на дне зялёнай талеркі.* (Хадк.) *За шараватай імглою і не зайважылася, як наперадзе выраслі Баранавічы.* (Луж.) *З аднаго боку, добра, што Талашова хата стаіць наводшыбе.* (К-с.)

291. Спачатку выпішыце сказы з даданымі дзейнікавымі першай групы, пасля — другой. Падкрэсліце злучнікі і злучальныя словы, якія звязваюць даданы сказ з галоўным, а таксама слова, да якога адносіцца даданы.

1. Вядома мне і кожнаму даўно, што патрабуе чыстае сумленне быць неабходным, хоць малым, званом паміж сваім і новым пакаленнем. (*Грах.*) 2. Чамусьці Лемяшэвічу ўпершыню здалася, што сапраўды шчырага друга можна знайсці сярод жанчын. (*Шам.*) 3. Той, хто дружбы шукае, — у нас знойдзе яе. (М. Т.) 4. Чутно было, як баяніст прабуе лады. (*Хадк.*) 5. Той толькі адчуе ўсю слодыч спаткання, хто горкасьць разлукі спытаў. (*Зв.*) 6. Далей пачало адчувацца, што вораг мае ўжо дакладныя весткі аб руху партызанскага атрада. (*Я. М.*) 7. Успамінаецца, як у вайну мы з ім ляжалі разам у акопах. (*Гл.*) 8. Дабрацца летам да Глухога вострава мог толькі той, хто дасканала ведаў звілістыя тропкі між дрыгвы і куп'я, заросшага алешнікам, дзікаю лазою, кустамі нізкарослага бярэзніку і рознаю зараслю. (К-с.) 9. Добра, што дождж, нарэшце, скончыўся. (*Лыньк.*)

§ 142. Складаназалежныя сказы з даданымі выказнікавымі

Даданыя выказнікавыя сказы раскрываюць змест выказніка галоўнага сказа, выражанага займеннікам. Яны адказваюць на пытанне які іменна? і

звязваюцца з галоўнымі злучальнымі словамі і злучнікамі **хто, што, які, быццам, як** і інш.: *Мароз такі, што скоўвае дыханне.* (Зв.) *Уражанне такое, быццам знаходзіцца недзе пад Рыгай, на ўзбярэжжы Балтыйскага мора.* (В. В.) Даданы выказнікавы сказ можа знаходзіцца і перад галоўным: **Якое карэнне, такое насенне.** (Прык.) **Які розум, такая і гаворка.** (Прык.)

Даданыя выказнікавыя сказы звязваюцца з галоўным пры дапамозе тых самых злучнікаў і злучальных слоў, што і даданыя азначальныя, дапаўняльныя і дзейнікавыя. Найбольшае падабенства ў даданых выказнікавых з даданымі азначальнымі. Пры вызначэнні віду даданага сказа варта ў галоўным сказе звярнуць увагу на ўказальны займеннік (пры адсутнасці яго — уставіць), да якога адносіцца даданы сказ. Від даданага сказа вызначаецца тым, якім членам сказа выступае займеннік. *Ганна такая, што без справы сядзець не можа.* (Р. Н.) *Такая* — выказнік, даданы сказ — выказнікавы. *Такое справім мы ігрышча, што лес застогне і засвішча.* (К-с.) *Такое* — азначэнне, даданы сказ — азначальны. *Людзі першы раз сабраліся ўсе разам і пачулі такое, што ўчора яшчэ і не снілася.* (Грах.) *Такое* — дапаўненне, даданы сказ — дапаўняльны. *Багуцкаму здавалася (тое), што ён страчвае ўсякую ўладу над сабой, усю сваю вытрыманасць.* (Лыньк.) *Тое* — дзейнік, даданы сказ — дзейнікавы.

292. Прачытайце прыказкі. Спачатку выпішыце сказы з даданымі дзейнікавымі, а потым — з даданымі выказнікавымі.

1. Хто з маладосці працуе, той на старасці не шкадуе. 2. Які куст, такі і адростак. 3. Якая птушка, такое і гняздзечка. 4. Хто пытае, той не блукае. 5. Не ўсё мёд, што салодкае. 6. Хто позна ходзіць, той сам сабе шкодзіць. 7. Што добрае, тое само сябе хваліць.

● Растлумачце сэнс выдзеленых прыказак. У якіх выпадках можна іх ужыць?

293. Прачытайце. Назавіце від даданага сказа, вызначце, як звязваецца даданы сказ з галоўным, да якога слова ў галоўным сказе ён адносіцца.

1. Які размах, такі палёт. (Прык.) 2. Ён не такі, каб не сказаць праўды. (Грах.) 3. Думка такая, што не згадзіцца з ёй нельга. (Лыньк.) 4. Якая рука, такая

і рукавіца. (Прык.) 5. Песня была такая, як некалі жнеі пелі вечарам. (М. З.) 6. Таварыш той, хто памога заўсёды ў бядзе. (Прык.)

294. Запішыце складаназалежныя сказы ў такой паслядоўнасці: з даданымі азначальнымі, з даданымі дапаўняльнымі, з даданымі дзейнікавымі, з даданымі выказнікавымі. Падкрэсліце злучнікі і злучальныя словы, якія звязваюць даданы сказ з галоўным.

1. Даць хачу імя такое сыну, каб заўсёды памятаць ён мог пра бацькоў і пра сваю Айчыну, пра сыноўні перад імі доўг. (Неп.) 2. Не той аграном, што бясконца піша. (Прык.) 3. Было чуваць, як цёплы вецер лапача палотнішчам сцяга над вільчыкам рэўкома. (Грах.) 4. Я цябе і цяпер уяўляю сасонкай, што яшчэ палымнее вячэрняй зарой. (Грах.) 5. Лідачка была чамусьці ўпэўнена, што сягоння да іх прыйдзе настаўнік. (К-с.) 6. Ніхто толкам не ведаў, куды і адкуль ідуць цягнікі. (Грах.) 7. Хто не спытаў хоць раз трылогі, жыццю не ведае цаны. (Зв.) 8. Травую дзікай спавіліся сляды забытых пуцявін, дзе кроў сачылася калісьці слязьмі халодных журавін. (Тр.) 9. Ворагу наносіліся вялікія страты, якія немцы лічылі вынікамі бамбёжкі. (Р. Н.) 10. Кожны, каму давалося быць у Камянцы, захапляўся высокай, увенчанай зубцамі вежай. (В. В.) 11. Таму, каму дорагі мір і спакой, дружба вольных людзей і блакіт над зямлёй, мы — майстры, хлебаробы — руку падаём. (М. Т.)

§ 143. Складаназалежныя сказы з даданымі месца і прычыны

Даданыя месца паказваюць на месца дзеяння таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе. Яны адказваюць на пытанні дзе? куды? адкуль? і звязваюцца з галоўным сказам злучальнымі словамі **дзе, куды, адкуль**. У галоўным сказе гэтым словам могуць адпавядаць прыслоўі месца **там, туды, адтуль, адсюль, усюды** і інш.: **Там, дзе няма ніў, — суцэльная краіна наплавоў і балот.** (Каратк.) **У небе хмаркі, як абрыўкі дум, плывуць туды, дзе сонца сядзе хутка.** (Гіл.)

Калі такіх прыслоўяў няма, то даданы сказ месца адносіцца непасрэдна да выказніка галоўнага сказа: **Дзе нядаўна яшчэ было балота, цяпер каласіцца жыта.** (Хадк.)

Даданыя прычыны паказваюць на прычыну ці абгрунтаванне таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе. Яны адказваюць на пытанні чаму? з якой прычыны? і звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **бо, таму што, што**, радзей — **а то, як, дзеля таго што** і інш.: *Толькі Вязынку, хату Купалы наш народ захавае навек, бо і сёння адгэтуль няма пачынаецца песенных рэк.* (Панч.) *Часта даводзілася спыняцца, таму што дарога была кепская.* (І. М.) *Я занепакоіўся, што так доўга няма егера.* (В. В.)

У складаным злучніку **таму што** пры неабходнасці падкрэсліць прычыну **таму** можа знаходзіцца ў галоўным сказе ў ролі ўказальнага слова, а злучнікам выступае толькі **што**: *Аляксей спыніўся як бы таму, што ўніз з узгорка вяла пясчаная дарога.* (Шам.)

295. Выпішыце спачатку складаназалежныя сказы з даданымі месца, а потым — з даданымі азначальнымі з адценнем месца. Падкрэсліце злучальныя словы, а таксама словы ў галоўным сказе, да якіх адносіцца даданыя.

1. На стромкім лясістым беразе, там, дзе Амур робіць круты залом, узняўся горад. (*Грах.*) 2. Галя ідзе па расе каля пшаніцы туды, дзе дарога ў поле. (*Б.*) 3. Амаль вобмацкам знаходзім мы месца, дзе рака Бузянка бярэ свой пачатак з возера. (*В. В.*) 4. Дзе гультаёў больш, там жывецца горш. (*Прык.*) 5. Валашка і дзед Гарох доўга глядзелі ў той бок, дзе быў луг. (*В. К.*) 6. Там, дзе дрыжала празрыстае неба, чарнелі хмары, гусцелі і сунуліся на вёску. (*Пташн.*) 7. З надыходам восені дзікі перабіраюцца зноў у лясы, адкуль робяць часам начныя налёты на вясковыя палеткі. (*В. В.*) 8. Пачакаўшы крыху, мы падышлі да таго месца, дзе мядзведзь увайшоў у ваду. (*В. В.*) 9. Далей ад берага, там, дзе глыбей, вада здаецца сіняй. (*В. В.*)

296. Спішыце, знайдзіце даданыя сказы прычыны. Падкрэсліце злучнікі, якімі звязваюцца даданыя сказы з галоўнымі.

1. Прырода толькі дорыць дзівы, бо дзівам ёсць — яна сама. (*Бр.*) 2. Зазвінела ў сэрцы радасці струна не таму, што ў кветках **расцвіла** вясна. (*Р.*) 3. Вады дастаць бы, а то ў роце горка. (*М. Т.*) 4. А як цяпер быў кут парожан, то там Алесь **прымайстраваўся**. (*К-с.*) 5. Вярнуся хіба дадому, а то ляснік яшчэ ўбачыць. (*К. Ч.*) 6. Разліў ракі сёлета невялікі, таму што зіма

была маласнежная. (В. В.) 7. Помню круг, палёт руки, помню позірк пільны, бо спрадвек у нас гаршкі не багі ляпілі. (В. З.)

- Визначце склад выдзеленых слоў.

§ 144. Складаназалежныя сказы з даданымі часу і ўмовы

Даданя часу паказваюць на час дзеяння, пра якое паведамляецца ў галоўным сказе. Яны адказваюць на пытанні *калі?* як доўга? з якога часу? да якога часу? і звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **калі, як, пакуль, як толькі, ледзь, ледзь толькі, у той час як** і інш. Даданя сказы часу могуць займаць любое месца ў сказе: *Мы былі ўжо каля бярозавых кусцікаў, **калі** рэзка шчоўкнула і засвяціла ракета якраз над намі.* (А. А.) *Дзеці, **ледзь толькі** мы прычалілі да берага, акружылі наш цеплаход.* (Сач.) ***Як** змрок пагусцее, электравясёлкі ў вокнах прыветна мільгаюць святлом.* (Астр.)

Найбольш часта даданя сказы часу выконваюць ролю акалічнасці часу, *калі* яе няма ў галоўным сказе: *Недзе перад самым Новым годам, **калі** ў нашых лясах аб'явіліся партызаны, мы з Тамашом атрымалі заданне наладзіць з імі сувязь.* (Сач.) Значна радзей яны канкрэтызуюць, удакладняюць акалічнасць часу ў галоўным сказе: ***Пакуль** твой боль маім не стане болям, **дагуль** не загартуецца радок.* (Грач.)

Даданя сказы часу могуць абазначаць дзеянне, якое адбываецца адначасова з дзеяннем галоўнага сказа: *Міхась Лемяшэвіч здаваў экзамены за другі курс педвучылішча, **калі** пачалася вайна.* (Шам.), або дзеянне, якое адбываецца ў розны час з дзеяннем галоўнага сказа: ***Калі** развіднела, трое адправіліся ў разведку.* (Лыньк.)

Даданя ўмовы паказваюць на ўмову, пры якой магло ці можа адбыцца тое, пра што гаворыцца ў галоўным сказе. Яны адказваюць на пытанне пры якой умове?, звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **калі, як, каб, раз**. У галоўным сказе могуць быць суадносныя словы *то, дык*: *Ты не шкадуў нічога людзям, **калі** што людзям на карысць.* (Бр.) ***Як** пойдзеш нацянькі, **дык** праходзіш тры дзянькі.* (Прык.) ***Раз** кветак не было, **то** і яблыкаў не чакай.* (Прык.)

297. Спішыце, падкрэсліце злучнікі, якімі звязваюцца даданыя сказы часу з галоўнымі. Вызначце, пра якія дзеянні гаворыцца ў гэтых складаназалежных сказах — адначасовыя ці неадначасовыя. Назавіце месца даданага сказа.

1. Як толькі заружавела неба на ўсходзе, хлопцы рушылі ў дарогу. (*Лыньк.*) 2. Туга, сум, летуценні-мроі не пакідалі мяне ўсю восень і зіму, аж пакуль не паехаў я аднойчы дадому, у вёску. (*Сач.*) 3. Надвячоркам, калі горад спяваў і весяліўся, мы ішлі на ўскраіну горада. (*Грах.*) 4. Ледзь ступілі на двор, на ганку паявіўся Міканор. (*І. М.*) 5. Калі ўзыходзіць сонца, тады паяе ўсход. (*Ал.*) 6. Як на поле, на зямлю прыйшла раніца вясны, я пасеяла ў раллю жмені зёран ільняных. (*Куп.*) 7. Самы рух пачаўся тады, як пачынала ўсходзіць сонца. (*К-с.*) 8. Ледзь толькі мы перайшлі на правы бок, як па лістах арэшніку застукалі першыя буйныя кроплі дажджу. (*В. В.*)

298. Выпішыце з мастацкага твора, які вы цяпер вывучаеце па беларускай літаратуры, 4 складаназалежныя сказы з даданымі сказамі часу. Разбярыце іх.

299. Са зборніка Ф. М. Янкоўскага «Беларускія прыказкі, прымаўкі і фразеалагізмы» выпішыце 5 складаназалежных сказаў з даданымі ўмовы.

300. Спачатку выпішыце сказы з даданымі ўмовы, а потым — з даданымі часу. Злучнікі падкрэсліце.

1. Каб не губіць марна людзей, Праворны рашыў абысці Дом урада з тыльнага боку, з двара. (*І. М.*) 2. Як ішоў па **расістай** траве, не сабраў табе ў прыгаршчы рос. (*Р.*) 3. Калі да **дваццаці** работу рабіць не навучышся, то да сівой барады намучышся. (*Прык.*) 4. Мсціжаўцы, калі іх распытваць, помняць лес яшчэ і да нашага стагоддзя. (*Пташн.*) 5. Калі яшчэ туманяцца нізіны за ракой, іду ў поле раніцай сцяжынкай палявой. (*Р.*) 6. Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнулі ўлева і пайшлі па сцежцы на траве абочыны. (*Б.*) 7. Калі не можаш памагчы, то лепей памаўчы. (*Прык.*) 8. Як ляжа спаць, то забудзецца ўстаць. (*Прык.*) 9. На луг выехалі, калі ўзыходзіла сонца. (*Шам.*)

● Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

§ 145. Складана залежні скази з даданымі
спосабу дзеяння і ступені.
Даданія параўнальныя скази

Даданія спосабу дзеяння паказваюць, якім спосабам адбываецца дзеянне, пра якое паведамляецца ў галоўным сказе, і адказваюць на пытанні як? якім спосабам? Яны звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **як, што, аж (ажно), каб, як бы**. Часцей за ўсё такія даданія скази раскрываюць у галоўным сказе акалічнасць спосабу дзеяння, выражаную прыслоўем **так**: *Парыла так, што ў Куранях і навакол усё млела ў духаце.* (І. М.) *Лабановіч пачуўся так, як бы яго злавілі ў чымсьці непрыймным.* (К-с.) *Усе іх памылкі ён [настаўнік] стараўся выправіць і адзначыць так, каб не пакрыўдзіць і не ўразіць чулае дзіцячае сэрца.* (К-с.)

Да даданых сказаў спосабу дзеяння вельмі блізкія даданія ступені. Яны паказваюць на ступень праяўлення дзеяння, выражанага дзеясловам у галоўным сказе, або на ступень праяўлення прыметы, выражанай прыметнікам, прыслоўем ці назоўнікам. Даданія ступені адказваюць на пытанне ў якой ступені? і звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **што, як, ажно, колькі, быццам**. Даволі часта пры дзеяслове, прыслоўі, прыметніку, назоўніку ў галоўным сказе ўжываюцца ўказальныя словы **так, гэтак, столькі, такі, гэтакі**: *Дзе ж ты так доўга, песня, хадзіла, што павярнула так позна дахаты?* (Бр.) *Столькі караблёў запушчана, што не хопіць пальцаў іх злічыць!* (Панч.) *Загрымеў гэтак моцна гром, ажно здрыгануўся свет.* (М. Ч.)

Да даданых спосабу дзеяння і ступені блізкія даданія параўнальныя скази, якія паясняюць, характарызуюць галоўны сказ шляхам параўнання і адказваюць на пытанне як? Яны звязваюцца з галоўным сказам злучнікамі **як, нібы, бы, быццам, як бы, як быццам, чым**: *Яна скажа, як птушачка зашчабеча.* (Нар. тв.) *Глядзелі з вокнаў аганькі мне ўслед з трывогай шчырай, нібы ў далёкі і цяжкі я падымайся вырай.* (А. К.) *Вясна ідзе да нас на Поўнач пад грукат рэк, птушыны крык, бы напай вадой чараўнай яе раптоўна чараўнік.* (Зв.) *Лепей трошку зрабіць, чым багата нагаварыць.* (Прык.) Да даданых параўнальных адносяцца і параўнальна-супастаўляль-

ныя сказы са злучнікамі **чым** — **тым**: **Чым** далей ад мінулага, **тым** памятней яно. (Бр.) **Чым** большы сівер лютаўскі, **тым** сэрца гарачэй. (Р.)

Даданыя параўнальныя сказы з апушчаным выказнікам (няпоўныя сказы) трэба адрозніваць ад падобных да іх параўнальных зваротаў, якія звязваюцца са сказам параўнальнымі злучнікамі: *І вочы яго заблішчалі, як дзве незабудкі ў траве.* (К-с.) — параўнальны сказ, бо акалічнасць *у траве* адносіцца да апушчанага выказніка; *А лес, як добры той знаёмы, стаіць збялелы, нерухомы.* (К-с.) — параўнальны зварот.

301. Выпішыце складаназалежныя сказы ў наступным парадку: з даданымі спосабам дзеяння, з даданымі ступені, з даданымі параўнальнымі. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

1. Бывае — так сабе нашкодзіш што і ратунку не знайсці. (Бр.) 2. Чым будзе ноч цямнейшая тым зорчкі ярчэй. (Р.) 3. Лепей з ваўком у лесе стрэцца як на панскай печы грэцца. (Прык.) 4. Васіль так збялеў што Маша глянуўшы на яго спалохалася. (Шам.) 5. Хацелася крыкнуць так каб ад голасу таго загаласілі камяні белыя ў лесе халодныя зоры ў небе. (Лыньк.) 6. У хвойніку бліснулі два зеленаватыя агеньчыкі бы ўсё роўна матнуў хто папяросай. (Сач.) 7. І гэты дворык так змяніўся так гожа траўкай заіскрыўся што проста глянуць было любя. (К-с.) 8. Чай як бы яго чэрці таўханулі разліваецца па сталю. (К-с.) 9. Катэр падышоў так блізка што можна было разгледзець твары людзей. (Грач.)

302. Прачытайце. Успомніце, якія даданыя сказы, акрамя параўнальных, звязваюцца з галоўным параўнальнымі злучнікамі. Вызначце від кожнага даданага сказа.

1. Як той нявольнік прагне волі, так прагну я ступіць на ролі сваіх палеткаў. (К-с.) 2. Пачуўся раптам такі гук, быццам упала ў лужыну вялікая кропля. (П.) 3. Трызніш ты трывожна ў цяжкім, палкім сне, быццам ты на фронце, быццам на вайне. (К. Б.) 4. Яна кінулася на двор з такім імпэтам, нібы трэба было кагосьці выратаваць ад страшнай смерці. (Бяд.) 5. Туды цягнула нас, як цягне стрэлку компаса на поўнач. (Б.) 6. Ноч такая, быццам хто разліў у паветры чорнае чарніла. (Бяд.) 7. Лепей горкую рэдзьку есці, як з ня-

любим за стол сесці. (*Прык.*) 8. Максім ішоў так, быццам нешта нёс на галаве. (*Шам.*) 9. Тонкіх хмарак валаконцы сталі хораша ў радок, як бы ўюць яны для сонца з тых валоканцаў вянок. (*К-с.*)

303. Адкажыце, чым адрозніваюцца даданыя параўнальныя няпоўныя сказы ад параўнальных зваротаў. Выпішыце складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі.

1. А яна яму як светлы ранак, як юнацкі непаўторны свет. (*А. К.*) 2. Як вулей пчол перад раённем, гудзе народ у Петрушах. (*К-с.*) 3. І вось яны, чацвёртакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развязамага мяшка. (*Б.*) 4. Над зябкім полем, як прывязаны званочак, вісеў жаваранак. (*М. Л.*) 5. У небе хмарачкі дзянныя плылі, як гускі маладыя. (*К-с.*) 6. Думкі самі ішлі і праходзілі, бы тыя лёгкія хмаркі на небе. (*К-с.*) 7. Як мёд пчала збірае рупна ў соты, збіраем скарб з зямлі і з-пад зямлі. (*Куп.*)

§ 146. Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі і мэты

Даданыя ўступальныя сказы паведамляюць пра факт, процілеглы таму, пра што гаворыцца ў галоўным сказе. Яны адказваюць на пытанне нягледзячы на што? і звязваюцца з галоўным сказам пераважна злучнікам **хоць (хаця)**: *Так пачыналася дарога ў новы дзень, у новы свет, **хоць** я тады зусім нічога яшчэ не ўмеў рабіць як след.* (*Грах.*) ***Хоць** раница выдалася пахмурная, мароз быў моцны.* (*Хадк.*)

Адносіны паміж даданым уступальным сказам і галоўным набліжаюцца да супраціўных у складаназлучаным сказе. Таму побач з падпарадкавальным злучнікам у даданым сказе могуць ужывацца супраціўныя злучнікі **а, але, ды, аднак** у галоўным сказе, калі ён стаіць пасля даданага: ***Хоць** і нярана вечарэе, **а** дня пражытага шкада.* (*Грах.*) ***Хоць** было яшчэ не позна, **аднак** Мікола спяшаўся.* (*Краўч.*)

Даданыя ўступальныя сказы часам могуць звязвацца з галоўным пры дапамозе часціцы **няхай (хай)**, якая ўжываецца ў ролі злучніка, складанага злучніка **нягледзячы на тое што** і злучальных слоў з часціцай **ні** — **як ні, дзе ні, хто ні, колькі ні**: ***Няхай** імя яго было нам невядома, — мы неслі ўсе яму свой лепшы шчыры дар.* (*Гл.*) ***Нягледзячы на тое што** Рыгор не спай амаль*

ую ноч, а толькі падрэмлівай злёгка, ён чуў сябе ба-
дзёра. (Ц. Г.) Гаворка за сталом не ладзілася, як ні
стараўся Раман Дзянісавіч ажывіць яе. (Хадк.)

Даданыя мэты паказваюць на мэту або пры-
значэнне таго, пра што гаворыцца ў галоўным сказе.
Яны адказваюць на пытанні з якой мэтай? для
чаго? на што? і звязваюцца з галоўным сказам пе-
раважна злучнікамі **каб**, радзей — **абы**, для таго **каб**:
Хочацца ўзняцца і ляцець, **каб** з вышыні агледзець
яшчэ больш гэтых цудоўных прастораў. (Шам.) **Каб**
хоць на міг уваскрэсла каханне, глянь іншы раз на
яе. (Багд.) Кожны дзень дзед ідзе то ў лес, то ў поле,
абы не сядзець дома. (К. Ч.)

304. Спішыце сказы, пастаўце знакі прыпынку. Падрэсліце
злучнікі, якія звязваюць даданыя сказы з галоўнымі. Вызначце від
даданага сказаў.

1. Хоць часам шмат дарог вяло нас да памылак да
ісціны жывядзе адна! (Зв.) 2. Вы ўсе змагаліся са сла-
вай каб нашу волю адстаяць. (Бр.) 3. Было гэта ў той
дзень калі дзед Талаш прыйшоў на ўмоўленае месца
спаткання з Панасам. (К-с.) 4. Крывічоў зямля лясная
не скарылася ніколі хоць не раз іх род нязломны ў па-
боішчах палёг. (Зв.) 5. Заставалася яшчэ прайсці кі-
ламетраў з шэсць каб выйсці на Гудароў лог. (К-с.)
6. Хоць на фронце ў гэты час і было зацішша але сяды-
тады ўзнікала перастрэлка. (І. Г.) 7. Каб не ўзнімаў-
ся забойца паганы біце мацней і гучней у барабаны
гулы гарматаў на свеце глушыце біце ў тамтамы ў
трубы трубіце! (Бр.)

305. Успомніце, якія даданыя сказы звязваюцца з галоўным
злучнікам **каб**. Выпішыце складаназалежныя сказы з даданымі мэ-
ты, у астатніх вусна вызначце від даданага сказаў.

1. І пайшоў я ў свет, у агняцветны прасцяг — у за-
латыя прасторы прадвесня, каб душою гарэць у бур-
ным моры жыцця, Беларусі дарыць свае песні! (Тр.)
2. Не было і не будзе ніколі, каб хадзіў ясны месяц
назад. (К-с.) 3. І вось аднойчы ў дні вясны, каб жыць,
прабіліся яны [жалуды] праз глебы цвёрдую кару і
стрэлі першую вясну. (Бр.) 4. Аднак сын загадаў Селі-
вону, каб ён не адлучаўся ад парома на выпадак якой
патрэбы. (Лыньк.) 5. Каб на хмель не мароз, дык ён
бы тын перарос. (Прык.) 6. Ад радасці я не знайшоў,

каб адказаць, патрэбных слоў. (М. Т.) 7. Але не такі дзед, каб адстаць. (Лыньк.) 8. Каб песні не сціхалі ў засені гаёў, ручай пявучай хваляй напоіць салаўёў. (Р.) 9. Каб не спатыкацца, трэба пад ногі прыглядацца. (Прык.) 10. Праходзячы каля зямлянкі Сонцава, старшы лейтэнант стаў, каб прыкурыць. (І. М.)

- Зрабіце сінтаксічны разбор апошняга сказа.

306. Спачатку выпішыце складаназлучаныя сказы, пасля — складаназалежныя. Разбярыце іх.

Уехалі ў лес, і сняжынкi як бы запаволілі сваё імклівае кружэнне. Паабапал дарогі пацягнуўся бор з высокімі старымі соснамі, галіны якіх павіслі над шашой. На галінах асядалі, разбураліся зоркі сняжынак, і на дол павольна церусіўся снег, рэдкі, лёгкі. Адразу знікла адчуванне імклівасці руху, палёту, але з'явілася новае пачуццё — захапленне веліччу і характам лесу. Паважна і ўрачыста кланяліся машыне рэдкія бярозы і дубы, на якіх дзе-нідзе звисала пад цяжарам снегу карычневае лісце. Сосны, падобныя адна на адну, як сёстры, стваралі ўзбоч дарогі суцэльныя сцены, велічна ўздымалі ў белае неба свае заснежаныя густыя шапкі. Уяўлялася, што пад гэтымі соснамі неяк асабліва ўтульна і нават цёпла. Не, не ўяўлялася, а ўспаміналася абодвум былым партызанам, бо некалі такі воль лес быў для іх сапраўды самым жаданым і надзейным прытулкам. (І. Шамякін.)

● Вызначце стыль урыўка. Назавіце прыметы гэтага стылю. Вусна дайце апісанне зімовага лесу ў іншым стылі.

§ 147. Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі

Складаназалежны сказ можа мець не адзін, а некалькі даданых. Такія складаназалежныя сказы падзяляюцца на дзве асноўныя групы: складаназалежныя сказы з сузалежным падпарадкаваннем і складаназалежныя сказы з паслядоўным падпарадкаваннем.

І. У складаназалежных сказах з сузалежным падпарадкаваннем усе даданыя сказы адносяцца да галоўнага. Такія даданыя могуць быць аднародныя ці неаднародныя.

Сузалежныя аднародныя даданыя сказы паяс-

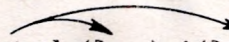
няюць у галоўным сказе адзін і той жа член сказа (у тым ліку і аднародныя члены) або аднолькава паясняюць увесь галоўны сказ, адказваюць на адно і тое пытанне: *А тады, як пажары шугалі, як ваенны ўсхадзіўся віхор, ля таго камяня прысягалі быць з табой, партызанскі наш бор.* (Бр.) Тут два даданія сказы часу адказваюць на пытанне калі? і аднолькава паясняюць у галоўным акалічнасць часу *тады*. *Калі будуюцца краіна, калі на ўздыме ўвесь народ, працуў упарта і няспынна і набліжай ягоны ўзлёт.* (Бр.) У гэтым сказе два даданія ўмовы адказваюць на пытанне пры якой умове? і аднолькава паясняюць увесь галоўны сказ.

Даданія аднародныя сказы падобныя да аднародных членаў: яны маюць такую самую інтанацыю, могуць мець злучальныя злучнікі, коскі паміж імі ставяцца так, як пры аднародных членах.

1. *Сталёвым адмысловым малатком я адбіваю кавалкі той пароды, дзе тонкі прожылак, дзе ракавісты злом мне адчыняў эпох мінулых подых.* (Зв.) Пры галоўным сказе два даданія сузалежныя аднародныя сказы (азначальныя) звязваюцца паміж сабой інтанацыяй пералічэння, аддзяляюцца адзін ад аднаго коскай.

 [... наз.], (дзе...), (дзе...)

2. *У зімовы час зубры трымаюцца ў такой мясцовасці, дзе лягчэй хавацца ад халоднага ветру і дзе снег не такі глыбокі.* (В. В.) Пры галоўным сказе два даданія сузалежныя аднародныя сказы (азначальныя) звязваюцца паміж сабою злучнікам *і*, коска перад ім не ставіцца.

 [... наз.], (дзе...) і (дзе...)

3. *Кольшаў помніў добра, што ён камандзір, што пад яго начальствам аўтаматчыкі і што ён павінен распарадзіцца імі ўмела, з карысцю для танкаў, для агульнай з імі справы.* (І. М.) Пры гэтым галоўным сказе тры даданія сузалежныя аднародныя сказы (дапаўняльныя); першы і другі звязаны інтанацыяй, другі і трэці — злучнікам *і*; коска перад *і* не ставіцца.

 [... дзеясл.-вык.], (што...), (што...) і (што...)

4. Часам у даданых аднародных сказах падпарадкавальны злучнік апускаецца, калі ён ужо быў у папярэднім даданым: *Як толькі добра адышлі ад немцаў і кулі перасталі свістаць над галавою, Грэчка прыпыніўся.* (І. М.) Пры галоўным сказе два даданыя сузалежныя аднародныя сказы (часу) звязваюцца паміж сабою злучнікам *і*; падпарадкавальны злучнік *як толькі* ў другім даданым апускаецца; перад *і* коска не ставіцца.

 (як толькі...) і (...), [... дзеясл.-вык.]

Сузалежныя не аднародныя даданыя сказы паясняюць у галоўным розныя члены сказа або адзін член ці сказ, але па-рознаму.

1. *Здаўшы апошні экзамен ужо тады, калі горад гарэў, запалены нямецкімі бомбамі, Лемяшэвіч, як і многія ў яго ўзросце, кінуўся дадому, у саўгас на Любанічыне, дзе працавалі яго бацькі.* (Шам.) Пры галоўным сказе два неаднародныя даданыя: адзін з іх — часу — паясняе ў галоўным сказе акалічнасць часу, другі — месца — адносіцца ў галоўным да акалічнасці месца.

 [акалічн. часу, (калі...) ... акалічн. месца], (дзе...)

2. *У адну ноч мнагатысячная партызанская армія вывела са строю ўсе чыгункі, на якіх гітлераўцы жылі свой фронт, адрэзала нямецкія часці, што стаялі на пярэднім краі, ад тылу, ад баз забеспячэння.* (І. М.) Пры галоўным два неаднародныя даданыя; абодва азначальныя, але паясняюць розныя члены.

 [... наз., (на якіх ...), ... наз., (што ...), ...]

У сказе з сузалежным падпарадкаваннем могуць быць аднародныя і неаднародныя даданыя сказы: *Ранней вясною, калі падсохлі груды, распушыліся вербы і зацінькалі сініцы ў набраклых гаях, Раман Салавей з партызанскіх хутароў, дзе ён туляўся ўсю зіму, выправіўся адведаць Ганну.* (Грах.)

 [...акалічн. часу, (калі...), (...), (...), ... наз., (дзе...), ...]

II. У складаназалежных сказах з паслядоўным падпарадкаваннем кожны наступны сказ залежыць ад папярэдняга і паясняе яго. Утвараецца своеасаблівы ланцужок: ад галоўнага сказа залежыць першы даданы (даданы першай ступені), ад яго залежыць наступны (даданы другой ступені) і г. д. Для сувязі сказаў звычайна ўжываюцца розныя злучнікі і злучальныя словы: *Крутымі завулкамі нас праваднік да сцэнай крамлёўскіх праводзіў, дзе ўбачылі мы, як палалі агні мінулых падзей і стагоддзяў.* (М. Т.)

Ад галоўнага сказа залежыць даданы азначальны з адценнем месца, ад гэтага даданага залежыць даданы дапаўняльны.

[... наз.], (дзе ... дзеясл.-вык. ...), (як...)

Даданыя сказы могуць знаходзіцца ў сярэдзіне галоўнага: *Настайнік занепакоіўся, калі ўбачыў, што два хлопчыкі чамусьці адсталі, і прапанаваў вярнуцца пашукаць іх.* (П. К.) Ад галоўнага сказа залежыць даданы часу, а ад яго — даданы параўнальны.

[дзеясл.-вык... (калі... дзеясл.-вык.), (што...), ...]

У сказах з паслядоўным падпарадкаваннем адзін даданы можа знаходзіцца ў сярэдзіне другога. Злучнікі ў гэтым выпадку могуць стаяць побач, перад кожным з іх ставіцца коска: *Пахадзіўшы на беразе і не знайшоўшы броду, хлопцы прыйшлі да вываду, што, каб усё гэта пераправіць цераз раку, трэба зрабіць плот.* (Я. М.) Даданы сказ *каб усё гэта пераправіць цераз раку* знаходзіцца ў сярэдзіне даданага *што трэба зрабіць плот*. Калі далей ёсць другая частка падпарадкавальнага злучніка (**то, дык**), то коска перад другім злучнікам не ставіцца: *Мікалай зразумей, што калі пайсці цяпер на дарозе, то можна наткнуцца на засаду.* (Лыньк.)

У складаназалежным сказе з некалькімі даданымі можа спалучацца сузалежнае і паслядоўнае падпарадкаванне: *Яму [Восіпу] проста не верыцца яшчэ, што будзе ён праз якое паўгадзіны ў родным горадзе, дзе радзіўся ён, дзе ён рос, жыві, працаваў.* (Лыньк.) Ад галоўнага сказа залежыць даданы дапаўняльны, ад яго залежаць два аднародныя даданыя азначальныя сказы з адценнем месца.

[... дзеясл.-вык.], (што... наз.), (дзе ...), (дзе ...)

307. Прачытайце і разбярыце сказы (гл. парадак разбору). Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Зрабіце схемы першых трох сказаў.

1. Калі мільёны паміралі, каб засталася больш жывых, твае лісты мяне шукалі па многіх поштах палявых. (*Бр.*) 2. Там, дзе зайшло сонца і дзе былі відаць рэдкія сосны, пачынала цяпер бялець у цемнаце новымі стрэхамі Лонва. (*Пташн.*) 3. Калі большая частка дарогі засталася ззаду і перад вачыма Макарку паказалася застава, тады толькі ён перавёў дух і ўздыхнуў вальней. (*К-с.*) 4. Я рады, што нямала зведаў, што ёсць пра што і ўспамінаць. (*Бр.*) 5. Здалёку здаецца, што гэта сінія азяркі туману, які з начы апаў на зямлю і доўга яшчэ будзе ляжаць на доле. (*Пташн.*) 6. Яго [Хлебнікава] часта цягне туды, дзе гартавалася яго сталасць, да тае «бацькоўскай хаты», дзе ён са сваімі равеснікамі рос і мужнеў. (*Грач.*) 7. Туман туліўся нізка да затокі, дзе кананадай грукалі ільды, нібы з нябёс спусціліся аблокі папіць яе сцюдзёнае вады. (*Зв.*)

308. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку. Вусна разбярыце сказы. Зрабіце схемы двух першых сказаў.

1. Яшчэ і цяпер літанні чую і стогн расхрыстаных вятроў бо я з тае зямлі якую вайна таўкла ў мільён цапоў. (*Бр.*) 2. А над ракой і сінім лесам дзе стаяла хмара і ад яе цягнуліся да зямлі блакітныя ніткі касога дажджу вялізнай размаляванай дугой устала вясёлка. (*Шам.*) 3. Мімаволі слухаючы гэты шэпт бяроз Васіль раптам адчуў што напамінак пра тых хто загінуў у блакадзе мае блізкую сувязь з яго лёсам. (*І. М.*) 4. На кіламетраў шэсць цягнуўся гэты рэдкі лес у якім хвоя ад хвоі стаяла на метраў пяцьдзесят ці часам сто і ў якім было больш пнёў як дрэў. (*К. Ч.*) 5. Я падыходзіў да акна каб зблізку палюбавацца птушкай і быццам бы падзякаваць за тое што своечасова разбудзіла. (*Кул.*) 6. Стаяла ціхае асенняе надвор'е якое бывае калі самы час выбіраць бульбу. (*Р. Н.*)

309. Прачытайце. Разбярыце сказы, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Зрабіце схемы гэтых сказаў.

1. Як старадаўніх дзён землепраходцы, мы пракладалі ў белых пустках шлях, бо там, дзе пройдуць ногі

маладосці, дыхне жыццём і мёртвая зямля! (Зв.) 2. Калі дзед перадумаў усе гэтыя думкі, то ён прыйшоў да заключэння, што і ў яго, і ў Букрэя рукі развязаны і што ў іх болей прастору, бо яны цяпер не звязаны пэўным месцам і пэўным планам. (К-с.) 3. І нідзе я не змог бы пражыць ні хвіліны адной без шляхоў, што мой Мінск з дарагою Масквою з'ядналі, без барвістых сцягоў, што плывуць над маёй стараной, без вятроў, што мой Сож і што Волгу маю ўскалыхалі. (Кір.) 4. Васіліна ўявіла сабе, як цераз месяц-другі зменіцца выгляд гэтых палёў, як закрасуе ўсё, зашуміць густой збажыной і як прыемна будзе, праходзячы ў той час палямі, думаць, што ўсё гэта — справа ўласных рук. (Хадк.)

● Назавіце словы з пераносным значэннем, ужытыя ў практыкаванні. Вызначце іх стылістычную ролю.

БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ

§ 148. Агульная характарыстыка

Бяззлучнікавыя складаныя сказы аб'ядноўваюць два і больш простых сказы без злучнікаў, пры дапамозе інтанацыі.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы адрозніваюцца ад злучнікавых спосабам сувязі простых сказаў і інтанацыйным афармленнем. Але па сэнсавых адносінах паміж простымі сказамі большасць бяззлучнікавых сказаў набліжаецца да злучнікавых. Адны з бяззлучнікавых сказаў набліжаюцца да складаназлуччаных, бо простых сказы не залежаць адзін ад аднаго: *Расхінае вечар свае крылы, за ракой туманяцца лугі.* (Р.) Другія набліжаюцца да складаназалежных: адзін просты сказ (сказы) у іх звычайна сэнсава залежыць ад другога, уступаючы паміж сабой у больш складаныя адносіны: *Вішня не апала — зіма не настала.* (Прык.) *Лабановіч адчувай вялікае маральнае задавальненне: вучні займаліся дружна, старанна і рабілі значныя поспехі.* (К-с.)

Бяззлучнікавы сказ можа складацца з двух, трох, чатырох і больш разнастайных тыпаў простых сказаў (асабовых, безасабовых, назыўных і інш.): *Гаснуць у хатах агні залатыя, цені начныя ў палях паляглі, сцелюцца ў лузе туманы густыя, ціхая ноч паплыла па зямлі.* (Р.) Тут чатыры простых сказы двухсастаў-

ныя. *На палубе ніводнага чалавека: горача.* (Сач.) Тут два простыя сказы аднастаўныя, абодва безасабовыя.

§ 149. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах

Паміж простымі сказамі ў бяззлучнікавых складаных сказах ставяцца коска, кропка з коскай, двукроп'е, працяжнік.

Коска ставіцца, калі простыя сказы цесна звязаны сэнсам, абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя з'явы, вымаўляюцца з пералічальнай інтанацыяй: *Бярозы ў шэрані сівеюць, палі бялеюць, як паркаль.* (Гл.) *Дарога пачала раптам падымацца ўгору, пагусцей бярэзнік і схавай з вачэй імшару.* (Пташн.) *Мінулася поле, пачаўся рэдкі лясок.* (І. М.)

Кропка з коскай ставіцца:

1. Калі сэнсавая сувязь паміж простымі сказамі менш цесная або калі ў простых сказах ёсць свае знакі прыпынку: *Запахла поле зноў раллёю; гракі, вароны чарадою за свежай ходзяць баразною.* (К-с.) *І месца тут высокае, пясчанае; на зямлі расце сівы, сухі мох, верас; трапляецца каменне, вялікае і малое; шмат валуноў.* (Пташн.)

2. Калі бяззлучнікавы складаны сказ дзеліцца на часткі (групы сказаў), а ў сярэдзіне частак простыя сказы аддзяляюцца коскамі: *Зашумі, зялёны кусцік, мы вяночкаў назівалі; у рэчку мы вяночкі пусцім, хай плывуць па светлай хвалі.* (Я. П.)

Двукроп'е ставіцца ў наступных выпадках:

1. Другі просты сказ (ці некалькі сказаў) паказвае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першым: *Як позна ліпы сёлета цвітуць: было так доўга холадна і хмарна.* (Панч.) Тут на месцы двукроп'я можна ўставіць злучнікі **бо**, **таму што**. Другі сказ ператвараецца ў даданы прычыны. Параўн.: *Як позна ліпы сёлета цвітуць, таму што было...*

2. Другі просты сказ (ці некалькі сказаў) раскрывае, паясняе, удакладняе першы сказ або які-небудзь яго член: *Толькі ўсюды ёй назва адна: кветкай ішчасця завецца яна.* (А. К.) У такіх бяззлучнікавых складаных сказах пасля першага простага сказа можна ўставіць **а іменна**.

3. Другі сказ дапаўняе ў першым выказнік, выражаны дзеясловам са значэннем успрымання (*адчуў, убачыў, пачуў, заўважыў*): *Апейка раптам схамянуўся, заўважыў: за акном было зусім чорна.* (І. М.) Такі дзеяслоў можа апускацца ў сказе, але яго можна лёгка ўставіць: *Аляксей азірнуўся: перад ім стаяў пяхотны старшыня з загарэлым вясёлым тварам.* (І. М.) Параўн.: *Аляксей азірнуўся і ўбачыў: перад ім стаяў...* На месцы двукроп'я ў гэтых сказах можна ўставіць злучнікі **як, што**.

Працяжнік ставіцца ў наступных выпадках:

1. Простыя сказы паказваюць на хуткую змену падзей або другі сказ паказвае нечаканы вынік дзеяння, пра якое гаворыцца ў першым: *Раптам бліснула маланка — стала відно, як удзень.* (Грах.) У такіх сказах на месцы працяжніка можна ўставіць злучнікі **і, аж**. Параўн.: *Раптам бліснула маланка, і стала відно...*

2. Першы просты сказ паказвае час ці ўмову дзеяння, якое адбываецца ў наступным сказе (сказах): *Не аддадуць паны азёр — устане наша Наднарочча.* (М. Т.) Тут на месцы працяжніка можна ўставіць злучнік **калі**. У такім выпадку першы сказ ператвараецца ў даданы часу ці ўмовы. Параўн.: *Калі не аддадуць паны азёр, то ўстане наша Наднарочча.*

3. Паміж простымі сказами супраціўныя ці супастаўляльныя адносіны: *Сціхла гамонка жалеза — пачалася гамонка людзей.* (Скр.) У такіх сказах на месцы працяжніка можна ўставіць злучнікі **а, але**.

4. Змест другога сказа параўноўваецца са зместам першага: *Ідзе па вуліцы — лебедзь плыве.* (Нар. тв.) На месцы працяжніка тут можна ўставіць параўнальныя злучнікі **як, быццам, як быццам**.

5. Другі сказ мае значэнне выніку, вываду, заключэння таго, пра што гаворыцца ў першым: *Сцелюцца валокны, тчэцца павуціна — блізка, блізка восень, смутная часіна.* (К-с.) У такіх сказах на месцы працяжніка можна ўставіць **так што, таму**.

6. Апошні сказ абагульняючы ў адносінах да некалькіх папярэдніх: *Берагі губляюцца ў смуге і тумане, на іх рассыпаны хаты рыбацкіх пасёлкаў, тоненькія, як запалкі, дымяць трубы кансервавых заводаў — усё здалёк здаецца цацачна маленькім.* (Грах.)

310. Прачытайце. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж простымі сказамі ў бяззлучнікавых складаных. Растлумачце знакі прыпынку.

1. І бачу дзіва: упоперак ракі, шпаркае Шчары, сунецца роўна і досыць хутка ахапак, нават цэлая паўкапа сена ці травы. (Янк.) 2. Экіпажы працавалі: танкісты аглядалі танкі, запраўлялі іх гаручым і маслам, рэгулявалі механізмы, грузілі снарады і патроны. (І. М.) 3. Ляцяць высока журавы, шумяць іх крылы над тайгой; прынеслі подых баравы да гэтых светлых берагоў. (Я. П.) 4. Агонь пацягваецца ў перадсмяротнай млосці: патухне — блісне. Блісне — патухне. (К. Ч.) 5. Зямлю ўгноіш — хлеба падвоіш. (Прык.) 6. Плынь пачала супакойвацца: Быстранка нібы сагнала ахвоту, пайшла павольней. (Б.) 7. Ціха ўсюды: ні самалётаў, ні гармат. (Кул.) 8. То не хвалі зашумелі ад вясняных ад вятроў — нарачанскія арцелі выплывалі на палоў. (М. Т.) 9. Выйшаўшы ў поле, Раман азірнуўся: вёска спала перадранішнім сном. (Сач.) 10. Мы аклікалі іх — ні гуку. (Зв.) 11. Думаў: можа, я цень твой убачу. Думаў: можа, твой голас пачую. (М. Т.) 12. Клікнуць хацелася — голас замёр. (Бр.)

311. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку. Вусна разбярыце сказы.

1. Серабрыстай істужкай на ўсходзе світанне нясмела ўставала дыханне кароткага лета кранала сваім халадком. (Зв.) 2. На возеры вечар зялёны пад сонцам ідзе залатым таполі і ліпы і клёны ў парку шумяць маладым. (Я. П.) 3. Дождж ідзе праменісты і дробны пахнуць мятай мокрыя лугі. (Панч.) 4. У паветры насіліся матылі звінелі дзікія пчолы шапацела лісце разамлелых у цеплыні старых дрэў. (Сам.) 5. Апейку пашанцавала Башлыкоў быў акурат у райкоме. (І. М.) 6. Усе параходы і лодкі здалёку лінкор абмінаюць ні песні матросаў ні чайкі яго на зары не вітаюць. (М. Т.) 7. Адспявала лета песні ўсе сабрала каласы пад сасонкамі на ўзлеску расцвітаюць верасы. (Я. П.) 8. Глянуў на дзверы яны былі на замку. (Сач.) 9. За справу бярэшся не бойся і не хваліся. (Прык.)

§ 150. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі

У складаны сказ могуць уваходзіць тры і больш простыя сказы, якія звязваюцца паміж сабой рознай сувяззю: злучальнай і падпарадкавальнай або злучнікавай і бяззлучнікавай: *Дом быў падняты ўжо за трэці паверх, і было відаць, што будыніна расце вялізная, са смелым размахам, вартая сталіцы і часу.* (І. М.) У гэтым сказе тры простыя; першы сказ і другі звязваюцца злучальнай сувяззю, другі і трэці — падпарадкавальнай. *Асели шэрыя сумёты, ляціць апошні цёплы снег, а я ад тлумнае самоты ў цішыню лясную збег.* (Грах.) Тут тры простыя сказы; першы і другі звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю, другі і трэці — злучнікавай. Гэта — складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Простыя сказы ў такіх складаных часта аб'ядноўваюцца ў структурныя часткі, кожная з якіх з'яўляецца простым ці складаназалежным сказам. У такім выпадку па форме яны могуць нагадваць злучнікавы ці бяззлучнікавы сказ. Часцей за ўсё выдзяляюцца дзве структурныя часткі, але можа быць і больш.

1. *Балота жыло звычайным сваім клопам, і ў клопаце гэтым мала хто разумей, што з гэтага пачынаецца новае, не знае яшчэ ў Куранях.* (І. М.) У гэтым сказе выдзяляюцца дзве структурныя часткі: 1-я — просты сказ, 2-я — складаназалежны з даданым дапаўняльным. Абедзве часткі звязаны злучнікам *і*; па форме сказ нагадвае складаназлучаны.

[...], і [...], (што...)

2. *Глядзіш — не нагледзішся, бо ведаеш: ні ты, ні хто іншы не запіша, не апіша і не замалюе ўсяго таго, што бачыш гэтаю раницаю тут, з высокага берага Шчыры.* (Янк.) У гэтым сказе выдзяляюцца дзве структурныя часткі: 1-я — складаназалежны сказ з даданымі прычыны, 2-я — складаназалежны сказ з даданым дапаўняльным. Абедзве часткі звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю. Увесь сказ па форме нагадвае бяззлучнікавы складаны сказ.

[...], (бо...)

:

[...], (што...)

3. *Конь вырвецца — дагоніш і зловіш, а слова вырвецца — не зловіш.* (Прык.) У гэтым сказе дзве структурныя часткі, кожная з якіх — бяззлучнікавы складаны сказ. Абедзве часткі звязваюцца злучнікам *а*; увесь сказ па форме нагадвае складаназлучаны.

[...] — [...], а [...] — [...]

4. Часам у складаным сказе з рознымі відамі сувязі адзін даданы сказ можа аднолькава адносіцца да двух ці больш галоўных сказаў. У такім выпадку паміж галоўнымі сказамі знакі прыпынку ставяцца, як і пры аднародных членах, а структурныя часткі не выдзяляюцца. *Як толькі разыдзецца тут вецер, насупіцца і загамоніць лес, трывожна зашэпчуцца прыбярэжныя лазнякі, а разгневаная Прыпяць высока ўздымае свае празрыстыя хвалі, кідаючы іх адну за адной на нізкія берагі.* (І. Н.)

5. У складаны сказ з рознымі відамі сувязі могуць уваходзіць толькі простыя сказы, звязаныя злучнікавай і бяззлучнікавай сувяззю. У такіх сказах не заўсёды могуць выдзяляцца структурныя часткі: *Хмары разыходзяцца, шырыня неба расце, свеціць сонца, і летні дзень гоідае ветрам голле вяслых дрэў.* (К. Ч.) Але: *На самай сярэдзіне ракі вада быстрэйшая, і добра чую: шапоча лісце, булькоча вада пад вярбою.* (Янк.)

[...], і [...] : [...], [...]

312. Прачытайце. Зрабіце схемы сказаў, разбярыце іх.

1. Людзей гэтых не палохалі ніякія цяжкасці вучобы, бо яны зведалі за сваё жыццё цяжкасці, у сотні разоў большыя: чатыры гады штодзень глядзелі яны смерці ў твар, галадалі ў блакады, мерзлі ў бліндажах. (*Шам.*) 2. Сонца спускаецца ўсё ніжэй і ніжэй, і ўжо на палубе адчуваецца едкі халадок — блізіцца вечар. (*Сач.*) 3. Лес наступаў і расступаўся, лужком зялёным разрываўся; а дзе прыгожыя загібы так міла ішлі каля сядзібы, што проста імі б любаваліся. (*К-с.*) 4. Сорак пар дапытлівых, цікаўных вачэй глядзелі на маладую настаўніцу, чакаючы ад яе нейкіх

асаблівых слоў, сорак маленькіх чалавечкаў былі гатовы запомніць не толькі тое, што яна скажа, але ўсё, што будзе рабіць. (*Асін.*)

313. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку. Разбярыце сказы, зрабіце схемы першых двух сказаў.

1. Цяпер на месцы саду і завулка гудзе праспект напружана і гулка з аблокамі гамоняць камяніцы але завулак той і сёння сніцца і дарагім здаецца мне ўдвая бо ў ім жыла каханая мая. (*Грах.*) 2. Ледзь толькі разднела пльвём далей спяшаемся паспець да рачнікоў у панядзелак у нас з імі першая сустрэча і мы не хочам спазняцца. (*Сач.*) 3. Ракеты ўжо не ўзлятаюць немцы супакоіліся аднак ноч цемень што ратуе нас амаль ужо знікае! (*А. А.*) 4. Антон зноў кідаў снапы. Цяпер яны ляжалі крыху далей і яму ўжо было нязручна іх браць бо даводзілася рабіць крок назад а потым сунуцца наперад каб патрапіць на тое месца дзе чакаў снапы Букаты. (*А. С.*)

314. Запішыце сказы ў такім парадку: 1) складаназлучаныя, 2) складаназалежныя, 3) бяззлучнікавыя, 4) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Разбярыце іх.

1. Родны край! Налівай буйным зернем жыты, каласуй і красуй і, як сыну, павер мне: не хачу між калосся быць коласам тым, што часамі ўзрастае без зерня. (*М. А.*) 2. Зямля жыве: у бераг б'юць прылівы, у вырай адлятаюць жураўлі. (*Грах.*) 3. Не паставіў доктар, дык давайце мы паставім яму такі помнік, каб ніколі не забываліся людзі пра чалавека, які жыў для нас. (*Грах.*) 4. Дзверы былі адчыненыя, і Андрэй увайшоў у двор. (*М. Л.*) 5. Толькі цяпер, калі ранак настаў, бачым, як няўдала мы выйшлі да дарогі: усё тут, вядома, праглядаецца, прастрэльваецца да самага лесу. (*А. А.*) 6. Розум не сякера — не пазычыш. (*Прык.*) 7. Пасля выявілася, што лінія граніцы была кіламетраў за сорак на ўсход ад таго сяла, каля якога стала артылерыйская часць. (*К. Ч.*)

315. Выпішыце складаныя сказы, разбярыце іх.

Цягнік у Гомель прыходзіць недзе а дзевятай гадзіне, і можна было б яшчэ паспаць. Але я апранаюся і саскокваю з палка — усё роўна ўжо не засну. Ля-

жаць жа і перабіраць у памяці тое далёкае, перажытае не хочацца — хай лепей пра яго ніхто не ведае. Не, успамінаць усё ж аб тым трэба, хай ведаюць пра яго не толькі мае аднагодкі, тут, на Радзіме, але і дзеці тых, хто прынёс на нашу зямлю вялікае і неабдымнае, як сусвет, гора, хай ведаюць і дзеці гэтых дзяцей, каб ніколі не ішлі заваёўваць чужыя землі, каб іх не хмяліў пах чалавечай крыві і пораху, каб яны жылі людскім жыццём, а не звярыным...

Я не хачу думаць пра вайну і ўсё ж думаю, бо не хачу, каб такая вось цудоўная раніца, якую бачу праз акно купэ, зноў ператварылася для кагосьці ў самы пакутны ўспамін, цяжкі, нічым не вылечны боль. Чалавек павінен бачыць такую раніцу, якую дае яму прырода, ён нават не мае права думаць, што яна можа быць інакшай. Раніца павінна быць раніцай — з нізкім сонцам, з песнямі салаўёў, з буйнай, трэшкі халаднаватай расой, са свежымі, як вусны дзіцяці, кветкамі, з шызым, плыўкім туманам. (Б. Сачанка.)

● Вусна сфармулюе асноўную думку аўтара. Выкажыце свае адносіны да вайны.

316. Спішыце, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку, растлумачце іх пастаноўку. Вусна разбярыце сказы з першых двух абзацаў.

Я хачу правесці вас па зямлі якая для мяне — і мабыць не толькі для мяне — даражэй за ўсё самы ўтульны і чароўны кут.

Якая яна мая зямля? Гэта залатыя палі збажыны з сінімі вочкамі васількоў светлыя ад бяроз гаі што аглухлі ад птушынага звону і пушчы падобныя на гатычныя храмы пушчы дзе горда нясуць свае кроны алені. Гэта бясконцыя жылы рэч у якіх плешчуцца бабры і рыбы на захадзе сонца і гэта амаль адзінаццаць тысяч азёр чыстых як усмешка дзіцяці.

Гэта ў мінулым гераічная і шматпакутная зямля. Безліч разоў, з пачатку дзён, грукаталі па ёй калясніцы вайны. Але мы дзеці Беларусі ганарымся тым што ў гэтых войнах яна ніколі не была агрэсарам. Іншая справа што яна заўсёды важна і да канца бараніла свой ачаг сваю праўду і веру.

Памяць маёй зямлі аб гэтым і ў старадаўніх гарадзішчах і ў курганах пад якімі спяць яе абаронцы ў барвовых быццам ад крыві мурах замкаў на палетках дзе працавіты плуг часам выворвае каменную сякеру

меч або гільзы апошняй вайны ў жальніках на якіх гарэў калісьці агонь перад курганамі мудрых продкаў і ў вечных агнях перад помнікамі салдатам якіх мы яшчэ памятаем жывымі.

І перш за ўсё памяць маёй зямлі гэта людзі і іх вечная неўміручая праца. Араць палі біць студні расціць сады плесці з каменя і дрэва карункі дзівосных будынкаў спяваць нібы на адным дыханні (так што здаецца спяваюць самі нівы і лясы) песні складаць вершы ў якіх пяшчота пацалунка і суровасць удару мяча... (У. Караткевіч.)

СКЛАДАНЫЯ ФОРМЫ ЗВЯЗНАЙ МОВЫ

§ 151. Перыяд

Сказ (найчасцей складаны), які выражае разгорнутую, цэласную думку і дзеліцца паўзай у сэнсава-інтанацыйных адносінах на дзве часткі, называецца перыядам (ад грэч. *periodos* — круг).

Перыяд падзяляецца на дзве часткі: першая — павышэнне, у ёй, як правіла, пералічваецца шэраг аднародных адзінак, тэмп чытання паступова паскараецца, а разам з гэтым голас паступова павышаецца і дасягае ў канцы першай часткі кульмінацыі, з гэтым робіцца значная паўза; другая — паніжэнне, яна заключае першую частку сэнсава, граматычна і інтанацыйна, голас у ёй пасля паўзы паніжаецца, чытаецца не хуткім тэмпам. Паміж павышэннем і паніжэннем (на месцы паўзы) ставіцца працяжнік. Калі на гэтым месцы павінна быць коска, то яна ставіцца перад працяжнікам:

І людзі, што пшаніцу, жыта сеюць,
І сонца, што палеткі саграе,
І дождж, і вецер, што над полем вее,
І аграном, што рана устае,
І хлебапёк,
І нават прадаўшчыца;
Камбайны, элеватары, млыны,
І грузавік, што пад дажджом імчыцца,—
Ствараюць хлеб
Для нас усе яны. (П. Панчанка.)

317. Спачатку прачытайце сказы-перыяды моўчкі і вызначце ў іх часткі (павышэнне і паніжэнне) і месца паўзы. Пасля прачытайце сказы ўголос, захоўваючы патрэбны тэмп. Запішыце іх. Раствумачце знакі прыпынку.

1. Хто быў як смелы сокал
У грозныя гады,
Хто быў жыццю адданы
Ў смяротным іх агні,—
Той для людзей не стане
Інакшы ў дабрыні. (*К. Кірэенка.*)

2. Толькі перад зярном,
Што прагне каласіцца,
Перад жалезам,
Што жыць на зямлі памагае,
Перад калясом,
Што развозіць песні і гасцінцы,
Перад іголкай,
Што мяхі і дружбу сшывае,
Перад дарогай,
Што вядзе да сонца,
Перад птушкай,
Што помніць дрэвы свайго гаю,
Перад вадой,
Што не замярзае ў палонцы,
Перад чалавекам,
Што праўды шукае,—
Будучыня. (*М. Танк.*)

3. З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкага жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых праменняў,
З грывага срэбра маланак-крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бясмерця яго,—
Ты выткана, дзіўная родная мова.
(*М. Танк.*)

**§ 152. Складанае сінтаксічнае цэлае
(звышфразовае адзінства)**

Выражэнне паўнаты думкі ў звязнай мове часта дасягаецца не адным сказам, а некалькімі, якія аб'ядноўваюцца між сабою адзінствам зместу і структур-

най арганізацыяй, утвараючы фрагмент, групу. Такая група сказаў аб'ядноўваецца ў адно цэлае адзінствам тэмы паведамлення, якая ў адносінах да ўсяго тэксту, усёй тэмы паведамлення з'яўляецца мікратэмай. Гэта — як бы невялічкія апавяданні, з якіх складаецца паведамленне ў цэлым: *Раніца першага верасня выдалася хмурная і халодная: уначы ішоў дождж. Аднак гэта не псавала агульнага радаснага святочнага настрою. Як заўсёды ў гэты дзень і вучні, і настаўнікі з'явіліся задоўга да пачатку заняткаў, і свежаадрамантаваныя гулкія класы і калідоры школы напоўніліся звонкімі дзіцячымі крыкамі, смехам, тупатам ног.* (І. Шамякін.) У гэтым урыўку тры самастойныя сказы, але ўсе яны аб'ядноўваюцца сэнсам — агульнай для іх мікратэмай «раніца першага верасня». У першым сказе гаворыцца пра надвор'е першага верасня, а ў другім і трэцім — пра добры настрой вучняў і настаўнікаў у гэты дзень, нягледзячы на кепскае надвор'е. Сказы гэтыя звязваюцца паміж сабой не толькі сэнсам, але і структурнай арганізацыяй: з дапамогай указальных займеннікаў *гэта* (другі сказ), *гэты* (трэці сказ), якія замяняюць словы з першага сказа; ужываннем супраціўнага злучніка *аднак* у пачатку сказа; ужываннем аднолькавай формы часу ў дзеясловах-выказніках. Другі і трэці сказы не могуць існаваць без першага, хоць яны і граматычна закончаныя. Такія сінтаксічныя адзінкі называюць па-рознаму: складаным сінтаксічным цэлым, звышфразавым адзінствам, праязічнай страфой. Найбольш часта ўжываюць тэрмін «складанае сінтаксічнае цэлае».

Складанае сінтаксічнае цэлае — гэта спалучэнне двух ці некалькіх сказаў, звязаных сэнсам і структурна, якія больш поўна ў параўнанні з асобным сказам развіваюць думку і ўтвараюць фрагменты агульнага тэксту.

У залежнасці ад таго, як звязваюцца паміж сабой сказы, што ўваходзяць у складанае сінтаксічнае цэлае, адрозніваюць два асноўныя віды сувязі — паслядоўную і паралельную.

Пры паслядоўнай сувязі думка развіваецца па ступова, сказы і сэнсам, і структурна быццам «чапляюцца» адзін за аднаго. Тое, што ў першым сказе паведамляецца як новае, у наступных сказах становіцца вядомым. Структурнымі сродкамі аб'яднання сказаў часцей за ўсё тут выступаюць займеннікі і прыслоўі, якія

замяняюць словы з папярэдняга сказа, лексічныя паўторы, сінанімічныя замены, супраціўныя і параўнальныя злучнікі ў пачатку сказа, форма часу дзеясловаў-выказнікаў, парадак слоў, парцэляцыя, ужыванне няпоўных сказаў і інш.: *Дарога павярнула ўлева, пайшла грудамі, шчыльней тулячыся да Нёмана, дзе ён апісваў вельмі зграбную луку, падыходзячы да лесу. Уся гэта лука выглядала пышным старасвецкім садом, дзе замест пладовых дрэў раслі разложыстыя, дуплястыя, з асмаленымі жараламі дубы, убраныя чорнымі шапкамі буславых гнёздаў. Часамі гэтыя гнёзды, заціснутыя ў развіліны стромкіх аголеных шпянёў, высока ўзнятых над зялёнаю каронаю дуба, што пачынаў сохнуць зверху, здаваліся нейкімі дзіўнымі падвескамі над дубамі, бо самыя шпяні скрадваліся адлегласцю і губляліся ў празрыстых хвалях наветра.* (Я. Колас.) У гэтае складанае сінтаксічнае цэлае ўваходзяць тры складаныя сказы, аб'яднаныя сэнсам і структурна. Першы сказ структурна самастойны, другі звязаны з першым паўторам слова *лука* і ўжываннем займенніка *гэта*, трэці сказ звязваецца з другім паўторам слова *гнёзды* і ўжываннем займенніка *гэтыя*. Усе дзеясловы-выказнікі ў сказах маюць форму прошлага часу.

Пры паралельнай сувязі сказы не «чапляюцца» адзін за аднаго, у іх даецца апісанне, пералічэнне ці супастаўленне падзей, якія адбываюцца адначасова ці змяняюць адна адну: *Па-вясноваму молада і па-святочнаму ўрачыста выглядае сёння наш працавіты Мінск. У маладую зеляніну ліпаў, насычаную яркім святлом вясельнага сонца, вясёлай песняй дыхаюць рэпрадуктары. Па новым асфальце цэнтральнай вуліцы з нейкім адменным шыкам шуршаць пакрышкі ўтульных аўтобусаў.* (Я. Брыль.) Тут сказы звязваюцца сэнсам, структурным сродкам аб'яднання служыць форма часу дзеясловаў-выказнікаў.

Часта ў складаных сінтаксічных цэлых выкарыстоўваюцца абодва віды сувязі — і паслядоўная, і паралельная: *Лодка зусім блізка падышла да берага і насаваю часткаю кранулася долу. Янка ўхапіўся за нос лодкі і падцягнуў яе так, каб можна было зручна апынуцца ў ёй. Сябры радасна павіталіся. Колькі моманту яны моўчкі ўглядаліся адзін у аднаго, а на іх тварах свяцілася вясёлая ўсмешка.* (Я. Колас.)

Пры пабудове складаных сінтаксічных цэлых звы-

чайна захоўваецца кампазіцыйна-сэнсавая структура. Часта складанае сінтаксічнае цэлае мае зачын, які адыгрывае важную ролю ў структуры звышфразовага адзінства. Зачын — гэта першы сказ, што змяшчае ў сабе асноўную думку, якая раскрываецца наступнымі сказамі. Апошні сказ можа заключаць, падагульняць увесь змест складанага сінтаксічнага цэлага: *Налюбавайшыся баравікамі, Лабановіч не спяшаючы прыступіў да збору. Ён прысядаў каля кожнага грыба, падразаў ножыкам карэньчык, саскрабаў пясок і рознае смецце, прыліпшае да караня. Грыбы ж былі маладыя, крэпкія, важкія, шапкі зверху чорныя, а з-пад нізу белыя, бы кужаль. Ну, як не цешыцца з іх? Паднятыя і ачышчаныя баравікі шчаслівы грыбнік клаў на чыстае месца ў кучку. Іх набралася каля сотні. На гэтай лапінцы грыбоў болей не было і на суседніх мясцінах не трапілася ніводнага. Каша настаўнік не меў. Ён выразаў некалькі бярозавых пруткоў, звязаў іх тонкімі канцамі і нанізаў цэлыя тры маністы грыбоў. З гэтым здабыткам і пайшоў на хутар.* (Я. Колас.)

Тут мікратэма «Збор грыбоў». Першы сказ *Налюбавайшыся баравікамі, Лабановіч не спяшаючы прыступіў да збору* — зачын. Наступныя сказы раскрываюць яго змест. Апошні сказ *З гэтым здабыткам і пайшоў на хутар* — падагульненне, канцоўка.

У звязным тэксце могуць быць сказы, якія не ўваходзяць у складанае сінтаксічнае цэлае. Такія сказы называюць свабоднымі.

318. Прачытайце прыклады — складаныя сінтаксічныя цэлыя. Прааналізуйце іх: назавіце зачын, падагульненне (калі яны ёсць), сродкі аб'яднання, від сувязі.

Вясна была ранняя, як і звычайна на Палессі. У лясах на ўгрэвах снег злазіў борзда, і вызваленая з-пад снегу зямля радасна выглядала на свет жаўтавата-шэрымі плямкамі, ужо выбіваўся і леташні бруснічнік, свежы і сакавіты, сухія галінкі вераску і ягадніку. Побач чыгункі, дзе так прыемна купаліся залатыя косы сонейка, у зацішку зялёных хвой і чырванаватага маладога бярэзніку, ужо цягнулася доўгая жоўтая паласа адтаўшай зямлі. Яна шырэла з кожным днём, з кожнай гадзінай. (Я. Колас.)

Чым жа ўсё-такі пахне зямля? Калі яе, толькі што перавернутую, возьмеш у руку, разатрэш у жмені, дык

здаецца, што ў ёй і паху асаблівага няма. Зямля як зямля. Пахне яна толькі зямлёю. А з яе, апладнёнай працаю, і з яе, да якой нават ніхто не дакрануўся, нараджаюцца ўсе пахі. Бо і пах агню, раскладзенага на ўзлеску ці ў полі, і пах свежага хлеба, які наганяе голад нават на сытага чалавека, і пах антонавак, якія цяжка згінаюць долу галіны,— усё гэта ад зямлі. І яна, зямля, ніколі не паўтараючыся, дае свой адменны пах кожнай кветачцы, кожнай расліне, кожнай ягадзе, хоць усе яны, калі ўважліва ўдумацца, пахнуць толькі зямлёю. Ды яшчэ, можа, сонцам, небам, ветрам і ўсімі чатырма порамі года... (Я. Сіпакоў.)

Данік быў сірата. Бацьку яго забілі на вайне з польскімі панамі, у дваццатым годзе. Хлопчык яшчэ зусім няшмат разумеў у тым, хто такія паны і чаму яго тата не хацеў іх пусціць сюды, у Заходнюю Беларусь. Данік ведаў адно — тата быў вельмі вясёлы і добры. Нібы праз сон успамінаецца,— у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках... Мама кажа, што бацька, калі наша армія гнала паноў на захад, толькі «вады напіцца» забег. Пайшоў, а назад не вярнуўся... Не вярнуўся дадому і татаў брат, дзядзька Пятрусь. Ды ён жывы,— недзе за граніцай, у Савецкім Саюзе. Ёсць у Даніка і другі дзядзька, мамін старэйшы брат, але ён — у суседняй вёсцы Мікулічах, і яму не заўсёды паскардзіся,— трэба абараняцца самому. (Я. Брыль.)

Вечарэла. З балот пацягнула цёплаю вільгаццю. Над лозамі расцілаўся бялявы туман. У алешніку пры лесе засвістаў салавей. А лес, нерухліва развесіўшы свае галіны, маўкліва слухаў гэты гімн вясне і маладому жыццю. (Я. Колас.)

§ 153. Абзац

Абзац — частка звязнага тэксту ад аднаго чырвонага радка да другога, у якую ўваходзіць адзін ці некалькі сказаў, звязаных адзінствам і адноснай закончанасцю¹.

Абзац, у адрозненне ад складанага сінтаксічнага цэлага, з'яўляецца не структурна-семантычнай, а стылістыка-кампазіцыйнай адзінкай.

Памер абзаца залежыць ад мэты, задумы, стылю

¹ Абзац мае яшчэ і іншае значэнне: «адступленне ўправа ў пачатку першага радка якога-небудзь тэксту; чырвоны радок».

таго, хто піша. У большасці выпадкаў абзац супадае са складаным сінтаксічным цэлым. Такія абзацы стылістычна нейтральныя. Аднак такога супадзення можа і не быць: часам з пэўнай стылістычнай мэтай у асобны абзац выносіцца адзін ці некалькі сказаў таго самага складанага сінтаксічнага цэлага. Гэта робіцца з мэтай выдзеліць падзеі, прадметы буйным планам, паказаць, што яны нясуць значную сэнсавую нагрузку:

Сотні тысяч людзей знішчылі сучасныя людаеды, зграі шалёнага фюрэра! Колькі матак страцілі сваіх сыноў і дачок, колькі дзяцей засталася сіротамі! Сам таго не зуйважаючы, Аляксей у гэту хвіліну зірнуў на сваё гора інакш, чым раней. Ён нібы адчуў не толькі сваё гора, а і гора ўсяго народа.

Якое яно вялікае, гэта гора! Гора народа!.. (І. Мележ.)

319. Прачытайце ўрыўкі з мастацкіх твораў. Знайдзіце складанае сінтаксічнае цэлае, вызначце, супадае ці не супадае яно з абзацам. Вызначце стылістычную ролю выдзялення аўтарам сказа ў асобны абзац.

1. Прыслухаўся. Панавала цішыня. Не, ён [Арэф'еў] не чуў больш, як весела, з пералівамі спявае піла — пілююць дрэвы каля кухні, звініць снег і шаргоча пясок па насыпу пад нагамі, шчабечуць птушкі. Ён слухаў іншую цішыню, жаданую, доўгачаканую, — цішыню міру. Ён, як мільёны іншых салдат, марыў пра яе, такую цішыню, змагаўся за яе. І вось нарэшце здзейснілася гэта ўсенародная мара. Пазаўчора атрымана тэлеграма Крыленкі, што ў Брэсце падпісаны мірны дагавор. Вярхоўны Галоўнакамандуючы загадаў спыніць усялякія ваенныя дзеянні і заставацца на сваіх пазіцыях.

Загад яны выканалі. (І. Шамякін.)

2. Група ішла па «зонах пустыні» — жахлівы след фашызму! — дзе на працягу дзесяткаў кіламетраў не было ні жывое душы, ні страхі, ні акна: адны пажарышчы, пакрытыя не патупаным снегам... Не раз ішлі яны па зямлі, вызваленай ад захопнікаў партызанамі. У райцэнтры Ушачы, напрыклад, працавалі савецкія ўстановы, лесапільны завод; у вёсках раёна дзеці вучыліся, штабы партызанскіх атрадаў карысталіся тэлефоннай сувяззю — са звонкімі, жывымі дратамі на новых слупах.

Беларусь змагалася. (Я. Брыль.)

3. Байцы і камандзіры з многіх палкоў, брыгад і дывізій Трэцяга Беларускага спаткаліся ў гэты дзень з войскамі Ракасоўскага.

Гэта была вялікая падзея. Два франты счাপілі круг вакол нямецкіх часцей, што былі на ўсход ад Мінска, адрэзалі ім апошнія шляхі адступлення...

Так утварыўся «мінскі кацёл». (І. Мележ.)

4. Канчалася лета.

На лугах ужо расцілалася зялёнымі аксамітамі пяшчотна-кволая атава. Парыжэлі стагі. Збіраліся ў вырай буслы. Агорнутыя сіняватаю смугою, журботна пазіралі далечы і ніклі ў святле жнівеньскага сонца. (Я. Колас.)

320. У апошнім сачыненні вучня вашага класа прааналізуйце ўжыванне абзацаў (правільна ці няправільна ўжываюцца абзацы, ці супадаюць абзацы са складаным сінтаксічным цэлым, ці выкарыстоўваюцца асобныя абзацы з мэтай выдзялення чагосьці важнага, істотнага).

СПАСАБЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖОЙ МОВЫ

§ 154. Паняцце пра чужую мову і спосабы яе перадачы

Чужая мова — гэта мова ці думкі іншай асобы, якія ўключаюцца ў аўтарскае апавяданне.

У адных выпадках перадаецца змест і форма чужой мовы (яе лексіка, граматычнае афармленне і інтанацыя), у другіх — толькі змест. Чужыя думкі і разважанні могуць уваходзіць у аўтарскі тэкст, як бы зліваючыся з ім. Адпаведна з гэтым ужываюцца такія спосабы перадачы чужой мовы: простая мова, ускосная мова і няўласна-простая мова.

Простая мова — гэта чужая мова, якая перадаецца даслоўна, з захаваннем сінтаксічных асаблівасцей: *«Калі ласка, гаварыце па-беларуску, — напрасіў скульптар. — Мы ж землякі».* (Грах.)

Простая мова можа быць і не выказана ўголас: аўтар перадае чужую думку, пажаданне, разважанні: *«За ноч вады яшчэ прыбудзе, — думае Костусь. — Добра, што ў школу не трэба, а то б не перабраўся».* (Луж.)

Ускосная мова — чужая мова, якая перадаецца ад імя аўтара і афармляецца як даданы сказ у складаназалежным: *Пыталіся ў Наташы, ці не здарылася што дома.* (Шам.)

Няўласна-простая мова — чужая мова, якая спалучае асаблівасці простаі і ўскоснай мовы і ўваходзіць у аўтарскае паведамленне. Яна не выдзяляецца ў тэксце, зліваецца з аўтарскай мовай. У няўласна-простаі мове захоўваюцца лексічныя і сінтаксічныя асаблівасці чужой мовы, яе эмацыянальнасць, характэрная думкам і настрою персанажа. Гэта збліжае яе з простаі мовай. Але ў няўласна-простаі мове паведамленне падаецца ад імя аўтара, таму ў ёй не ўжываюцца асабовыя займеннікі і дзеясловы першай і другой асобы. Гэтым няўласна-простая мова набліжаецца да ўскоснай мовы. У няўласна-простаі мове аўтар як бы думае і размаўляе за персанажа, пераўвасабляецца ў яго: *Вакол пачалі выбухаць нямецкія міны. Прыслухоўваючыся мімаволі да іх посвісту, Юрый стараўся асэнсаваць сваё становішча. Што з ім, ці не паранены? Не, здаецца, пакуль абышлося... Што з яго байцамі? Жывыя яны? Дзе яны цяпер?..* (І. М.)

Параўнаем:

а) няўласна-простая мова: *Мартын раптам скідае павольнасць. Абагнаць Аўгіню, апярэдзіць яе і першым даплыць да забітай качкі!* (К-с.);

б) простая мова: *Мартын раптам скідае павольнасць і думае: «Трэба абагнаць Аўгіню, апярэдзіць яе і першым даплыць да забітай качкі!»;*

в) ускосная мова: *Мартын раптам скідае павольнасць і думае, што трэба абагнаць Аўгіню, апярэдзіць яе і першым даплыць да забітай качкі.*

Няўласна-простая мова — важны стылістычны сродак стварэння характарыстыкі персанажаў у мастацкім творы.

321. Прачытайце. Назавіце няўласна-простую мову.

1. Яшчэ большае дзіва ўзяло дзеда Талаша. Што ж гэта за праява? (К-с.) 2. Цяпер ён [Данік] успамінае пра гэта і зноў вяртаецца думка: верыць пану ці не?.. А боты — чорныя, бліскучыя боцікі — вісяць на жэрцы, над самай галавой і, гледзячы на іх, ніяк не заснеш... Праз тры дні ў школу! Пасля пачнуцца халады і можна будзе абуцца!.. А можа, мама дазволіць і ў першы дзень?.. (Б.) 3. Нявідны з цікавасцю паглядзеў на следчых. Праціўныя, ненавісныя. Гэта — прагавітыя п'яўкі. Яны будуць высмоктаць сокі мазгоў яго, нерваў. (К-с.) 4. Лабановіч ішоў і ўзіраўся ў цемуру, каб не прамінуць

гасцінца, бо дзесь тут ён павінен перасекчы чыгунку. А во гэты шлях, вось гэтыя старыя барозы-прысавы! (К-с.)

322. У рамане І. Мележа «Людзі на балоце» (частка 3, раздзел 2) знайдзіце няўласна-простую мову. Адкажыце, якія рысы характару Васіля яна дапамагае раскрыць.

§ 155. Простая мова і знакі прыпынку пры ёй

Канструкцыя з простаай мовай набліжаецца да складанага бяззлучнікавага сказа: у ёй інтанацыяй і сэнсам аб'ядноўваюцца дзве часткі — словы аўтара і чужая (простая) мова. Словы аўтара паказваюць, каму належыць простая мова, пры якіх абставінах і як яна была выказана. У аўтарскай мове часта ёсць словы, якія ўводзяць у сказ чужое выказванне. Сярод іх найбольш ужывальныя дзеясловы *гаварыць, спытаць, прамовіць, загадаць, параіць, крыкнуць, пацвердзіць, пахваліць, рашаць, дадаць, узрадавацца, падумаць, успомніць*, а таксама назоўнікі, утвораныя ад гэтых дзеясловаў, і іншыя словы.

Выказаная простая мова пішацца з новага радка або бярэцца ў двукоссе. У сучаснай моўнай і выдавецкай практыцы перавага аддаецца напісанню яе з новага радка (абзаца) з працяжнікам:

Жанчына прынесла шклянку з нейкім настоем:

— *Выпі, дачушка, — гэта добра супакойвае.* (І. М.)

Нявыказаная простая мова, якая перадае думкі, разважанні, пажаданні героя, заўсёды бярэцца ў двукоссе: «*Прыеду. Хутка прыеду!*» — *узрушана падумаў Аляксей.* (І. М.)

Словы аўтара могуць займаць любое становішча ў адносінах да простаай мовы: перад простаай мовай, пасля яе і ў сярэдзіне простаай мовы.

Калі словы аўтара стаяць перад простаай мовай, пасля іх ставіцца двукроп'е, першае слова простаай мовы пішацца з вялікай літары, а ў канцы ставіцца знак прыпынку ў адпаведнасці з інтанацыяй: кропка, пыталынік, клічнік. Калі простая мова — незакончаны сказ, ставіцца шматкроп'е:

Камандзір дывізіі падышоў да лётчыка:

— *Падымай, лейтэнант, у паветра сваіх летуноў!* (І. М.)

Калі словы аўтара знаходзяцца пасля простаай мовы, у канцы яе ставіцца знак прыпынку адпаведна

інтанацыі. Калі простая мова — апавядальны сказ, то пасля яе ставіцца коска. Перад словамі аўтара ставіцца працяжнік, яны пішуцца з малой літары:

— *Вось добра, што і вы тут,— узрадаваўся Лемяшэвіч, убачыўшы Валатовіча.* (Шам.)

— *Як ідзе наступленне?* — *коратка запытай камандуючы.* (І. М.)

— *За якасць можаце быць спакойныя!* — *заўважыў Жураўскі.* (Шам.)

Калі словы аўтара перарываюць простую мову там, дзе стаяла кропка, пыталынік або клічнік, то перад словамі аўтара ставіцца коска, пыталынік або клічнік. Словы аўтара пачынаюцца з малой літары і выдзяляюцца працяжнікамі, пасля іх ставіцца кропка, а другая частка простае мовы пачынаецца з вялікай літары:

— *Пойдзем хіба ў хату,— запрасіў нас Колас.— Там пагамонім.* (Як.)

— *Паходзім яшчэ, Максіме!* — *Канстанцін Міхайлавіч падняўся і не міргаючы паглядзеў на заход сонца.— Адвячорак добры.* (Луж.)

У аўтарскай мове могуць быць два дзеясловы, якія ўводзяць простую мову. Адзін з іх адносіцца да першай часткі простае мовы, а другі — да другой часткі. Пасля слоў аўтара ставіцца двукроп'е і працяжнік, першае слова другой часткі простае мовы пішацца з вялікай літары:

— *Значыць, хочаш мець ласяня?* — *спытайся Чубар і, не чакаючы адказу, тут жа дадаў: — Тады вось што, ты сцеражыся тут хаты, а я зараз пайду.* (Чыгр.)

Простая мова можа знаходзіцца ў сярэдзіне аўтарскіх слоў. У такіх сказах простая мова бярэцца ў двукоссе, перад простае мовай ставіцца двукроп'е, а пасля яе працяжнік. У канцы простае мовы ставіцца коска (калі простая мова — апавядальны сказ), клічнік або пыталынік. Працягваецца аўтарская мова з малой літары: *Лагуновіч хрыплым голасам крыкнуў: «Канчай перакур!» — і, перабраўшыся на траве цераз кювет, хутка пайшоў да машыны.* (І. М.)

Простая мова можа ўваходзіць у тэкст, які сам з'яўляецца простае мовай. Такая ўключаная простая мова бярэцца ў двукоссе:

Пра той час Клаўдзія Дзмітраўна, унучка дзеда Талаша, раскавае:

— *Дзед вярнуўся ў вызвалення Навасёлкі, калі*

зямя яшчэ не паспела астыць ад апошняга бою. «Сумна мне без Прыпяці, — тлумачыў ён сваю непаседлівасць. — А тут зямелька дыхае, лес гамоніць, рака спявае». Я зайсёды дзівілася, як у дзедавым сэрцы ўжываліся разам ваяўнічасць і пяшчота. («Полымя».)

У дыялогу (размова дзвюх або некалькіх асоб) кожная рэпліка (словы адной асобы) пішацца з чырвонага радка і перад ёй ставіцца працяжнік. У адной рэпліцы можа быць не толькі адзін, а некалькі сказаў, яны аддзяляюцца паміж сабой як звычайныя сказы:

— Што здарылася, дачушка?

— Нічога, мама. Проста я засумавала на табе.

— І ўсё? — шчасліва засмяялася маці. — І з-за гэтага трэба было ісці сюды ў такі позні час?

— Які позні! Што ты, мама. Толькі змерклася. (Шам.)

Дыялог можна запісаць і ў радок. У гэтым выпадку кожная рэпліка бярэцца ў двукоссе, аддзяляецца адна ад адной працяжнікам: «Хочаце, я вам дам другую школу? Тут, у горадзе». — «Не, не хачу». — «Не хочаце? Дзівак. Любы дырэктар узрадавайся б». — «Я ехай у Крыніцы і буду там!» (Шам.)

Але гэты спосаб нязручны на пісьме, таму ім амаль не карыстаюцца.

323. Прачытайце. Раствлумачце пастаноўку ўсіх знакаў прыпынку.

Сярод пакоя цяпер стаяла Ефрасіння. Яе спадарожніца, сястра Лазара Богшы Ладзіслава, знімала з плячэй хатуль, каб пакласці яго на стол побач з хатулём Ефрасінні. Лазар Богша — майстар славутага крыжа для Спаскай царквы — стаяў каля горна, раздзімаючы ў ім агонь.

Бацька Лазара ўсё прыглядаўся да начных гасцей.

— Ладзіслава, ці ты гэта? — спытаўся ён.

— Я, тата, з князеўнай Прадславай.

Стары споўз з палацяў, пакланіўся Ефрасінні.

— Слава табе, князеўна, на вякі...

— І табе, майстар Багуслаў, — адказала Ефрасіння.

— Які я майстар, — махнуў рукой стары. — Аслеп во... Цяпер ён майстар... А вы адкуль і куды, калі не тайна?..

— Тайну мы хочам пакінуць у цябе, майстра...
Тваю і нашу тайну.

Яна развязала вузлы на хатулі. У святле горна ярка бліснула каваная аздоба кніжнай вокладкі.

— Пазнаеш, майстар, сваю работу?.. У ёй і часцінка маёй працы — летапіс княства Полацкага, складзены мною па летапісцах Брачыслававых і Усяслававых... (А. Асіпенка.)

324. Спішыце, ставячы патрэбныя знакі прыпынку. Растворыце іх пастаноўку. Замяніце, дзе трэба, малую літару вялікай.

1. Добры дзень дзядзька Андрэй прывіталася дзяўчына. Ці не падвезлі б мяне (Хадк.) 2. Я цяпер як ліст у полі падумаў Макар гоніць вецер а куды прынясе ніхто не ведае. (Асін.) 3. Занясі дачушка тату хлеба бо ён не еў з самага ранку сказала была тады маці. (К. Ч.) 4. І якое ж было наша здзіўленне калі Колас сам дастаў з шафы дзве ўжо знаёмыя нам кнігі і сказаў нядаўна выйшла з друку мая паэма «Новая зямля». Бачылі (Як.) 5. Хто б гэта мог быць падумаў Анісім і чаму ён не зайшоў да мяне (Сач.) 6. Вучыцца нам брат яшчэ трэба многа зазначыў Турсевіч я напрыклад думаю ў інстытут падавацца. (К-с.) 7. Божа мой якая ж ты кволенькая мая сінічка не раз думала ўздыхала старая. (І. М.) 8. Дазвольце збольшага дакласці план аперацыі сказаў Дубавец і не чакаючы дазволу паचाў дакладваць аперацыя прызначана на дваццаць адзін нуль-нуль... (Асін.) 9. І ўся яна як вішня як кветка з вішні падумаў Чарнушка чуючы што душу сціснула вялікая журба. (І. М.) 10. Ведаеш Максіме давай параўнаем шансы зрабіў прапанову Канстанцін Міхайлавіч адзін дзень ты мне будзеш чытаць новае а другі я табе. (Луж.)

§ 156. Ускосная мова

Канструкцыя з ускоснай мовай з'яўляецца складаназалежным сказам, у якім галоўны сказ — словы аўтара, а даданы — ускосная (чужая) мова: *Пракоп сказаў, што ўсё хоча бачыць сам.* (К-с.)

Размяшчэнне простых сказаў у складаназалежным сказе з ускоснай мовай у асноўным пастаяннае: сказ, які перадае змест чужой мовы, часцей за ўсё знаходзіцца пасля галоўнага. Даданы сказ звязваецца

з галоўным пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў: *што, калі, хто, які, чый, куды, дзе, быццам, як быццам* і інш.

Даданы сказ, які перадае змест апавядальнага сказа, у большасці выпадкаў звязваецца з галоўным злучнікам *што*: *Стораж сказаў, што майстэрня даўным-даўно зачынілася.* (М. Г.) *Я сказаў бацьку, што Карпінскі хоча ў нас сёе-тое схваць.* (Сач.) Даданы сказ, які перадае змест пабуджальнага сказа, звязваецца з галоўным злучнікам *каб*: *Маці прасіла, каб наведваўся да яе часцей.* (М. Г.) *Камандзір загадаў, каб звярнулі на палявую дарогу.* (І. М.)

Даданы сказ са зместам пыталнага сказа набывае форму ўскоснага пытання. Пытальныя займеннікі і прыслоўі становяцца злучальнымі словамі, а пыталная часціца *ці* — злучнікам *ці*: *Апейка распытваў, як жывуць людзі, які ў іх настрой.* (І. М.) *Дзядзька Патап спытаў, дзе цяпер фронт, ці хутка прыйдзе вызваленне.* (Сач.)

У канструкцыі з ускоснай мовай чужая мова можа перадавацца недакладна, увага сканцэнтравана на месце выказвання. Асабовыя і прыналежныя займеннікі, а таксама асабовыя формы дзеясловаў перадаюцца з пункту погляду аўтара. Параўн.:

— *Я ўжо проста не мог жыць без вёскі,— прызнавайся майму бацьку Адаць.* (Сач.)

Адаць прызнавайся майму бацьку, што ён ужо проста не мог жыць без вёскі.

Настайнік сказаў:

— *Не пакідай, Сцёпка, навукі: у цябе вялікія здольнасці да яе.* (К-с.)

Настайнік сказаў, каб

Сцёпка не пакідаў навукі: у яго вялікія здольнасці да яе.

Ускосная мова не выражае інтанацыйнай своеасаблівасці чужой мовы, не перадае яе эмацыянальнасці, у ёй не ўжываюцца звароткі, выклічнікі, пыталныя ці клічныя сказы, а таксама дыялектныя і гутарковыя словы. Параўн.:

— *Ну, браце, супачынь з дарогі.— Я табе і палаткі ў гумне змайстраваў,— сказаў дзядзька да госця.* (К-с.)

Дзядзька сказаў, каб госць адпачыў з дарогі. Ён яму і палаткі ў гумне змайстраваў.

Часам насычанасць сказа такімі эмацыянальнымі сродкамі не дазваляе замяніць простую мову ўскоснай:

— *Вось дзе, брат, хараство! Прастор! А якое здаровае наветра! Ну, проста як бы на свет нарадзіўся. Чуеш, як жыццё крыніцаю б'ецца ў кожнай тваёй жыле! — яшчэ ў большае захапленне прыходзіў Садовіч.* (К-с.)

Выбар формы перадачы чужой мовы залежыць ад намеру асобы, якая піша.

325. З мастацкага твора, які вы цяпер вывучаеце па літаратуры, выпішыце тры канструкцыі з простаю мовай, якую нельга замяніць ускоснай. Назавіце прычыны немагчымасці замены.

§ 157. Цытаты і правілы іх афармлення

Цытата — даслоўная вытрымка тэксту, якую той, хто піша ці гаворыць, ужывае для пацвярджэння або тлумачэння сваёй думкі. Цытаты звычайна выкарыстоўваюцца ў навуковых працах, у лекцыях, дакладах, рэфератах, сачыненнях, як эпіграф да мастацкага твора ці іншай працы.

Паводле структуры цытата можа быць сказам (простым ці складаным), спалучэннем некалькіх сказаў, часткай сказа, нават асобным словазлучэннем ці словам. У цытату можа ўваходзіць адзін або некалькі абзацаў. Пры цытаванні прынята паказваць, каму належаць гэтыя словы і адкуль яны ўзяты.

Цытаты звычайна бяруцца ў двукоссе. Пры іх у дужках (пасля цытаты) ці ў зносцы робіцца спасылка на аўтара або на аўтара і яго твор. Цытаты, якія складаюцца з некалькіх абзацаў, выдзяляюцца двукоссем толькі ў пачатку і ў канцы тэксту.

Існуюць розныя выпадкі ўключэння цытаты ў аўтарскае паведамленне. Вось найбольш ужывальныя з іх.

1. Сказы з цытатай сваёй будовай і пунктуацыйным афармленнем падобныя да сказаў з простаю мовай. Адрозненне цытат ад простаю мовы ў тым, што цытаты бяруцца толькі ў двукоссе, маюць спецыяльнае прызначэнне, маюць дакладнасць спасылкі на крыніцу цытаванага выказвання: *Я. Колас пісаў: «У Купалы ёсць вершы, якія можна ставіць у адзін рад з найлепшымі ўзорамі сусветнай паэзіі».* (Я. Колас. Крышталёвая празрыстасць // Публіцыстычныя і кры-

тычныя артыкулы. Мн., 1957. С. 195.) «З граматычнымі формамі трэба абыходзіцца вельмі асцярожна,— пісаў К. Крапіва.— Усякае штучнае скасаванне ці уніфікацыя граматычных форм, пакуль яны існуюць у агульнанароднай мове, з'яўляецца шкодным самаўпраўствам»¹.

2. Цытаты могуць уключацца ў тэкст і без слоў аўтара. У гэтым выпадку яны бяруцца ў двукоссе і падаецца спасылка на крыніцу. Калі цытата — вершаваныя радкі, то яны не бяруцца ў двукоссе, страфа запісваецца так, як у аўтара. Напрыклад, чытаем у артыкуле В. І. Гапавай «Пімен Панчанка»: *Толькі ў кроўнай сувязі з народам бачыць паэт крыніцу сіл і надзей. Токам высокага вобразнага напружання прасякнуты верш:*

Гаворыце, што выйшлі вы з народа?

Куды? Чаму?

Якой цяпер народы?

Я са свайго народа не выходзіў,

І жыць да скону буду ў народзе. (II, 435—436.)

3. Цытаты могуць уключацца ва ўскосную мову як частка сказа. У такім выпадку цытата бярэцца ў двукоссе і пішацца з малой літары: *Беларускі народны пісьменнік К. Чорны пісаў, што «з самага пачатку мова вершаў Янкі Купалы загучала ўсёй сілай свайго народнасці».*

4. Пэўныя словазлучэнні і словы могуць уключацца ў аўтарскі тэкст больш арганічна, без спецыяльных спасылак, яны выдзяляюцца толькі двукоссем. Напрыклад, М. М. Арочка ў артыкуле «Максім Танк», аналізуючы верш «Ave Maria», ужывае такі сказ: *Усё гэта ўчэніста аблытала красу «семнаццаці маяў».* Тут выраз «*семнаццаці маяў*» зразумелы чытачу і не патрабуе ніякіх спасылак на крыніцу.

5. Цытаты-эпіграфы звычайна не бяруцца ў двукоссе. Ніжэй, на наступным радку пад эпіграфам з правага боку змяшчаецца спасылка на крыніцу. Напрыклад, Г. Бураўкін да верша «За ўсё плаціў я поўнай платай...» узяў эпіграф:

Нет, жизнь меня не обделила...

А. Твардоўскі.

¹ К. Крапіва. Пытанні беларускага правапісу. Збор твораў. Т. II. Мн., 1956. С. 531.

Пропуск слова ці часткі тэксту ў цытаце абазначаецца шматкроп'ем. Я. Скрыган, гаворачы пра неабходнасць літаратараў быць чулымі да слова, адзначае, што «...літаратурная моладзь карыстаецца толькі кніжнымі словамі «мінулагодні», «у гэтым годзе», забыўшыся на такія яркія, поўныя, насычаныя вясковым каларытам словы, як «сёлета», «летась», «залетась», «сёлетні», «леташні», без якіх проста нельга абысціся». (Я. Скрыган. Думкі аб мове // Літаратура і мастацтва. 1957. № 16.)

326. Прачытайце. Назавіце цытаты і адкажыце, як яны ўключаюцца ў тэкст.

Вось ёсць у Багдановіча цудоўны верш пра зорку Венеру, якая светла ўзышла над зямлёю, пра апошні вечар расстання, пра згадку аб тым вечары «ў далёкім краю» — і ёсць у вершы найцудоўнейшыя радкі, у якіх паэт просіць каханую глянуць іншы раз на тую зорку — «у расстанні там з ёй зліём мы пагляды свае...». (М. Стральцоў.)

Доктар Барталамей Барызон урачыста ўручыў яму [Ф. Скарыну] дыплом і ўсклаў на яго аздобленую золатам доктарскую тогу. Дакумент падпісалі дваццаць чатыры «выдатныя і славуця дактары» калегіі.

Сучасны італьянскі даследчык так заўважае пра гэты ўрачысты момант у жыцці Скарыны: «...у яго не хапіла сродкаў на святочнае адзенне. Усёй раскошы ён мог супрацьпаставіць бліскучы розум, як сведчыць сам дакумент, бо ступень яму была прысуджана аднагалосна». (А. Клышка.)

ПУНКТУАЦЫЯ

§ 158. Асновы беларускай пунктуацыі

Пунктуацыя (ад лац. punctum — кропка) — гэта сукупнасць правілаў ужывання знакаў прыпынку і самі знакі прыпынку. Знакі прыпынку разам з літарамі з'яўляюцца важным сродкам афармлення пісьмовай мовы. Асноўнае прызначэнне пунктуацыі — забяспечыць правільнае ўспрыманне і разуменне тэксту.

Пунктуацыя грунтуецца на трох прынцыпах: сэнсавым, структурна-сіntaxічным і інтанацыйным. Гэта азначае, што правілы пунктуацыі

адлюстроўваюць на пісьме пры дапамозе знакаў прыпынку сэнсавы падзел, сінтаксічную структуру і інтанацыйнае афармленне мовы. Напрыклад, кропка паказвае падзел тэксту на адносна закончаныя па сэнсу выказванні, гэтым самым яна падзяляе тэкст на сінтаксічныя адзінкі — сказы. Разам з тым кропка паказвае пэўную інтанацыйную асаблівасць мовы — паніжэнне тону вымаўлення сказа, яго канец. Коскі пры аднародных членах паказваюць, што словы, раздзеленыя імі, маюць пэўнае лексічнае падабенства (абазначаюць прадметы, дзеянні, якасці і г. д.), і гэтым самым акрэсліваюць пэўныя сэнсавыя адрэзкі сказа, вызначаюць асаблівасць яго сінтаксічнай будовы і аднолькавыя адносіны раздзеленых коскамі слоў да агульных паясняемых і паясняючых слоў. Адначасова коскі пры аднародных членах сказа перадаюць інтанацыю пералічэння або супастаўлення.

Асноўны прынцып — структурна-сінтаксічны, дзякуючы якому забяспечваецца стабільнасць нашай пунктуацыі. Аднак адзначанае адзінства трох прынцыпаў пунктуацыі не з'яўляецца, бясспрэчна, універсальным. У асобных выпадках існуюць адступленні ад яго. Напрыклад, звычайна не абазначаецца знакамі прыпынку падзел паміж групамі дзейніка і выказніка (састаў дзейніка і састаў выказніка), хоць паўза тут робіцца: *Ядраная празрыстая раса | толькі дзёнідзе паблісквала ў лісці малачаю.* (Сач.) Даволі часта дзеепрыслоўныя звароты, пабочныя словы інтанацыйна выдзяляюцца разам са злучнікам, пасля якога яны стаяць і які звязвае аднародныя члены або часткі (простыя сказы) складанага сказа. Коска ж ставіцца пасля злучніка, а паўза робіцца перад ім: *Кола далёка адкацілася ад двара | і, трапіўшы ў разору, бездапаможна ляжала на баку.* (К-с.)

§ 159. Знакі прыпынку

Знакі прыпынку — графічныя знакі, якія ўжываюцца на пісьме для раздзялення сэнсавых адрэзкаў тэксту, сінтаксічнага і інтанацыйнага падзелу мовы. Сучасная беларуская пунктуацыя мае дзесяць знакаў прыпынку: **кропка**, **пытальнік**, **клічнік**, **шматкроп'е**, **коска**, **кропка з коскай**, **двукроп'е**, **працяжнік**, **дужкі**, **двукоссе**. Функцыю пунктуацыйнага знака выконвае таксама **абзац** (чырвоны радок).

Адрозніваюць аддзяляльныя і выдзяляльныя знакі прыпынку. А д д з я л я л ь н ы я знакі служаць толькі для аддзялення сказаў і іх частак. Гэта адзіночныя (няпарныя) знакі прыпынку: кропка, пыталынік, клічнік, шмакроп'е, двукроп'е, кропка з коскай. Сюды адносіцца і абзац (чырвоны радок).

В ы д з я л я л ь н ы я знакі прыпынку выкарыстоўваюцца для выдзялення асобных адрэзкаў мовы. Гэта двайныя (парныя) знакі: дужкі і двукоссе.

Адзіночныя коска і працяжнік ужываюцца як раздзяляльныя. Аднак яны выкарыстоўваюцца і як двайныя (парныя) для выдзялення частак сказа (адасобленых членаў, пабочных і ўстаўных канструкцый і г. д.).

У асобных выпадках ужываюцца камбінацыі выдзяляльных і аддзяляльных знакаў прыпынку (напрыклад, у сказах з простай мовай). У канцы сказа знакі прыпынку выконваюць не толькі аддзяляльную, але і сэнсавую функцыю: яны паказваюць, якім з'яўляецца сказ паводле мэты выказвання. Параўн.: *Лёд пайшоў. Лёд пайшоў? Лёд пайшоў!* У складаных бяззлучнікавых сказах знакі прыпынку — паказчык не толькі граматычных адносін паміж простымі сказамі (састаўнымі часткамі), а і сэнсавых адносін паміж імі. Параўн.: *Пераезд перакрылі, аўтобус спыніўся* (паслядоўнасць дзеяння). *Пераезд перакрылі — аўтобус спыніўся* (дзеянне і яго вынік).

У тэкстах мастацкай літаратуры часам сустракаем пастаноўку знакаў прыпынку, якія не абумоўлены агульнымі правіламі пунктуацыі. Гэта так званыя аўтарскія знакі прыпынку. Сярод іх часцей за ўсё сустракаецца працяжнік, каб паказаць паўзу перад пэўным словам ці словазлучэннем, выдзеліць іх сэнсавую важкасць у сказе: *У будзень, у жніво — ды танцы?..* (Б.) *Так і жывуць на свеце — моўчкі.* (Б.)

Агульнапрынятыя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку можна прачытаць у адпаведных параграфіх простага і складанага сказаў.

327. Прачытайце тэкст. У першай частцы растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку, а ў другой пастаўце апушчаныя знакі прыпынку і абгрунтуйце іх. Назавіце, якія з іх аддзяляльныя, а якія — раздзяляльныя. Зрабіце сінтаксічны разбор першага сказа першай часткі.

I. Алесь, падышоўшы, прытуліўся грудзінай, прыклаў далоні да Гаспадара-каменя — паверхня яго з гэ-

тага, паўночнага боку пеканула халадком, бо, выходзіць, намёрзлы за зіму камень не паспеў яшчэ сагрэцца, а адтуль, з сярэдзіны, душою адчувалася спрадвечная стынь, морак, адчувалася магутная нямая цішыня. Гавары, што і як ні крычы, як ні кайся, ні спавядайся, ні прасі памагчы — Гаспадар-камень не пачуе, не паможа. Але чаму ён, нямы і глухі, халодны, так вабіць да сябе людзей?

«Чаго ты тут ляжыш, камень? Дзеля чаго ты тут усяму сведкаю? — падумаў Алесь.— Стагоддзямі ўсё чуеш, бачыш, але маўчыш! Ні душы, ні сэрца ў цябе...»

— А ці пырсне хоць іскрачка з цябе, лежань ты сонны? — прамовіў, ударыў раз-другі кулаком па Гаспадары-камені.— Хоць раз??? У стагоддзе!!!

Дзе там! Ад гэтых нікчэмных для каменя ўдараў зайшлося, засаднела толькі рабро далоні.

II. Адхіліўся ў знямозе апусціў галаву. Там каля ног вочы заўважылі два невялікія выпадковыя відаць нядаўна прынесеныя некім з поля камяні. Алесь бадай несвядома нагнуўся ўзяў большы камень і бадай зноў несвядома па нейкім нядобрым інстынкце ўдарыў ім па Гаспадары-камені. Камень — той што быў у руцэ не вытрымаў раскалоўся рассыпаўся на дробныя рудаватыя кавалкі што паляцелі долу яму пад ногі. Тады ён падняў другі меншы камень. Адчуў той больш важкі а значыць і больш цвёрды. Размахнуўся і ўдарыў ім бокам. І яшчэ не паспеў адчуць што ад гэтага ўдару стала балюча яго руцэ як у здзіўленні разгубленасці выпусціў камень з рук ад Гаспадара-каменя адскочылася некалькі іскраў. Яркія чырванаватыя. Мільганулі ў вачах як зорачкі і патухлі. І яшчэ ў гэты міг заўважыў ад гэтага ўдару на целе Гаспадара-каменя засталася ранка-выбоінка. І іх такіх ранак-выбоінак вакол было вельмі шмат...

— Жыві!!! — прашаптаў уражаны анямелы.— Боль агонь у камені! А што я дурань раблю?.. Даруй любы! — прыткнуў лоб да цёплага ўжо здаецца валуна.— Вось цяпер я разумею чаму ты сюды вабіш... што ты хочаш сказаць... Даруй! Цяпер я ведаю ясна што мне рабіць... Сёння заўтра паслязаўтра заўсёды. Трэба выкрасаць у сабе і ў людскіх сэрцах іскры! Ёсць жа ёсць яны нават і ў самым-самым каменным сэрцы!
(Г. Далідовіч.)

Лексічны разбор

1) Лексічнае значэнне слова: прамое, пераноснае; 2) належыць да актыўнай ці пасіўнай лексікі (гістарызм, архаізм, неалагізм); 3) стылістычны разрад: нейтральнае ці абмежаванае пэўным стылем (тып: кніжны, гутарковы; стыль).

Дзень быў лагодны, ціхі. (К-с.)

Дзень — прамое, належыць да актыўнай лексікі, нейтральнае.

Лагодны — пераноснае, належыць да актыўнай лексікі, абмежаванае, адносіцца да кніжнага тыпу (стыль мастацкай літаратуры).

Фанетычны разбор

1) Назваць, колькі ў слове складоў і на які з іх падае націск; 2) ахарактарызаваць гукі: галосныя (націскныя або ненаціскныя) і зычныя (звонкія або глухія; цвёрдыя, зацвярдзелыя або мяккія); назваць літары, якімі яны абазначаны ў слове; 3) назваць колькасць гукаў і літар у слове.

Пасядзець — *па-ся-дзець*, у слове тры склады, націск на трэцім складзе.

[п] — зычны, глухі, цвёрды, перадаецца літарай **п**;

[а] — галосны, ненаціскны, перадаецца літарай **а**;

[с'] — зычны, мяккі, перадаецца літарай **с**;

[а] — галосны, ненаціскны, перадаецца літарай **я**;

[дз'] — зычны, звонкі, мяккі, перадаецца дзвюма літарамі **д і з**;

[э] — галосны, націскны, перадаецца літарай **е**;

[ц'] — зычны, глухі, мяккі, перадаецца літарай **ц**.

У слове 7 гукаў, 9 літар.

Разбор слова паводле складу

1) Часціна мовы, зменнае ці нязменнае слова (форма); 2) выдзеліць аснову і канчатак (у тым ліку і нулявы); 3) назваць корань (карані); 4) вызначыць су-

фіксы і прыстаўкі (калі ёсць), а ў складаных словах — і злучальныя галосныя (калі ёсць).

Рэзка вызначаныя абрысы лясоў і ўзгоркаў трацілі сваю форму і знікалі ў цемры. (К-с.)

Вызначаныя (абрысы) — дзеяслоўная форма дзеепрыметнік, зменнае слова. Аснова *вызначан-*, вытворная; канчатак *-ыя*; корань *-знач-*, прыстаўка *вы-*, суфікс *-ан-*.

Узгоркаў — назоўнік, зменнае слова; аснова *ўзгорк-*, вытворная; канчатак *-аў*; корань *-гор-*, прыстаўка *ўз-*, суфікс *-к-*.

Словаўтваральны разбор

1) Вызначыць, як слова ўтварылася: ад якога слова — часціны мовы (утвараючай асновы); 2) пры дапамозе якіх сродкаў (суфікс, прыстаўка і г. д.) і якім спосабам утворана слова; 3) назваць тып словаўтварэння.

Паўнаводная Прыпяць, пахне бярозавікам... («Полымя».)

Прыметнік *паўнаводная* ўтвораны ад прыметніка *поўны* і назоўніка *вада* шляхам аб'яднання ўтвараючых асноў *поўн-* і *вод-* пры дапамозе злучальнай галоснай *а* і суфікса *-н-* складана-суфіксальным спосабам (асноваскладанне з далучэннем суфікса); тып словаўтварэння — складанне.

Назоўнік *бярозавік* утвораны ад прыметніка *бяроза-вы* (сок), утвараючая аснова *бярозав-*, пры дапамозе суфікса *-ік*, суфіксальным спосабам; тып словаўтварэння — марфалагічны.

Марфалагічны разбор самастойных часцін мовы

Назоўнік

1) Часціна мовы; 2) пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку); 3) уласны ці агульны; адушаўлены ці неадушаўлены; зборны, рэчыўны; 4) род, лік, склон; 5) скланенне: 1-е, 2-е, 3-е; рознаскланяльны, нескланяльны.

Над купчастай імшарынай пацешна ўзнімаецца бусел, паважна ляціць над полем, выцягнуўшы ўперад сваю задуменную дзюбу. (Лыньк.)

Над імшарынай — назоўнік, пачатковая форма

імшарына; агульны, неадушаўлёны; жаночы род, адзіночны лік, творны склон; 1-е скланенне.

Бусел — назоўнік, пачатковая форма *бусел*; агульны, адушаўлёны; мужчынскі род, адзіночны лік, назоўны склон; 2-е скланенне.

Над полем — назоўнік, пачатковая форма *поле*; агульны, неадушаўлёны; ніякі род, адзіночны лік, творны склон; 2-е скланенне.

Дзюбу — назоўнік, пачатковая форма *дзюба*; агульны, неадушаўлёны; жаночы род, адзіночны лік, вінавальны склон; 1-е скланенне.

Прыметнік

1) Часціна мовы; 2) пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку, мужчынскага роду); 3) разрад па значэнні (якасны, адносны, прыналежны); 4) ступень параўнання (для якасных); 5) поўны ці кароткі; 6) род (у адз. ліку), лік, склон; 7) да якога назоўніка дапасуецца.

Замайкаюць птушыныя звонкія спевы, калі восень прыходзіць у край наш лясны. (А. К.)

Птушыныя (спеvy) — прыметнік, пачатковая форма *птушыны*; агульнапрыналежны, поўны; множны лік, назоўны склон; дапасуецца да назоўніка *спеvy*.

Звонкія (спеvy) — прыметнік, пачатковая форма *звонкі*; якасны, поўны; множны лік, назоўны склон; дапасуецца да назоўніка *спеvy*.

Лясны (край) — прыметнік, пачатковая форма *лясны*; адносны, поўны; мужчынскі род, адзіночны лік, вінавальны склон; дапасуецца да назоўніка *край*.

Лічэбнік

1) Часціна мовы; 2) пачатковая форма; 3) разрад паводле значэння: колькасны (лічэбнік, які абазначае цэлы лік; дробавы; зборны) або парадкавы; 4) разрад паводле структуры (просты, складаны ці састаўны); 5) склон — для колькасных; род, лік, склон — для парадкавых.

Пад восень тысяча шэсцьсот сорок восьмага года пайстала дзевяць дзесятых тэрыторыі Беларусі. (Каратк.)

Тысяча шэсцьсот сорок восьмага (года) — лічэбнік, пачатковая форма *тысяча шэсцьсот сорок восьмы*;

парадкавы, састаўны; мужчынскі род, родны склон, адзіночны лік.

Дзевяць дзесятых (*тэрыторыі*) — лічэбнік, пачатковая форма *дзевяць дзесятых*; колькасны (дробавы), састаўны; назоўны склон.

Займеннік

1) Часціна мовы; 2) пачатковая форма; 3) разрад па значэнні; 4) асоба (у асабовых); 5) род, лік, склон (для займеннікаў, якія маюць гэтыя граматычныя катэгорыі).

Здароў табе, лясная азярына! У сітнягова-сонечнай кайме ты заўсміхалася так светла мне, што ўсю душу раптоўна азарыла. (Гіл.)

Табе — займеннік, пачатковая форма *ты*, асабовы, 2-я асоба, адзіночны лік, давальны склон.

Ты — займеннік, пачатковая форма *ты*, асабовы, 2-я асоба, адзіночны лік, назоўны склон.

Мне — займеннік, пачатковая форма *я*, асабовы, 1-я асоба, адзіночны лік, давальны склон.

Усю (*душу*) — займеннік, пачатковая форма *ўвесь*, азначальны, дапасуецца да назоўніка *душу* ў форме жаночага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону.

Дзеяслоў

Спрагальная форма

1) Часціна мовы; 2) пачатковая форма; 3) пераходны ці непераходны; 4) зваротны ці незваротны; 5) стан¹ (незалежны ці залежны); 6) трыванне; 7) лад; 8) час (для дзеясловаў абвеснага ладу); 9) асабовы ці безасабовы (у асабовых вызначыць асобу); 10) спражэнне; 11) род (для дзеясловаў прошлага часу); 12) лік.

Інфінітыў

1) Часціна мовы (форма); 2) пераходны ці непераходны; 3) зваротны ці незваротны; 4) стан; 5) трыванне.

У хаце вучням не сядзіцца — прайшла ахвота ў іх вучыцца. (К-с.)

¹ Стан дзеяслова не абавязкова вызначаць пры марфалагічным разборы.

(Не) сядзіцца — дзеяслоў, пачатковая форма *(не) сядзецца*, непереходны, зваротны, незалежнага стану, незакончанага трывання, абвеснага ладу, цяперашняга часу, безасабовы.

Прайшла — дзеяслоў, пачатковая форма *прайсці*, непереходны, незваротны, незалежнага стану, закончанага трывання, абвеснага ладу, асабовы, І спражэння, прошлага часу, жаночага роду, адзіночнага ліку.

Вучыцца — дзеяслоў у форме інфінітыва, непереходны, зваротны, незалежнага стану, незакончанага трывання.

Дзеепрыметнік

1) Дзеяслоўная форма; 2) пачатковая форма (адзначыць — поўны ці кароткі); 3) трыванне; 4) стан; 5) час (цяперашні, прошлы); 6) род, лік, склон (склон — для дзеепрыметнікаў поўнай формы).

Агорнута зямля дрыготкай слотай, вятры асінам вушы прагулі. (Панч.)

Агорнута — дзеяслоўная форма — дзеепрыметнік; пачатковая форма *агорнута*, кароткі, закончанага трывання, залежнага стану, прошлага часу, жаночага роду, адзіночнага ліку.

Дзеепрыслоўе

1) Дзеяслоўная форма; 2) ад якога дзеяслова ўтворана; 3) трыванне; 4) зваротнае ці незваротнае.

Падняўшы кайнер і прыгнуўшыся, Лабановіч спускаецца з ганка. (К-с.)

Падняўшы — дзеяслоўная форма — дзеепрыслоўе; утворана ад дзеяслова *падняць*; закончанага трывання, незваротнае.

Прыгнуўшыся — дзеяслоўная форма — дзеепрыслоўе; утворана ад дзеяслова *прыгнуцца*; закончанага трывання, зваротнае.

Прыслоўе

1) Часціна мовы; 2) разрад (месца, часу, прычыны, мэты, спосабу дзеяння, меры і ступені); 3) ад якой часціны мовы ўтворана (калі гэта відавочна); 4) ступень параўнання (калі яе прыслоўе мае).

Той дзень прапаў і страчаны **навекі**, калі ты не зрабіў таго, што мог. (Панч.)

Навекі — прыслоўе часу, утворана ад назоўніка *век* і прыназоўніка *на*.

Марфалагічны разбор службовых часцін мовы

Прыназоўнік

1) Часціна мовы; 2) невытворны ці вытворны; 3) разрад паводле будовы (просты, складаны ці састаўны); 4) з якім склонам ужыты.

З *палёў і з лугавін, з лясоў без конца-краю, па тысячах рыткоюў, канавак і канаў бяжыць вада, бяжыць — не мёртвая — жывая, насустрач смерці — у салёны акіян.* (Гіл.)

З — прыназоўнік, невытворны, просты, ужыты з родным склонам.

Без — прыназоўнік, невытворны, просты, ужыты з родным склонам.

Па — прыназоўнік, невытворны, просты, ужыты з месным склонам.

Насустрач — прыназоўнік, вытворны, просты, ужыты з давальным склонам.

У — прыназоўнік, невытворны, просты, ужыты з вінавальным склонам.

Злучнік

1) Часціна мовы; 2) просты ці састаўны; 3) адзіночны, паўторны ці парны; 4) злучальны ці падпарадкавальны.

Усё пакінуць след павінна, бо як пачаўся белы свет, прамень, пясчынка і расіна нязменна пакідаюць след. (Бр.)

Бо — злучнік, просты, адзіночны, падпарадкавальны.

Як — злучнік, просты, адзіночны, падпарадкавальны.

І — злучнік, просты, адзіночны, злучальны.

Часціца

1) Часціна мовы; 2) разрад паводле значэння.

Ах, як над возерам птушка свабодна пяе! (У. Н.)

Як — часціца эмацыянальная, клічная.

Гэты голас хіба забудзеш? (А. А.)

Хіба — часціца мадальная, пытальная.

Выклічнік

1) Часціна мовы; 2) разрад паводле значэння (эмацыянальны, волевыяўленчы).

О матчына мова! Маленства вясна! (Бач.)

О — выклічнік, эмацыянальны.

Сінтаксічны разбор словазлучэння

1) Выдзеліць словазлучэнне са сказа; 2) знайці галоўнае і залежнае словы; 3) ахарактарызаваць словазлучэнне паводле выражэння галоўнага слова: іменнае (назоўнікавае, прыметнікавае, лічэбнікавае, займеннікавае), дзеяслоўнае, прыслоўнае; 4) вызначыць від сінтаксічнай сувязі слоў: дапасаванне, кіраванне (прыназоўнікавае, беспрыназоўнікавае), прымыканне.

Белыя сыплюцца долу крышталікі, белыя крышацца хмаркі ўгары. (Гіл.)

Белыя крышталікі — словазлучэнне; галоўнае слова — *крышталікі*; іменнае, назоўнікавае; від сінтаксічнай сувязі — дапасаванне.

Сыплюцца долу — словазлучэнне; галоўнае слова — *сыплюцца*; дзеяслоўнае; від сінтаксічнай сувязі — прымыканне.

Белыя хмаркі — словазлучэнне; галоўнае слова — *хмаркі*; іменнае, назоўнікавае; від сінтаксічнай сувязі — дапасаванне.

Крышацца ўгары — словазлучэнне; галоўнае слова — *крышацца*; дзеяслоўнае; від сінтаксічнай сувязі — прымыканне.

Сінтаксічны разбор простага сказа

1. Знайці граматычную аснову сказа (прэдыкатыўны цэнтр) і паказаць, што сказ прасты.

2. Назваць тып сказа па мэце выказвання (апавядальны, пытальны, пабуджальны); адзначыць, калі сказ клічны.

3. Вызначыць від сказа паводле будовы: а) двухсастаўны ці аднасастаўны; у аднасастаўным трэба адзначыць, з якім галоўным членам — выказнікам (назваць тып сказа: пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны) або дзейнікам (назыўны); б) неразвіты ці развіты; в) поўны

ці няпоўны; у няпоўным сказе назваць, які ў ім член апушчаны.

4. Адзначыць, калі сказ ускладняецца аднароднымі членамі, адасобленымі членамі сказа, звароткам, пабочнымі словамі і інш.

5. Разабраць сказ па членах і назваць, чым яны выражаны (спачатку разбіраюцца галоўныя члены, потым — даданыя члены, што ўваходзяць у састаў дзейніка, а затым — даданыя члены, што ўваходзяць у састаў выказніка).

Разбор па членах сказа

1. Дзейнік, якой часцінай мовы выражаны.

2. Выказнік (просты дзеяслоўны, састаўны дзеяслоўны, састаўны іменны, складаны), якімі часцінамі мовы выражаны.

3. Дапаўненне (прамае, ускоснае), якой часцінай мовы выражана.

4. Азначэнне (дапасаванае, недапасаванае), якой часцінай мовы выражана; адасобленае азначэнне.

Прыдатак (што абазначае: прафесію, род заняткаў, нацыянальнасць, уласнае імя, агульную эмацыянальную ацэнку і інш.); адасоблены прыдатак.

5. Акалічнасць (часу, месца, прычыны, мэты, спосабу дзеяння, умовы, уступкі, меры і ступені), якой часцінай мовы выражана; адасобленая акалічнасць.

У хату потайкам з лясой прыйшло пяць раненых байцоў. (Бр.)

Граматычная аснова (прэдыкатыўны цэнтр) сказа *прыйшло пяць байцоў*, сказ просты, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, няўскладнены.

Пяць байцоў — дзейнік, выражаны сінтаксічна непадзельным словазлучэннем (спалучэннем лічэбніка з назоўнікам);

прыйшло — выказнік, просты дзеяслоўны;

раненых — азначэнне, дапасаванае, выражана дзеепрыметнікам;

у хату — акалічнасць месца, выражаная назоўнікам з прыназоўнікам;

потайкам — акалічнасць спосабу дзеяння, выражаная прыслоўем;

з лясой — акалічнасць месца, выражаная назоўнікам з прыназоўнікам.

Растрывожаны ўшчэнт сумненнямі, крочу паркам, шліфую жарству. (Панч.)

Граматычная аснова сказа — *крочу, шліфую*, сказ просты, апавядальны, аднасастаўны з галоўным членам выказнікам, пэўна-асабовы, развіты, поўны, ускладнены адасобленым азначэннем і аднароднымі членамі (выказнікамі).

Крочу — выказнік, просты дзеяслоўны;

шліфую — выказнік, просты дзеяслоўны;

растрывожаны ўшчэнт сумненнямі — адасобленае азначэнне, выражанае дзеепрыметным зваротам;

паркам — акалічнасць месца, выражаная назоўнікам;

жарству — дапаўненне, прамое, выражана назоўнікам.

Сінтаксічны разбор складанага сказа

1) Вызначыць, які гэта складаны сказ паводле сувязі ў ім частак (простых сказаў) — злучнікавы ці бяззлучнікавы.

2) У злучнікавым сказе вызначыць яго від — склада-назлучаны ці складаназалежны.

Потым аналізаваць сказ адпаведна яго тыпу.

Складаназлучаны сказ

Назваць простыя сказы, з якіх ён складаецца; злучнік, якім яны звязаны (спалучальны, супраціўны, размеркавальны); што выражаецца паміж простымі сказамі: адначасовасць, паслядоўнасць, проціпастаўленне ці чаргаванне дзеянняў; зрабіць схему складанага сказа. Зрабіць сінтаксічны разбор кожнага простага сказа, што ўваходзіць у складаны (гл. разбор простага сказа).

Дайно збірайся я наведць гэты знаёмы мне не толькі з кніжак горад, ды ўсё не выпадала. (Сач.)

Складаны сказ, злучнікавы, складаназлучаны, складаецца з двух простых сказаў (назваць іх), якія звязаны паміж сабой супраціўным злучнікам *ды*; выражаецца проціпастаўленне дзеянняў; першы просты сказ (назваць яго) — апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны; другі сказ (назваць яго) — апавядальны, аднасастаўны з галоўным членам выказнікам, безасабовы, неразвіты, поўны.

Схема сказа:

[ ], ды [ ]

сказ прости, апавядальны, аднасастаўны, пэўна-асабовы, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі членамі; у 1-м даданым сказе граматычная аснова *якія брыдуць*, сказ прости, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, няўскладнены; у 2-м даданым сказе граматычная аснова *што гудуць*, сказ прости, апавядальны, двухсастаўны, развіты, поўны, няўскладнены.

Схема сказа:

[... (якія...) ...], (што...)

Бяззлучнікавы

Назваць простиыя сказы, што ўваходзяць у бяззлучнікавы сказ; вызначыць, як яны па сэнсу адносяцца адзін да аднаго (выражаюць пералічэнне дзеянняў або фактаў, прычыну, вынік, умову і г. д.); растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку паміж простиымі сказами. Зрабіць схему гэтага складанага бяззлучнікавага сказа. (Зрабіць сінтаксічны разбор простиых сказаў.)

Грамлі нас войнаў ліхія прыбоі, народныя скарбы цяглі даастатку, мы зналі: нам трэба за людскасць устояць, дастойнае імя пакінуць нашчадкам! (Ген.)

Сказ складаны, бяззлучнікавы, у яго ўваходзяць чатыры простиыя сказы: першы — *Грамлі нас войнаў ліхія прыбоі*, другі — *народныя скарбы цяглі даастатку*, трэці — *мы зналі*, чацвёрты — *нам трэба за людскасць устояць, дастойнае імя пакінуць нашчадкам*. Першы, другі і трэці сказы выражаюць пералічэнне дзеянняў, таму паміж імі ставіцца коска; чацвёрты сказ раскрывае змест папярэдняга (трэцяга), таму паміж імі ставіцца двукроп'е.

Схема сказа:

[, [, [: [ ]]]]

Сказ з рознымі відамі сувязі

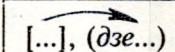
Назваць колькасць простиых сказаў, што ўваходзяць у гэты складаны, і вызначыць віды сувязі паміж імі: злучнікавая (злучальная, падпарадкавальная) ці бяззлучнікавая; вызначыць колькасць структурных частак, з якіх складаецца сказ; даць характарыстыку кожнай структурнай часткі (простиы, складаназлучаны,

складана залежны); разабраць кожную структурную частку як просты ці складаны сказ; адзначыць (па магчымасці), як афармляюцца структурныя часткі; растлумачыць знакі прыпынку; зрабіць схему сказа.

Грызе ўсіх нас нецярылівасць: хутчэй бы той чаканы век, дзе б жыў, рабіў і быў шчаслівы сумленны кожны чалавек. (Панч.)

Складаны сказ з рознымі відамі сувязі; у яго ўваходзяць тры простыя сказы (назваць), звязаныя бязлучнікавай сувяззю (другі з першым) і злучнікавай, падпарадкавальнай (трэці з другім звязваецца злучальным словам — прыслоўем — *дзе*); сказ складаецца з дзвюх структурных частак: першая частка *Грызе ўсіх нас нецярылівасць* — просты сказ, другая *хутчэй бы той чаканы век, дзе б жыў, рабіў і быў шчаслівы сумленны кожны чалавек* — складана залежны сказ, у якім галоўны сказ — *хутчэй бы той чаканы век*, даданы азначальны — *дзе б жыў, рабіў і быў шчаслівы сумленны кожны чалавек*. Абедзве структурныя часткі афармляюцца як бязлучнікавы сказ; двукроп'е ставіцца, таму што другая частка раскрывае значэнне першай.

Схема сказа:

[...] : [...], (*дзе...*)

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

А. А.— А. Адамовіч
 А. В.— А. Вольскі
 А. Ж.— А. Жук
 А. З.— А. Зарыцкі
 А. К.— А. Куляшоў
 А. Кл.— А. Клышка
 А. Л.— А. Лойка
 Ал.— А. Александровіч
 А. П.— А. Пысін
 А. С.— А. Савіцкі
 Асіп.— А. Асіпенка
 Астр.— А. Астрэйка
 Аўр.— М. Аўрамчык
 А. Ч.— А. Чарнышэвіч
 Б.— Я. Брыль
 Багд.— М. Багдановіч
 Бач.— А. Бачыла
 Б.-З.— Д. Бічэль-Загнетава
 Бр.— П. Броўка
 Бур.— Г. Бураўкін
 Бяд.— З. Бядуля
 Бял.— А. Бялевіч
 В.— В. Вітка
 В. Ад.— В. Адамчык
 Вас.— А. Васілевіч
 В. Б.— В. Быкаў
 В. В.— В. Вольскі
 В. З.— В. Зуёнак
 В. К.— В. Карамзаў
 Вял.— А. Вялюгін
 Вярц.— А. Вярцінскі
 Гал.— П. Галавач
 Г. Д.— Г. Далідовіч
 Ген.— Л. Геніюш
 Гіл.— Н. Гілевіч
 Гл.— П. Глебка
 Грах.— С. Грахоўскі
 Грач.— А. Грачанікаў
 Дам.— У. Дамашэвіч
 Е. Л.— Е. Лось
 Зв.— А. Звонак
 І. Г.— І. Гурскі
 І. М.— І. Мележ
 І. Н.— І. Навуменка
 К.— В. Каваль
 Калесн.— У. Калеснік
 Каратк.— У. Караткевіч
 К. Б.— К. Буйло
 Кір.— К. Кірэенка
 Кр.— К. Крапіва
 Крайч.— У. Краўчанка
 К-с.— Я. Колас
 Кул.— А. Кулакоўскі
 Куп.— Я. Купала
 К. Ч.— К. Чорны
 Л. А.— Л. Арабей

Л. Д.— Л. Дайнека
 Луж.— М. Лужанін
 Лупс.— М. Лупсякоў
 Лыньк.— М. Лынькоў
 М. А.— М. Арочка
 Мак.— А. Макаёнак
 Маш.— М. Машара
 М. Г.— М. Гарэцкі
 М. З.— М. Зарэцкі
 М. К.— М. Калачынскі
 М. Л.— М. Лобан
 М. С.— М. Сядніў
 М. Т.— М. Танк
 М. Ч.— М. Чарот
 Н.— І. Новікаў
 Н. А.— Н. Арсеннева
 Нар. тв.— народная твор-
 часць
 Неп.— Я. Непачаловіч
 П.— П. Пестрак
 Пальч.— А. Пальчэўскі
 Панч.— П. Панчанка
 Пасл.— М. Паслядовіч
 П. К.— П. Кавалёў
 Пр.— П. Прыходзька
 Прык.— прыказка
 Пташн.— І. Пташнікаў
 Р.— А. Русак
 Р. Б.— Р. Барадулін
 Р. М.— Р. Мурашка
 Р. Н.— Р. Няхай
 Р. Ш.— Р. Шкраба
 С. А.— С. Александровіч
 Саб.— Р. Сабаленка
 Сам.— Э. Самуйлёнак
 Сач.— Б. Сачанка
 Св.— Ю. Свірка
 С. З.— С. Законнікаў
 Сіп.— Я. Сіпакоў
 Скр.— Я. Скрыган
 С. Ш.— С. Шушкевіч
 Тр.— П. Трус
 У. Д.— У. Дубоўка
 У. К.— У. Корбан
 У. Н.— У. Някляеў
 Хадк.— Т. Хадкевіч
 Хв.— М. Хведаровіч
 Хомч.— В. Хомчанка
 Ц.— Цётка
 Ц. Г.— Ц. Гартны
 Чыгр.— І. Чыгрынаў
 Шам.— І. Шамякін
 Ф. Б.— Ф. Багушэвіч
 Я. М.— Я. Маўр
 Як.— А. Якімовіч
 Ян.— Я. Янішчыц
 Янк.— Ф. Янкоўскі
 Я. П.— Я. Пушча

З М Е С Т

<i>Слова да вучняў</i>	3
Агульныя звесткі аб мове	20
Лексікалогія і фразеалогія	5
Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Перапіс	66
Склад слова. Словаўтварэнне	94
Марфалогія	101
Назоўнік	102
Прыметнік	121
Лічэбнік	130
Займеннік	135
Дзеяслоў	141
Прыслоўе	168
Прыназоўнік	177
Злучнік	183
Часціцы	186
Выклічнік	192
Сінтаксіс	196
Словазлучэнне	—
Сказ	201
Просты сказ	205
Складаны сказ	265
Складаназлучаныя сказы	268
Складаназалежныя сказы	272
Бяззлучнікавыя складаныя сказы	295
Складаныя формы звязнай мовы	303
Спосабы перадачы чужой мовы	310
Пунктуацыя	319
<i>Віды і парадак моўнага разбору</i>	323
<i>Умоўныя скарачэнні</i>	335

Вучэбнае выданне

Кавалёва Марыя Цімафееўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Дапаможнік для вучняў старэйшых класаў

Загадчык рэдакцыі *А. А. Дзераш*. Рэдактары *Л. В. Цікунова*, *В. М. Захарэвіч*. Вокладка мастака *С. К. Саннікавай*. Мастацкі рэдактар *Л. У. Паўленка*. Тэхнічны рэдактар *А. У. Івашка*. Карэктары *Т. М. Вядзернікава*, *З. М. Грышэлі*, *Р. С. Ахрэмчык*.

Здадзена ў набор 16.01.95. Падпісана ў друк 20.03.95. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друк. № 2. Гарнітура літаратурная. Афсетны друк. Умоўн. друк. арк. 17,64+0,21 форз. Умоўн. фарба-адбіт. 18,48. Ул.-выд. арк. 17,61+0,27 форз. Тыраж 144 000 экз. Заказ 88.

Выдавецтва «Народная асвета» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 4. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Друкарня выдавецтва «Беларускі Дом друку». 220043, Мінск, праспект Ф. Скарыны, 79.

А. Я. БАХАЧЭНЮ
ІМІТАЦЫЯНЕН
П. П. ШУБА
**Тлумачальны
СЛОЎНІК
БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ**

Беларуская
літаратура і мова

МІНСК «НАРОДНАЯ АСВЕТА» 1980

Выдавецкі Міністэрства Беларускага Сораду ў Літву

В. ЛАСТОЎСКІ

ПАДРУЧНЫ
РАСІЙСКА-ПРЫМУСКІ (БЕЛАРУСКІ)
СЛОЎНІК

КОЎНА 1924
Друкера А. Іван, Коўна, вул. Сімяноў 5. Тэк. 970.

Ф. Янкоўскі
**ДЫЯЛЕКТНЫ
СЛОЎНІК**

II

ВЫДАВЕЦТВА АН БССР
МІНСК 1967

А. М. БАРДОВІЧ, Л. М. ШАКУН

**МАРФЕМНЫ
слоўнік
БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ**

М. БАЙКОЎ І С. НЕКРАШЭВІЧ

БІСЮЛЕТ

**БЕЛАРУСКА-РАСІЙСКІ
СЛОЎНІК**

В. П. РАГОЙША

**ПАЭТЫЧНЫ
СЛОЎНІК**

Выданне другое,
дапрацаванае і дапоўненае

Мінск
«Вышэйшая школа»
1987

Н. В. Гаўрош

**Слоўнік
эпітэтаў
беларускай
мовы**

Над рэцэнзіямі
прафесара Ф. М. Янкоўскага

МІНСК
«НАРОДНАЯ АСВЕТА»
1981

**БЕЛАРУСКІЯ
ПРЫКАЗКІ
ПРЫМАЎКІ
ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ**

Склад Ф. Янкоўскі

Выданне 2-е, дапрацаванае і
дапоўненае

МІНСК «НАВУКА І ТэхНІКА» 1982

І. Я. Лешчына
**Этымалагічны
СЛОЎНІК
фразеалагізмаў**

Мінск
«Народная асвета»
1981

(1995)

M. D. KABAJTĚBA

БЕЛВАРСКА МОБА